

Ο

Μηνιαία Έπιθεώρηση
τεύχος 78 (6), Άπρίλιος 1987
τιμή τεύχους 200 δρχ.

ΠΟΛΙΤΗΣ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΓΚΡΑΜΣΙ

Παράδοση και μεταφορά: Έλιοτ — Σεφέρης

“Ένα σχόλιο
γιά τόν
αδύνατο
«έλληνοτουρκικό
πόλεμο»

•
Έκκλησία-κράτος:
διατάραξις
της έγγάμου
σχέσεως

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

ΤΕΤΑΡΤΗ 15 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1987
τεύχος 78 (6) (νέα περίοδος), δρχ. 200
ΤΗΛ. 32.39.645 και 32.28.791

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

Μαριάννα Δήτσα, Βασίλης Ζουναλής, Μάκης Καβουριάρης, Γιώργος Καρράς, Διονύσης Καψάλης, Βάσω Κιζήλου, Βάσω Κιντή, Παύλος Κρέμος, Δημήτρης Κυρτάτας, Σταύρος Λιβαδάς, Γρηγόρης Μανιάδάκης, Γιώργος Μαργαρίτης, Μιχάλης Μοδινός, Αριστείδης Μπαλτάς, Παντελής Σπ. Μπουκάλας, Γιώργος Μπράμος, Ανδρέας Πανταζόπουλος, Λευτέρης Παπαγιαννάκης, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, Γιώργος Πάσχος, Νίκος Πολίτης, Έλένη Πορτάλιου, Χρύσα Προκοπάκη, Νόρα Σκουτέρη.

• Σκίτσα Χρήστου Πικριδά.

• Τη διόρθωση των δοκιμίων έκανε ο Παντελής Σπ. Μπουκάλας, τη σελιδοποίηση ή Μάγια Γεωργιάδου, την αναπαραγωγή των φίλμ ή Χριστίνα Άναστασίου, τη φωτοστοιχειοθεσία ή Άννα Γιακά, ή Γεωργία Μπαρούδου και ή Άλίκη Πελεκάνου.

• Έκδοτης, Άγ. Έλεφάντης, Κέκροπος 2, Αθήνα.

• Διαχείριση, Σπύρος Δελέγκας.

• Έκτύπωση, ΣΠΟΤ-ΠΡΕΣ Α.Ε., Άγιας Παρασκευής 23, Περιστερί, τηλ. 57.57.940

ΠΡΟΣΦΟΡΑ

Όλα τά τεύχη του ΠΟΛΙΤΗ
Από τό τεύχος 1 έως τό 72
ΜΟΝΟ ΜΕ 6.000

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΑΘΕ ΜΗΝΑ	5
Δαμιανού Παπαδημητρόπουλου, 'Ο παρ' όλιγον πόλεμος	6
Γιώργου Καρρά, Τρισβάρβαρα τά θρησκευτικά των	8
Ανδρέα Πανταζόπουλου, Φοιτητικές εκλογές '87	9
Γιώργου Καρρά, Νομική, Ίατρική, Πολυτεχνείο	10
Α. Λουλοόδη, Γ. Μητροφάνη, Μ. Παπαγιαννάκη, Π. Πιζάνια, Γιατί άποχωρούμε από τον <i>Πολίτη</i>	11
Οί λοιποί «Πολίτες», Γιατί παραμένουμε στον <i>Πολίτη</i>	13
Αόη Λαμπριανίδη, «Απαλλαγή» των άνυποτάκτων	14
Δαμιανού Παπαδημητρόπουλου, Ένα σχίσμα στην έλληνοτουρκική κρίση	15
Σταύρου Λιβαδά, Η μάχη της Έκκλησίας	20
Γ. Βελιτζέλου, Έλσας Λιβαδά, ΕΚΑΜ και έλληνική πραγματικότητα ...	23
Μιχάλη Μοδινού, Κρίση του καπιταλισμού και κρίση της ανάπτυξης ...	29

ΣΤΙΓΜΙΑΙΑ ΚΑΙ ΑΥΤΟΦΩΡΑ .....

Αντώνη Λιάκου, «Από κράτος-φύλαξ εις κράτος πρόνοιας;»	34
Δημήτρη Κυρτάτα, 'Ο δουλοκτητικός τρόπος παραγωγής	41
Ο G.E.M. de Ste Croix στην Αθήνα	45
Κώστα Σταμάτη, Η «Εισαγωγή» του Μάρξ	46
Θανάση Καράβατου, Η γένεση της ψυχιατρικής και του ασύλου	52

ΓΙΑ ΤΟΝ ΓΚΡΑΜΣΙ .....

Άγγελου Έλεφάντη, Γκράμσι: ή επέτειος μίας άπουσίας	56
Hugues Portelli, 'Ο Γκράμσι και οί εκλογές	61
Αντόνιο Γκράμσι, Γράμματα στην Τατιάνα	65
Βιβλιογραφία του Γκράμσι στά ελληνικά	71

Διονύση Καψάλη, Παράδοση και μεταφορά της «Νέας Κριτικής» .....

Σταύρου Τσιτσιρίδη, Η Έλληνική Μυθολογία	85
--	----

Παντελή Μπουκάλα, «Κέρματα» .....

.....	88
-------	----

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Έτήσια (12 τεύχη) 2.000 δρχ., εξάμηνη
(6 τεύχη) 1.000 δρχ.

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εύρώπη έτήσια 2.500, εξάμηνη 1.300.
Άλλες χώρες: έτήσια 2.800, εξάμηνη 1.400

Ίδιοκτησία: Σπ. Δελέγκα και Σία Ο.Ε. Έκδοτης: Άγγελος Έλεφάντης,
Κέκροπος 2, Αθήνα 105 58, τηλ. 3228791. Τυπογραφείο ΣΠΟΤ-ΠΡΕΣΣ,
Άγιας Παρασκευής 23, Περιστερί, τηλ. 5757940

Ἐκλέγοντας τὸ χρόνο τῶν ἐκλογῶν

Ο ἰ ἐν πολλοῖς ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς «ἐθνικά ὑπερήφανοι» χειρισμοὶ τοῦ Παπανδρέου στή διάρκεια τῆς ἑλληνοτουρκικῆς ἔντασης καί ἡ ἐξοντωτική διά τύπου καί ὀθόνης κεφαλαιοποίησή τους· ἡ θρησκευτικά περήφανη ὅσο καί ἀερογόνος «σύγκρουση» μέ τούς παπάδες πού προβλήθηκε σέ βαθμὸ ἀντιστρόφως ἀνάλογο μέ τὸ πόσο ἔθετε πραγματικά προβλήματα· τὰ χρυσά κουτάλια μέ τὰ ὁποῖα θά ἐξοπλιστοῦν μέσω Κιλελέρ οἱ ἀγρότες καί μέσω Ρίου ἡ ἰσόρροπη ἀνάπτυξη γενικότερα — ὅλα αὐτά μεταφράστηκαν πάραυτα σέ ἐπίσπευση τῶν ἐκλογῶν. Δικαίως. Ἦδη ἀπό μόνο του τὸ καθένα θά ἦταν ἐπαρκῆς «λόγος» ἐκλογῶν.

Ἦταν προκύπτουν — ὑπαρκτές ἢ πλαστές — περιστάσεις πού ἐπιδέχονται ἢ πλαστές — περιστάσεις πού ἐπιδέχονται θεαματικούς χειρισμούς, τότε ὅλοι οἱ Ἕλληνες πολίτες ἀρχίζουν ἀμέσως, σχεδόν ἀντανακλαστικά, νά ψάχνουν γιά τήν ἡμερομηνία τῶν ἐκλογῶν. Μέ δύο λόγια: ὅταν ἐμφανίζονται θεαματικές κυβερνητικές ἐνέργειες ἐπίκεινται ἐκλογές, τουλάχιστον ἔτσι ἔχουμε μάθει νά σκεφτόμαστε· ὅταν ἐπίκεινται ἐκλογές ἐμφανίζονται θεαματικοί χειρισμοί, ἢ τουλάχιστον ἔτσι ἔχουν μάθει νά σκέφτονται οἱ κυβερνήσεις.

Οταν προκύπτουν — ὑπαρκτές ἢ πλαστές — περιστάσεις πού ἐπιδέχονται θεαματικούς χειρισμούς, τότε ὅλοι οἱ Ἕλληνες πολίτες καί ὁ τύπος (ἢ μᾶλλον ὁ τύπος, ἐπομένως καί οἱ Ἕλληνες πολίτες) ἀρχίζουν ἀμέσως, σχεδόν ἀντανακλαστικά, νά ψάχνουν γιά τήν ἡμερομηνία τῶν ἐκλογῶν. Μέ δύο λόγια: ὅταν ἐμφανίζονται θεαματικές κυβερνητικές ἐνέργειες ἐπίκεινται ἐκλογές, τουλάχιστον ἔτσι ἔχουμε μάθει νά σκεφτόμαστε· ὅταν ἐπίκεινται ἐκλογές ἐμφανίζονται θεαματικοί χειρισμοί, ἢ τουλάχιστον ἔτσι ἔχουν μάθει νά σκέφτονται οἱ κυβερνήσεις. Ἡ σύνδεση εἶναι σχεδόν τέλεια, ἡ σύνδεση μεταξύ ἐνός συγκεκριμένου τύπου πολιτικῆς, τῆς «ἐκλογικῆς πολιτικῆς», καί τῶν ἐκλογῶν. Πρόκειται δηλαδή γιά τήν ὀλοκληρωτική αὐτονόμηση τῶν ἐκλογῶν ἀπό τήν πολιτική, γιατί ἡ «ἐκλογική πολιτική» δέν ἔρχεται ποτέ νά συμπτυκνῶσει τήν πολιτική τῆς κυβερνητικῆς θητείας ἀλλά ἀκριβῶς νά τήν ἀποσυνδέσει ἀπό τίς ἐκλογές, νά θρυφαλιάσει τήν ἐνότητα τῆς ταξικῆς πολιτικῆς πού χάνεται στούς λαβύρινθους τοῦ καθημερινοῦ, νά τήν κρύψει: νά ἐξασφαλίσει ὅτι ὅταν κρίνεται ἡ κυβέρνησις, ἐκεῖνο πού κρίνεται δέν εἶναι ἡ πολιτική της ἀλλά ἀκριβῶς ἡ τεχνική ἰκανότητά της νά πηγαίνει σέ ἐκλογές.

Εὐνοϊκές συνθήκες γιά ἐκλογές σήμερα θά πεῖ: εὐνοϊκές συνθήκες γιά τήν συσκότιση τῆς πολιτικῆς καί εὐνοϊκές συνθήκες γιά τήν ἀπειλή, τὸ ξεγέλασμα, γιά τόν μεγαλύτερο δυνατὸ ἐξβιασμό. Ὑπ' αὐτές τίς συνθήκες καί ἀπό τή σκοπιά τῆς ἐξουσίας, ψῆφος θά πεῖ ἀποδοχή τοῦ ἐξβιασμοῦ καί ἐκλογές, ἡ φερόμενη ὡς κορυφαία ἡμέρα τῆς πολιτικῆς, θά πεῖ πρόσκαιρη ἀναστολή τῆς πολιτικῆς ὥστε νά δημιουργηθοῦν ἀκριβῶς οἱ ὅροι γιά τήν ἄσκησή της ἀπό τήν ἐπομένη· καί ἀντιπροσωπευτική δημοκρατία θά πεῖ τότε ὅτι ἀντιπροσωπεύουμε ἐπάξια τή βούληση τῆς ἐξουσίας. Ὅλοένα καί περισσότερο, οἱ ἐκλογές ἀποτελοῦν κορυφαία ἔκφραση τῆς κυβερνητικῆς κυριαρχίας, ὄχι τῆς λεγόμενης λαϊκῆς...

«Σισμικές» δονήσεις στο Αιγαίο

και παρ' ὀλίγον πόλεμος

Πέρασε, δίχως ἀμφιβολία, ἕνας μεστός μήνας: μέσα σέ λίγες μέρες ἀντιμετωπίσαμε (ἢ νομίζουμε ὅτι ἀντιμετωπίσαμε) τό ἐνδεχόμενο πολέμου μέ τήν Τουρκία, τό ἐνδεχόμενο «ἀλλαγῆς τοῦ ἐξωτερικοῦ προσανατολισμοῦ τῆς χώρας», τό ἐνδεχόμενο ἐκλογῶν· εἶδαμε γιά πρώτη φορά τά ὀρθόδοξα ράσα νά τραγουδοῦν «τῆ Ὑπερμάχῳ» στούς δρόμους τῆς Ἀθήνας, βεβαιωθήκαμε ὅτι ἡ Βόρεια Ἑλλάδα εἶναι ἀσύγκριτα πιά θρησκευόμενη ἀπό τή Νότια, γιά νά καταλήξουν ὄλα αὐτά σέ κάτι πολύ πεζό καί συνηθισμένο καί γι' αὐτό ἀπρόσμενο σ' αὐτή τήν «ἐξωτερική» περίοδο, στήν αὔξηση τῶν τιμολογίων τῆς Κοινῆς Ὠφέλειας.

Μέ τήν κρίση στό Αἰγαίο ἀσχολούμαστε ἐκτενέστερα σέ ἄλλες σελίδες τοῦ τεύχους. Ἐπιγραμματικά μόνο θά σημειώσουμε ὅτι ἡ κρίση παρουσίασε ὀρισμένα παράδοξα χαρακτηριστικά. Καί μόνο τό γεγονός ὅτι ἡ Τουρκία τήν ὥρα πού ἐβγαζε τό Σισμίκ καί εἰδοποιούσε τό Συμβούλιο Ἀσφαλείας δέν προέβαινε σέ γενικά στρατιωτική κινητοποίηση εἶναι ἄρκετό γιά νά προβληματίσει. Βέβαια ἀπό τή στιγμή πού σέ ὄλη αὐτή τήν ἱστορία ἡ Τουρκία ἦταν ἐκείνη πού εἶχε τήν πρωτοβουλία καί συνεπῶς τόν ἔλεγχο τῶν κινήσεων, μπορεῖ κανεῖς νά ὑποθέσει ὅτι οἱ Τούρκοι, γνωρίζοντας ὅτι τελικά δέν θά τραβήξουν τό πράγμα στά ἄκρα, ἀπαξίωσαν νά κάνουν καί περιττές (ὡς ἐκ τούτου) κινητοποιήσεις. Ἀλλά καί σ' αὐτή τήν περίπτωση, τήν περίπτωση δηλαδή πού ἡ Τουρκία ἤθελε τήν ἐξοδο τοῦ Σισμίκ μόνο ὡς μέσο πίεσης γιά νά ὑποχωρήσει ἡ Ἑλλάδα, ἡ πίεση πρὸς τόν «ἀντίπαλο» ὑπομονεύεται ἀπό τή στιγμή πού δέν συνοδεύεται καί ἀπό τήν ἀνάλογη στρατιωτική κινητοποίηση. Ὁ κ. Παπανδρέου, τήν Παρασκευή τό μεσημέρι πού ἀπειλοῦσε μέσω τηλεοράσεως μέ ἐμπρακτὴ ἀντίδραση ἂν τό Σισμίκ ἐμφανιστεῖ στό Αἰγαίο, γνώριζε ταυτόχρονα ὅτι ἡ

Τουρκία δέν ἐτοιμαζόταν γιά πόλεμο. Καί μόνον αὐτό τό γεγονός καθιστοῦσε λιγότερες τίς πιθανότητες νά πετύχει ἡ Τουρκία ὅ,τι προσδοκοῦσε ἀπό τήν ἐξοδο τοῦ Σισμίκ. Γίνεται ἔτσι φανερό ὅτι τό Σισμίκ δέν ὑπῆρξε οὔτε αἰτία, οὔτε κἀν ἀφορμή γιά τήν κρίση καί (κυρίως) τήν ὕφεση καί τό διάλογο πού ἀκολούθησε. Ἄν βρισκόμαστε ἐνώπιον ἑνός διακανονισμοῦ τῶν ἑλληνοτουρκικῶν διαφορῶν, οἱ αἰτίες εἶναι ἄλλες, θά πρέπει δέ νά ἀναζητηθοῦν στή διεθνή πολιτική καί ἰδιαίτερα ἐκείνη τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν ἀλλά καί στίς πολιτικές κατευθύνσεις καί τήν οἰκονομική κατάσταση τῆς Ἑλλάδας καί τῆς Τουρκίας. Τό παρ' ὀλίγον πολεμικό ἐπεισόδιο δέν ἐπαιξε κανένα ρόλο στήν ἀπόφαση τῶν δύο χωρῶν νά διαπραγματευθοῦν τίς διαφορές τους· δέν ἦταν παρά ἡ τυπική ἀφορμή πού θά τοῦς ἐπέτρεπε νά ὑλοποιήσουν ἀποφάσεις πού εἶχαν ἤδη πάρει. Ἡ ἴδια δέ ἡ ἀπουσία στρατιωτικῆς κινητοποίησης στήν Τουρκία δέν μπορεῖ νά ἰδωθεῖ παρά μόνον ὡς μία πρόσθετη διαβεβαίωση πρὸς τήν Ἑλλάδα: πῶς δέν ὑπάρχει κίνδυνος πολεμικῆς παρεκτροπῆς.

ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗ ΤΗΣ ΥΦΑΛΟΚΡΗΠΙΔΑΣ

Ἐπί τῆς οὐσίας τοῦ θέματος τῆς ὑφαλοκρηπίδας (ἢ μᾶλλον ἐπὶ τῆς διαδικασίας, μιά καί εἶπαμε ὅτι ἡ οὐσία εἶναι ἄλλο), δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ πρόσφατη κρίση, παρ' ὄλες τίς θριαμβολογίες στό ἐσωτερικό τῆς χώρας, ἔληξε μέ μίαν ὑποχώρηση τῶν ἑλληνικῶν θέσεων. Αὐτή τή στιγμή ἡ Ἑλλάδα ἔχει δεχθεῖ (ὅπως καί ἡ Τουρκία), ὅτι μέχρι νά ὑπάρξει ὀριοθέτηση, δέν ἔχει καθόλου ὑφαλοκρηπίδα ἐξω ἀπό τά χωρικά τῆς ὕδατα στά ὁποῖα ὅπως εἶναι αὐτόνοητο, ἔχει πλήρη κυριαρχικά δικαιώματα. Ἦδη τό γεγονός αὐτό σχεδόν ἐξαναγκάζει σέ μιά σύντομη ὀριοθέτηση ἀλλά ἐπηρεάζει κατὰ κάποιον τρόπο καί τό ἀποτελεσματικό τῆς ὀριοθέτησης. Τό γεγονός ὅτι ἡ Ἑλλάδα ἐξαρτᾶ τήν ὀριοθέτηση ἀπό τήν ἀπόφαση τοῦ Διεθνούς Δικαστηρίου ἐνῶ ἡ Τουρκία ἐπιδιώκει γενικότερο πολιτικό διάλογο, δέν πρέπει νά ἐξαπατᾶ. Ἀκόμα καί ἡ ἀπόφαση τοῦ Διεθνούς Δικαστηρίου ἐξαρτᾶται ἀπό τό περιεχόμενο τοῦ συνυποσχετικοῦ καί ἐπομένως ὁ πολιτικός διάλογος

θά γίνει γιά τή σύνταξη τοῦ συνυποσχετικοῦ.

Ἡ οὐσία τῶν κυβερνητικῶν θέσεων γιά τήν ὑφαλοκρηπίδα ἴσως μπορεῖ νά ἐξαχθεῖ μέσα ἀπό τίς κατηγορίες πού ἀπηύθυνε ὁ κ. Παπανδρέου πρὸς τόν κ. Μητσοτάκη. Κατηγορήσε συγκεκριμένα τόν κ. Μητσοτάκη ὁ πρωθυπουργός ὅτι ἐπιδιώκει «τριχοτόμηση» τοῦ Αἰγαίου μέ μιά ζώνη ἑλληνική, μιά τουρκική καί μιά ζώνη συγκυριαρχίας, πράγμα πού κατὰ τόν κ. Παπανδρέου εἶναι ἀπαράδεκτο καί «ἐθνικά ἐπικίνδυνο». Ἀλλά αὐτό σημαίνει ὅτι μιά «διχοτόμηση» τοῦ Αἰγαίου (δηλαδή μιά ζώνη ἑλληνική καί μιά ζώνη συγκυριαρχίας) εἶναι ἴσως παραδεκτή γιά τόν Ἑλληνα πρωθυπουργό, μολονότι ὁ ἴδιος κρίνει ὅτι δέν ἔφτασε ἀκόμα ἡ ὥρα νά τό δηλώσει ρητά. Ἴσως μάλιστα καί νά μὴν τό δηλώσει ποτέ, ἴσως δηλαδή ὁ κ. Παπανδρέου προτιμᾷ τήν εὐθύνη τῆς ἀπόφασης νά ἀναλάβει ἡ Χάγη καί ὄχι ὁ ἴδιος.

Ἄν πάντως ἐμφανίζεταί τοῦτες τίς μέρες τέτοια κινητικότητα γύρω ἀπό τό Αἰγαίο, αὐτό σημαίνει ὅτι καί τό Κυπριακό θά πρέπει νά κινεῖται παράλληλα, δίχως ὅμως τυπική σύνδεση. Ἦδη ἡ κυπριακή κυβέρνηση ἀποδέχθηκε πρὸ ἡμερῶν τήν ἀνάληψη συνομιλιῶν μέσω τρίτων σχετικά μέ ὀρισμένες πτυχές τοῦ ἐγγράφου Κουεγιάρ. Καί δέν θά πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι μιά μόλις βδομάδα πρὶν τήν κρίση στό Αἰγαίο ἤρθε στήν Ἀθήνα καί ἐπισκέφθηκε τό Καστρί ὁ κ. Κυπριανοῦ καί ἀμέσως μετὰ ἀπό αὐτόν ὁ ἕτερος «συγγενής» τοῦ πρωθυπουργοῦ ὁ κ. Λυσσαρίδης. Ἡ εἶδηση πέρασε στά ψιλὰ τῶν ἐφημερίδων, ὅμως κατὰ δήλωση τοῦ κ. Κυπριανοῦ οἱ συνομιλίες του ἀφοροῦσαν μιά συνολική ἐπανατοποθέτηση τῆς ἑλληνικῆς στρατηγικῆς στό κυπριακό.

Ἡ Τουρκία ἔχει θέσει κι αὐτή ἀπὸ πλευρᾶς τῆς πλεον ἐπίσημα τό θέμα ΕΟΚ καί ἀπ' ὅ,τι φαίνεται θά εἶναι ἱκανοποιημένη ἂν ἀποσπᾶται μίαν ὑπόσχεση (ἴσως καί κάποιο χρονοδιάγραμμα) ἔνταξης, πράγμα πού πολιτικά θά «δένει» τή χώρα αὐτή σέ μιά συγκεκριμένη προοπτική. Μιά ἄμεση ἔνταξη πιθανότατα νά μὴν εἶναι ἐπιθυμητή οὔτε ἀπὸ τήν ἴδια τήν Τουρκία.

Ἐκεῖνο πάντως πού δυσκολεύεται κανεῖς νά κατανοήσει, εἶναι γιὰ αὐτή ἡ προσέγγιση Ἑλλάδας-Τουρκίας, ἔπρεπε ὅπως ὅποτε νά περάσει μέσω τρίτων, μέσω τῶν ΗΠΑ. Ἄν σήμερα μοιάζει πιθανό ὅτι οἱ δύο χώρες μποροῦν νά συμφωνήσουν, αὐτό σημαίνει ὅτι μποροῦσαν νά συμφωνήσουν καί ἀπευθείας. Ὄταν οἱ ΗΠΑ ἐμπλέκονται ὡς τρίτος σ' αὐτό τό πάρε-δῶσε Ἑλλάδας-Τουρκίας, ἀναρωτιέται κανεῖς τί ἄραγε δίνουν; Γιατί τό τί παίρνουν εἶναι γνωστό. Καί γιὰ ἄραγε μετὰ τήν ἄρση τῶν ἑλληνοτουρκικῶν διαφορῶν νά μὴν ὀδεύουμε πρὸς μίαν ἑλληνοτουρκική φιλία καί ἀντ' αὐτοῦ νά ὀδεύουμε πρὸς μίαν ἑλληνοαμερι-

κανική φιλία; Η πολιτική Παπανδρέου (άρνηση οίασδήποτε διμερούς διαπραγμάτευσης, επίλυση των διαφορών από διεθνή όργανα και σώματα, άρνηση του ελληνoturκικού συμφώνου μη επιθέσεως και άντ' αυτού αναζήτηση ΝΑΤΟϊκής έγγγυσης των συνόρων μας) εκεί άκριβώς οδηγεί.

**ΠΑΡ' ΟΛΙΓΟΝ ΧΩΡΙΣΜΟΣ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ-ΚΡΑΤΟΥΣ**

Όλο τό μήνα Μάρτιο —καί δχι λόγω τής έπετειού— τό σκηνικό θύμιζε έντονα τό 1821. Δέν ήταν μόνο τό ελληνoturκικό, ήταν και τό άλλο ζήτημα πού χρονίζει από συστάσεως του Έλληνικού κράτους: τό ζήτημα τής εκκλησιαστικής περιουσίας, πού αναβίωσε δύο βδομάδες πριν τήν κρίση στό Αιγαίο και πού ξανάφερε στά αυτιά μας κουβέντες περί του ρόλου τής ορθοδοξίας στον άγώνα του Γένους και τά τοιαύτα.

Η διανομή τής εκκλησιαστικής περιουσίας είναι από τίς επαναλαμβανόμενες εξαγγελίες του κ. Παπανδρέου και μάλιστα εκλογικού χαρακτήρα. Χρησιμοποιείται δηλαδή πάντοτε ως μέτρο πού θα αξάνει τή δημοτικότητα. Άλλωστε και τούτη τή φορά καταρτίστηκε έσπευσμένα έν δυει τής όμιλίας του κ. Παπανδρέου στό Κιλελέρ, άσχετα άν ή τελευταία αναβλήθηκε για δεκαπέντε μέρες. Η ανάγκη αυτή τής κυβέρνησης εκφράζεται και στό περιεχόμενο του νομοσχεδίου και στό διαδικασία πού άκολουθήθηκε ως τήν κατάθεσή του. Μιά από τίς βασικές αντιρρήσεις τής Έκκλησίας (και ή όποια ύποτιμάται) είναι ή διαδικαστική, ότι δηλαδή δέν ρωτήθηκε, δέν συναποφάσισε. Ός προς αυτό τό θέμα θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι πράγματι ή κυβέρνηση έκανε ό,τι περνούσε από τό χέρι τής προκειμένου να είναι αυτή πού αποφασίζει και ένεργεί και να μη φανεί κατά κανένα τρόπο ότι πρόκειται για κάτι πού γίνεται από κοινού με τήν Έκκλησία. Ό λόγος είναι βέβαια, ότι δέν επιθυμούσε να μοιραστεί τά προσδοκώμενα όφέλη με κανέναν, ούτε βέβαια με τήν Έκκλησία. Έπόμενη είναι κατόπιν αυτού ή όργή τής Έκκλησίας, πού βλέπει ότι κάποιος άλλος κάνουν παιγνίδι με τή δική της περιουσία —έχει και ή Έκ-

κλησία ανάγκη από δημοτικότητα. Και συναφής είναι ή πρώτη αντίδραση τής Έκκλησίας πού αποφάσισε να μοιράσει αυτή πρώτη τή μοναστηριακή της περιουσία σε άκτήμονες, όπως ήταν άλλωστε ή αρχική ύπόσχεση του κ. Παπανδρέου. Φαίνεται πάντως ότι ή διανομή σε άκτήμονες κρίθηκε από τήν κυβέρνηση επιζήμια καθώς θα δημιουργούσε (όπως και οι διορισμοί περισσότερους δυσαρεστημένους παρά ίκανοποιημένους και γι' αυτό έγκαταλείφθηκε —χώρια πού ό όρος άκτήμων παίρνει πολύ νερό.

Ό άλλος λόγος πού οι ιεράρχες επαναστάτησαν είναι βέβαια ή άστική περιουσία τής Έκκλησίας και έδώ ό καβγάς είναι καθαρά οικονομικός. Όμως σε αυτό άκριβώς τό σημείο ή κυβέρνηση πρέπει να έπεσε έξω στους υπολογισμούς της κάνοντας ένα βήμα παραπάνω. Ό έλεγχος τής άστικής περιουσίας δέν ενδιαφέρει άμεσα κανέναν, άφου κανείς δέν πρόκειται να έχει άτομικά (ή κλαδικά) όφέλη απ' αυτόν. Αντίθετα όμως δημιουργεί άτομική και όμαδική δυσαρέσκεια, κυρίως στους πιστούς. Δέν πρέπει να ξεχνάμε ότι τά θρησκευόμενα άτομα κάνουν αρκετά συχνά δωρεές προς τήν Έκκλησία για να «ώσουν τή ψυχή τους» και σήμερα αυτό πού καταλαβαίνουν είναι ότι αυτά πού οι ίδιοι έδωσαν στην Έκκλησία «τά παίρνει ό Τρίτσης» και μάλιστα χωρίς τή σύμψη γνώμη τής Έκκλησίας, όποτε πάει περίπατο και ή σωτηρία των ψυχών.

Φαίνεται ότι τήν δλη έπιχειρηματολογία κατανόησε και ό κ. Τρίτσης γι' αυτό και κατέθεσε σχετική τροπολογία στό Βουλή. Όμως είτε ό νομάρχης διορίζει, είτε ό μητροπολίτης, είτε οι εκλογές γίνονται σε εύρύ ή σε στενό ένοριακό κύκλο, γεγονός είναι ότι ό κύκλος των διαχειριζομένων τήν περιουσία διευρύνεται, ή διαχείριση εκδημοκρατίζεται. Έτσι οι Ιεράρχες εξακολουθούν να είναι αντίθετοι μια και χάνουν τόν άπόλυτο, προσωπικό έλεγχο, τό δέ ποίμνιο για τό όποιο ή τροπολογία είναι ψιλά γράμματα, βλέποντας τους ποιμένες εξαγριωμένους, εξακολουθεί κι αυτό να δυσανα-σχετεί.

Όπως έχόντων των πραγμάτων μοιάζει κάπως μάταιο να προσπαθεί να δώσει κανείς στό γεγονόςτα ένα νόημα πού δέν έχουν, ή μάλλον τό ά-

κριβώς αντίθετο από αυτό πού έχουν. Ό χωρισμός Έκκλησίας και κράτους δέν βρισκόταν μέσα στό λογική του νομοσχεδίου, αντίστροφα τό νομοσχέδιο ένοποιούσε τόσο πολύ —έστω στό οικονομικό— Έκκλησία και Πολιτεία, πού δέν τό άντεξαν ούτε οι Ιεράρχες. Κάποιες κουβέντες περί χωρισμού Έκκλησίας και Πολιτείας πού άκούστηκαν εκατέρωθεν, οι άπειλές περί άρσης του Αυτοκέφαλου και τό τοιαύτα, δέν είναι στις προθέσεις καμιάς από τίς δύο πλευρές. Γιατί ή μέν κυβέρνηση τίς εκλογές θέλει να κερδίσει, όσο για τήν Έκκλησία, πέρα από όλα τά άλλα, κάτι τέτοιο θα ήταν τόσο ξένο προς τίς παραδόσεις τής Ορθοδοξίας —παραδόσεις ένότητας Έκκλησίας-κράτους— ώστε σχεδόν θα βρισκόμασταν στό πρόθυρα άρσης του ιστορικού σχίσματος (με τήν Καθολική Έκκλησία έννοείται), άφου θα είχαν εκλείψει οι βασικοί ιστορικοί —και δχι δογματικοί— λόγοι πού τό δημιούργησαν.

**ΠΑΡ' ΟΛΙΓΟΝ ΕΚΛΟΓΕΣ —ΑΝΤ'
ΑΥΤΟΥ ΑΝΑΤΙΜΗΣΕΙΣ**

Αναρωτηθήκαμε στό προηγούμενο τεύχος άν τοίτο τό Κιλελέρ ήταν τό τελευταίο με τήν παρούσα κυβέρνηση (στήν παρούσα τετραετία τής). Φαίνεται ότι τό ένδεχόμενο αυτό τό αντιμετώπισε για μερικές βδομάδες και ό κ. Παπανδρέου. Όμως ούτε ή εθνικά περήφανη στάση του, ούτε ή διαμάχη με τήν Έκκλησία (πού τελικά δέν πήγε καλά) ούτε οι εξαγγελίες στό Κιλελέρ απέδωσαν τά προσδοκώμενα. Τήν άπόφαση να μη γίνουν τελικά εκλογές τήν πηρε ό κ. Παπανδρέου πιθανότατα πριν αρχίσουν να γνωστοποιούνται τά αποτελέσματα των εκλογών στους άγροτικούς συνεταιρισμούς. Ατά άπλως επιβεβαίωσαν τήν ορθότητα τής άπόφασης και, μαζί με αυτήν, κάτι άλλο: ότι καμιά εθνικά περήφανη στάση δέν μπορεί να πείσει τόν άγρότη ότι φέτος δέν κερδίζει 10% λιγότερα (σε πραγματικές τιμές) απ' ό,τι πέρυσι. Μιά ματιά στις ελληνικές εξαγωγές άγροτικών προϊόντων πού δημοσιεύτηκαν τήν έβδομάδα πριν τό Πάσχα, θα έπειθε ότι ή μείωση του άγροτικού εισοδήματος φέτος δέν σχετίζεται μόνο με τήν πράσινη δραχμή.

Έλαβε λοιπόν και ή κυβέρνηση τό μήνυμα τής στροφής στό κοινωνικό, και από τίς 8 Απριλίου ξαναγυρίσαμε στό ειωθότα. Μόνο πού αυτή τή φορά ή αντίδραση του κόσμου είναι άσυνήθιστα όργισμένη. Οι εργαζόμενοι δέν έχουν άλλα περιθώρια.

Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος

Τρισβάρβαρα τά θρησκευτικά των — I

Ο κ. Τρίτσης, εκτός από γραφείς ιστορίας και ύπουργός, είναι και τριτοκοσμικός, με ιδιαίτερη ευαισθησία στη Λατινική 'Αμερική, περιοχή της Γης όπου η 'Εκκλησία κατέχει σημαντική θέση. Ταυτόχρονα υπήρξε επί μακρόν ανυπόκριτος θαυμαστής της ιρανικής "ἐπανάστασης". Δέν γνωρίζουμε αν ήταν η θρησκοληψία του που τον οδήγησε στον τριτοκοσμισμό ή αν ο τριτοκοσμισμός του τον έφερε στο δρόμο του Θεού. "Αν πάντως η πιο συγκλονιστική στιγμή του ελληνισμού είναι η συνάντησή του με το Χριστιανισμό, όπως είπε με δέος ο κ. ύπουργός από την τηλεόραση, εξίσου συγκλονιστική θά πρέπει να 'ταν και η δική του συνάντηση, αν κρίνουμε από το σημερινό έλληνοχριστιανικό του παραλήρημα που όμοιο του μόνο στον στόμφο του κ. Προέδρου της Δημοκρατίας βρίσκεται.

Μέσα στο σάλο των τελευταίων ημερών, ό οποίος έφερε στην επιφάνεια όλη την ύπόγεια μαυρίλα που πολλοί νόμιζαν ότι πια είχε υποχωρήσει, ό κ. ύπουργός κατήγγειλε, περίπου ως αντίχρηστη, τη Νέα Δημοκρατία, διότι αποψίλωσε τό Σύνταγμα από έλληνορθόδοξες αναφορές, ενώ υπεραμύνθηκε του έλληνοχριστιανικού περιεχομένου και χαρακτήρα της παιδείας, και κατέληξε μιλώντας στη Βουλή: «Αυτή η κυβέρνηση και αυτό τό Κίνημα υπάρχει έξ όνόματος της έθνικης ανεξαρτησίας, της λαϊκής κυριαρχίας και της κοινωνικής απελευθέρωσης. Μέσα στην ταυτότητα του ελληνισμού είναι συνυφασμένη η ύπόθεση της 'Ορθοδοξίας. Για μάς η ύπόθεση της 'Ορθοδοξίας είναι η ταυτότητά μας».

Θά τον συγχωρούσαμε ίσως αν ήταν κοινός ψεύτης, αν οι ανάγκες της αντιπαράθεσης με τό εκκλησιαστικό κομπόδεμα και η έπιθυμία για τη μετατροπή της 'Εκκλησίας σε 'Οργανισμό Κοινής 'Ωφελείας τον ανάγκαζαν να παραστήσει τον θεοσεβούμενο. Δέν πρόκειται όμως περί αυτού. Γιατί κανένα μυαλό δέν είναι τόσο βρώμικο ώστε να σκαρφιστεί να πει στο μήνυμά του για την 25η Μαρτίου, αν δέν τά πιστεύει βαθύτατα, ότι: «Μάς θυμίζει η 25η Μαρτίου ότι οι σημερινοί 'Ελληνες είμαστε γεννήματα της συγκλονιστικής πνευματικής συνάντησης του πανάρχαιου 'Ελληνισμού με τό Χριστιανισμό. Συνάντησης που άνοιξε τό δρόμο σε μία πρωτοφανή νέα πνευματική και πολιτισμική σύνθεση που την ύψηλή της έκφραση βρήκε στο Βυζάντιο απ' όπου κρατιούνται οι πιο άμεσες και γερές ρίζες μας».

Την κοινωνική ουσία της κυβερνητικής πολιτικής δέν άρκεί να την άναζητούμε στην οικονομική πολιτική ή στον διάχυτο άυταρχισμό. Μπορούμε να τη διαγνώσουμε παντού, άφνης στά σκοταδιστικά καμώματα ενός ύπουργού Παιδείας και Θρησκευμάτων, ό οποίος εκείνο τό και που ήδη παρά φύσιν συνδέει τά δύο σκέλη του τίτλου του δέν τό άντιλαμβάνεται ως άπλη παράθεση έστω, παρά ως συμπλοκή. Συμπλεκτικός είναι άλλωστε ό σύνδεσμος και: Παιδείας και Θρησκευμάτων, δηλαδή παιδείας-θρησκείας.

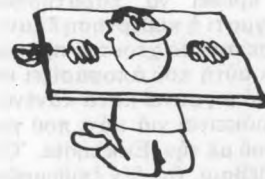
Του φαίνεται λοιπόν πολύ "πρώρη" του ύπουργού η διεκδίκηση για τό χωρισμό κράτους και 'Εκκλησίας. Και λογικά, γιατί κάτι τέτοιο άπαιτεί μία κυβέρνηση, η όποία για να περιορίσει την έξουσία των παπάδων θά πρέπει πρώτα να έχει στοιχειωδώς χαλιναγωγήσει τη δική της βουλμία για έξουσία. 'Η όποία δηλαδή θά μπορεί να άντισταθεί στον άυταρχισμό, στη βία της 'Εκκλησίας, μόνο άμβλύνοντας τη βία του δικού της άυταρχισμού. "Όμως, για τον κύριο Τρίτση και την κυβέρνησή, "οί δύο κορυφαίοι θεσμοί του 'Εθνους είναι τό κράτος και η 'Εκκλησία". Είδαμε προηγουμένως τη σημασία αυτού του και, τη "διαλεκτική συμπλοκή" που αυτό ύπαινίσσεται. Χωρισμός κράτους-'Εκκλησίας δέν γίνεται, ίσα ίσα δέν μένει τίποτα να χωριστεί, όταν οι δύο κορυφαίοι θεσμοί του έθνους είναι ό ένας ένας: τό κράτος-'Εκκλησία.

Τρισβάρβαρα τά θρησκευτικά των — II

Δέν άπαιτείται λοιπόν ντέ και καλά σοσιαλιστική κυβέρνηση για τον χωρισμό κράτους-'Εκκλησίας. 'Απαιτείται άπλος σεβασμός της πολιτικής δημοκρατίας ή άλλίως ένας στοιχειώδης όρθολογισμός. 'Η νεοορθόδοξη πολιτική ήγεσία μας τό γνωρίζει καλά αυτό. Δέν ξέρω αν ό κ. Τρίτσης είχε κάνει κάποια προσυεννόηση με τον πρώτο πολίτη της χώρας, πάντως τά μηνύματά τους για την έθνική επέτειο είναι έντυπωσιακά στην άλληλοσυμπληρούμενη σαφήνειά τους. Είπε λοιπόν ό πρώτος "Ελλην: «Στόν άτέλειωτο ροϋ της ιστορίας, μπορεί οι λαοί να συμμορφώθηκαν προς τά έκάστοτε προστάγματα των καιρών. Τό γένος όμως των 'Ελλήνων δέν θέλησε ποτέ να έξαντλήσει την ουσία της ζωής με τά επιφαινόμενά της. 'Αφησε τη μέριμνα αυτή στον "όρθολογισμό" και τους θεράποντές του. Και τόλμησε, παραθερώντας κάθε φορά τά προστάγματα των καιρών, την ύπέρβαση του όρθου λόγου προς όφελος του όρθόδοξου, προς όφελος του κράτους-'Εκκλησίας και της μακροήμερευσης του ποιμνίου του.

Πολλοί μιλούν για τη δεξιά στροφή των νέων. 'Αλλά δέν είμαστε όλοι πια και τόσο νέοι...

Γιώργος Καρράς

Φοιτητικές εκλογές '87: υπόγεια διαδρομή

Η πολιτική συνιστά έναν κοινωνικό δεσμό, πλαισιώνει και συγκροτεί τις κοινωνικές συμβάσεις, σταθεροποιεί και ακυρώνει συγχρόνως και αναλόγως τις κοινωνικές αντιπαλότητες, αποδεσμεύει διαθεσιμότητες, καταστέλλει και ενσωματώνει κοινωνικά κινήματα κ.λπ., είτε ως κρατικός λόγος είτε ως μαζική λαϊκή πρακτική και αντίστροφως. Τό νά κάνει κάποιος "πολιτική" σημαίνει ότι (πρέπει νά) λαμβάνει υπόψη του αυτά τά στοιχεία πού συνέχουν τό πολιτικό, κυρίως στήν κρατική του διάσταση και έκφορά.

Πάει καιρός πούλς πού άρκετοί έχουν πάψει νά μιλάνε γιά φοιτητικό κίνημα. Και όχι άδικα. Μπορούμε νά μιλήσουμε γιά "φοιτητικό χώρο" ή γιά οτιδήποτε άλλο, μέ άπόλυτα συμβατικό τρόπο, έτσι γιά νά συνεννοούμαστε. Τό κίνημα δέν υπάρχει πιά και χωρίς αυτό ούτε και ή ιστορία του. Πρόκειται γιά μία ιστορία πού οφείλει κάποτε νά "άπομυθοποιηθεί" ίσως, νά άποτελέσει άντικείμενο πολύπλευρης κριτικής και πάνω άπ' όλα νά ειπωθεί στίς καινούργιες γενιές πού κατακλύζουν σήμερα τά "μετερίζια" του. Άπό ποιούς και πώς, αυτό δέν άπαρχολεί παρατάξεις και ομάδες του χώρου. Νά μετρήσουμε τά "κουκιά μας", νά κρατήσουμε τίς διασυνδέσεις μας στίς σχολές, νά στρατολογήσουμε κάνα-δύο πρωτοετείς γιά τό ψηφοδέλτιο, αυτές είναι οί συνηθισμένες συνδικαλιστικές - κυριολεκτικά - πρακτικές πού συνθέτουν και εξαντλούν τό νόημα τής πολιτικής πάλης στό πανεπιστήμιο. Κάποιοι ρισοκίνδυνοι, "βολонταριστές" και συγχρόνως έλαφρώς ύποψιασμένοι γιά τό πού πηγαίνει τό πράμα, προσπαθούν νά καταγράψουν εύκρινώς τίς τάσεις τής οργανικής άνασύνθεσης του κεφαλαίου μέ τίς διαδικασίες άποκλεισμού άπ' τήν άνώτατη εκπαίδευση χιλιάδων νέων. Δέν πρόκειται ούτε γιά μεμψιμοιρία ούτε γιά άνάθεμα· ή πραγματικότητα είναι αυτή πού οδηγεί σ' αυτή τή μία και μοναδική άνάγνωσή της και πού ύποχρεώνει νά ληφθούν στάσεις σαφείς πολιτικά και ιδεολογικά πού νά οργανώνουν άντιστάσεις και νά προσφέρουν διεξόδους.

Τά άποτελέσματα των φοιτητικών εκλογών άντιστέκονται σθεναρά σέ στατιστικές κατηγοριοποιήσεις, ταξινομήσεις και εκλεκτικές συγκρίσεις. Άν ή ΔΑΠ φέτος πήρε κεφάλι, αυτό δέν συνιστά λόγο άναγκαίο και ικανό γιά νά τίθεται συνεχώς τό πολιτικό άφελές και ιδεολογικό άνιστόρητο έρώτημα γιά τά αίτια συντηρητικοποίησης των φοιτητών. Λές και οί φοιτητές έξ άποκαλύψεως συγκροτούν τήν έμπροσθοφυλακή του κινήματος πού θά περικυκλώσει τήν ιστορία.

Άν ή Πανσπουδαστική εκμεταλλεύεται τήν περεστρόικα του άλλου, αυτό δέν συνιστά λόγο άναγκαίο και ικανό γιά νά παραμένουμε έκθαμβοι και έκστατικοί μπροστά στον κνίτικο μηχανισμό άναπαραγωγής.

Ο μαρξισμός, όπως δέν είναι μία θεωρία πολιτικού βολонταρισμού άλλο τόσο δέν έκπίπτει, στήν όποιαδήποτε "διάστασή" του, σέ μία αίτιοκρατική προσέγγιση τής ιστορίας.

Τό νά στοχάζεσαι γι' αυτά τά ζητήματα σημαίνει νά προσπαθείς νά οικειοποιηθείς έναν άριστορό πολιτικό τρόπο άκρόασης και άνάλυσης. Σημαίνει δηλαδή ότι πρέπει νά δείξεις εύκρινώς τή λανθάνουσα κρατική διάσταση του μεταπολιτευτικού φοιτητικού κινήματος πού εκφραζόταν στή βάση μιας "άντιφασιστικής" πολιτικής γραμμής, πού άθροιζε δημοκρατικές και "μή άνατρέψιμες" κατακτήσεις και έξοφλούσε μέ τό σύστημα και τους συμάχους του στή βάση ενός άνεργιτιστου, βερμπαλιστικού άντιμπεριαλιστικού λόγου. Άν ή ΠΑΣΠ άνακάλυψε προσφάτως ότι άκόμη και σήμερα τό 67% των φοιτητών επιλέγει τήν εύρεία δημοκρατική παράταξη - κάτι σάν εκκληση δηλαδή, έλάτε ρέ παιδιά νά ριζούμε λίγα μάζα στό ρήγμα πού άνοιξε ή αντίδραση στους κόλπους του λαού - και ή Πανσπουδαστική τηρεί ένοχη σιωπή, ίδου ή επιβεβαίωση. Νά γιατί πρέπει νά μιλήσουμε γιά τήν ιστορία του κινήματος. Γιά νά τήν ξανασκεφτούμε, νά τήν ξαναδούμε. Άπό κάποιες "στιγμές" άμεσης και άθθεντικής έσωπανεπιστημιακής δημοκρατίας περάσαμε στό μεταβατικό στάδιο τής αντιπροσώπευσης, του εκλογικισμού και τής ολοκληρωμένης, κοινοβουλευτικού τύπου, άρθρωσης των σχέσεων των φοιτητών μέ τους αντιπροσώπους τους· κι άπό κει στον γενικευμένο πλέον εκλογικισμό, στή συναίνεση. Στό σήμερα δηλαδή και στίς συνέπειές του. Η πολιτική των διαρθρωτικών άλλαγών μαζί μέ τό κράτος γιά δημοκρατία, γιά εκπαίδευση στήν ύπηρεσία του λαού και του τόπου, γιά σοσιαλισμό άγγίζει τά όριά της.

Στίς άναλύσεις γιά τά άποτελέσματα των φοιτητικών εκλογών έλλοχεύει ένας σοβαρός κίνδυνος. Πρόκειται γιά έναν τρόπο σκέψης και άνάλυσης πού παραπέμπει τά σχετικά προβλήματα στα άρχέτυπά τους ίσοδύναμα· στήν κρίση των κομματικών στρατηγικών στό πανεπιστήμιο και στήν κοινωνία. Φαύλος κύκλος. Οί "έρμηνευτές" του φοιτητικού κινήματος, όντας επαγγελματίες τής πολιτικής, άποπειρώνται τό άδύνατο: τήν άυτονόμηση του πολιτικού μέσω τής εκλεκτικής διαχείρισης όρισμένων στοιχείων του. Κρίση των ιδεολογιών, των προγραμμάτων, των παρατάξεων, τής πολιτικής. Πολιτική κρίση δηλαδή... Μάταια θά προσπαθήσεις νά ανακαλύψεις πίσω άπ' τίς γραμμές πού γράφτηκαν τίς μέρες αυτές κάτι γιά τήν οικονομική κρίση και τό ρόλο του πανεπιστημίου, πού στά σοβαρά πλέον και στήν Ελλάδα σήμερα άναλαμβάνει νά εκπληρώσει τή βασική του έπιλογή: τήν καταναμητική του λειτουργία σέ σχέση μέ τήν οικονομία και τήν κοινωνία.

Ένα κίνημα μέσα στό πανεπιστήμιο του σήμερα δέν μπορεί παρά νά σκοπεύει στήν κατάλυση αυτής τής βασικής συνθηκής ύποδοχής, άπειλώντας τή διαλεκτική συμπύκνωση των διακρίσεων, των έπιλογών, του νέου κοινωνικού ρατσισμού και των νεοφιλελεύθερων συνταγών πού

Δια γυμνασίου σφραγιστού

τόν υλοποιούν. 'Η "στροφή" προς τό συγκεκριμένο και τό καθημερινό είναι μία πρωταρχική αναγκαιότητα. 'Η μάχη γιά τήν τιμή του κουπονιού, γιά τή ζωή στις 'Εστίες και γιά τά συγγράμματα είναι, ειδικά σήμερα, μία πολύ σοβαρή υπόθεση γιά νά άφθεθεί στή διακριτική ευχέρεια τής κνίτικης γραφειοκρατίας. Δέν πρόκειται γιά οικονομίστικη παρέκκλιση και γιά "άναπροσαρμογή" τών προτεραιοτήτων του μέχρι σήμερα άριστερού έν γένει φοιτητικού κινήματος, αλλά γιά ριζικές αναγκαιότητες που ξανασυστήνονται και προσλαμβάνουν δεξύτετες μορφές σ' αυτή τή φάση τής καπιταλιστικής άνασυγκρότησης.

Αυτό που σήμερα χρεοκοπεί είναι ή "πολιτική όροφών" που άσκούσε τό οργανωμένο φοιτητικό κίνημα και οι παρατάξεις, ή πελατειακή σχέση έκπροσώπησης που έγκαθίδρυσε μέ τούς φοιτητές, ή υπόθήκευση τής οργανωτικής του άυτονομίας στήν πιό χυδαία έκφραση του κομματισμού και του κρατισμού. 'Από κίνημα φοιτητών μετεξελίχθηκε σέ κίνημα παρατάξεων. Μιλάμε γιά οργανωτική άυτονομία του φοιτητικού κινήματος που θά μπορέσει νά οικοδομήσει τις αναγκαίες εκείνες προϋποθέσεις γιά τήν πολιτική του άυτοδυναμία και όχι βέβαια γιά πολιτική άυτονομία...

Τά αίτήματα είναι πολλά, οι προθέσεις άπειρες, οι προοπτικές έλάχιστες. 'Απόπειρες που θά σκόπευαν νά επανιδρύσουν προγραμματικές συμφωνίες βάθους, πλάτους, έκτασης και διάρκειας άνάμεσα στις παρατάξεις του φοιτητικού χώρου, που θά στόχευαν νά επαναλάβουν τήν ιστορία γιά δεύτερη φορά και ήτταν έξαρχής καταδικασμένες: στήν καλύτερη περίπτωση, τά κέρδη και οι ζημιές ίσως καθάνεμονταν διαφορετικά μέσα στον ίδιο αυτό χώρο.

'Ο "τρίτος δρόμος" που θά πρέπει νά πορευτεί τό κίνημα δέν μπορεί νά άγνοεί τό κύριο πολιτικό μάθημα που πήρε όλη αυτή τή μεταπολιτευτική περίοδο τό μαζικό λαϊκό κίνημα γενικότερα: ή πάλι γιά τό σοσιαλισμό μέ τό κράτος, μέσω του κράτους, μέ τις άπαραίτητες "διαχωριστικές" γραμμές, ένα πράγμα υπόσχεται: τήν υπόγεια διαδρομή του κινήματος και τών φορέων του.

Άνδρέας Πανταζόπουλος

Νομική, 'Ιατρική, Πολυτεχνείο: αϊέν άριστερεύειν

Μία ραγδαία, λοιπόν, άνοδος-πακέτο: τής ΔΑΠ, τής άποχής (κατά 8% ή άλλως κατά 7.000 άτομα), τής ήρεμίας. 'Εγώ άπλώς θά ήθελα έδώ νά θίξω, σχηματικά έστω, μία μόνο πλευρά του ζητήματος που άπό πέρσι μου είχε κάνει έντύπωση, δηλαδή τις διαφορές τών ποσοστών άπό σχολή σέ σχολή.

Οι έφημερίδες χώρισαν τις πανεπιστημιακές σχολές σέ έννέα κατηγορίες (έξαιρείται έδώ, λόγω προφανών ιδιαιτεροτήτων, ή κατηγορία θεολογικές σχολές): νομικές σχολές, φιλοσοφικές, ιατρικές, οικονομικές-δημοσίου δικαίου, φυσικομαθηματικές, γεωπονικές, πολυτεχνικές, παιδαγωγικές, γυμναστικές. 'Ενας τέτοιος χωρισμός έχει φυσικά τά προβλήματά του, άφού μέσα στήν ίδια ομάδα άθροίζονται σχολές μαζικές και ολιγάριθμες, σχολές άπό διαφορετικές περιοχές τής χώρας κ.λπ. 'Η κατηγοριοποίηση έχει μολαταύτα ένδιαφέρον, όχι τόσο γιατί τά άντικείμενα τών σχολών τών ομάδων είναι παρεμφερή, όσο γιατί ό προορισμός τών άποφοίτων άπό κάθε κατηγορία σχολών έχει οσιαστικές κοινότητες (έπομένως και τά πτυχία τους έχουν άνάλογες ιδεολογικές λειτουργίες).

'Η νεοδημοκρατική ΔΑΠ είναι πρώτη, και μάλιστα μέ έντυπωσιακές διαφορές, σέ τρεις κατηγορίες σχολών: τις νομικές, τις ιατρικές και τις πολυτεχνικές. 'Ενώ στά συνολικά ποσοστά τους γιά τά ΑΕΙ ή ΔΑΠ και ή Πανσπουδαστική είναι πολύ κοντά (31,5% μέ 30,5%), γιά τις κατηγορίες αυτές έχουμε: 40% μέ 21,1% είναι ή σχέση ΔΑΠ-Πανσπουδαστικής στις νομικές σχολές, 35,9% μέ 26,1% στις ιατρικές και 33,9% μέ 27,3% στις πολυτεχνικές. Ειδικά γιά τις τελευταίες, ή ύπεροχή τής ΔΑΠ όφείλεται στή συντριπτική ύπεροχή της στις σχολές πολιτικών μηχανικών. Πιό άναλυτικά, ή άναλογία ΔΑΠ-Πανσπουδαστικής σέ όρισμένες βασικές σχολές είναι ή έξης: Νομική 'Αθήνας: 39,8% προς 20,5%, Νομική Θεσσαλονίκης: 42,5% προς 20,9%, Νομική Ξάνθης: 35% προς 25%. 'Ιατρική 'Αθήνας: 34,7% προς 28,4%, 'Ιατρική Θεσσαλονίκης: 39% μέ 22,3%, 'Ιατρική Πάτρας: 38,2% μέ 21,6%. Πολιτικοί μηχανικοί 'Αθήνας: 44,3% μέ 28,1%, Πολιτικοί μηχανικοί Θεσσαλονίκης: 40,8% μέ 25,8%.

'Η ΔΑΠ είναι λοιπόν, και μάλιστα μέ έντυπωσιακή ύπεροχή, πρώτη στις τρεις αυτές κατηγορίες σχολών, σέ αυτές δέ όφείλει τό ύψηλό ποσοστό και τήν πρωτιά της στά συνολικά αποτελέσματα. 'Η Πσκ στις σχολές αυτές είναι παντού δεύτερη. Στις υπόλοιπες έξι κατηγορίες σχολών ή τάση είναι ακριβώς άντίστροφη (καίτοι όχι τόσο έντονη όσο εκείνη που μόλις περιγράψαμε): ή Πσκ είναι παντού πρώτη και ή ΔΑΠ δεύτερη, μέ διαφορές που ξεκινούν άπό τό 1% στις φιλοσοφικές και φτάνουν στό 8,7% στις παιδαγωγικές σχολές.

'Αληθεύει βέβαια ότι ή ΔΑΠ είναι μία πανίσχυρη πλέον παράταξη μέ ύψηλότατα ποσοστά σχεδόν παντού, άκόμα και εκεί όπου προηγείται ή Πσκ. Σέ σχολές όμως που κυρίως παράγουν μαζικά λογιστές, γεωπόνους, μαθηματικούς ή γυμναστές, ή μάλλον σχολές όπου ή ίδια ή είσοδος μοιραία συνεπάγεται γιά τούς περισσότερους τήν άποδοχή μιας μελλοντικής ύπαλληλοποίησης, εκεί ή ΔΑΠ δέν έχει τά ίδια περιθώρια άνόδου, εκεί — τώρα που τό ΠΑΣΟΚ έχει άποτύχει ακριβώς σέ αυτό τό σημείο — τό ΚΚΕ προβάλλει ως βασικός ύπερασπιστής του δικαιώματος στήν άπασχόληση, κυρίως μέσω του κράτους. 'Η ΔΑΠ θά έχει κάμψεις δυσκολίες νά άνατρέψει τήν

Δια γυμνασίου σφραγισμένο

είς βάρος της κατάσταση σε σχολές όπως π.χ. η Βιομηχανική (όπου η ΠΣΚ υπερέχει με 35,2% έναντι 26,1%) ή βέβαια ή Πάντειος (38,8% προς 19,3%).

Αντίθετα, η ΔΑΠ εδκόλα σαρώνει στους επίδοξους δικηγόρους, γιατρούς και (πολιτικούς κυρίως) μηχανικούς. Και οι σχολές αυτές έχουν κάτι τό κοινό: είναι πρακτικά οι μόνες πανεπιστημιακές σχολές ελεύθερων επαγγελματιών.

Μέσα σε συνθήκες κρίσης, παρατεταμένης λιτότητας και ανεργίας, δηλαδή ταυτοχρονα οικονομικής και ιδεολογικής άβεβαιότητας, ένα μεγάλο τμήμα του φοιτητικού πληθυσμού φαντάζεται ότι —καθώς νέα “δυναμικά” επαγγέλματα δέν έχουν φανεί στον όριζοντα και ή χωρητικότητα του Δημοσίου πλέον συρρικνώνεται— ή άτομική ευδοκίμηση δέν μπορεί παρά νά περάσει από τά φαντάσματα του παρελθόντος, από τίς σχολές-ινδάλματα του '50 και του '60. Μπορεί στό δρόμο των επίδοξων “μεγαλογιατρών” νά υπάρχει τό ΕΣΥ και των δυνάμει “μεγαλοδικηγόρων” και “μεγαλομηχανικών” ή υπαλληλοποίηση, και φυσικά στό δρόμο όλων ή ανεργία, άν όμως κάποιος ανασυρθούν “άπό τό σωρό” και στηριχτούν στίς δικές τους δυνάμεις, δηλαδή στον κοινωνικό “δυναμισμό” του πτυχίου τους τόν όποιο άκριβώς διεκδικούν και στον όποιο έπενδύουν, πάλι δικηγόροι, γιατροί και μηχανικοί δέν θά είναι τάχα αυτοί; Πολλοί για λίγες “θέσεις”, ό ανταγωνισμός σε συνθήκες κρίσης και ανεργίας θά είναι άμείλικτος, όπλο του καθενός ή “γνώση” του και ή άτομική του πρωτοβουλία: στή γωνία περιμένει ή ΔΑΠ. Όχι τό οργανωτικό της σχήμα (γι' αυτό και καθόλου δέν τήν έπηρεασε στίς έκλογές ή σφοδρή έσωτερική της σύγκρουση λίγες μόλις μέρες πριν), αλλά ή ιδεολογία ΔΑΠ.

Η Νομική, τό Πολυτεχνείο, ή Ίατρική άντιμετωπίζονται φαίνεται από όλοένα και περισσότερους φοιτητές τους —και μέ τέτοια κριτήρια επιλέγονται από όλοένα και περισσότερους ύποψηφίους— ως σχολές ταξικού προορισμού, και τό χειρότερο είναι ότι αυτό δέν έχει άπαραίτητα νά κάνει μέ τήν ίδια τήν ταξική σύνθεση του πληθυσμού τους. Πραγματικού ταξικού προορισμού για τους λίγους: φανταστικού-τραυματικού για τους πολλούς. Μιά δυναμική ιδεολογική διεκδίκηση και έπένδυση που προφανώς επιδρά και στίς άλλες σχολές και ταυτόχρονα έπισημαίνει από τή μεριά της τήν επικράτηση σκληρών άστικών προτύπων στα πανεπιστήμια μας...

Γιώργος Καρράς

Γιατί αποχωρούμε από τόν Πολίτη

Στό περασμένο τεύχος του περιοδικού ανακοινώθηκε ή άπόφασή μας νά διακόψουμε τή συνεργασία μας μαζί του. Στή σύντομη —για τεχνικούς λόγους— εκείνη ανακοίνωση, ύποσχεθήκαμε ότι «έπειδή ή διακοπή της συνεργασίας μας δέν είναι θέμα που άφορά μόνο τήν ομάδα του Πολίτη αλλά επίσης τους αναγνώστες και τήν Άριστερά, στό έπόμενο τεύχος θά εξηγήσουμε τούς λόγους της άπομάκρυνσής μας». Τό κείμενο που άκολουθεί χωρίζεται σε δύο ένότητες. Στήν πρώτη δίνεται ένα σύντομο ιστορικό της κρίσης των σχέσεων μας μέ τήν πλειοψηφία της συντακτικής ομάδας, στή δεύτερη συνοψίζονται οι πολιτικοί λόγοι που καθιστούν άδύνατη πιά τή συμμετοχή μας στην έκδοση του Πολίτη.

Είναι γνωστό —τουλάχιστον στους αναγνώστες του περιοδικού— ότι ή κρίση των σχέσεων μας μέ τήν πλειοψηφία της συντακτικής ομάδας συνδέεται μέ τίς ευρύτερες εξελίξεις στό χώρο της ανανεωτικής Άριστεράς και τά σχετικά μέ τή “μετεξέλιξη” ή “αναβάθμιση” του ΚΚΕ έσωτερικού ζητήματα. Δημόσια, άλλωστε, έκφράστηκε αυτή ή κρίση μέ τήν ανταλλαγή δύο επιστολών στό τεύχος 68 του Δεκαπενθήμερου Πολίτη (13.6.86, «Διαφορές στον Δεκαπενθήμερο»). Όστόσο, μέ άφορμή εκείνη τή δημοσιοποίηση και σε μία προσπάθεια νά συνυπάρξουμε πολιτικά παρά τίς διαφορές μας, συνεδριάσαμε επανειλημμένα ως συντακτική ομάδα και καταλήξαμε σε μία συμφωνία άποδεκτή από όλους. Η συμφωνία αυτή “του Ίουνίου”, όπως έκτοτε συνηθίσαμε νά τήν αναφέρουμε, περιείχε δύο βασικά σημεία. Τό πρώτο άφορούσε τήν πεποίθηση όλων μας ότι τό περιοδικό θά έπρεπε νά διατηρήσει τό σχήμα της συντακτικής του ομάδας άναγνωρίζοντας τόσο τήν άνάγκη, στην κρίσιμη έποχή που άνοιγόταν μετά τό 4ο Συνέδριο του ΚΚΕ έσωτερικού, νά υπάρξει ένα βήμα ούσιαστικού διαλόγου των άντιτιθέμενων άπόψεων, όσο και τή δοκιμασμένη μέσα στό χρόνο ικανότητα αυτού του σχήματος νά παράγει ένα έγκυρο περιοδικό της Άριστεράς. Τό δεύτερο σημείο, που είναι άλήθεια μάς ταλαιπώρησε άρκετά, ήταν ή φόρμουλα της συνύπαρξής μας. Μέ τή βοήθεια και των καλών προσωπικών μας σχέσεων αλλά και μέ άμοιβαίες ύποχωρήσεις καταλήξαμε σε μία άπόφαση που άποτύπωνε τόσο τό συσχετισμό δυνάμεων μέσα στην ομάδα, όσο και τήν άνάγκη της συνέχειας που αναφέρθηκε παραπάνω. Η άπόφαση αυτή δημοσιοποιήθηκε μέ τή διατύπωση ότι «τά άνυπόγραφα κείμενα δέν έκφράζουν κατ' άνάγκην όλους τούς τακτικούς συνεργάτες» που από τήν 25.7.86 έμπαινε τακτικά στην πρώτη σελίδα του περιοδικού. Μέσα σε αυτό τό πλαίσιο ήταν άυτονόητο αλλά και ρητά συμφωνήθηκε ότι ή μειοψηφία θά είχε τό δικαίωμα νά γράφει έπώνυμα τίς πολιτικές της άποψεις. Πράγματι, έμεις, ως μειοψηφία πιά, άν και ή γραμμή του περιοδικού δέν μας εξέφραζε, συνεχίσαμε νά άρθρογραφούμε. Μάλιστα έν δψει και των δυσκολιών που άντιμετώπιζε ό Δεκαπενθήμερος και της άπόφασης έπιστροφής στό μηνιαίο σχήμα, είχαμε τήν ευαισθησία όχι μόνο στα έπώνυμα άρθρα μας αλλά και στα άνώνυμα σχόλια περισσότερο νά καλύψουμε τά κενά που παρουσίαζε τό περιοδικό στή διάρθρωση της όλης της πολεμής του παρά τήν πολιτική του γραμμή, όπως ίσως θά επέβαλε ή έμπλοκή μας στίς γενικότερες εξελίξεις της ανανεωτικής Άρι-

Δια χειρὸς ἀφθαλμοῦ

στερᾶς. Θεωρήσαμε δηλαδή ὅτι στό κρίσιμο ἐξάμηνο ἐπιβίωσης τοῦ νέου ἐκδοτικοῦ ἐγχειρήματος τοῦ *Πολίτη*, ὀφείλαμε νά δώσουμε τήν ἀμέριστη ὑποστήριξή μας, ἔστω καί ἂν αὐτό σήμαινε τόν προσωρινό ὑποτονισμό, ἂν ὄχι παραμερισμό, τῶν πολιτικῶν μας ἀπόψεων ἐπὶ τοῦ συγκεκριμένου ζητήματος πού ἡ πλειοψηφία προωθοῦσε ὄλο αὐτό τό διάστημα μέ ιδιαίτερη ἔνταση.

Φτάσαμε ἔτσι στό Φεβρουάριο ὅταν ἕνα —τό πρώτο— θεωρητικό πολιτικό ἄρθρο ἑνός ἀπό μᾶς (τοῦ Πέτρου Πιζάνια) δέν ἔγινε δεκτό ἀπό τόν ἐκδότη τοῦ περιοδικοῦ ("Αγ. Ἐλεφάντη). Στό μεταξύ βέβαια εἶχε συμβεῖ ἡ "διάσπασή" στό χώρο τοῦ ΚΚΕ ἐσωτερικοῦ, μέ τήν ἀποχώρηση τῆς λεγόμενης "ἀναβάθμισης" ἀπό τίς διαδικασίες τῆς δημιουργίας τοῦ νέου κόμματος τῆς ἀνανεωτικῆς Ἀριστερᾶς. Στό περιοδικό παράλληλα εἶχαν σταματήσει οἱ συναντήσεις τῆς συντακτικῆς ομάδας ἢ πάντως ἐμεῖς δέν καλούμασταν —ὅπως συνέβαινε ἐπὶ δέκα τόσα χρόνια— σ' αὐτές ἀπό τόν ἐκδότη. Ἀπό τήν πλευρά μας καί ἐπειδή ὑπῆρχε ἡ συμφωνία "τοῦ Ἰουνίου" ἀλλά καί ἐπειδή ὄλα αὐτά τά χρόνια εἶχαμε μείνει μέ τήν ἐντύπωση ὅτι τό περιοδικό διατηροῦσε μιά αὐτονομία σέ σχέση μέ τίς ἐξελίξεις στό ΚΚΕ ἐσωτερικοῦ, δέν θελήσαμε νά συσχετίσουμε τά δύο γεγονότα. Ὡστόσο, μετά τήν ἐπίμονη ἄρνηση τοῦ ἐκδότη νά δεχθεῖ τό (ἐπώνυμο βέβαια) ἐν λόγω ἄρθρο, ζητήσαμε νά συγκληθεῖ ἡ συντακτική ομάδα γιά νά συζητήσει σέ ὀλομέλεια τό θέμα πού εἶχε δημιουργηθεῖ. Πράγματι, ἂν καί ὀλομέλεια δέν ἐπιτεύχθηκε, παρουσία τῶν "Αγ. Ἐλεφάντη, Δ. Παπαδημητρόπουλου, Ἀρ. Μπαλᾶ καί Β. Κινητῆ ἐκ μέρους τῆς πλειοψηφίας καί τῶν Δ. Λουλοῦδη, Γ. Μητροφάνη, Μ. Παπαγιαννάκη καί Π. Πιζάνια, ἡ συζήτηση αὐτή ἔγινε στίς ἀρχές Μαρτίου. Τά κύρια σημεῖα τῆς συζήτησης ἦταν τά ἑξῆς. Ἐμεῖς ὑποστηρίξαμε τή συμφωνία "τοῦ Ἰουνίου" καθώς καί τήν πρόθεσή μας νά ἐξακολουθήσουμε μέ τούς συμφωνημένους ὅρους τῆς συνεργασίας μας μέ τό περιοδικό. Ἡ πλειοψηφία ὑποστήριξε —καί ἐλπίζουμε ὅτι δέν τήν ἀδικοῦμε— πρώτον ὅτι τό ἐπίμαχο ἄρθρο "καταργοῦσε ὄλη τήν προβληματική τοῦ περιοδικοῦ ἀπό συστάσως του", δεύτερον ὅτι ἀποτελοῦσε "θεωρητική συνηγορία τοῦ νέου κόμματος", τρίτον ὅτι "σέ ἐποχές διάσπασης καμία πρηγηθεῖσα συμφωνία δέν ἰσχύει", τέταρτον ὅτι ὁ *Πολίτης* ὑπηρετεῖ μόνο τό στόχο τῆς κομμουνιστικῆς ἀνανέωσης καί συνεπῶς ὀποιαδήποτε διαμαρτυρία γιά τήν ἀπόρριψη ἄρθρων πού δέν ὑπηρετοῦν αὐτή τήν ἄποψη συνιστᾶ ἀπλή ἠθικολογία ἢ ἀλλιῶς, "τά περί λογοκρισίας ἀποτελοῦν κατηγορίες ἠθικῆς τάξεως", πέμπτον ὅτι ὑπό τίς παρούσες συνθήκες δέν μποροῦν νά ἀνεχθοῦν τήν ἐπώνυμη ἄρθρογραφία μας σέ πολιτικά ζητήματα δεδομένου ὅτι οἱ δρόμοι μας ἔχουν χωρίσει καί συνεπῶς "ὅ,τι καλό κάνετε ἐσεῖς βλάπτει ἐμᾶς καί ὅ,τι καλό κάνουμε ἐμεῖς βλάπτει ἐσᾶς". Μετά ἀπό αὐτά ἡ συνάντηση τελείωσε μέ τή δήλωσή μας ὅτι διακόπτουμε τή συνεργασία μέ τό περιοδικό.

Θά ὑποτιμοῦσε ἐνδεχομένως τό πολιτικό κριτήριό τῶν ἀναγνωστῶν ἡ ἀναλυτική παρουσίαση τῶν λόγων πού καθιστοῦν ἀδύνατη τήν παραμονή μας στή συντακτική ομάδα. Τό ἱστορικό πού ἐκτέθηκε εἶναι νομίζουμε εὐγλωττο. Προφανῶς δέν ἔχουμε τίς ἴδιες ἀντιλήψεις μέ τήν πλειοψηφία, ὄχι μόνο γιά τό αὔριο τῆς ἀνανεωτικῆς Ἀριστερᾶς —κάτι πού καί φυσικό εἶναι καί δημιουργικό μπορεῖ νά ἀποδεικνυόταν— ἀλλά δυστυχῶς καί γιά τό πῶς σήμερα θά πρέπει ὁ πολιτικός μας χώρος νά ἀντιμετωπίζει ὅ,τι μέχρι χθές θεωροῦσαμε στοιχειώδεις κατακτήσεις του. Οἱ δημοκρατικές διαδικασίες, ἡ δυνατότητα ἔκφρασης τῆς μειοψηφίας, ὁ δημόσιος ἔλεγχος τῆς πλειοψηφίας εἶναι ὀρισμένες ἀπό τίς λίγες ἀλλά καίριες κατακτήσεις τῆς ἀνανεωτικῆς Ἀριστερᾶς μέσα σέ μιά κοινωνία ἀταρχική καί ἐθισμένη στούς παράλληλους μονολόγους.

Ἄν οἱ σύντροφοί μας θεωροῦσαν ὅτι ἡ δική μας προβληματική ἔχει τόσο ἀπομακρυνθεῖ ἀπό τή δική τους ὥστε νά ἀντιμετωπιζόμαστε ὡς "πασοκτζήδες" —ἡ ἔκφραση ἔστω καί κατ' ἀναλογία χρησιμοποιήθηκε— θά ἔπρεπε νά συζητηθεῖ στή συντακτική ομάδα, πρὶν ὅμως παρουσιαστεῖ ἡ διαφωνία σχετικά μέ τό συγκεκριμένο ἄρθρο. Ἄν ἡ διάσπασή τοῦ ΚΚΕ ἐσωτερικοῦ σήμαινε αὐτόματα καί τήν ἀπάλειψη τῆς μειοψηφίας τοῦ περιοδικοῦ, θά ἔπρεπε νά τεθεῖ μέ τή μορφή πολιτικοῦ ζητήματος καί ὄχι μέ τή μορφή πολιτικοῦ πραξι-κοπήματος. Γιατί ἂν δέν εἶχε ὑποβληθεῖ τό συγκεκριμένο ἄρθρο, ἴσως ἀκόμα νά πιστεύαμε ὅτι ἀνήκουμε στή συντακτική ομάδα ἐνῶ πρό πολλοῦ ἡ πλειοψηφία τῆς πίστευε ὅτι μποροῦσε νά μᾶς ὑποβιβάσει ἀπό πολιτικά ὑποκείμενα σέ δημοσιογράφους τῶν ψιλῶν. Αὐτή ἡ μεθόδευσή δέν εἶναι μόνο πολιτικά ἀπάρδεκτη ἀλλά στερεῖται ἐπίσης καί τῆς κομπόχτας πού θά ἐπέβαλε ἡ μακρόχρονη συνύπαρξή στοῦ περιοδικοῦ. Ἀλλά στό σημεῖο αὐτό θά πρέπει νά γίνει μιά τελευταία παρατήρηση.

Εἰπώθηκε στήν τελευταία συνάντησή μας ὅτι τό περιοδικό πάντοτε ὑπηρετοῦσε τό στόχο τῆς κομμουνιστικῆς ἀνανέωσης καί συνεπῶς ὀποιαδήποτε παρέκκλιση ἀπό τό στόχο αὐτό ἀκύρωνε τό λόγο ὑπαρξῆς του. Ἄν αὐτός ἦταν ὁ στόχος τοῦ βασικοῦ πυρήνα τῆς συντακτικῆς ομάδας, δέν εἶναι διόλου βέβαιο ὅτι θά ἐξυπηρετεῖτο γιά πάνω ἀπό δέκα χρόνια χωρίς τή συνδρομή σέ στενά καθημερινό ἐπίπεδο ἄλλων συνεργατῶν πού ὑπηρετοῦσαν ἄλλες τάσεις τῆς ἀνανεωτικῆς Ἀριστερᾶς καί οὐδέποτε ἀπέκρυσαν τίς δικές τους ἐπιλογές. Καί συνδρομή σέ "στενά καθημερινό ἐπίπεδο" γιά ἕνα ἐκδοτικό ἐγχειρήμα σάν αὐτό τοῦ *Πολίτη* σημαίνει ὄχι μόνο προσφορά συγγραφικοῦ καί πρακτικοῦ ἔργου ἀλλά καί συντροφική ἐνθάρρυνση, ἀλληλεπίδραση, ἐμπνευσή σέ μιά κοινή πορεία καί ἐξέλιξη. Εἶναι ἀκριβῶς αὐτή ἡ πολύ συγκεκριμένη ἱστορία τῆς μικρῆς ομάδας πού "ἐβγαζε" τόσα χρόνια τόν *Πολίτη* πού κατοχῶνα πέρα ἀπό ὀποιαδήποτε ἀφηρημένη ἀναφορά σέ πλειοψηφίες ἢ μειοψηφίες τό δικό μας δικαίωμα νά ἐκφράζουμε τίς πολιτικές μας ἀπόψεις ἐλεύθερα μέσα ἀπό τό περιοδικό πού συν-διαμορφώναμε μέχρι σήμερα ἢ μᾶλλον πιά μέχρι χθές. Ἀποτελεῖ συνεπῶς μεγίστη ἀπλοῦστευση νά οἰκισιοποιεῖται σήμερα ἐν ὀνόματι τοῦ "ἐνός στόχου" ὁ βασικός πυρήνας καί κατ' ἐπέκτασή ἡ πλειοψηφία τῆς συντακτικῆς ομάδας ἰδέες, ἔργο καί μόχθος πού δέν τού ἀνήκουν καθ' ὀλοκληρίαν. Καί μέ λιγότερη

Δια χειμῶνος ἀφθάλμιος

ἐπιείκεια ἀλλὰ περισσότερη ἀκρίβεια θά λέγαμε ὄχι μόνο ὅτι ἀποτελεῖ μεγίστη ἀπλοστευση ἀλλὰ καί ἐπικίνδυνη, ἂν δέν πρόκειται γιά ἀστοχη ἐνέργεια ἀλλὰ ὄντως γιά θεωρητική ἀποψη, αὐθαιρεσία. Σέ μᾶς δέν μένει παρά νά εὐχηθοῦμε καλὴ τύχη στοὺς συντρόφους μας πού τραβοῦν, μέ τόση βεβαιότητα γιά τίς μεθοδεύσεις τους, τόν "χωριστό" τους δρόμο.

Ἀθήνα, 6 Ἀπριλίου 1987

Λεωνίδα Λουλούδης, Γιώργος Μητροφάνης,
Μιχάλης Παπαγιαννάκης, Πέτρος Πιζάνιας

Γιατί μένουμε στὸν Πολίτη

Οἱ φίλοι τῆς «μειοψηφίας» ἐξέθεσαν πῶς πάνω τοὺς λόγους πού τοὺς ὑποχρεώνουν, ὅπως λένε, νά διακόψουν τὴ συνεργασία τους μέ τὸν Πολίτη. Σεβαστοί. Ἐμεῖς τῆς «πλειοψηφίας» ὀφείλουμε νά διαβεβαιώσουμε τοὺς ἀναγνώστες ὅτι δέν ἀποχωροῦμε. Οἱ λόγοι εἶναι γνωστοί: μαρτυροῦν γι' αὐτοὺς ἢ ἴδια ἢ ὑπαρξη τοῦ περιοδικοῦ καὶ οἱ ἰδέες πού προσπάθησε ἐπὶ ἔνδεκα χρόνια νά καλλιεργήσει. Θά ἦταν ἄσκοπο νά τοὺς ἀπαριθμήσουμε ἢ νά τοὺς διακηρύξουμε. Ὑπενθυμίζουμε μόνο ὅτι οἱ φίλοι τῆς «μειοψηφίας» μέ ἐπιστολὴ τους πρὶν ἓνα χρόνο μᾶς προέτρεπαν νά «ἐγκαταλείψουμε τὴν ἀντικοινωνικὴ μας πρακτικὴ». Ἐννοοῦσαν νά ἐγκαταλείψουμε τίς ἰδέες μας γιά τὴν πολιτικὴ, τὴν Ἀριστερά, τὸ μαρξισμό, τὴν ἐπιστήμη, τὸν πολιτισμό, τὴ φιλοσοφία, τὴν τέχνη, τὴ λογοτεχνία, τίς ἰδέες δηλαδή μέ τίς ὁποῖες φτιάχναμε τὸ περιοδικό μέχρι τώρα καὶ τίς ὁποῖες συμμαρῖζονταν ἐν πολλοῖς καὶ οἱ ἴδιοι χωρὶς ποτέ νά τεθεῖ θέμα πλειοψηφίας ἢ μειοψηφίας. Οἱ καιροὶ ἄλλαξαν, εἶναι ἀλήθεια. Ὁμολογοῦμε ὅμως ὅτι δέν πειστήκαμε πὼς ἀξίζει τὸν κόπο νά ἀλλάξουμε προσανατολισμό. Γι' αὐτὸ συνεχίζουμε τὴν ἐκδοσὴ τοῦ περιοδικοῦ φέρνοντας στοῦ ἀκέραιο τὴν πολιτικὴ καὶ ἐκδοτικὴ του εὐθύνη ἀκριβῶς ὅπως ἔνδεκα χρόνια τώρα.

Οἱ λοιποὶ «Πολίτες»

«Ἀπαλλαγὴ» τῶν ἀνυποτάκτων; λύση πού ἀναπαράγει τὸ πρόβλημα

Τελευταῖα, πυκνώνουν συνεχῶς οἱ πληροφορίες γιά «θετικὴ» διευθέτηση τοῦ προβλήματος τῶν ἀνυποτάκτων. Ἡ πίεση γιά μιὰ τέτοια διευθέτηση φαίνεται ὅτι ἔχει ἰσχυρὰ ἐρείσματα στὴν κοινωνία μας. Γιά παράδειγμα, ὀρισμένα κυβερνητικὰ στελέχη κατὰ καιροὺς ἔχουν δεσμευθεῖ πρὸς μιὰ τέτοια κατεύθυνση ἐνῶ ὁ τύπος, καθημερινὸς καὶ περιοδικός, κωφεύει ὡς πρὸς τὸ ζήτημα προβάλλοντάς το ταυτόχρονα μέ «εἰδησεογραφικό» (βλ. «ἀντικειμενικό») τρόπο.¹

Στὸ ζήτημα τῆς στρατιωτικῆς θητείας ἐκδηλώνεται μέ ἔντονο τρόπο πληθῶρα κοινωνικῶν ἀντιθέσεων. Ἀδικίες παρατηροῦνται κατὰ τὴ διάρκεια τῆς θητείας ὡς πρὸς τίς εἰδικότητες, μεταθέσεις, ἄδειες, ὑπηρεσίες. Δημιουργοῦνται ἔτσι διαφοροποιήσεις ἀνάμεσα σέ αὐτοὺς πού ταλαιπωροῦνται περισσότερο, τοὺς ἀποκαλούμενους «ἀγαρόφατες», πού ἤδη ἀπὸ τίς πρῶτες μέρες τῆς θητείας τους στοῦ κέντρο κατὰτάξης καθαρίζουν τίς τουαλέτες, παίρνουν κακὴ εἰδικότητα, ὑπηρετοῦν τὴ θητεία τους σέ παραμεθόριες περιοχές κ.λπ., μέχρι τοὺς πῶς εὐνοημένους πού οὐσιαστικὰ οὐδέποτε φοροῦν στολή. Τὰ ζητήματα ὅμως αὐτὰ εἶναι ἀρκετὰ γνωστὰ καὶ δέν θά ἤθελα νά ἐπεκταθῶ.

Κατ' ἀρχὴν τίθεται ἀμέσως τὸ ἐρώτημα γιατί ἢ βοήθεια ἢ ἄνταμοιβὴ νά πάρει τέτοια μορφή πού νά ἀπαλλάσσει κάποιους ἀπὸ τὸ νά ρισοκινδυνεύσουν τὴ σωματικὴ τους ἀκεραιότητα καὶ ὄχι μόνο σέ περιόδους πολέμου (οἱ δύο θάνατοι στὴ μεθοριακὴ σύρραξη στὸν Ἔβρο εἶναι πολὺ πρόσφατοι γιά νά τοὺς ξεχάσουμε, γιά νά μὴ μιλήσει κανεὶς γιά τὰ κάθε εἶδους στρατιωτικὰ «ἀτύχηματα») ἀλλὰ καὶ τὴν ψυχικὴ τους ἰσορροπία. Δέν καταλύεται ἔτσι κάθε ἐννοια ἰσονομίας; Ἀλλὰ καὶ πέρα ἀπὸ αὐτό, στὴν προσπάθεια νά τεθοῦν κάποια κριτήρια γιά νά ὀριστοῦν ποιὲς

Δια χειρὸς ἀφθαλμοῦ

κατηγορίες ἀτόμων θά πρέπει νά εὐνοηθοῦν δημιουργοῦνται, ἀναπόφευκτα, τεράστια προβλήματα. Ἀλήθεια, πόσο ἀντικειμενικά μπορεῖ νά εἶναι αὐτά τά κριτήρια;²

Σέ ὄλη τή διάρκεια τῶν μεταπολεμικῶν τουλάχιστον χρόνων, ὑπάρχουν νομοθετήματα ἐπί νομοθετημάτων, πού πολύ συχνά μάλιστα εἶναι «νόμοι-φωτογραφίες», τά ὅποια καθορίζουν μέ ποιά κριτήρια ὀρισμένες κατηγορίες πολιτῶν ἀπαλλάσσονται τελείως ἀπό τήν ὑποχρέωση στρατιωτικῆς θητείας ἢ ὑπηρετοῦν λιγότερο.

Πιστεύουμε, λοιπόν, ὅτι θά πρέπει νά καταργηθεῖ ἡ μειωμένη θητεία καί πολύ περισσότερο ἡ πλήρης ἀπαλλαγή. Αὐτό δέν σημαίνει ὅτι παραγνωρίζουμε τό «πρόβλημα» τῶν ἀνυποτάκτων. Δηλαδή, τῶν ἀτόμων πού πίστεψαν, καί ἐν μέρει δικαιολογημένα, ὅτι ἂν μείνουν στό ἐξωτερικό γιά μερικά χρόνια θά βγεῖ κάποιος νόμος πού νά τούς ἀπαλλάσσει ἀπό τή στρατιωτική θητεία, ὅπως εἶχε συμβεῖ κατά καιρούς στό παρελθόν. Πιστεύουμε ὅμως ὅτι ἡ ἔκδοση ἑνός εὐεργετικοῦ γιά τούς ἀνυπότακτους νόμου, ἐκτός τῶν ὧσων ἤδη ἀναφέρθηκαν, θά ἀνατροφοδοτοῦσε τόν φαῦλο κύκλο, δημιουργώντας σέ λίγα χρόνια νέους ἀνυπότακτους μέ «ὀξυμένα προβλήματα».

Ἀπό τήν ὑποχρέωση γιά στρατιωτική θητεία θά πρέπει νά ἐξαιροῦνται ὅσοι ἔχουν λόγους ὑγείας, ὅπως συμβαίνει καί σήμερα, καί οἱ ἀντιρρησίες συνείδησης. Δηλαδή, τά άτομα πού γιά λόγους συνείδησης, ἠθικούς, θρησκευτικούς, πνευματικούς, ἀνθρωπιστικούς ἢ ἄλλους ἴδιου χαρακτήρα ἀρνοῦνται νά πάρουν ὄπλο ἢ νά ἀσκῆσουν δραστηριότητα πού ὀδηγεῖ στη φυσική βία πάνω σέ ἄλλα άτομα ἢ νά ὑπηρετήσουν γενικά ὁποιοδήποτε στρατιωτικό ὄργανισμό. Ἡ πολιτεία, δηλαδή, πρέπει νά ἀναγνωρίσει τό δικαίωμα τῆς ἀντίρρησης συνείδησης (μέ μιά ἀπλή δῆλωση μέ τούς προσωπικούς λόγους τῶν ἀρνούμενων) καί νά τούς δώσει τό δικαίωμα γιά ἀναπληρωματική ἢ ἐναλλακτική πολιτική θητεία. Ἡ πρόταση γι' αὐτή τή θητεία δέν ἔχει τήν ἔννοια τῆς κύρωσης ἀλλά τοῦ σεβασμοῦ τῆς ἀξιοπρέπειας τοῦ ἀρνούμενου, μέ τήν παράλληλη ἀναγνώριση τῆς ἰσονομίας τῶν πολιτῶν.

Ἡ πρόταση γιά ἴσης διάρκειας θητεία γιά ὄλους, πού ἀναλύσαμε πιο πάνω, σημαίνει τελικά λιγότερη θητεία γιά ὄλους. Ὑπάρχουν ὅμως καί κάποιοι ἄλλοι τρόποι μέ τούς ὁποίους μπορεῖ νά μειωθεῖ ἡ θητεία.³ Γιά παράδειγμα:

1. *Ὁ ἐκδημοκρατισμός τοῦ στρατεύματος, πού θά ὀδηγήσει στήν οὐσιαστική στρατιωτική ἐκπαίδευση καί στήν παρότρυνση γιά ἔκφραση παραγωγικῶν πρωτοβουλιῶν, ἀντί νά στοχεύει στήν καταπίεση τῆς προσωπικότητας τῶν φαντάρων. Θά πρέπει δηλαδή νά πάσουν οἱ ἀχρηστες γιά τίς ἀνάγκες τοῦ στρατοῦ, θεωρητικά διαπαιδαγωγικοῦ καί οὐσιαστικά καθαρά καταναγκαστικοῦ χαρακτήρα ἀγγαρεῖες (π.χ. καθημερινές ἀποψιλώσεις, σκοπιά στίς τουαλέτες μέ ἐξάρτυση καί κράνος). Νά σταματήσει ἡ ὑποχρεωτική ἀπραγία καί ἡ λούφα πού ταλαιπωρεῖ τό φαντάρο καί νά γίνεται οὐσιαστική ἐκπαίδευση στά σύγχρονα ὀπλικά συστήματα. Νά καταργηθοῦν οἱ δουλειές βιτρίνας (π.χ. παρελάσεις, τιμητικά ἀγῆματα καί ἐπιθεωρήσεις) πού ἐξουθενώνουν τό στρατιώτη χωρὶς νά βελτιώνουν στό ἐλάχιστο τή μαχιμότητά του.*

2. *Ἡ αὐξηση τῆς παραγωγικότητας τοῦ στρατοῦ μέσω τῆς ὀρθολογικότερης ὀργάνωσης καί τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ του. Μέ τόν ἐκσυγχρονισμό δέν ἔννοῦ ἀπαραίτητα τή χρησιμοποίηση ὑψηλῆς τεχνολογίας, δυστυχῶς ἔχουμε νά κάνουμε πολύ δρόμο γιά νά φτάσουμε ἐκεῖ, ἀλλά κάποια στοιχειώδη ὑποδομή. Γιά παράδειγμα, ὄχι πιά χαλασμένες σόμπες (γιά νά μή θρηνοῦμε θύματα μετά, ὅπως συνέβη πρόσφατα), ὄχι πιά τουαλέτες σπασμένες, χωρὶς καζανάκια, χωρὶς σιφώνια γιά νά φεύγουν τά νερά, ὄχι ἀποψίλωση μεγάλων ἐκτάσεων μέ τά χέρια ἢ τσάπα (συνήθως μάλιστα γίνεται μέ κασμάδες).*

3. *Ἡ κατάργηση τῆς ἐπίσημης χρησιμοποίησης στρατιωτῶν γιά τήν ἐξυπηρέτηση τῶν στρατιωτικῶν καί τῶν οἰκογενειῶν τους. Δηλαδή, ἡ κατάργηση τῆς τοποθέτησης ἀπό τήν πολιτεία στρατιωτῶν σέ ὀργανικές θέσεις ὅπου ὑπηρετοῦν τή θητεία τους ὡς ὑπηρετές/ὑπαλληλικό προσωπικό τῶν στρατιωτικῶν καί τῶν οἰκογενειῶν τους. Δηλαδή ὡς μάγειροι, σερβιτόροι, ἀρχιτέκτονες, καθαριστές, ὑδραυλικοί, ἠλεκτρολόγοι κ.λπ. στά παραθεριστικά κέντρα (ΚΑΑΥ), στά Πρατήρια, στίς Λέσχες (ΛΑΦ) καί οἰκοδομικούς συνεταιρισμούς (ΑΟΟΑ, ΟΣΜΑΕΣ) τῶν στρατιωτικῶν.*

4. *Ἡ συρρίκνωση τῶν μὴ στρατιωτικῶν δραστηριοτήτων τοῦ στρατοῦ μέχρι τήν τελική κατάργησή τους καί ἡ ἐνταξή τους στόν δημόσιο τομέα. Ἀναφερόμαστε σέ ὑπηρεσίες ὅπως ἡ ΜΟΜΑ, ἡ ΣΥΚΕΑ, τά στρατιωτικά νοσοκομεῖα, τά στρατοδικεῖα καί οἱ στρατιωτικές φυλακές. Γιά παράδειγμα, τά στρατιωτικά νοσοκομεῖα θά πρέπει νά ἐνταχθοῦν σταδιακά στό δημόσιο σύστημα ὑγείας. Ἔτσι, ὄχι μόνο θά λυθοῦν κάποια ἀπό τά προβλήματα πού ἔχει τό σημερινό σύστημα ὑγείας τοῦ στρατοῦ (πού πηγάζουν κυρίως ἀπό τήν ὑπαρξη τῆς στρατιωτικῆς ἱεραρχίας καί συνεπῶς εἶναι ἀδύνατο νά ξεπεραστοῦν) ἀλλά θά βελτιωθεῖ καί τό δημόσιο σύστημα ὑγείας. Ἐνα ἐνιαῖο σύστημα ὑγείας θά λειτουργοῦσε πολύ πιο ἀποδοτικά τόσο σέ περιόδους εἰρήνης (π.χ. κινητά στρατιωτικά χειρουργεῖα πού μένουν ἀχρησιμοποίητα, πληθώρα ἀδειων θέσεων στά στρατιωτικά νοσοκομεῖα, ἐνῶ στά πολιτικά οἱ ἀσθενεῖς στοιβάζονται σέ ράντζα), ὅσο καί σέ περίοδο πολέμου.*

5. *Ὁ ἐκσυγχρονισμός τοῦ συστήματος ἐπιστράτευσης ὥστε νά δίνει τή δυνατότητα ταχύτατης κινητοποίησης τῶν ἀτόμων πού βρίσκονται σέ ἐφεδρεία, σέ περίπτωση ἀνάγκης.*

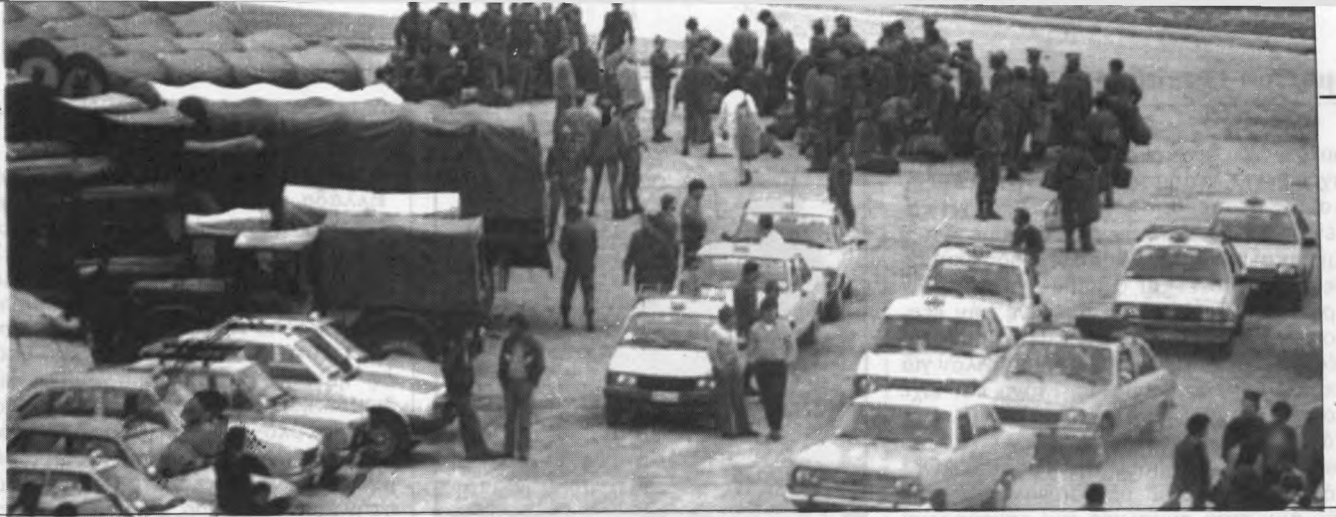
Λόης Λαμπριανίδης

1. Μάλιστα, ἐβδομαδιαία ἐφημερίδα, πού μέχρι πρότινος «διερρήγγνε τά ἰμάτιά της» γιά τήν ἀντισυνταγματικότητα τέτοιων διευθετήσεων, ἀλλάξε ξαφνικά πορεία.

1. Καθημερινά ζοῦμε τίς ἐγγενεῖς ἀντιφάσεις ἑνός τέτοιου νομικοῦ πλαισίου. Γιά παράδειγμα, γιατί νά θεωρεῖται κανεῖς προστάτης ὡς πρὸς τή μάνα του καί ὄχι ὡς πρὸς τή γυναίκα του; Γιατί κάποιοι πού ἔχει ὄλες τίς οἰκονομικές ἀνέσεις ἀλλά ὁ πατέρας του εἶναι πάνω ἀπὸ 70 χρόνων νά θεωρεῖται προστάτης, ἐνῶ δέν θεωρεῖται κάποιος ἄλλος πού εἶναι ἀπαραίτητο νά ἐργάζεται γιά νά ζήσει ἡ οἰκογένειά του; Γιατί κάποιοι πού ἔχει παιδί νά ὑπηρετεῖ μειωμένη θητεία; Γιατί κάποιοι πού ἔκανε ἐρευνα στό ἐξωτερικό μέχρι τό 1974 ὑπηρέτησε ἐννιά μῆνες, ἐνῶ ἄλλος πού ἔκανε πολύ περισσότερες σπουδές νά ὑπηρετεῖ κανονική θητεία;

3. Στούς τρόπους αὐτούς μείωσης τῆς θητείας ἔχουμε ἤδη ἀναφερθεῖ διεξοδικά σέ προηγούμενο ἀρθρο, βλ. Χακί, 5, Σεπτ. 1985, σ. 12-14.

“Ένα σχόλιο

στήν έλληνοτουρκική διένεξη

ΠΟΣΟ ΚΡΙΣΙΜΗ ΗΤΑΝ Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ;

του Δαμιανού Παπαδημητρόπουλου

‘Ο Σούλτς είχε έρθει τότε άποφασισμένος να πάρει μιá όριστική άπάντηση, ένα ναι ή ένα όχι για τίς βάσεις. ‘Αντ’ αυτού συναντήθηκε επί δίωρο με τον κ. Παπούλια και ύστερα από εκείνη τή συνάντηση δήλωσε εύχαριστημένος με τήν ήδη υπάρχουσα συμφωνία. “Όσο για τίς βάσεις, τό θέμα θα έτίθετο όταν έρχόταν ή ώρα του, μετά τή βήμα προς βήμα βελτίωση τών σχέσεων τών δύο χωρών.

‘Αλλά επειδή οι διμερείς σχέσεις είναι στην πραγματικότητα τριμερείς, δηλαδή οι βάσεις, ή συμφωνία Ρότζερς, ή Λήμνος, τό Κυπριακό, ή στάση του ΝΑΤΟ στα έλληνοτουρκικά δέν είναι διμερή ζητήματα ‘Αθήνας και Ουάσιγκτον αλλά ζητήματα που άφορούν τό τρίγωνο ‘Αθήνας—‘Αγκυρας—Ουάσιγκτον, γράφαμε τότε στον Δεκαπενθέμερο Πολίτη (τεύχ. 64) ότι τά ήρεμα νερά στις σχέσεις ‘Ελλάδας—ΗΠΑ προϋποθέτουν ήρεμα νερά μεταξύ ‘Ελλάδας και Τουρκίας: « (...) ‘Ισως πάντως τά φαινόμενα να άπατούν. ‘Ισως δηλαδή ή πίεση να μήν άσκειται αυτή τή στιγμή από κοινού προς τήν Τουρκία. ‘Ισως ή όριστική (και θετική) άπάντηση για τό θέμα τών βάσεων να έχει δοθεί αλλά να μήν ανακοινώνεται σκόπιμα, προκειμένου να έπιλυθούν μαζί με τό ζήτημα τών βάσεων και όρισμένα από τά έκκρεμή ζητήματα τής Ν.Α. πτέρυγας του ΝΑΤΟ. Σ’ αυτή τήν περίπτωση τό διαφορούμενο (τουλάχιστον έπίσημα) μέλλον τών βάσεων θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως πρόσχημα στις ΗΠΑ για να πιέσουν τήν Τουρκία ώστε οι κάποιες παραχωρήσεις τής τελευταίας να οδηγήσουν σε μιá ουσιαστική και συνολική βελτίωση τών σχέσεων της με τήν ‘Ελλάδα.

‘Ισως έτσι να άποκτούν κάποιο νόημα τά “ήρεμα νερά” στις έλληνοαμερικανικές σχέσεις, στην δέ “άνοιχτή” και “εθρεία” συζήτηση που είχαν ό κ. Σούλτς και ό

‘Ανήμερα τήν 25η Μαρτίου τό Συμβούλιο ‘Εθνικής ‘Ασφαλείας τής Τουρκίας αποφάσισε να στείλει τό Σιμισκ στό Αιγαίο. Για όλους εμάς που συνηθίζουμε να ψάχνουμε “ποιός φταίει”, και μάλιστα ανάμεσα στους άλλους, ή 25η Μαρτίου ήταν ή μέρα που ή Τουρκία πυροδότησε τήν κρίση στό Αιγαίο. ‘Ακριβώς ένα χρόνο πριν, τήν 25η Μαρτίου 1986, ό κ. Σούλτς πραγματοποίησε τήν έπίσημη εκείνη έπίσκεψη στην ‘Αθήνα—προερχόμενος από τήν ‘Αγκυρα— που κατέληξε στη γεμάτη χαμόγελα άνακοίνωση τής “βήμα προς βήμα” βελτίωσης τών σχέσεων τών δύο χωρών. ‘Αλλά ή σύμπτωση τών ήμερομηνιών θα μπορούσε να είναι άπλή σύμπτωση...

κ. Παπούλιας (που από ένα τέταρτο τής ώρας κράτησε κοντά δύο ώρες) μπορεί να θίχτηκαν και κάποιες λεπτομέρειες. “Όπως και να ‘χει τό πράγμα, προβλέπεται

ότι στα έπόμενα δύο χρόνια τό σύνολο τών έλληνοτουρκικών προβλημάτων θα άποτελεϊ άντικείμενο μιás τριμερούς διαπραγμάτευσης. ‘Από τήν πλευρά τους οι Τούρκοι άποχαιρετώντας τον κ. Σούλτς του φωνάζουν να πεί στους “Έλληνες ότι “δέν γίνεται τίποτα χωρίς τήν ΕΟΚ”, ενώ οι δικοί μας λίγες μέρες άργότερα φωνάζουν επίσης ότι δλα πρέπει να ξεκινήσουν από τό Κυπριακό. Στην πραγματικότητα, ή κάθε πλευρά ενδιαφέρεται να πάρει πρώτη αυτή κάτι και μετά ‘Ισως να δώσει άν και ό,τι έχει εύχαρίστηση (...).»

‘Αραγε ήταν ή έπίσκεψη εκείνη του Σούλτς ή πρώτη πράξη του θεατρικού έργου του όποιου τή δεύτερη πράξη παρακολουθούμε αυτές τίς μέρες, με τήν κρίση και τήν ύφεση στό Αιγαίο; Και άν έτσι έχουν τά πράγματα, τό τέλος του έργου είναι ήδη γνωστό στους πρωταγωνιστές του;

Στό τελευταίο αυτό έρώτημα κανείς—έκτός από τους ίδιους— δέν είναι σε θέση να άπαντήσει. Γνωρίζουμε όμως ότι ή έλληνική πλευρά δέν κουράστηκε έκτοτε να επαναλαμβάνει αυτό που για μιá άκόμα φορά διατύπωσε πριν λίγες μέρες ό κ. Ρουμπάτης ερωτώμενος σχετικά με τίς βάσεις: «Οι σχέσεις μας με κάθε χώρα καθορίζονται σε συνάρτηση με τίς εξελίξεις και τίς έπιπτώσεις που θα μπορεί να έχουν οι εξελίξεις αυτές στα έθνικά μας συμφέροντα. Είναι φυσικό ή διαδικασία τής βήμα προς βήμα βελτίωσης τών έλληνοαμερικανικών σχέσεων να εξαρτάται και από τον τρόπο που οι ΗΠΑ αντιμετωπίζουν όρισμένα θέματα άμέσου ενδιαφέροντος μας».

Μπορεί λοιπόν ό κ. Παπανδρέου κατά τή διάρκεια τής τελευταίας κρίσης να άρνήθηκε ρητά μιá ΝΑΤοϊκή διαιτησία ή έπιδιαιτησία. Είναι όμως άλλο τόσο σίγου-

ρο ότι έχει εναποθέσει τη βελτίωση των σχέσεων Ελλάδας-Τουρκίας στην αμερικανική μεσολάβηση. Καί δέν υπάρχει κανένας λόγος νά μήν υποθέσουμε ότι ή αμερικανική μεσολάβηση έχει ήδη ξεκινήσει. "Άλλωστε καί ο ίδιος ο κ. Παπανδρέου τήν ήμέρα πού ανέμενε τήν έξοδο τοῦ Σισμίκ στό Αἰγαῖο κατηγορήσε εὐθέως τίς ΗΠΑ γιά ἀνάμειξη, ἢ μάλλον γιά ὑποκίνηση τῆς Τουρκίας. Μόνο πού είχε λόγους νά μήν πει ὅλη τήν ἀλήθεια. Στό κάτω κάτω οἱ Ἀμερικανοί δέν εἶχαν λόγους νά ὑποκινήσουν τήν Τουρκία λίγες μόλις μέρες ἀφοῦ ὑπέγραψαν μαζί τῆς τήν ἀμυντική συμφωνία καί ταυτόχρονα λίγους μήνες πρίν ἀρχίσουν συνομιλίες μέ τήν Ἑλλάδα γιά τίς βάσεις. "Άλλωστε ο κ. Ρουμπάτης μόλις προχθές ἀποκάλυψε ότι ο κ. Παπανδρέου ἀπάντησε στίς ἀρχές Μαρτίου θετικά (κατ' ἀρχήν) στήν ἐπιστολή Σούλτζ γιά τήν ἐναρξη συνομιλιῶν στό θέμα τῶν βάσεων.

Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΟ-ΤΟΥΡΚΙΚΩΝ ΔΙΑΦΟΡΩΝ

'Αλλά ἄς φύγουμε πρὸς στιγμήν ἀπό τό τρίγωνο - Ἑλλάδας - Τουρκίας - Ἡνωμένων Πολιτειῶν καί ἄς περιοριστοῦμε στήν οὐσία τῶν ἑλληνοτουρκικῶν διαφορῶν.

Κατ' ἀρχήν στό Αἰγαῖο: ἡ Τουρκία διεκδικεῖ ἓνα τμήμα τῆς ὑφαλοκρηπίδας τοῦ Ἀνατολικοῦ Αἰγαίου μέ τό ἐπιχείρημα ότι ἀκόμα καί ἂν τά νησιά ἔχουν ὑφαλοκρηπίδα (πράγμα πού ἡ Τουρκία δέν τό έχει ἀποδεχθεῖ ἐπίσημα), αὐτό δέν μπορεῖ νά στερεῖ ἀπό τήν ἡπειρωτική τῆς ἀκτή τό δικαίωμα νά ἔχει καί αὐτή ὑφαλοκρηπίδα. Ἡ διεκδίκηση αὐτή τῆς Τουρκίας έχει ἐκφραστεῖ ἐπίσημα καί περίπου ἐμπρακτα. Ἀπό κει καί πέρα έχει τεθεῖ ἐπίσης ζήτημα ἐναέριου χώρου (στό ὅποιο ἡ Τουρκία ἐπιμένει μάλλον σοβαρά), καθώς καί ζήτημα νησιῶν, εἴτε ὡς θέμα ἀποστρατιωτικοποίησής τους εἴτε καί ὑπαγωγῆς τους στήν Τουρκία. Αὐτό τό τελευταῖο ἡ Τουρκία οὐδέποτε τό έχει ἐκφράσει ἐπίσημα καί μόνον κάποιοι χάρτες συντηροῦν τό πρόβλημα. Θά λέγαμε ότι εἶναι ἡ συνοδός ἐπιλήϊα γιά τά ζητήματα τῆς ὑφαλοκρηπίδας καί τοῦ ἐναέριου χώρου παρά μία ρεαλιστική διεκδίκηση ἀπό μεριάς τῆς.

"Αν οἱ πραγματικές διεκδικήσεις τῆς Τουρκίας περιορίζονται στήν ὑφαλοκρηπίδα καί τόν ἐναέριο χώρο, τότε ἡ κατάσταση παρουσιάζει τήν ἐξῆς ἰδιομορφία: ἀκριβῶς ἐπειδή δέν πρόκειται γιά ἐδάφη πού μποροῦν νά καταληφθοῦν βίαια καί νά κατέχονται ντέ φάκτο ἀπό τήν Τουρκία, ἀλλά γιά ἐννοιες τοῦ διεθνούς δικαίου, ἡ Τουρκία δέν μπορεῖ νά ἀποκτήσει αὐτά πού θέλει χωρίς τή συγκατάθεση τῆς Ἑλλάδας καί, μέσω αὐτῆς, τῆ συγκατάθεση διεθνῶν ὀργανισμῶν (κυρίως στό θέμα τοῦ ἐναέριου χώρου). Μέ ἄλλα λόγια, γιά νά μπορέσει λόγου χάρη ἡ Τουρκία νά ἐκμεταλλεῖται τήν ὑφαλο-

κρηπίδα χωρίς συμφωνη γνώμη τῆς Ἑλλάδας θά ἔπρεπε νά βρίσκεται σέ μία κατάσταση διαρκοῦς πολέμου μέ τήν Ἑλλάδα, ἀλλά μία τέτοια κατάσταση αὐτόματα θά εἶχε συνέπειες καί ὡς πρὸς τή νησιά τοῦ Ἀνατολικοῦ Αἰγαίου, ἡ τύχη τῶν ὁποίων θά ἐξαρτιόταν ἀπό τίς ἀνάγκες τῆς πολεμικῆς ἀναμέτρησης. Σ' αὐτήν ὁμως τήν περίπτωση, καί καθώς τό παιγνίδι χοντραίνει ἐπικίνδυνα, ἡ Τουρκία θά ἔχανε τό ὅποιο δίκιο έχει αὐτή τή στιγμή στίς διεκδικήσεις τῆς, καθώς θά εἶχαμε μία ριζική ἀνατροπή στή φύση τῶν διαφορῶν μεταξύ τῶν δύο κρατῶν, τέτοια ὥστε νά ἐμφανίζει τήν Τουρκία νά θέλει νά καταλάβει ἑλληνικά ἐδάφη μέ ἑλληνικούς πληθυσμούς.

"Αν λοιπόν υποθέσουμε, ὅπως λέγεται, ότι ἓνα ἀπό τά μέσα πού θά μπορούσε νά χρησιμοποιήσει ἡ Τουρκία προκειμένου νά ἱκανοποιήσει τίς διεκδικήσεις τῆς στό Αἰγαῖο εἶναι ὁ πόλεμος, τότε θά πρέπει νά ξεκαθαρίσουμε ότι οἱ συνέπειες τοῦ πολέμου θά ἔπρεπε νά εἶναι τέτοιες γιά τήν Ἑλλάδα πού νά τήν ἐξαναγκάσουν νά ἀναγνωρίσει τὰ ἐλάχιστα (ὑφαλοκρηπίδα, ἐναέριος χώρος) προκειμένου νά περισώσει τά μέγιστα, δηλαδή κάποια ἐδάφη. Ἀλλά μία τέτοιας ἐκτασης πολεμική ἀναμέτρηση εἶναι σχεδόν ἀδύνατη καί ἀδιανόητη, τουλάχιστον σ' αὐτή τήν περίοδο καί σ' αὐτή τή συγκεκριμένη περιοχῆ. Συνεπῶς, ἡ Τουρκία διαθέτει στήν πραγματικότητα ἓνα μόνο μέσον γιά νά ἀποσπάσει κάποια ἀναγνώριση δικαιωμάτων στό Αἰγαῖο ἀπό τήν Ἑλλάδα καί αὐτό εἶναι οἱ διαπραγματεύσεις. Πιέζει λοιπόν ἡ Τουρκία γιά διάλογο καί διαπραγματεύσεις χρησιμοποιώντας καί ὀρισμένα ἄλλα ὄπλα πού έχει αὐτή τή στιγμή στά χέρια τῆς, ὅπως εἶναι π.χ. ἡ ἐκκρεμότητα στό Κυπριακό ἢ ἓνα ἄλλο ὄπλο πού δημιουργήσε ἐκ τοῦ μηδενός, τῆ Λήμνο. Τό ἴδιο βέβαια πράττει καί ἡ Ἑλλάδα κρατώντας κι αὐτή γερά τουλάχιστον τό ὄπλο τῆς ΕΟΚ γιά κάθε ἐνδεχόμενο.

"Ὅμως, ὅσα εἶπαμε προηγουμένως γιά τήν Τουρκία καί τίς διεκδικήσεις τῆς στό

Αἰγαῖο ἰσχύουν ἀντιστρόφως καί γιά τήν Ἑλλάδα. Κυρίως ὅσον ἀφορᾷ τήν ὑφαλοκρηπίδα (γιατί μέ τόν ἐναέριο χώρο τά πράγματα εἶναι διαφορετικά), ἡ Ἑλλάδα δέν έχει ὅποτε αὐτή ἐνεργά δικαιώματα, ὅσο δέν τά ἀναγνωρίζει ἡ Τουρκία. Τό πρωτόκολλο τῆς Βέρνης ἀπλῶς ἐπισημοποιεῖ αὐτή τήν κατάσταση, πού ὑπάρχει ἀφ' ἧς στιγμῆς καί οἱ δύο χώρες ἐγείρουν διεκδικήσεις στίς ἴδιες περιοχές. Καί νά μήν εἶχε ὑπογραφεῖ δηλαδή τό πρωτόκολλο τῆς Βέρνης καί πάλι ἡ Ἑλλάδα δέν θά μπορούσε νά ἀσκήσει τά δικαιώματά τῆς στήν ὑφαλοκρηπίδα, ἀπό τή στιγμή πού ἡ Τουρκία εἶχε καταστήσει σαφές ότι δέν θά ἐπέτρεπε κάτι τέτοιο.

Αὐτή τή στιγμή λοιπόν τό θέμα τῆς ὑφαλοκρηπίδας εἶναι παγωμένο, ἀφοῦ καί λόγω πρωτοκόλλου τῆς Βέρνης (καί ἐδῶ εἶναι ἄστειο νά καταφεύγει κανεῖς σέ νομικές ἐρμηνεῖες κατά πόσον τό πρωτόκολλο αὐτό εἶναι ἐνεργό ἢ ὄχι) καμιά ἀπό τίς δύο χώρες δέν μπορεῖ νά ἐκμεταλλεῖται τόν ὑποθαλάσσιο πλοῦτο. Παγωμένο εἶναι ἐπίσης τό ζήτημα τοῦ ἐναέριου χώρου, τουλάχιστον στό ΝΑΤΟϊκό στρατιωτικό ἐπίπεδο (γιατί στό ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς ἀεροπορίας, ἡ ὁποία εἶναι ἀναγκαῖο νά ἐκτελεῖ πτήσεις, ἀναγνωρίζεται διεθνῶς ὁ ἑλληνικός ἐλεγχος) καί τό πάγωμα αὐτό ἐκφράζεται ἀπό τήν ἐκκρεμότητα τῆς συμφωνίας Ρότζερς. Σέ ἐκκρεμότητα διατηρεῖται ἐπιμόνως καί τό Κυπριακό καί οἱ λόγοι γι' αὐτή τήν ἐκκρεμότητα δέν σχετίζονται μόνο μέ τό Κυπριακό, ἀλλά μέ τό σύνολο τῶν ἑλληνοτουρκικῶν διαφορῶν.

Οἱ ἐκκρεμότητες αὐτές στοιχίζουν στήν Ἑλλάδα ἓνα 7% τοῦ ΑΕΠ ἐτησίως γιά στρατιωτικούς ἐξοπλισμούς. "Αν αὐτό μέχρι πρίν μερικά χρόνια ἦταν ὑποφερτό, σήμερα καταντάει δυσβάστακτο λόγω τῆς χρονίας οικονομικῆς κρίσης πού μαστίζει τή χώρα. Θά λέγαμε μάλιστα ότι οἱ ἐξοπλισμοί ἔχουν κι αὐτοῖ ἓνα μερίδιο στήν κρίση, τουλάχιστον ἀπό δημοσιονομική ἀλλά καί συναλλαγματική πλευρά. Ταυτόχρονα ἡ ἀποκάλυψη ότι σέ ἓνα μόνο σημείο τῆς εὐρύτερης περιοχῆς τοῦ Πρίνου, δέκα μίλια ἀνατολικά τῆς Θάσου, ὑπάρχει πετρέλαιο πού πιθανολογεῖται γύρω στά σαράντα μέ πενήντα χιλιάδες βαρέλια τήν ἡμέρα (πού ἀντιστοιχεῖ στό 20% τῶν ἐνεργειακῶν ἀναγκῶν τῆς χώρας) καταδεικνύει καί τή "δυναμική" πλευρά τοῦ θέματος. Μέ τήν ἐπιφύλαξη τῆς ἑλλειψης στοιχείων, θά λέγαμε ότι τό Αἰγαῖο περικλείει κοιτάσματα ἀρκετά γιά νά καλύψουν τίς ἐνεργειακές ἀνάγκες τῆς Ἑλλάδας, ἴσως καί πολύ περισσότερο, πάντως ὄχι σημαντικά λιγότερα. Ἡ οικονομική κατάσταση τῆς χώρας καί οἱ συναλλαγματικές τῆς ὑποχρεώσεις καθιστοῦν τήν ἐκμετάλλευση κάθε πιθανοῦ ἐνεργειακοῦ πόρου ἐπιτακτική. Ἀκόμη κι ἂν σέ ὀρισμένες περιοχές τοῦ Ἀνατολικοῦ Αἰγαίου εἶχαμε συνεκμετάλλευση μέ τήν Τουρκία, κάτι τέτοιο θά ἦταν καί πάλι καλύτερο ἀπό τό τίποτα.

ΟΙ ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ

‘Αλλά άς ξαναγυρίσουμε στη φαινομενολογία της πρόσφατης παρ’ ολίγον σύρραξης στό Αιγαίο. ‘Η άρχή της δξυνσης άνάγεται στη 18η Φεβρουαρίου, όταν ό ύπουργός Βιομηχανίας, Ένεργείας και Τεχνολογίας κ. Πεπονής, δώδεκα μέρες άφότου άνέλαβε καθήκοντα μέ τόν άνασχηματισμό, άνακοίνωσε τήν έξαγορά τών μετοχών του κονσόρτσιουμ πού έκμεταλλεύεται τόν Πρίνο. Είχαμε γράψει και στό προηγούμενο τεύχος του *Πολίτη* ότι ήταν μία ένέργεια έξωτερικής πολιτικής και μάλιστα μεγάλης σημασίας, άφου επικαιροποιούσε τό όλο ζήτημα της ύφαλοκρηπίδας. Πρόκειται για μία στροφή της έλληνικής πολιτικής πού, μετά άπό πολλά χρόνια, έγκαταλείπει τήν παθητική στάση και θέτει, σχεδόν επιθετικά, τό ζήτημα της ύφαλοκρηπίδας. ‘Ο ίδιος ό κ. Πεπονής φροντίζει νά τονίσει ότι τήν ένθικοποίηση τήν ύπαγορεύουν “έθνικοί λόγοι”. Παράλληλα ή κυβέρνηση μέ άφορμή τά διαρρεύσαντα ότι τό κονσόρτσιουμ προγραμματίζει γεώτρηση για τίς 28 Μαρτίου και ότι ή “ένθικοποίηση” έγινε για νά προληφθεί αυτή ή γεώτρηση, τονίζει επανειλημμένα ότι «τό πότε και τό πώς θά γίνουν οί γεωτρήσεις αυτές, άποτελεί δικαίωμα της κυβέρνησης».

‘Η έκδοχή ότι ή έξαγορά, παρ’ όλον τόν ένπιθετικό τόνο, ήταν στην ουσία μία άμυντική ένέργεια της έλληνικής κυβέρνησης δέν εύσταθεί, γιατί άν σκοπός της κυβέρνησης ήταν άπλώς νά μή γίνει ή γεώτρηση για νά μήν προκληθεί κρίση μέ τήν Τουρκία, ύπήρχαν άλλα λιγότερο βροντώδη μέσα στη διάθεσή της για νά τό πετύχει. Δέν είναι μόνο τό γεγονός ότι ή ίδια ή σύμβαση προβλέπει τή ρητή συγκατάθεση του έλληνικού δημοσίου για τίς γεωτρήσεις· άκόμα και άν ή σύμβαση δέν περιείχε τέτοιους όρους, τό έλληνικό δημόσιο ούτως ή άλλως διατηρεί τά κυριαρχικά του δικαιώματα νά άπαγορεύει ένέργειες πού μπορούν νά βλάψουν τό ένθικό συμφέρον. ‘Αλλά άκόμα κι άν ή κυβέρνηση προέκρινε ως καλύτερη άμυνα τή λύση της έξαγοράς τών μετοχών, είναι ύσκολο νά κατανοήσει κανείς για ποιο λόγο δέν θέλησε νά τήν αίτιολογήσει ως καθαρά οικονομικής φύσης άπόφαση, αλλά, αντίθετα, της προσέδωσε άμέσως ένθική, “έλληνοτουρκική”, διάσταση. Χωρίς κανένα δισταγμό, λοιπόν, μπορούμε νά πούμε ότι ή κυβερνητική άπόφαση της 18ης Φεβρουαρίου ήταν ή πρώτη συνειδητή πράξη πυροδότησης της πρόσφατης έλληνοτουρκικής κρίσης. ‘Οτι ή πράξη ήταν συνειδητή φαίνεται άπό τό γεγονός ότι άπό τήν ήμερομηνία εκείνη και μετά ό κ. Παπανδρέου και ό κυβερνητικός εκπρόσωπος μέ τήν εύκαιρία του Πρίνου άνακινούν και θέμα Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης. Παράλληλα ό —τότε— κυβερνητικός εκπρόσωπος κ. Κούρτης δίνει στό πρωτόκολλο

της Βέρνης τήν έρμηνεία πού ένα μήνα άργότερα προέκυψε μετά τή συνάντηση Καψή-‘Ακιμάν, τήν έρμηνεία δηλαδή ότι τό πρωτόκολλο αυτό περιορίζει τίς δύο χώρες άποκλειστικά στα χωρικά τους ύδατα. Παράλληλα όμως ή έλληνική πλευρά ρίχνει άλλη μία σπίθι στη φωτιά, δηλώνοντας επανειλημμένα ότι θεωρεί τό πρωτόκολλο αυτό άνευργό.

‘Αλλά άς δούμε και όρισμένα άλλα άξιοπρόσεκτα γεγονότα. ‘Ηδη άπό τή συζήτηση στη Βουλή για τήν άμυνα της χώρας, πού έγινε στις 23 ‘Ιανουαρίου, ό κ. Παπανδρέου, πού ως τότε άρνιόταν κάθε ιδέα διαλόγου μέ τήν Τουρκία, μιλάει για διάλογο και θέτει θέμα Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης. Και ήδη άπό τόν περασμένο Δεκέμβριο ή έλληνική κυβέρνηση έχει κάνει μία εικονική προσφορά στην Ντένισον για έξαγορά τών μετοχών της (έναντι ενός ποσού πού ήταν σίγουρο ότι ή Ντένισον δέν θά δεχόταν).

Τήν ίδια περίοδο, στα τέλη ‘Ιανουαρίου δηλαδή, ό κ. Καψής παράλληλα μέ τό ύπουργείο Έξωτερικών (όπου είναι ειδικευμένος στις διαπραγματεύσεις μέ τίς ‘Ηνωμένες Πολιτείες) άναλαμβάνει και τό ύφυπουργείο Τύπου. ‘Ακολουθεί ό άνασχηματισμός (όπου κοντά στα άλλα ό κ. Πέτσος τοποθετείται στό πλευρό του κ. Πεπονή) και στις 8 Φεβρουαρίου γίνεται και ό άνασχηματισμός του Ε.Γ. του ΠΑΣΟΚ. Στις 11 Φεβρουαρίου άνατίθενται στό κ. Καψή και τά δύο κανάλια της τηλεόρασης. Στις 18 Φεβρουαρίου, τήν ίδια μέρα πού τό δίδυμο Πεπονή-Πέτσου θέτει τό θέμα του Πρίνου, ό κ. Καψής παραιτεί τόν κ. Χαλάτση άπό τήν ΕΡΤ-1 και τοπο-

θετεί στη θέση του τόν κ. Σιφουνάκη, νομάρχη της άκριτικής Λέσβου. ‘Ακριβώς μία βδομάδα άργότερα ό κ. Καψής έκπαραθυρώνει και τό διευθυντή της ΕΡΤ-2 κ. Παπαδόπουλο και τή θέση του παίρνει ό έμπιστος του πρωθυπουργού κ. ‘Αντώνης Στρατής. Τέλος, στις 7 Μαρτίου τή θέση του κυβερνητικού εκπροσώπου κ. Κούρτη παίρνει ό κ. Ρουμπάτης, σύμβουλος του πρωθυπουργού για θέματα έξωτερικής πολιτικής και άμυνας. Τά θέματα αυτά ό κ. Ρουμπάτης τά χειρίζεται έκτοτε μέ ιδιαίτερη μαεστρία.

Μία μόλις μέρα μετά τήν άνακοίνωση για τήν ένθικοποίηση του Πρίνου, στις 19 Φεβρουαρίου, ό κ. Μπούτος έπισκέπτεται τόν κ. Παπανδρέου στό Καστρί. ‘Ο κ. Μπούτος έπισκέπτεται στις 2 Μαρτίου τήν Τουρκία, έχει συναντήσεις μέ τόν κ. Χαλέφουγλου, τόν κ. Μπυζέρ και άλλους και έπιστρέφει μετά μία βδομάδα. ‘Ο κ. Μπούτος συγκεντρώνει όλες τίς ιδιότητες ενός άνεπίσημου αλλά Έγκυρου συνομιλητή. ‘Η πρόσκλησή του στην Τουρκία δέν δίνει νόημα παρά μόνο ύπό τό πρίσμα τών πρόσφατων γεγονότων.

Στις 18 Φεβρουαρίου επίσης ό κ. Ουαϊνμέργκερ κάνει τίς γνωστές δηλώσεις στην άμερικανική Γερουσία και άκολουθεί έλληνικό διάβημα διαμαρτυρίας. ‘Από τότε και μέχρι τά τέλη Μαρτίου οί μέρες θά περάσουν μέ συνεχείς και άσυνήθιστες έλληνοαμερικανικές άντεγκλήσεις. Στις 20 Φεβρουαρίου ό Σπ. Καρατζαφέρης, πού έχει πάντα τίς πληροφορίες του, θά άποκαλύψει στην *Έλευθεροτυπία*, άνάμεσα στα άλλα και τά εξής: «‘Ο κοινός παρονομαστής τους (σημείωση: της ένθικοποίησης του Πρίνου, της δήλωσης Παπανδρέου για τό Κυπριακό, τών δηλώσεων Ουαϊνμέργκερ κ.λπ.) είναι ή επίλυση τών έλληνοτουρκικών διαφορών (συμπεριλαμβανομένου και του Κυπριακού) μέ στόχο νά ήρμησει ή Ν.Α. πτέρυγα του ΝΑΤΟ μέσα στό 1987 (...) Σ’ αυτό τό σκάκι της παρασκηνιακής διπλωματίας —ύποστηρίζουν άξιόπιστες πηγές— έντάσσεται και ή ένθικοποίηση του Πρίνου ή όποία έγινε μέ τίς ευλογίες της άμερικανικής πλευράς.(...) Μέ τό καθεστώς πού επικρατεί σήμερα είναι άδύνατο νά γίνει μία μελλοντική ρύθμιση μεταξύ ‘Ελλάδας και Τουρκίας στό θέμα της ύφαλοκρηπίδας». Τό άρθρο του Σπ. Καρατζαφέρη άναφέρει άκόμα ότι «υπάρχει και για τό Κυπριακό ένα άμερικανικό σενάριο, τό όποιο δέν έχει “ρετουσαριστεί” άκόμα». ‘Εκτοτε πάντως τά άρθρα του κ. Καρατζαφέρη αλλάζουν τόνο, ίσως για λόγους έξωτερικής πολιτικής, ίσως όμως και γιατί του γίνεται σαφές ότι άρκετά σημεία του σεναρίου δέν είναι προκαθορισμένα, αλλά παιζόμενα.

Πρός τά μέσα Μαρτίου και ένώ ό κ. Μπούτος έχει έπιστρέψει στην Έλλάδα, ό πρωθυπουργός και ό ύπουργός Έξωτερικών της Τουρκίας βρίσκονται στις ‘Ηνωμένες Πολιτείες, όπου επίσης παρεπιδημεί και ή κα Μαργαρίτα Παπανδρέου. ‘Υπογράφεται ή συμφωνία άμυντικής συ-

νεργασίας Τουρκίας - ΗΠΑ και άμεσα μετά οι κύριοι Ουάϊνμπεργκερ και Πέρλ καταφθάνουν στην Άγκυρα όπου παραμένουν έξι και όχτω μέρες αντίστοιχα (ή 'Ελλάδα έχει στο μεταξύ μεταίωσε την επίσκεψη Ουάϊνμπεργκερ στην Αθήνα, αλλά και τό ταξίδι του κ. Χαραλαμπίου στην Ουάσιγκτον. Οι δύο μεταίωσεσις γίνονται ταυτόχρονα, στις 20 Φεβρουαρίου, δύο μέρες μετά τον Πρίνο). 'Η "κρίση" στο Αιγαίο προετοιμάζεται λοιπόν με την ανώτατη ηγεσία του αμερικανικού Πενταγώνου να βρίσκεται στην Άγκυρα. Είναι προφανές ότι αν αυτή ή επιδειξη, ότι δηλαδή από πίσω βρίσκονται οι ΗΠΑ, δέν αποτελεί μήνυμα καθουχασμού προς την ελληνική πλευρά πώς τά πάντα γίνονται υπό ύψιστη αμερικανική επιτήρηση και πώς δέν θά υπάρξει παρεκτροπή, τότε μόνο ως γκάφα του αμερικανικού ύπουργείου Άμυνας θά μπορούσε νά χαρακτηριστεί.

Στήν αρχή της κρίσιμης εβδομάδας, τή Δευτέρα 23 Μαρτίου, ό κ. Μπούτος ενημερώνει τόν κ. Παπανδρέου στό Καστρί γιά τά άποτελέσματα της έπίσκεψής του στην Άγκυρα. Τήν επομένη συνέρχεται τό Συμβούλιο Έθνικής Άσφαλείας της Τουρκίας και έκχωρεί τή μεθεπομένη τά δικαιώματα γιά έρευνα και έκμετάλλευση της ύφαλοκρηπίδας στην τουρκική "ΔΕΠ", όπως αντίστοιχα είχε πράξει ή 'Ελλάδα ένα μήνα νωρίτερα. "Όπως και τήν εποχή του Χόρα, τό 1976, έτσι και τώρα άποφασίζεται νά βγει τό Σισμίκ στό Αιγαίο, όμως αυτή τή φορά ή Τουρκία ένεργώντας δραματικά ενημερώνει τό Συμβούλιο Άσφαλείας του ΟΗΕ, τήν ίδια στιγμή πού ό 'Οζάλ δηλώνει: «Είναι ανάγκη νά υπάρξει διάλογος, νά συζητήσουμε». Στις 26 Μαρτίου ή 'Ελλάδα δηλώνει επίσης: ή θά συμφωνήσει ή Τουρκία στην παραπομπή του θέματος στη Χάγη, ή «ή Αθήνα θά λάβει όλα τά άπαραίτητα μέτρα...» κ.λπ.

Τά γεγονότα του διημέρου της κρίσης και της ατμόσφαιρας πολέμου πού εντάθηκε μετά τήν όμιλία του κ. Παπανδρέου είναι γνωστά. Άξίζει απλώς νά σημειώσουμε μερικά από αυτά: ή κρίση συνέπεσε με τήν ελληνική στρατιωτική άσκηση Ποσειδών-Δίας '87, πού προέβλεπε και κλήσεις εφέδρων. Έτσι τά έξοδα της έκτακτης στρατιωτικής κινητοποίησης καλύφθηκαν εν μέρει από τόν τακτικό προϋπολογισμό του ΥΠΕΘΑ. Τό πρωί της Παρασκευής και ενώ στο ύπουργικό συμβούλιο επικρατούσε πολεμοχαρές κλίμα, ό κ. Μπούτος έπισκέφθηκε τόν Τούρκο πρέσβη κ. Άκιμάν (ή είδηση δέν διαψεύσθηκε). Παρ' ότι από τό βράδυ της Παρασκευής είχε υπάρξει ουσιαστική έκτόνωση μετά τή συνάντηση Καψή-Άκιμάν και τίς δηλώσεις 'Οζάλ ότι τό Σισμίκ δέν θά βγει στό Αιγαίο, ή υπό τόν κ. Καψή τηλεόραση δέν μετέδωσε τίποτα και συντήρησε τό πολεμοχαρές κλίμα ως τό Σάββατο τό άπόγευμα. Κάπου όμως προδόθηκε: συγκεκριμένα, ή Παρασκευή ήταν ή "Διεθνής Ήμέρα Περιβάλλοντος" και

ό κ. Άλευράς είχε επί τή ευκαιρία μαγνητοσκοπήσει μήνυμα προς τόν ελληνικό λαό. Τά δελτία είδήσεων των έξι και των έννέα λόγω φόρτου είδήσεων μετέδιδαν απλώς τήν είδηση ότι ό κ. Άλευράς άπηύθυνε μήνυμα προς τόν ελληνικό λαό και πρόσθεταν: δλόκληρο τό μήνυμα του κ. Άλευρά θά μεταδοθεί στο αύριανό μας δελτίο. Τήν ώρα λοιπόν πού όλοι περίμεναν με τό δάχτυλο στη σκανδάλη τό Σισμίκ, ή ΕΡΤ γνώριζε ότι τήν επομένη οι είδήσεις θά είχαν λιγότερο πόλεμο. Σημειώνουμε ότι εκείνη τήν ώρα ό 'Οζάλ δέν είχε κάνει ακόμα τήν έκτονωτική του δήλωση.

Άπό τήν άλλη μεριά ή έκτόνωση ήταν τό ίδιο άπότομη όσο και τό φούντωμα της κρίσης. Άπό τό "ή πόλεμος ή διάλογος" πού έκτόξευαν έκατέρωθεν θωωμένοι οι δύο πλευρές, ξμεινε μόνον ό διάλογος. Άποκορύφωμα ήταν τό ταξίδι του Έβρέν, δύο μέρες μετά τόν "ειρηνοπόλεμο", ό όποιος "υπεριστάμενος της Έλληνικής Δημοκρατίας" μäs έστειλε φιλιά. Μόνο μία πιά προσεκτική ματιά θά διέκρινε ότι κάπου και οι δύο πλευρές διακατέχονται από άμχανία, τώρα πού ή ύπόθεση έχει πιά περιέλθει άποκλειστικά στό δικά τους χέρια.

Η ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ

"Αν ή πρόσφατη κρίση δέν ήταν παρά τό προοίμιο ενός έλληνοτουρκικού διαλόγου (κατά τό πρότυπο της κρίσης του 1976 πού από τό "βυθίσατε τό Χόρα" κατέληξε στο πρωτόκολλο της Βέρνης) και αν ό ρόλος των Ήνωμένων Πολιτειών σε αυτό του τύπου τήν προσέγγιση ήταν αυτός πού ύποθέτουμε, τότε θά πρέπει νά άπαντηθούν όρισμένα έρωτήματα.

Κατ' αρχήν ύπήρξε μία καθυστέρηση ενός έτους από τήν περσινή έπίσκεψη του κ. Σούλτε μέχρι τή σημερινή "δρομολόγηση" μιας διαδικασίας επίλυσης των έλληνοτουρκικών διαφορών. Ή καθυστέρηση αυτή συμπίπτει με τά έσωτερικά συμφέροντα του κ. Παπανδρέου, καθώς συντελεί στην ταυτόχρονη σχεδόν επίλυση των έλληνοτουρκικών και των έλληνοαμερικανικών διαφορών. Θα έρθει δηλαδή κάποια στιγμή μέσα στο 1988 πού, αν όλα πάνε "δεξιά", ή 'Ελλάδα και ή Τουρκία θά βρίσκονται σε μία διαδικασία ουσιαστικής επίλυσης των διαφορών τους, καθώς ή προσέγγισή τους στο ένα ζήτημα θά άνοίγει τό δρόμο γιά τό άλλο (Κυπριακό, πετρέλαιο, Αιγαίο, συμφωνία Ρότζερς, Αήμνος, ΕΟΚ κ.λπ.). Τήν ίδια στιγμή δέν θά άπομένουν παρά μερικοί μήνες γιά τήν όριστική διευθέτηση του θέματος των αμερικανικών βάσεων —οί συνομιλίες θά έχουν ήδη άρχισεί— και ό κ. Παπανδρέου θά έχει στό χέρια του έναν πολύ σοβαρό λόγο γιά νά μεταβάλλει τή στάση του στο θέμα αυτό, ότι δηλαδή οι Άμερικανοί επιτέλους εύαισθητοποιήθηκαν στο θέμα των έλληνοτουρκικών διαφορών, όπως επανειλημμένα τούς τό ζη-

τούσαμε χρόνια τώρα. Έν όψει αυτού του "χάπυ εντ" ό κ. Παπανδρέου θά μπορεί νά κάνει ακόμα και έκλογές γιά νά ζητήσει τήν έγκριση στην (τυπική) μεταβολή της πολιτικής του, έγκριση δηλαδή στό "ήρεμα νερά" με τήν Τουρκία και τίς ΗΠΑ.

Άπό τή μεριά τους οι Άμερικανοί φαίνεται ότι παίζουν και αυτοί τό παιγνίδι (τό έσωτερικό) του κ. Παπανδρέου καθώς έξακολουθεί νά τούς είναι πολύ πιά πολύτιμη μία συμφωνία με τήν ύπογραφή του ΠΑΣΟΚ παρά με τήν ύπογραφή της Ν.Δ. (ύπ' αυτό τό πρίσμα θά πρέπει νά δούμε και τήν άπάντηση πού δίνει συνήθως ό κ. Παπανδρέου στις επικρίσεις του κ. Μητσοτάκη γιά τήν έξωτερική του πολιτική, ότι δηλαδή ή Δεξιά με τά χάδια προς τίς ΗΠΑ δέν κατάφερε τίποτα τόσα χρόνια, ενώ ό ίδιος, με τά γαβηγάτά κάτι προσδοκά νά κερδίσει). Οι Άμερικανοί ενδιαφέρονται λοιπόν νά ύπογράψουν με τό ΠΑΣΟΚ, άφ' ενός γιατί τή Νέα Δημοκρατία τήν έχουν δεμένη, άφ' έτέρου, και κυρίως, γιατί αν διευθετηθούν οι έλληνοτουρκικές διαφορές χάνουν ένα μέσο πίεσης πού διέθεταν όλα αυτά τά χρόνια γιά νά κρατούν τήν 'Ελλάδα στο ΝΑΤΟ και πού ήταν άπειλή της Τουρκίας. Για νά ειρηνεύσει όριστικά ή Ν.Α. πτέρυγα του ΝΑΤΟ, πρέπει, κατά τούς Άμερικανούς, όχι μόνο νά έπιλυθούν τά έλληνοτουρκικά αλλά ταυτόχρονα πρέπει και τά δύο μεγάλα ελληνικά κόμματα, τά κόμματα έξουσίας, νά είναι φιλονατοϊκά. Και οι Άμερικανοί γνωρίζουν ότι αυτό θά τό πετύχουν μόνο αν άποσπάσουν τήν ύπογραφή του κ. Παπανδρέου, γιατί τότε τό ΠΑΣΟΚ δέν θά μπορεί άργότερα νά άσκει άντιπολίτευση προς τήν ίδια του τήν ύπογραφή. Στην αντίθετη περίπτωση, με ύπογραφή δηλαδή του κ. Μητσοτάκη και τόν κ. Παπανδρέου νά είναι αντίθετος, ή έκκρεμότητα παραμένει (άλλωστε, μήπως δέν ήταν ή ύπαρξη του κ. Παπανδρέου και ή αντιπολίτευση πού άσκούσε στην έπταετία 1974-81 πού έμπόδισαν τή Ν.Δ. νά τά βρεί με ΗΠΑ και Τουρκία;).

ΕΠΙ ΤΗΣ ΟΥΣΙΑΣ

Τό πιά σοβαρό ίσως πρόβλημα πού έθεσε ό κ. Μητσοτάκης ήταν ή άποψη του ότι ό έλληνοτουρκικός διάλογος πρέπει, αν όχι νά αρχίζει με, τουλάχιστον πάντως νά περιλαμβάνει έξαρχής και τό Κυπριακό. Ή άποψη είναι λογικά σωστή άφου στο ζήτημα της ύφαλοκρηπίδας θά υπάρξουν εκ των πραγμάτων (στό κάτω κάτω είναι και δίκαιο) ελληνικές παραχωρήσεις και συνεπώς είναι ευκαιρία νά υπάρξουν ταυτόχρονες τουρκικές παραχωρήσεις στο Κυπριακό.

Αντίθετα προξενεί άπορία ή άποψη πού έξαρχής έξέφρασε ό κ. Παπανδρέου, ότι δηλαδή δέν σύρεται σε συνολικό διάλογο με τήν Τουρκία, δέν αντιμετώπιζει τά έλληνοτουρκικά ως πακέτο. Τό γεγονός αυτό, μαζί με τήν ταυτόχρονη έμμονή του κ. Παπανδρέου γιά δικαστική και όχι

διμερή πολιτική λύση του θέματος της ύφαλοκρηπίδας, δημιουργεί αρκετά προβλήματα, σε σχέση τουλάχιστον με όσα είπαμε ως τώρα.

Αυτή τη στιγμή (δέν είναι ακόμα γνωστή η τελική απάντηση Παπανδρέου στο μήνυμα 'Οζάλ) οι δύο χώρες μοιάζουν να οδηγούνται σε ένα διάλογο με ανοιχτό τό θέμα κατά πόσον ο διάλογος αυτός θα καταλήξει στη σύνταξη συνυποσχετικού (άλλα ακόμα και σ' αυτή την περίπτωση ή απόφαση του Δικαστηρίου εξαρτάται από το περιεχόμενο του συνυποσχετικού και επομένως ο διάλογος είναι ουσιαστικός, δηλαδή "πολιτικός", όπως τον θέλει η Τουρκία), ή αν θα καταλήξει σε άλλου τύπου διμερή συμφωνία. Ο διάλογος αυτός μπορεί να καταλήξει γρήγορα σε αποτελέσματα, μπορεί όμως και να διαρκέσει όσο διάστημα κρίνει κάποια από τις δύο πλευρές ότι πρέπει να διαρκέσει.

Μέ άλλα λόγια, ο κ. Παπανδρέου, για κάποιους λόγους που θα πρέπει να εξετάσουμε, κρίνει ότι δέν έχει έρθει ακόμα η ώρα για να ανοίξει όλα τα χαρτιά του. Δέν έχει έρθει δηλαδή ακόμα η ώρα του Κυπριακού, της συμφωνίας Ρότζερς, δέν έχει έρθει καν η ώρα της ίδιας της ύφαλοκρηπίδας, ή, για να τό πούμε άλλως, έχει μόν έρθει η ώρα της διαπραγμάτευσης γι' αυτήν αλλά όχι και της συμφωνίας.

"Αν η θέση αυτή του κ. Παπανδρέου είναι άποψη, είναι λανθασμένη. "Αν όμως είναι τακτική —πράγμα σχεδόν σίγουρο— τότε σημαίνει τά έξι δύο, ή και τά δύο μαζί: είτε η προετοιμασία στά άλλα θέματα (Κυπριακό κ.λπ.) δέν είναι επαρκής (ή οι προτεινόμενες λύσεις δέν είναι ακόμα συμφέρουσες) και γι' αυτό ο κ. Παπανδρέου κρατάει την ύφαλοκρηπίδα σε έκκρεμότητα μέχρι να ώριμάσουν και τά άλλα ζητήματα στο παρασκήνιο του τριγώνου 'Ελλάδας—Τουρκίας—ΗΠΑ, είτε ο κ. Παπανδρέου επιδιώκει να χρονοτριβήσει για άλλους λόγους, έσωτερικούς, ώστε να φέρει την επίλυση των έλληνοτουρκικών πιό κοντά στις εκλογές. "Ενδεικτικό για τό ότι ο κ. Παπανδρέου δέν είναι έτοιμος ακόμα για συνολικές άγκυλιές με την Τουρκία είναι και τό γεγονός ότι κρατάει σε έκκρεμότητα και τό θέμα Τουρκίας-ΕΟΚ, δηλώνοντας ότι δέν δέχεται τον κ. Μποζέρ. ("Η Τουρκία στη βιασύνη της είχε σπεύσει λίγες μέρες πριν τον "πόλεμο" να δηλώσει την άφιξη του Μποζέρ στην Αθήνα για άμέσως μετά τον "πόλεμο", αλλά ο κ. Παπανδρέου, για την ώρα, συνιστά αυτοσυγκράτηση).

Αυτή η επιδίωξη των Άμερικανών τους υποχρεώνει, όπως φαίνεται, να παρακολουθούν και να συμμερίζονται τη σύνδεση την όποια έπιχειρεί τό ΠΑΣΟΚ ανάμεσα στις έξωτερικές και τις έσωτερικές εξελίξεις. Λόγου χάρη, τό όλο σκηνικό της πρόσφατης διήμερης πολεμικής κατάστασης πριν τό διάλογο, δέν έρχόταν να ικανοποιήσει κάποια τουρκική απαίτηση (άφου η Τουρκία έπιζητούσε πάντα διάλογο), αλλά άπαιτήσεις της έλληνικής πολιτικής και ιδιαίτερα της έσωτερικής

πολιτικής. "Η έκμετάλλευση που έκανε ο κ. Παπανδρέου ήταν κι αυτή μέσα στο πρόγραμμα, όπως μέσα στο πρόγραμμα (με την έννοια ότι κανέναν δέν θα αϊφνιδιάσει) είναι και η τελική έκμετάλλευση του θέματος.

Γιά να τό πούμε διαφορετικά, είναι σχεδόν βέβαιο ότι τό ΠΑΣΟΚ θα θελήσει να μās σύρει σε εκλογές που θα διεξαχθούν με συγκεκριμένο αντικείμενο, αντικείμενο που τό ίδιο θα έχει όρισει, θα θελήσει δηλαδή να παίξει εντός έδρας. Και είναι εξίσου σίγουρο ότι τό αντικείμενο αυτό δέν μπορεί να είναι οικονομικοκοινωνικό, αλλά καθαρά πολιτικό, δηλαδή έθνικό.

Τό μήνυμα φαίνεται να τό έχουν πιάσει όλοι οι πολιτικοί άρχηγοί, μικροί και μεγάλοι. "Ο κ. Μπούτος στο "έθνικό θέμα" συμπλέει με την πολιτική του ΠΑΣΟΚ, τό ίδιο και ο κ. Στεφανόπουλος. Μόνο ο κ. Μητσοτάκης, ο όποιος εκ των πραγμάτων θα πρέπει να είναι αντίπαλος, όποιος κι αν είναι τό αντικείμενο της εκλογικής άναμέτρησης, προσπαθεί να πιάσει αντίπολιτευτικά χαρακώματα και επί του έθνικού, χωρίς όμως ιδιαίτερη έπιτυχία. "Η άμχανία του κ. Μητσοτάκη πηγάζει από τό γεγονός ότι δέν είναι σε θέση να γνωρίζει από τώρα την έκβαση της δλης υπόθεσης. "Ετσι τις πρώτες μέρες καταγγέλλει ότι με τη συμφωνία Καψή-Άκιμάν για περιορισμό της κάθε χώρας στά χωρικά της ύδατα δένουμε τά ίδια μας τά χέρια. "Αλλά ο κ. Μητσοτάκης θα είχε δικιο, μόνο αν η συμφωνία Καψή-Άκιμάν δέν ήταν προσωρινή αλλά μόνιμη, μόνο δηλαδή αν δέν βρισκόμασταν μπροστά σε μία όριστική (και σύντομη) διευθέτηση του θέματος της ύφαλοκρηπίδας. Λίγες μέρες άργότερα ο κ. Μητσοτάκης άπευθύνει (πρός τους Άμερικανούς) την προειδοποίηση ότι η Νέα Δημοκρατία δέν δεσμεύεται από τις όποιες συμφωνίες της κυβέρνησης με την Τουρκία, με την έλπίδα ότι οι Άμερικανοί θα την μπάσουν κι αυτή στο παιχνίδι. "Αλλά, κατ' αυτόν τον τρόπο ο κ. Μητσοτάκης σύρεται προς μιάν αντιπολίτευση άγωνα, αφήνει στον κ. Παπανδρέου έλευθερο τό πεδίο της "ειρηνικής" διευθέτησης των έλληνοτουρκικών διαφορών. Είναι πολύ πιθανό ότι ο κ. Παπανδρέου θα κάνει εκλογές όχι μετά άλλα πριν και εν όψει της όριστικής διευθέτησης των έλληνοτουρκικών και έλληνοαμερικανικών ζητημάτων, θέλοντας να έξαρτήσει τη διευθέτηση αυτή από την έπανεκλογή του. "Αν ο κ. Μητσοτάκης συνεχίσει να διαφωνεί "συνολικά" με τις διευθετήσεις του κ. Παπανδρέου κινδυνεύει να βρεθεί τότε σε πολύ μειονεκτική θέση, καθώς οι εκλογές θα προσλάβουν χαρακτηριστικά δημοψηφίσματος με θέμα "ήρεμα νερά" ή "θαλασσοταραχή".

"Υπάρχει και μία τρίτη περίπτωση, κι αυτή είναι να σκέφτηκε προς στιγμήν ο κ. Παπανδρέου να έκμεταλλευτεί την υπερήφανη και σθεναρή στάση του στον πόλεμο κάνοντας εκλογές σε έθνικά υπερή-

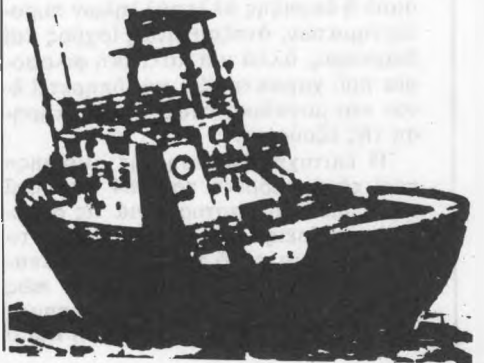
φανη άτμόσφαιρα, όποτε θα έπρεπε να αφήσει τις πολλές διαχύσεις με την Τουρκία για άργότερα.

Πάντως, ανεξάρτητη από όλα αυτά, φαίνεται ότι τό κλειδί για την επίλυση των έλληνοτουρκικών διαφορών τό κρατούν ακόμα οι Άμερικανοί, αυτοί δηλαδή όρίζουν και έποπτεύουν τη βήμα προς βήμα διαδικασία και είναι άγνωστο κατά πόσον οι δύο κατεξοχήν ενδιαφερόμενες πλευρές γνωρίζουν έπακριβώς τά έπόμενα ενδιάμεσα βήματα. "Επειδή λοιπόν δέν έχει υπάρξει άπευθείας συνεννόηση 'Ελλάδας—Τουρκίας αλλά όλα γίνονται μέσω τρίτων, είναι φυσικό να υπάρχει μία έκατέρωθεν δυσπιστία, ο καθένας να φυλάει τά χαρτιά του μήπως και κάτι στραβώσει στο τέλος.

Τό πώς λοιπόν θα έξελιχθούν τά πράγματα από όλα και περά δέν τό γνωρίζουμε. "Εκείνο που γνωρίζουμε είναι ότι για να ανοίγει ο κ. Παπανδρέου θέμα ύφαλοκρηπίδας θα πρέπει να "δρομολογείται" ταυτόχρονα και λύση του Κυπριακού, και ότι για να ξεκινούν οι Άμερικανοί την όλη ιστορία, θα πρέπει να βρισκόμαστε και ενώπιον λύσεων των προβλημάτων που ενδιαφέρουν τους ίδιους (συμφωνία Ρότζερς, βάσεις, Ν.Α. πτέρυγα του ΝΑΤΟ).

Αυτή τη στιγμή όλα τά θέματα έχουν τεθεί και βρίσκονται σε έκκρεμότητα. "Η ύφαλοκρηπίδα έπανετέθηκε με την υπόθεση του Πρίνου και τώρα βρισκόμαστε μπροστά σε διαπραγματεύσεις. Τό Κυπριακό, ως σχέδιο Κουεγιάρ επί της συνταγματικής πτυχής, έκκρεμεί έδω και ένα χρόνο (δέν άποσύρεται όμως), με τις δύο πλευρές να διαφωνούν κυρίως στο θέμα της άποχώρησης των τουρκικών στρατευμάτων, θέμα που θα λάβει άλλη διάσταση μέσα σε ένα πλαίσιο συνολικής έξομάλυνσης των σχέσεων 'Ελλάδας—Τουρκίας. Κάποιες διαφορές που υπάρχουν και ως προς τό συνταγματικό ίσως ξεπεραστούν με τη μεσολάβηση που πρόσφερε πρόσφατα ο Βέλγος κ. Τίντεμανς.

Σε έκκρεμότητα είναι και οι βάσεις, ή συμφωνία Ρότζερς καθώς και τό θέμα μιάς συμφωνίας Τουρκίας—ΕΟΚ, τό όποιο η Τουρκία μόλις πριν λίγες μέρες έμφάνισε έπίσημα στο τραπέζι, με τη βοήθεια και της βελγικής Προεδρίας (νάτο πάλι τό Βέλγιο). "Όλα λοιπόν τά θέματα έχουν τεθεί και τυπικά και ως τό καλοκαίρι του 1988 περιμένουν τη λύση τους.

ΚΡΑΤΟΣ – ΕΚΚΛΗΣΙΑ

ΔΙΑΤΑΡΑΧΗ ΤΗΣ ΕΓΓΑΜΟΥ ΣΧΕΣΕΩΣ

του Σταύρου Λιβαδά

Πιστός οπαδός μιας ιδιόρρυθμης «όμοιοπαθητικής» αποκαλύπτεται εκ νέου ο πρωθυπουργός και η κυβέρνηση του τόν τελευταίο καιρό. Ο καμβάς πάνω στον οποίο αναπτύσσονται οι κυβερνητικές πρωτοβουλίες των τελευταίων ημερών, στηρίζεται στην πεποίθηση πως η κρίση μόνο με «κρίσεις» αντιμετωπίζεται. Η κρίση δεν είναι άλλη από την αδιαμφισβήτητη φθορά κυβέρνησης και ΠΑΣΟΚ, τά πολιτικά αδιέξοδα, την κατάσταση αθεράπευτης αγκύλωσης στην οποία έχουν περιπέσει από καιρό. Οι «κρίσεις» δεν είναι τίποτε άλλο παρά η πραγματική ή τεχνητή δξυση που δημιουργείται με την επιλεκτική ανάδειξη πολιτικών, κοινωνικών ή και εθνικών προβλημάτων σε δήθεν κορυφαίες στιγμές, σε σταθμούς, σε σημεία ασυνέχειας, που θά σημαδέψουν μακροπρόθεσμα το μέλλον της ελληνικής κοινωνίας και στυ. ια οφείλουμε να άχθοϋμε όλοι έκόντες-άκοντες. Δέν είναι μόνο μιά προσπάθεια πολιτικού αντιπερισπασμού ή έκρηξης άλλεπάλληλων πυροτεχνημάτων, ανεξαρτήτως ισχύος και διάρκειας, αλλά μιά πολιτική φιλοσοφία που χαρακτηρίζει και υπηρετεί έναν και μοναδικό στόχο: τή διατήρηση τής εξουσίας.

Η έπιτυχής έκβαση τής «κρίσης» περί τά προεδρικά τό 1984 άποτελεί τήν καλύτερη μαρτυρία γιά τς σημανίνες «κρίσεις» περί τήν εκκλησιαστική περιουσία και ό,τι άλλο ήθελε έπακολουθήσει. Δέν ισχυριζόμαστε πως αυτά τά προβλήματα είναι άνευ σημασίας. Κάθε άλλο. Η μεθόδευση και ό

χειρισμός τους όμως άποκαλύπτουν στόχους άλλοτρίους: καλλιέργεια ευνοϊκού προεκλογικού κλίματος, παιχνιδιού που «μās βγαίνει ή δέν μās βγαίνει», που πόρρω απέχουν από τούς χειρισμούς και τς έπιλογές οι όποιες θά χαρακτήριζαν είλικρινείς προσπάθειες γιά τή λύση τους.

Η «ισχύς» του νέου νόμου

Τό νομοσχέδιο του κ. Τρίτση γιά τήν εκκλησιαστική περιουσία άποτελεί ήδη νόμο του κράτους. Ένα νόμο, όμως, που όχι μόνο δέν συγκεντρώνει καμιά προϋπόθεση να δώσει λύση στο πρόβλημα τής εκκλησιαστικής περιουσίας (τίς σχέσεις πολιτείας-εκκλησίας φιλοδοξούσε, μάλιστα, να ρυθμίσει ό ύπουργός), αλλά μεταθέτει γιά τς επόμενες γενιές και αυτήν ακόμα τή ρύθμιση — τό χωρισμό εκκλησίας και κράτους — που άλλες αστικές κοινωνίες έλυσαν σχεδόν διακόσια χρόνια πριν, σχεδόν ταυτόχρονα με τήν έδραϊωση τής αστικής εξουσίας.

Ο νέος νόμος στέκεται στον άέρα, παρά τς κατηγορηματικές δηλώσεις του πρωθυπουργού και του κ. Τρίτση πως θά εφαρμοστεί «άμεσα». Η ψήφος τής Βουλής ταυτίζεται με τήν έναρξη μιάς άτέλειωτης διεκδυστίδας, τριβής και φθοράς, όπου τς άπειλές πως ό νόμος θά βρεθεί χωρίς περιεχόμενο και άποδέκτες — με τήν ύπαγωγή τής εκκλησίας στο Πατριαρχείο — θά τς άκολουθήσουν οι ένόπιον παντός «κατά κόσμον» δικαστηρίου προσφυγές γιά τήν κατάργηση ή τήν ά-

δρανοποίησή του. Όταν μάλιστα ό νόμος έχει ήδη καταδικαστεί στους «οδρανούς», όπως μās τό διαβεβαίωνουν οι έπίγειοι «άντιπρόσωποι» τους, αλλά και οι πολυάριθμοι «πιστοί» που έλαβαν τό σχετικό μήνυμα και τό δηλώνουν με άποφασιστικότητα και θάρρος στις κατά τόπους συγκεντρώσεις τής εκκλησίας. Ηδη τό μέτωπο Τρίτση-ιεραρχίας μετατρέπεται σε διευρυμένο «πολιτικό μέτωπο» κυβέρνησης-όρθοδόξων.

Οι «στόχοι» του νόμου

Η άναπάντεχα σθεναρή αντίδραση τής εκκλησίας στο νέο νόμο δέν δικαιολογείται μόνο από τό ότι δέν είναι διατεθειμένη να παραχωρήσει ούτε σπιθαμή από τά πάτρια και κατεχόμενα έδάφη τής. Μακάριοι οι κατέχοντες ότι αυτοί έλεθηθούνται. Οι άγιοι πατέρες, πρωταθλητές τής άπληστίας, έχουν ώστόσο δείξει πολλές φορές στο παρελθόν ότι γνωρίζουν να έλίσσονται ή και να συμβιβάζονται άκόμα με τήν πολιτεία, προκειμένου να διατηρήσουν τή συμβίωση στην εξουσία, που συνεπάγεται ή συνταγματική κατοχυρωμένη προνομία τής όρθόδοξης εκκλησίας. Προνομία που σημαίνει όχι μόνο τή θεσμοθετημένη παρουσία τής εκκλησίας σε όλες τς εκδηλώσεις τής δημόσιας ζωής, αλλά και τήν εξασφάλιση όρων γιά τήν άναπαραγωγή τής, μέσα από τήν έπίσημη παιδεία, τήν κρατική έπιχορήγηση, τό πλέγμα των θεσμών που τήν έμπεριέχουν και συγκροτούν τήν ιδεολογική αλλά και πολιτική βάση γιά τή διαρκή

ανάμειξή της στά εξουσιαστικά έγκόσμια.

Ἡ σύγκρουση ἐκκλησίας — κυβέρνησης δέν ὀφείλεται σ' ἓνα νόμο πού ρυθμίζει μόνο τὰ τῆς ἰδιοκτησίας καὶ διαχείρισης τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας. Ἄλλωστε, ὁ νόμος ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ σκέλος ἀφορᾷ ἓνα μικρὸ καὶ μικρῆς, σχετικὰ, ἀξίας τμῆμα τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας καὶ δέν θίγει τὸ ἰδιοκτησιακὸ καθεστῶς τῆς ἀστικῆς καὶ περιαιστικῆς περιουσίας, πού ἀποτελεῖ καὶ τὸ μεγάλῃς ἀξίας τμῆμα τῆς περιουσίας τῆς.

Μέ τὸ νόμο τοῦ κ. Τρίτση ἐπιδιώκεται ἡ «ὑπαγωγή» τῆς ἐκκλησίας στὴν κρατικὴ ἐξουσία, γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἀντίδραση, ἰδιαίτερα ὡς πρὸς τὶς διατάξεις γιὰ τὴν τύχη τῆς μελλοντικῆς περιουσίας τῆς ἐκκλησίας, τῆ μεταβολῆ τοῦ καθεστώτος τοῦ ΟΔΕΠ καὶ, κυρίως, τὶς ρυθμίσεις γιὰ τὰ ἔνορια καὶ μητροπολιτικὰ συμβούλια. Γιὰ τὴν ἀκρίβεια, βέβαια, γίνεται ἔμμεση δήλωση προθέσεων γιὰ νὰ δοθεῖ ἡ ἐντύπωση ὅτι ὑποτάσσεται πλέον ἡ ἐκκλησία στὴν πολιτεία. Γιατὶ πέρα ἀπὸ τὴ μεγάλη ἀντίφαση πού ἐμπεριέχει μιά τέτοια πρόθεση (ἀποδυνάμωση τῆς ἐκκλησίας μέσα ἀπὸ τὴν ἀκόμα μεγαλύτερη διαπλοκή καὶ ὁσμωσὴ τῆς μέ τὸ κράτος), ὁ νόμος τοῦ κ. Τρίτση στηρίζεται σὲ ἀνύπαρκτες κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς προϋποθέσεις γιὰ νὰ ὑπηρετήσῃ ἔστω καὶ αὐτὲς τὶς προθέσεις του. Τὴν «ἄλωση» δηλαδή καὶ αὐτοῦ τοῦ «ὄχυρου», μέ τὸν μόνο τρόπο πού τὸ ΠΑΣΟΚ γνωρίζει: τὴν ὑπαγωγή του στό (ἐλεγχόμενο) κράτος.

Τὸ ΠΑΣΟΚ ἔχει πάψει ἀπὸ καιροῦ νὰ εἶναι πολιτικὴ ἔκφραση ἑνὸς κινήματος μέ στόχο τὸν διαφοροτικὸ συσχετισμὸ στό μπλόκ τῶν δυνάμεων τῆς ἐξουσίας. Σ' αὐτὲς τὶς συνθήκες, ἡ κίνηση γιὰ τὴν ὑπαγωγή τῆς ἐκκλησίας στὴν ἐξουσία, τὴν πασοκικὴ ἐξουσία, δέν ἔχει κἀν τὶς προϋποθέσεις καὶ τὴ δυναμικὴ τῆς κίνησης «ρῆξης» μέ τὸν Καραμανλῆ πού, πέραν τοῦ ἐντυπωσιασμοῦ καὶ τοῦ μαζικοῦ λαϊκοῦ ἀποπροσανατολισμοῦ, ἀπέβλεπε καὶ στὴ μονοπώληση τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὸ ΠΑΣΟΚ. Ἀπομένει μόνο ἡ ἰδεολογικὴ κερικατοῦρα τῆς «ἀποκατάστασης τῆς ἐκκλησίας στὸν πραγματικὸ της ρόλο, ὅπως ταιριάζει στὴν ἱστορία αὐτοῦ τοῦ τόπου, πού μεγαλοῦργησε ἀνά τοὺς αἰῶνες μέ τὸ ἀμοιβαῖο μπόλιασμα ἑλληνισμοῦ καὶ χριστιανισμοῦ», μέ τὴν ὁποία ὁ κ. Τρίτσης εὐελπιστεῖ ὅτι θὰ ἀφυπνήσει τὶς λαϊκὲς συνειδήσεις. Ἡ πρόθεση γιὰ ἐπαναφορά συνθηκῶν τῆς ἐποχῆς τοῦ Βυζαντίου στὴν ἐποχὴ μας, ἑνὸς θεοκρατικοῦ κράτους μέ «ἀντιπροσωπευτικὸς δημοκρατικὸς θεσμοὺς» στά 1987, καὶ τὸ δράμα τῆς «κλαδικῆς» τῆς ἐνορίας μας, μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ ἐλέγχονται τὰ τῆς ἐκκλησίας: Δέν πρόκειται ἀπλῶς γιὰ ἰδιόρρυθμο ἰδεολόγημα,

ἀλλὰ γιὰ φαντασίωση μπρὸς τὴν ὁποία ὠχριά καὶ ἡ πλέον καλπάζουσα φαντασία...

Ὅσο καὶ ἂν ὁ κ. Τρίτσης, μέ τὴν προηγούμενη πολιτεία του (ἐνεργὸ στέλεχος τῆς ἐπιτροπῆς στήριξης τοῦ χομεινισμοῦ στὴν Ἑλλάδα), ἔλκεται ἀπὸ παρόμοια ὄραματα, δέν πιστεύουμε πῶς ὑπηρετοῦσε μιά ἀναλόγων βλέψεων «στρατηγικὴ» ψηφίζοντας αὐτὸν τὸ νόμο. Ἄλλωστε τὸ νόμο δέν τὸν προώθησε ὁ κ. Τρίτσης — ἄνθρωπος, ἀλλὰ ὁ ὑπουργὸς Θρησκευμάτων, τὸν ὑποστήριξε δέ καὶ τὸν ψήφισε ἡ Βουλὴ, διὰ τῆς πασοκικῆς πλειοψηφίας. Καὶ σ' αὐτὴ τῆ διαδοχικῆ ἐπιδόκιμασία, μέσα ἀπὸ τοὺς κορυφαίους ἀντιπροσωπευτικὸς μας θεσμοὺς, ἀμβλύνονται, ἂν δέν ἐξουδετερώνονται, οἱ ὅποιες προσωπικὲς ἰδιόρρυθμες ἀντιλήψεις.

Βρισκόμαστε λοιπὸν μπροστὰ σὲ μιά «κίνηση» τῆς κυβέρνησης δὲ πρόδηλο — ἴσως καὶ ἀποκλειστικὸ — στόχο τὸν ἐντυπωσιασμό, πού συνοδεύεται ἀπὸ τὴ λανθασμένη ἐκτίμηση πῶς ἡ τεχνικὴ «κρίση» μέ τὴν ἱεραρχία (πού δέν θεωρεῖται ἰδιαίτερα λαοφιλῆς) μπορεῖ νὰ ἀποδώσει πολιτικὰ καὶ προεκλογικὰ ὄφελῃ. Δυστυχῶς, ὁμως, γιὰ τὴν κυβέρνηση, τὸ παιχνίδι δέν τῆς «βγήκε».

Διαχωρισμὸς κράτους καὶ ἐκκλησίας

Μέχρι σήμερα ξέραμε πῶς ἓνας νόμος ἔρχεται νὰ ρυθμίσει καὶ στό ἐπίπεδο τῶν θεσμῶν ἡδη ὑπάρχουσες διαφοροποιήσεις στοὺς πολιτικούς καὶ κοινωνικοὺς συσχετισμοὺς. Ἡ κυβέρνηση σήμερα, περιορίζοντας (γιὰ τὴν ἀκρίβεια μεταθέτοντας) «νομικά» τὶς ἐξουσίες τῆς ἐκκλησίας, κατάφερε νὰ τῆ βγάλει ἀπὸ τὸ πολιτικὸ «περιθώριο» στό ὁποῖο βρισκόταν τὰ τελευταῖα χρόνια καὶ νὰ τὴν ἐπανεντάξει ὡς ἄμεση πολιτικὴ δύναμη στὴν κοινωνία, μέ ἐνισχυμένη τὴν «κοσμικὴ» ἐξουσία τῆς. Οἱ συγκεντρώσεις τῆς ἐκκλησίας σὲ Ἀθήνα καὶ Θεσσαλονικὴ, ἀλλὰ καὶ ἡ ὅλη κινητοποίησή τῆς αὐτὸ δείχνουν.

Μέ τὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο χειρίστηκε ἡ κυβέρνηση τὸ θέμα, ἀπομακρύνεται ἐκ τῶν πραγμάτων καὶ ἡ λύση ἑνὸς χρόνιου προβλήματος τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ὁ χωρισμὸς του ἀπὸ τὴν ἐκκλησία. Αὐτὸ πού θέσπισαν οἱ ἀστικές ἐπαναστάσεις θέσπισαν ἀπὸ τὶς πρώτες κιόλας μέρες τῆς ἐπικράτησής τους, βλέποντας πῶς ἡ πολιτικὴ χειραφέτηση τοῦ κράτους ἀπὸ τῆ θρησκεία μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ μόνο μέ τῆ χειραφέτηση ἀπὸ τῆ θρησκεία τοῦ κράτους. Μεταρρύθμιση πού ποτέ δέν τὴν πραγματοποίησε τὸ ἑλληνικὸ ἀστικὸ κράτος, στό ὁποῖο ἐπιβίωσαν ἡ ἐκκλησία ὡς θύλακας — ἀπομεινάρη — προγενέστερων κοινωνικοπολιτικῶν συνθηκῶν.

Ἡ μετατροπὴ τῆς θρησκείας σὲ ἰδιωτικὴ ὑπόθεση καὶ τῆς ἐκκλησίας σὲ ἰδιωτι-

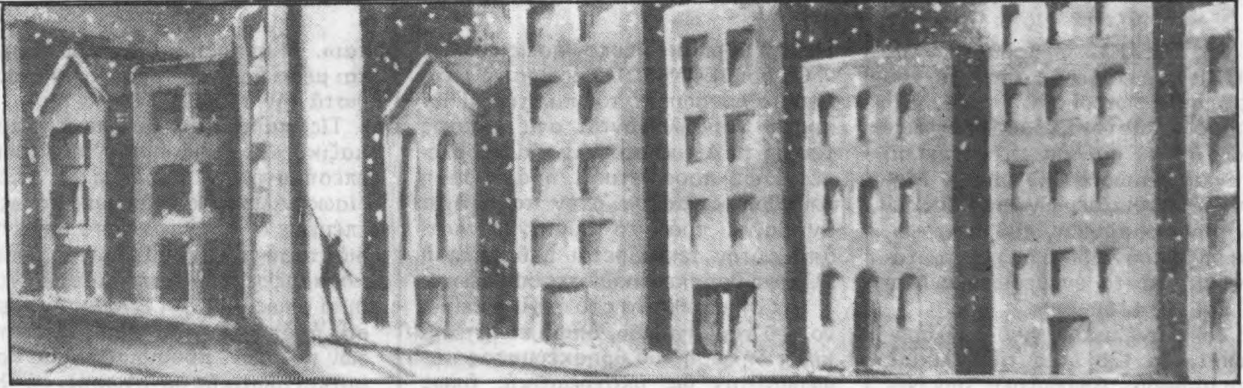
κὸ θεσμο με δικες του λειτουργίες (καὶ οἰκονομικά μέσα) καὶ ἡ ἐξομοίωση τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας μέ τὶς ἄλλες θρησκείες, ὅσο καὶ ἂν ἦχε ρηθικέλευθο καὶ ἐπαναστατικὸ μέτρο δέν ὑπερβαίνει τὰ ὅρια μιᾶς ἀστικῆς μεταρρύθμισης. Στὶς κοινωνίες πού ἀπὸ ἑκατονταετίες ἔχει θεσπιστεῖ αὐτὴ ἡ ἀντιμετώπιση, ἡ ἐκκλησία (οἱ ἐκκλησίες) λειτουργεῖ ὡς ἰδιωτικὸς θεσμὸς καὶ προφανῶς αὐτὸ δὲν ὀδήγησε σὲ ἐξάλειψη ἢ ἐξαφάνιση ἐκκλησίας καὶ θρησκείας. Ἡ ἐπιρροὴ τῆς ἐκκλησίας ὡς ἰδεολογικοῦ μηχανισμοῦ στό κράτος καὶ στοὺς πολίτες ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει, σὲ μικρότερο ἢ μεγαλύτερο βαθμὸ, ἀνάλογα μέ τὶς ἱστορικὲς συνθήκες διαμόρφωσης καὶ τὴν κοινωνικοπολιτικὴ πραγματικότητα αὐτῶν τῶν κοινωνιῶν. Καὶ τοῦτο γιὰ τὴν ἡ πολιτικὴ χειραφέτηση ἀπὸ τῆ θρησκεία δέν ὀδηγεῖ αὐτόματα στὴν ἀνθρώπινη χειραφέτηση.

Ἡ πολιτικὴ χειραφέτηση ἀπὸ τῆ θρησκεία δέν εἶναι ἡ τελειωτικὴ δίχως ἀντιφάσεις χειραφέτηση ἀπὸ τῆ θρησκεία, γιὰ τὴν πολιτικὴ δέν εἶναι ὁ τελειωτικὸς δίχως ἀντιφάσεις τρόπος τῆς ἀνθρώπινης χειραφέτησης» (Μάρξ). Ὅμως αὐτὴ ἡ πολιτικὴ χειραφέτηση εἶναι ἀναγκαῖος ὁρος γιὰ τὴν ἀνθρώπινη χειραφέτηση, δηλαδή τὴν κοινωνικὴ ἀπελευθέρωση. Ἡ θρησκεία θὰ ἐπιβιώνει μέσα στὴν κοινωνία ὅσο ὑπάρχουν οἱ ἰδεολογικοπολιτικὲς συνθήκες πού τῆ συντηροῦν.

Ἡ Ἀριστερὰ γνωρίζει πῶς ἡ θρησκεία δέν ἀποτελεῖ αἰτία ἀλλὰ φαινόμενο τῆς ἐγκόσμιας στενοκεφαλιάς καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη ἔχει στόχο νὰ ἀνατρέψει ἀκριβῶς αὐτὲς τὶς συνθήκες πού καλλιεργοῦν καὶ ἀναπαράγουν τὶς θρησκευτικὲς ἀνάγκες ὡς κοινωνικὲς καὶ ἀνθρώπινες ἀνάγκες. Ἀνάγκες πού φυσικὰ δέν αἰρονται αὐτόματα μέ τῆ μετάθεση τῆς θρησκείας στὴ σφαῖρα τοῦ ἰδιωτικοῦ.

Ἡ Ἀριστερὰ δέν ἔχει κανένα ἄλλο πρόβλημα νὰ λύσει μέ τὴν ἐκκλησία ἢ μὴ μόνο ὅσα συνεπάγεται ἡ ἰδεολογικὴ ἀντίθεσή τους καὶ οἱ ριζικὰ διαφορετικὲς πολιτικὲς τους προοπτικὲς. Καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη εἶναι ἀντίθετη καὶ στὴ διατήρηση τῶν ἐκκλησιαστικῶν προνομίων καὶ στὴ συνύπαρξη κράτους καὶ ἐκκλησίας.

Ἡ Ἀριστερὰ εἶναι ξένη σὲ κάθε ἰδέα πού φιλοδοξεῖ νὰ «υποτάξει» τὴν ἐκκλησία, μεγαλώνοντας τοὺς δεσμοὺς καὶ ἐνισχύοντας τὴ σύμφυσή τῆς μέ τὸ κράτος καὶ γι' αὐτὸ εἶναι ἀντίθετη στὴν ἀρχὴ στὴν κατεύθυνση πού μεθόδευσε ἡ κυβέρνηση μέ τὸν πρόσφατο νόμο. Ἀκριβῶς γιὰ τὸν ἴδιο λόγο οἱ ἀριστεροὶ δέν πρέπει νὰ καλλιεργοῦν αὐταπάτες πῶς «θὰ ἀντιμετωπίσουν» τῆ θρησκεία προτείνοντας ἓνα «πρόγραμμα ἐκδημοκρατισμοῦ» τῆς ἐκκλησίας, στό πλαίσιο ἑνὸς προγράμματος γιὰ τὸν ἐκδημοκρατισμὸ τοῦ κράτους. Σὲ κάθε περίπτωση, ὁ ἀγώνας γιὰ τὴν «πολιτικὴ ἡγεμονία» τῆς Ἀριστερᾶς δέν μπορεῖ νὰ περάσει ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικὸς ἄμβωνες καὶ τοὺς ἐπισκοπικοὺς θρόνους.

ΕΚΑΜ ΕΝΑΣ ΝΕΟΣ ΘΕΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Κριτική παρουσίαση του θεσμού

γράφουν: Γεωργία Βελιτζέλου
Έλσα Λειβαδά

Προκειμένου να προωθηθεί ή λειτουργικότητα τόσο φιλόδοξων ρυθμίσεων, πρὶν ἂν ὄλα θά ἔπρεπε νά διασφαλιστεῖ ἡ ἀνάπτυξη ἐποικοδομητικοῦ διαλόγου μέσα στή Βουλή, ἡ ἐπίτευξη μιᾶς κατά τό δυνατόν ἐνρύτερης συναίνεσης. Ἀντίθετα, ἡ ἐκβιαστική προώθηση ἑνός θεμελιώδους σημασίας νομοθετήματος κάθε ἄλλο παρά ἔγγυαται τήν εὐδόωση τῶν σκοπῶν του. Παρ' ὄλα αὐτά, ὕστερα ἀπό ἀδιάλλακτη κυβερνητική πρόταση, τό νομοσχέδιο συζητήθηκε μέ τή διαδικασία τοῦ ἐπείγοντος μέσα σέ τρεῖς μέρες (19, 21 καί 22 Μαΐου 1986).

Τά ἐρμηνευτικά προβλήματα ἀπό τή συχνά κακότεχνη διατύπωση καί τόν τεχνικό χαρακτήρα πολλῶν διατάξεων τοῦ σ.ν. ἔμειναν ἄλυτα. Ἡ δέ Εἰσηγητική Ἔκθεση θά μπορούσε νά χαρακτηριστεῖ ὡς κενή οὐσιαστικοῦ περιεχομένου: πέρα ἀπό κάποιες γενικόλογες διακηρύξεις (περὶ «πάταξης τῆς γραφειοκρατίας», «ἀσκήσης δημοκρατικοῦ καί κοινωνικοῦ ἐλέγχου», «διαφάνειας στή διοικητική δράση», «πραγμάτωσης τῆς Ἀλλαγῆς» κ.ο.κ.) καί ἀπό τήν ἀπλή ἀναδιατύπωση τῶν ἄρθρων, δέν συνεισφέρει τίποτα τό οὐσιαστικό στήν ἐρμηνεία.

Δικαιολογημένα διερωτᾶται κανεῖς

Τό ὑπουργεῖο Ἑσωτερικῶν ἐπεξεργαζόταν ἀπό τό 1983 ἕνα νομοσχέδιο μέ κύριο ἀντικείμενο τήν καθιέρωση νέων δελτίων ταυτότητας καί τήν παράλληλη εἰσαγωγή τῆς πληροφορικής στή Δημόσια Διοίκηση. Τό νομοσχέδιο αὐτό κατατέθηκε τελικά στή Βουλή στίς 15/11/85 μέ τόν τίτλο: «Σχέσεις κράτους-πολίτη, καθιέρωση νέου τύπου δελτίου ταυτότητας καί ἄλλες διατάξεις».

Ἀπό τό ὄλο πνεῦμα τῆς Εἰσηγητικῆς Ἔκθεσης, καθὼς καί ἀπό τό περιεχόμενο τῶν διατάξεων του, διαφαίνεται πῶς το νομοσχέδιο, εἰσάγοντας ριζικές καινοτομίες, φιλοδοξεῖ νά ἀντιμετωπίσει σφαιρικά τά κακῶς κείμενα στήν ἑλληνική Δημόσια Διοίκηση μέσω τοῦ ἐξορθολογισμοῦ καί τοῦ ἐκδημοκρατισμοῦ τῆς ὀργάνωσης καί τῆς λειτουργίας τῆς.¹

τί εἶδους «νομοθετική βούληση» ὑπαγόρευσε τό γράμμα τοῦ νόμου καί τί εἶδους πολιτική βούληση μεθόδευσε τήν ψήφισή του κατά τόν τρόπο αὐτόν.

Τό σ.ν. «Σχέσεις κράτους-πολίτη,

καθιέρωση νέου τύπου δελτίου ταυτότητας καί ἄλλες διατάξεις» ψηφίστηκε στίς 28 Μαΐου 1986. Στίς 11 Ἰουνίου 1986 δημοσιεύθηκε στήν *Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως* καί ἰσχύει πλέον ὡς νόμος τοῦ κράτους.

Καθιέρωση νέου τύπου δελτίου ταυτότητας

Βασική καινοτομία τοῦ νόμου εἶναι ἡ καθιέρωση νέου τύπου δελτίων ταυτότητας, ἡ διαδικασία χορήγησης τῶν ὁποίων ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ἄλλοι οἱ Ἕλληνες πολῖτες πού ἔχουν συμπληρώσει τό 12ο ἔτος τῆς ἡλικίας τους ὑποχρεώνονται νά ἐφοδιαστοῦν μέ τίς νέες ταυτότητες (ἄρθρο 1 § 1). Σύμφωνα μέ τή μεταβατική διάταξη τοῦ ἄρθρου 25 § 1, οἱ σχετικές αἰτήσεις θά πρέπει νά ὑποβάλλονται

1. Ἐκτός ἀπό τήν εἰσαγωγή τῆς πληροφορικής, ἡ σύσταση γραφείων ἐπικοινωνίας καί πληροφόρησης τοῦ πολίτη, ὁ περιορισμός τῶν δικαιολογητικῶν, οἱ κανόνες λειτουργίας τῶν συλλογικῶν ὀργάνων, ἡ σύσταση ἐπιτροπῆς γιά τή σύνταξη ἐνιαίου Κώδικα Διοικητικῆς Διαδικασίας, συγκροτοῦν ὀρισμένα ἀπό τά ἀντικείμενα πού ρυθμίζονται ἀπό τό ἐν λόγω νομοσχέδιο.

από 1.1.88 έως 31.12.88, προθεσμία πού μπορεί νά παραταθεί μέ απόφαση του ύπουργείου Έσωτερικών.

Άρμόδιες γιά τήν έκδοση των νέων δελτίων (όπως και γιά τή χορήγηση του Ένιαίου Κωδικού Άριθμού Μητρώου) είναι οί Διευθύνσεις Έσωτερικών των Νομαρχιών, πού υποχρεώνονται νά τηρούν ειδικό άρχείο ταυτότητων και νά τό ενημερώνουν (Άρθρο 1 παρ. 2, 4, 6).

Γιά τους άνήλικους πού δέν συμπλήρωσαν τό 12ο έτος τής ηλικίας τους οί άρμόδιες Διευθύνσεις των Νομαρχιών εκδίδουν *προσωρινό* δελτίο ταυτότητας, μέσα σέ δέκα μέρες από τήν καταχώριση του ΕΚΑΜ στό ειδικό άρχείο πού τηρούν (Άρθρο 5 § 1).

Συνεπώς, γιά τους νεογέννητους τό προσωρινό δελτίο ταυτότητας εκδίδεται αυτόματα χωρίς τήν υποβολή σχετικής αίτησης.

Ειδικά γιά τους αξιωματικούς, ύπαξιωματικούς και όπλίτες των ένόπλων δυνάμεων καθώς και γιά όσους ύπηρετούν στήν Έλληνική Άστυνομία, τό Διμενικό Σώμα και τήν Πυροσβεστική Ύπηρεσία, οί ταυτότητες εκδίδονται αυτόματα από τήν άρμόδια κατά περίπτωση ύπηρεσία (Άρθρο 1 § 3). Βλέπουμε πώς τά συγκεκριμένα αυτά πρόσωπα εξαιρούνται από τή γενική ρύθμιση πού ίσχυει γιά όλους τους υπόλοιπους Έλληνες πολίτες. Κατά τή συζήτηση στή Βουλή ή κυβέρνηση, άν και τής ζητήθηκε,² άφησε άδιευκρίνιστο τό λόγο τής εξαιρετικής αυτής ρύθμισης. Έξάλλου, ούτε από τήν Εισηγητική Έκθεση του σ.ν. προκύπτει κάτι σχετικό. Διερωτάται κανείς ποιές ειδικές ανάγκες ύπαγορεύουν αυτό τό καθεστώς διάκρισης...

Η νέα ταυτότητα θά περιλαμβάνει τά εξής στοιχεία του κατόχου: φωτογραφία, έπώνυμο και κύριο όνομα, έπώνυμο και κύριο όνομα τής μητέρας και του πατέρα, έπώνυμο και κύριο όνομα συζύγου, χρονολογία τής γέννησης (ήμέρα, μήνα, έτος), τόπο γέννησης, τό δήμο (ή τήν κοινότητα) στό δημοτολόγιο του όποιου είναι έγγεγραμμένος και τόν αύξοντα άριθμό τής οικογενειακής του μερίδας, τό δήμο (ή τήν κοινότητα) στό μητρώο άρρένων του όποιου είναι έγγεγραμμένος, τήν εκπλήρωση ή μή των στρατιωτικών ύποχρεώσεων, τήν ομάδα αίματος, τήν έκλογική ύποδιάρρηση δήμου ή κοινότητας (Άρθρο 3 § 1).

Όσον άφορά τό θρήσκευμα, ή καταχώρισή του στό δελτίο ταυτότητας προβλέπεται ως προαιρετική.

Από τά στοιχεία πού αναγράφονται στήν ταυτότητα, αυτό πού παρουσιάζει ιδιαίτερα προβλήματα συνταγματικότητας είναι τό θρήσκευμα. Η συνταγματικά κατοχυρωμένη έλευθερία θρησκευτικής συνείδησης (Άρθρο 13Σ) περιλαμβάνει «τό δικαίωμα νά εκδηλώνει, αλλά και —άντίστροφα— νά μήν άποκαλύπτει κανείς τής θρησκευ-

τικές ή άθρησκес πεποιθήσεις του».³

Οί θρησκευτικές πεποιθήσεις είναι ζήτημα προσωπικό του πολίτη και δέν πρέπει νά δηλώνονται στίς σχέσεις του μέ τή Διοίκηση. Άν και προβλέπεται ως προαιρετική, ή αναγραφή του θρησκευματος στήν ταυτότητα άντιβαίνει πρός τό Σύνταγμα γιατί από αυτήν τεκμαίρεται ή ύπαρξη ή έλλειψη θρησκευτικών πεποιθήσεων.

Άς σημειωθεί ότι στό άρχικό κείμενο του νομοσχεδίου, όπως κατατέθηκε, ή δήλωση του θρησκευματος καθιερωνόταν ως ύποχρεωτική, όπως και των υπόλοιπων στοιχείων τής ταυτότητας.

Κατά τή συζήτηση στή Βουλή, ή βουλευτής Μ. Δαμανάκη άσκησε έντονη κριτική έπισημαίνοντας τά προβλήματα συνταγματικότητας πού δημιουργούνται και ζήτησε τήν άπάληψη του θρησκευματος από τά στοιχεία τής ταυτότητας.⁴

Άντίθετα, από τή μεριά τής Νέας Δημοκρατίας έπικροτήθηκε θερμά ή ύποχρεωτική δήλωση του θρησκευματος, ως στοιχείου πού «συνθέτει τήν ιστορία μας και τίς παραδόσεις αυτού του τόπου».⁵

Η κυβέρνηση, τελικά, μέ τροπολογία τής προέβλεψε τήν αναγραφή του θρησκευματος ως προαιρετική, συμβιβάζοντας έτσι τά... άσυμβίβαστα.

Έκτός από τά παραπάνω στοιχεία, στή νέα ταυτότητα θά περιέχεται και ό Ένιαίος Κωδικός Άριθμός Μητρώου (ΕΚΑΜ). Ο ΕΚΑΜ θά σχηματίζεται από 13 ψηφία και σύμβολα (Άρθρο 2 § 3) και θά είναι μοναδικός γιά κάθε πολίτη. Η μοναδικότητά του θά προκύπτει από τό συνδυασμό δύο άτομικών χαρακτηριστικών: του τόπου και του χρόνου γέννησης. Συγκεκριμένα, στόν ΕΚΑΜ θά περιλαμβάνονται: ό κωδικός άριθμός του νομού γέννησης του πολίτη, ή χρονολογία γέννησης καθώς και ό αύξων άριθμός καταχώρισης τής γέννησής του στό δημοτολόγιο.

Οί γεννήσεις θά γνωστοποιούνται στίς Διευθύνσεις Έσωτερικών των Νομαρχιών και των διαμερισμάτων τής Νομαρχίας Άττικής στήν περιφέρεια των όποιων ύπάγονται (Άρθρο 2 § 3).

Οί Διευθύνσεις Έσωτερικών, έχοντας στή διάθεσή τους τά άπαιτούμενα στοιχεία, θά καταχωρίζουν τόν ΕΚΑΜ κάθε πολίτη σέ ειδικά άρχεία ΕΚΑΜ πού θά τηρούν (Άρθρο 5 § 1).

Συνεπώς, ό Ένιαίος Κωδικός Άριθμός Μητρώου είναι ένας «άριθμός κωδικοποίησης» μοναδικός και άμετάβλητος πού σχηματίζεται αυτόματα από τή στιγμή τής γέννησης. Κάθε πολίτης στίς έννομες σχέσεις του «φέρει» τόν προσωπικό του ΕΚΑΜ γιά όλόκληρη τή ζωή του.

Ο άνθρωπος, ή μοναδική, άνεπανάληπτη και ύπεύθυνη αυτή προσωπικότητα, από τή γέννησή του στήν Έλλάδα άποκτά έναν μοναδικό ρυθμό πού τόν χαρακτηρίζει, «άριθμοποιεί-

ται». Η ύπαρξη του άτόμου εκφράζεται μέσα από ένα νούμερο πού ύποκαθιστά τήν προσωπικότητά του.

Τίς παραπάνω συνέπειες από τή μαζική «άριθμοποίηση» των πολιτών έπεσήμανε στή Βουλή ό Μ. Γλέζος. Ίσως μάλιστα νά ήταν και ό μόνος πού επέμεινε σ' αυτή τήν τόσο σημαντική διάσταση του προβλήματος, γιά νά καταλήξει στό συμπέρασμα πώς θεσμοί όπως ό ΕΚΑΜ θίγουν τήν έλευθερη ανάπτυξη τής προσωπικότητας των πολιτών, προσιδιάζουν σέ κράτη συγκεντρωτικής όργάνωσης, σέ «Κράτη-Άστυνόμους».⁶

Άναφορικά μέ τά παραπάνω, ίδου τώρα μία άπόπειρα ύποστήριξης του ΕΚΑΜ ως θεσμού πού συμβάλλει στήν έξατομικότητα του πολίτη:

«Ο κ. Γλέζος είχε πει ότι μέ τόν άριθμό αυτό χάνεται ή προσωπικότητα του πολίτη, ό όποιος έχει ένα έπώνυμο, ένα πατρώνυμο. Άλλά θά ήθελα να ύπενθυμίσω ότι στίς παλιές εποχές, στήν άρχαία έποχή, στήν κλασική έλληνική έποχή, όταν ή κοινωνία ήταν μικρή δέν ύπήρχαν έπώνυμα. Άργότερα χρειάστηκε νά προστεθεί τό πατρώνυμο γιά νά μήν ύπάρχουν συνωνυμίες. Άργότερα και τό μητρώνυμο, διότι ύπήρχαν περισσότεροι μέ αυτά τά στοιχεία κ.ο.κ.

Σήμερα πού οί κάτοικοι τής Γής είναι δισεκατομμύρια, πού ή κάθε χώρα έχει πολλά έκατομμύρια, βρισκόμαστε στήν ανάγκη, γιά νά μπορεί νά έχει άκριβώς τήν άτομικότητά του ό κάθε πολίτης, νά ύπάρχουν αυτά τά στοιχεία (έννοείται τά στοιχεία πού συνθέτουν τό ΕΚΑΜ) (sic).⁷

Άναμφισβήτητα, ό ΕΚΑΜ έξατομικεύει τό φορέα του. Πρόκειται όμως γιά μία τυποποιημένη έξατομικευση έφόσον προκύπτει από στοιχεία άνεξάρτητα από τήν προσωπικότητα πού ό ίδιος διαμορφώνει και αναπτύσσει έλευθερα, ως ένα βαθμό. Όταν «όνοματίζουν» τόν πολίτη μέ ένα τυπικό νούμερο, προσβάλλουν τήν ανθρώπινη προσωπικότητα στή μοναδικότητά της.

Πού θά περιλαμβάνεται ό ΕΚΑΜ

Ο ΕΚΑΜ, εκτός από τόν κωδικό άριθ-

2. Τόσο από τή Ν.Δ. όσο και από τό ΚΚΕ. *Πρακτικά Βουλής*, Συν. ΡΑΖ' — 21 Μαΐου σελ. 6904 και 6906.

3. Άρ. Μάνεση, *Άτομικές Έλευθερίες*, δ' έκδοση, σελ. 251.

4. Έκτενης ανάπτυξη των θέσεων του ΚΚΕ στό *Πρακτικά Βουλής*, Συνεδρίαση ΡΑΖ' — 21 Μαΐου 1986, σελ. 6906.

5. Έκτενης ανάπτυξη των θέσεων τής Ν.Δ., στό *Πρακτικά Βουλής*, Συνεδρίαση ΡΑΖ' — 21 Μαΐου, σελ. 6901-6907.

6. *Πρακτικά Βουλής*, Συνεδρίαση ΡΑΕ' — 19 Μαΐου 1986, σελ. 6979.

7. Γ. Χιωτάκης, βουλευτής ΠΑΣΟΚ, *Πρακτικά Βουλής*, Συνεδρίαση ΡΑΖ' — 21 Μαΐου 1986, σελ. 6888.

μό για τις ταυτότητες, θά είναι και ό κωδικός αριθμός: τής ληξιαρχικής πράξης γέννησης του πολίτη, του έκλογικού βιβλιαρίου, του διαβατηρίου του, του φορολογικού μητρώου, τής άδειας ικανότητας οδηγού, του μητρώου άρρένων, του προξενικού μητρώου, του δημοτολογίου και του έκλογικού καταλόγου (άρθρο 2 §4, έδ. α').

Τό γεγονός ότι ό ΕΚΑΜ θά άποτελέσει κωδικό αριθμό για μία σειρά διοικητικών έγγραφών, σύμφωνα με τήν Εισηγητική Έκθεση, «κυρίως κάνει δυνατή τήν παροχή υπηρεσιών στους πολίτες από τις δημόσιες υπηρεσίες χωρίς καμιά δική τους ενέργεια, π.χ. καθιστά δυνατή τήν αυτόματη έγγραφη στους έκλογικούς καταλόγους ή στα σχολεία».»⁸ Συνεπώς, τό βασικό έπιχείρημα υπέρ του θεσμού είναι ή συμβολή του στην άπλοποίηση και στον έξορθολογισμό τής διοικητικής μηχανής.

Πιο πάνω προβάλαμε τή θεμελιώκη αντίρρηση που άφορά τήν «άριθμοποίηση» του πολίτη. Στο σημείο αυτό θά άναφερθούμε στον πιο συγκεκριμένο κίνδυνο από τή θεσμοθέτηση του ΕΚΑΜ, τό λεγόμενο «ήλεκτρονικό φακέλωμα».

Ή ύπαρξη ενός ενιαίου (κοινού) αριθμού, χαρακτηριστικού για κάθε πολίτη, δημιουργεί τεχνικά τή δυνατότητα ενός ταχύτατου συσχετισμού των πληροφοριών που ένωματίζονται καθένα από αυτά τά έγγραφα χωριστά.

π.χ.—τό φορολογικό μητρώο: πληροφορίες που άφορούν τή φορολογική κατάσταση του πολίτη,
—τό διαβατήριο: είσοδος-έξοδος του από τή χώρα και προορισμός,
—τό έκλογικό βιβλιάριο: εάν και πότε ψήφισε κ.ο.κ.

Μέ τον τρόπο αυτό, μέσα σε έλάχιστο χρονικό διάστημα, τό κράτος θά μπορεί νά έχει στή διάθεσή του μία συνθετική εικόνα τής προσωπικότητας του καθενός όπως αυτή διαγράφεται μέσα από τις διάφορες κοινωνικές δραστηριότητες.

Τό κράτος θά μπορεί νά κατασκευάσει τό «πορτρέτο» του καθενός μας και νά τό αξιολογήσει με τά δικά του κριτήρια· θά μπορεί νά δημιουργεί τύπους πολιτών και νά τους κατατάσει σε κατηγορίες.

Οί διατάξεις του νόμου που ρυθμίζουν τά θέματα τής συλλογής, έπεξεργασίας και συσχετισμού των πληροφοριών από τούς Η/Υ είναι άτελείς, ώστε εδλογα νά άμφισβητείται εάν θά μπορέσουν νά άποσοβήσουν τούς κινδύνους που έπισημάνθηκαν. Συγκεκριμένα:

α) Τά άρχεία των δημόσιων υπηρεσιών που εκδίδουν τά έγγραφα στα όποια θά περιλαμβάνεται ό ΕΚΑΜ, θά ύποβληθούν σταδιακά σε ήλεκτρονική έπεξεργασία. Στο νόμο, όμως, δέν

διευκρινίζεται εάν τά πληροφοριοποιημένα άρχεία θά διασυνδέονται είτε μεταξύ τους είτε άπευθείας με μία κεντρική ύπηρεσία, όπου θά άποθηκεύονται οι πληροφορίες συνολικά.

β) Τό άρθρο 23 του νόμου προβλέπει τή σύσταση Διεύθυνσης ήλεκτρονικής έπεξεργασίας στοιχείων στο ύπουργείο Έσωτερικών, όρίζοντας κατά τρόπο άσαφή τή λειτουργία τής. Σύμφωνα με τήν παράγραφο 1 του άρθρου 23: «Στό ύπουργείο Έσωτερικών συνιστάται Διεύθυνση ήλεκτρονικής έπεξεργασίας στοιχείων, για τή μηχανογραφική ύποστήριξη των δραστηριοτήτων του ύπουργείου, τήν έκδοση ταυτοτήτων των πολιτών και των έκλογικών άποτελεσμάτων». Ίδιαίτερα προβληματική είναι ή διάταξη τής παρ. 2 του ίδιου άρθρου, σύμφωνα με τήν όποια οι άρμοδιότητες τής Διεύθυνσης αυτής θά μπορούν νά καθορίζονται και, κατά παρέκκλιση των κειμένων διατάξεων, με προεδρικό διάταγμα, ύστερα από πρόταση τριών ύπουργών. Ό νόμος δέν προσδιορίζει ρητά τις άρμοδιότητες αυτής τής Διεύθυνσης, έπιτρέποντας έτσι στην έκάστοτε κυβέρνηση νά χρησιμοποιεί κατά τό δοκοούν τον ήλεκτρονικό έξοπλισμό του ύπουργείου Έσωτερικών, γιατί όχι και τό κεντρικό τερματικό όπου θά γίνονται ή συνολική άποθήκευση και ό συσχετισμός των πληροφοριών που άφορούν τούς πολίτες.

ΕΚΑΜ: Ή έλλειψη —άλλά και ή ανεπάρκεια— μιας προστατευτικής νομοθεσίας

Μετά τή διαπίστωση τής ανεπάρκειας των ρυθμίσεων του νόμου νά άποτρέψουν τυχόν καταχρηστική χρησιμοποίηση του ΕΚΑΜ, διατυπώθηκε και μέσα στή Βουλή ή άποψη πώς θά έπρεπε νά είχε προηγηθεί ή ψήφιση ή ή ένωσμάτωση στο νόμο ενός πλέγματος προστατευτικών διατάξεων. Ή ίδια ή κυβέρνηση, άναγνωρίζοντας τήν άναγκαιότητα αυτή, δέχτηκε τελικά νά καταθέσει τροπολογία, με τήν όποια προστέθηκαν στήν παρ. 4 του άρθρου 2, που εισάγει τον ΕΚΑΜ, τά έξής:

«Για άρχεία πληροφοριών στα

όποια χρησιμοποιείται ό ΕΚΑΜ, έφαρμόζονται όλες οι διατάξεις τής νομοθεσίας για τήν προστασία του άτόμου από τήν έπεξεργασία των προσωπικών πληροφοριών και, έως ότου τεθεί σε ίσχύ σχετικός νόμος, δέν έπιτρέπεται ή διασύνδεση των άρχείων αυτών είτε μεταξύ τους είτε με άλλα άρχεία ούτε ή χρησιμοποίηση του ΕΚΑΜ ως κωδικού αριθμού σε άλλα άρχεία προσωπικών πληροφοριών» (άρθρο 2 §4, έδ. 2).

Άς σημειωθεί ξανά ότι μέχρι στιγμής ή προστασία του άτόμου από τή έπεξεργασία των προσωπικών πληροφοριών δέν κατοχυρώνεται νομοθετικά.

Άπό τήν τροπολογία διαφαίνεται, ίσως, ή πρόθεση τής κυβέρνησης νά καταθέσει προς ψήφιση σχετικό νομοσχέδιο. Όστόσο, από τό γράμμα του νόμου δέν προκύπτει ουσιαστική δέσμευσή τής. Συνεπώς τό εάν, τό πότε και με ποιά περιεχόμενο θά ψηφιστεί σχετικός νόμος που θά προστατεύει τον πολίτη από τήν αυτόματη έπεξεργασία προσωπικών πληροφοριών, εξαρτάται από τήν πολιτική βούληση τής κυβέρνησης.

Εξάλλου, κατά τή συζήτησή του στή Βουλή ήταν άσαφές εάν ή προσωρινή άπαγόρευση διασύνδεσης των άρχείων —τήν όποια εισήγαγε ή τροπολογία— άφορά και τις περιπτώσεις έσωτερικής διακίνησης έγγραφών που προβλέπονται από τό άρθρο 13: «Με άποφάσεις των ύπουργών Προεδρίας τής Κυβέρνησης, Οικονομικών και του κατά περίπτωση άρμόδιου ύπουργού, καθορίζονται, μεταξύ άλλων, και «οι ύποθέσεις για τή διεκπεραίωση των όποιων ή ίδια ή ύπηρεσία άναζητά αντί του πολίτη τά πιστοποιητικά, βεβαιώσεις και τά λοιπά έγγραφα που εκδίδονται από άλλες δημόσιες άρχές».

Ή παραπάνω διάταξη ύπονοεί, ήδη, τή συνεργασία μεταξύ των διαφόρων ύπηρεσιών και κάποια δυνατότητα διασύνδεσης άρχείων που τηρούνται για διαφορετικούς σκοπούς. Δέν κατονομάζονται, ώστόσο, οι ύποθέσεις για τις όποιες θά έπιτρέπεται έρήμην του πολίτη ή έσωτερική διακίνηση πληροφοριών που τόν άφορούν. Τό έρώτημα που τίθεται έν προκειμένο είναι εάν ή έσωτερική διακίνηση των έγγραφών θά θεωρηθεί ως άποτέλεσμα τής άρχειακής διασύνδεσης ώστε νά διέπεται από τήν άπαγορευτική διάταξη τής τροπολογίας.

Ή κρατική έξουσία γνωρίζει τον τρόπο νά συλλέγει και νά συσχετίζει πληροφορίες για τή ζωή των πολιτών. Μέ τούς ήλεκτρονικούς ύπολογιστές μπορεί νά τό κάνει αυτόματα, ταχύτερα, άρτιότερα.

Οί ήλεκτρονικοί ύπολογιστές εισάγονται στήν έλληνική Δημόσια Διοί-

8. Εισηγητική Έκθεση, σελ. 2.

κηση χωρίς την παραμικρή έγγυηση πώς θα αξιοποιηθούν αποκλειστικά και μόνο για τους σκοπούς που όριζει ο νόμος (έκσυγχρονισμός — εξορθολογισμός του δημόσιου τομέα).

‘Αφ’ ενός ο νόμος «Σχέσεις κράτους-πολίτη, καθιέρωση νέου τύπου δελτίου ταυτότητας...» (πλήρης άσφαειών και έρμηνευτικών κενών) και άφ’ έτερου ή έλλειψη νομοθετικών έγγυήσεων, συνθέτουν τήν «πανηγυρική» εισαγωγή της πληροφορικής στον δημόσιο τομέα. Είναι φανερός ο κίνδυνος μήπως χρησιμοποιηθούν οι ηλεκτρονικοί ύπολογιστές καθ’ ύπέρβαση των νομίμων ορίων, καταστρατηγώντας τό σκοπό του νόμου, προσβάλλοντας συνταγματικούς προστατευόμενα έννομα αγαθά (προσωπική ασφάλεια, προσωπικότητα και ιδιωτική ζωή). Ο κίνδυνος αυτός εντείνεται λόγω της θεσμοθέτησης του Ένιαίου Κωδικού Αριθμού Μητρώου.

Μέ τον ΕΚΑΜ, ή τεχνική δυνατότητα καταχρηστικών συσχετίσεων διευρύνεται σέ τόσο μεγάλο βαθμό, ώστε ακόμα και αυτή ή ύπαρξη νομοθετικών έγγυήσεων — απαγορευτικών της διασύνδεσης — νά μοιάζει άναποτελεσματική.

Τήν παραπάνω άποψη εκφράζει και ή Έταιρία Έπιστημόνων Πληροφορικής και Η/Υ (ΕΠΥ). Η ΕΠΥ έχει δημιουργήσει μία μόνιμη επιτροπή έρευνας των κοινωνικών επιπτώσεων πού άπορρέουν από τή χρήση των ηλεκτρονικών ύπολογιστών και συμμετέχει στή Διεθνή Όργάνωση Πληροφορικής (IFIP). Μετά από λεπτομερή εξέταση του νόμου πού καθιερώνει τον ΕΚΑΜ, ή ΕΠΥ κατέληξε στίς παρακάτω θέσεις:⁹

«Η καθιέρωση νέου τύπου ταυτότητας μέ ένιαίο αριθμό γενικευμένης χρήσης περιέχει δυνάμει τόν κίνδυνο καταχρηστικών συσχετίσεων προσωπικών πληροφοριών. Τόν κίνδυνο αυτό, πού προέρχεται από τήν ίδια τή σύλληψη και λειτουργία γενικευμένου ΕΚΑΜ, δέν μπορούν νά άναιρέσουν:

A. Η εκφρασμένη θέληση της κυβέρνησης νά άποφύγει όποιαδήποτε καταχρηστική διασύνδεση. Πρέπει νά έπισημανθεί ότι ένας τέτοιος θεσμός έχει διάρκεια ή έμβέλεια ισχύος πέρα από τίς σημερινές πολιτικές και κοινωνικές συγκυρίες και ότι οι κίνδυνοι προέρχονται όχι μόνο από τήν κρατική έξουσία αλλά και από οργανωμένες ομάδες ή ιδιώτες πού ενδιαφέρονται νά αξιοποιήσουν για τό συμφέρον τους κάποιες προσωπικές πληροφορίες.

B. Η ύπαρξη νομοθεσίας πού θα άπαγορεύει τή συσχέτιση των πληροφοριών. Πιστεύουμε ότι έφόσον μέ ένα γενικευμένο ΕΚΑΜ είναι εύκολα δυνατή, είναι πολύ δύσκολο — άν όχι άδύνατο — νά άποφευχθεί συνολικά».

«Ο έκσυγχρονισμός και ή βελτίωση της άποτελεσματικότητας των δη-

μόσιων οργανισμών είναι όρος άπαραίτητος για τήν οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της χώρας. Είμαστε όμως πεπεισμένοι ότι ή καθιέρωση ΕΚΑΜ δέν άποτελεί άναγκαία προϋπόθεση για τόν έκσυγχρονισμό αυτόν».

«Οί διασυνδέσεις πληροφοριακών συστημάτων δταν και όπου αυτές είναι κοινωνικά θεμιτές και νομικά κατοχυρωμένες (καταπολέμηση φοροδιαφυγής, λαθρεμπορίου) είναι τεχνικά δυνατές και δέν άπαιτούν τήν ύπαρξη γενικευμένου κωδικού αριθμού. Η όποιαδήποτε συμβολή του στή βελτίωση της άποτελεσματικής επεξεργασίας των προσωπικών πληροφοριών στή Δημόσια Διοίκηση δέν αντίσταθμίζει τούς κινδύνους καταστρατήγησης πού δημιουργούνται όχι μόνο από κρατικά όργανα αλλά και από ιδιώτες».

Οί τεχνικοί έπιστήμονες της ΕΠΥ, συγκεκριμενοποιώντας τούς κινδύνους πού προκύπτουν από τήν καθιέρωση του ΕΚΑΜ ειδικά, νομίζουμε πώς δίνουν τή σωστή διάσταση στό πρόβλημα.

Στή συνέχεια, θα άναφερθούμε στό πώς άντιμετωπίζεται στό έξωτερικό ή ιδέα της γενικευμένης χρησιμοποίησης ενός αριθμού «κωδικοποίησης του πολίτη». Η άρνητική θέση άλλων χωρών άπέναντι στό θεσμό είναι ένδεικτική της επικινδυνότητάς του.

Άπόρριψη του ΕΚΑΜ από άλλα κράτη και κίνδυνο για τίς άτομικές έλευθερίες

Η έξασφάλιση του άπαραβίαστου της ιδιωτικής σφαιρας των πολιτών άποτελεί όρο του δημοκρατικού χαρακτήρα μίας κοινωνίας. Μόνο εάν τό άτομο άφεται έλεύθερο νά αυτοκαθορίσει τήν προσωπική του εξέλιξη θα μπορέσει νά άναπτύξει συνειδητά άποτελεσματικούς τρόπους παρέμβασης στίς κοινωνικές διαδικασίες.

Σύμφωνα μέ τόν καθηγητή Σπ. Σημίτη, «ούτε ή άφηρημένη έπίκληση της έπιτακτικής ανάγκης προσωπικών στοιχείων — είτε για τή λειτουργία των κρατικών υπηρεσιών είτε για τήν πραγματοποίηση ιδιωτικών συμφερόντων — ούτε και τό έπιχείρημα ότι τά άποτελέσματα της επεξεργασίας

είναι όλότιστα άβλαβή άρκούν για νά νομομοποιήσουν μία άνεξέλεγκτη συλλογή και διάδοση προσωπικών πληροφοριών. Για τόν πολίτη δέν παίζει ρόλο ποιός επεξεργάζεται τά προσωπικά του στοιχεία, τό γεγονός και μόνο της επεξεργασίας άρκει. Η άυτονομία του πολίτη συμβιβάζεται μόνο μέ λεπτομερειακά ρυθμισμένη και άσστηρά περιορισμένη συλλογή και διάδοση προσωπικών στοιχείων».¹⁰

Η χρησιμοποίηση Η/Υ από ποικίλα κέντρα έξουσίας δημιουργεί στό άτομο τήν αίσθηση της άστυνόμευσης. Άκόμα έντονότερη τήν αίσθηση αυτή δημιουργεί ή γενικευμένη χρησιμοποίηση του Ένιαίου Κωδικού Αριθμού Μητρώου παράλληλα μέ τήν πληροφορική.

Ο φόβος της άστυνόμευσης έμποδίζει τό άτομο νά άναπτύξει τήν προσωπικότητά του, νά διαμορφώσει έπιλογές — πριν από τήν άσκηση του σίως νά πάρει μέρος σέ μία διαδήλωση ή νά συμμετάσχει στήν ίδρυση ενός σωματείου. Μέ τόν τρόπο αυτό καθίστανται — έμμεσα — άνενεργά συνταγματικώς κατοχυρωμένα, άτομικά και συλλογικά δικαιώματα.

Η κρατική έξουσία, και ειδικότερα ή διοικητική άρχή, έπεμβαίνει προληπτικά, πριν από τήν άσκηση του συγκεκριμένου δικαιώματος. Άναπτύσσονται έτσι προληπτικοί μηχανισμοί. Η υιοθέτηση ενός προληπτικού συστήματος περιορισμού των άτομικών δικαιωμάτων είναι, όμως, χαρακτηριστικό του άστυνομικού κράτους, όπου όλοι θεωρούνται ύποπτοι μέχρι, άποδείξεως του έναντίου. Τό κράτος ένοχοποιεί τούς πολίτες, «κατασκευάζει» ύπόπτους.¹¹

Σέ άλλες χώρες φαίνεται ότι έγινε ήδη συνείδηση ή επικινδυνότητα θεσμών άνάλογων μέ τόν ΕΚΑΜ. Όπως προκύπτει από μία πρώτη μελέτη των κυριότερων ευρωπαϊκών νομοθεσιών, ή Ελλάδα είναι ή πρώτη — και παραμένει ή μοναδική — χώρα πού καθιέρωσε νομοθετικά τή χρησιμοποίηση ενός κωδικού αριθμού κοινού σέ περισσότερα άρχεία, όπου ύπόκεινται σέ επεξεργασία στοιχεία, τά όποια έχουν συλλεγεί για διαφορετικούς σκοπούς. Όπου, στό έξωτερικό, θεσπίστηκαν κωδικοί αριθμοί για ηλεκτρονικά άρχεία, αυτοί προβλέφθηκαν ως «τομεακοί», δηλαδή άναφέρονται σέ μεμο-

9. Οί πληροφορίες για τίς δραστηριότητες της ΕΠΥ και οι θέσεις της, άποσπάματα των όποιων παραθέτουμε, δημοσιεύτηκαν στήν Αύγή της 29ης Ιουνίου 1986: «Η δημοκρατική συνείδηση, αντίσταση στήν καταχρηστική αξιοποίηση του ΕΚΑΜ».

10. Σπ. Σημίτη, «Δίκαιο και Η/Υ», Οικονομία και Κοινωνία, τεύχος 13/1980, σ. 83.

11. Άρ. Μάνεση, Άτομικές Έλευθερίες, δ' έκδοση, σελ. 78-87· βλ. και Γ. Πάσχου, «Πρός τό "Κράτος άσφαλείας"», Δεκαπενθήμερος Πολίτης, 17/10/86, τεύχος 75.

νωμένες δραστηριότητες της Δημοσίας Διοίκησης: κοινωνική ασφάλιση, υγειονομική περιθαλψη κ.ο.κ.

Ο Ένιαιος Κωδικός Αριθμός αντιμεταπίζεται διεθνώς με πολλή επιφύλαξη. Οι κίνδυνοι που συνεπάγεται οδήγησαν μάλιστα όρισμένες χώρες σε ρητή, νομοθετική απαγόρευση της θέσπισής του.

Ένδεικτικό είναι τό παράδειγμα της Πορτογαλίας, όπου ή απαγόρευση προσφυγής σε έναν Ένιαίο Έθνικό Αριθμό τίθεται από συνταγματική διάταξη. Σύμφωνα με τό άρθρο 35 του Συντάγματος του '76: «Απαγορεύεται νά χορηγείται στους πολίτες ένας ένιαίος έθνικός αριθμός». Τό γεγονός ότι ένας συντακτικός νομοθέτης αισθάνθηκε τήν ανάγκη νά προσδώσει συνταγματικό κύρος στην απαγόρευση χορήγησης του Ένιαίου Αριθμού, μαρτυρεί πώς διέγνωσε τήν εξαιρετική έπικινδυνότητα του θεσμού.

Εξάλλου, διδακτική είναι ή έμπειρία της γαλλικής κοινωνίας από τήν προσπάθεια νά καθιερωθεί εκεί ένα σύστημα γνωστό με τό όνομα «SAFARI», πού επέτρεπε τή διασύνδεση περισσότερων κρατικών άρχείων.

Τό σχέδιο «SAFARI» (άρχικά από τό «αυτοματοποιημένο σύστημα για τά διοικητικά άρχεία και τόν κατάλογο εξακρίβωσης της ταυτότητας των πολιτών») εισήχθη στη γαλλική κοινωνία σταδιακά και έπιχειρησε νά παρουσιάσει τόν γενικευμένο συσχετισμό κρατικών, κυρίως, άρχείων ως γεγονός φυσικό και αναγκαίο.

Οι ρίζες αυτής της διαδικασίας βρίσκονται, ήδη, στην εποχή της γερμανικής κατοχής. Στα τέλη του 1940 και κατά τή διάρκεια του 1941, τό γαλλικό «Έθνικό Ίνστιτούτο Στατιστικής» (INSEE) είχε ως πρωταρχική φροντίδα νά καταχωρίσει σε ένιαίο κατάλογο όλα τά πιστοποιητικά πού άπεδείκνυαν τήν ταυτότητα των Γάλλων πολιτών σε έθνικό επίπεδο. Τά απαιτούμενα στοιχεία έλήφθησαν από αντίγραφα των πιστοποιητικών πού κρατούσαν οι Νομαρχίες στό πλαίσιο των άρμοδιοτήτων τους.

Σκοπός της σύνταξης του καταλόγου ήταν νά χρησιμοποιηθεί ως βάση χορήγησης ενός σταθερού αριθμού σε κάθε Γάλλο πολίτη. Ο αριθμός αυτός θά προέκυπτε από τά στοιχεία της γέννησης, προκειμένου νά επιτευχθεί ή μοναδικότητά του και —κατά συνέπεια— ή φερεγγυότητα όσον άφορᾶ τήν πιστοποίηση της ταυτότητας του έλεγχόμενου προσώπου. Ο αριθμός με τίς παραπάνω ιδιότητες θά χρησίμευε περαιτέρω για ταξινόμηση των διοικητικών άρχείων πού είχαν ύποστει φθορές από τόν πόλεμο. Εξάλλου, ή συνολική καταχώριση στοιχείων πού άφορούσαν τους Γάλλους πολίτες θά επέτρεπε στό INSEE νά εισφέρει στό κράτος πολύτιμα στατιστικά συμπεράσματα σχετικά με τόν πληθυσμό

και τό εργατικό δυναμικό της χώρας. Ωστόσο, κάτω από τό μανδύα των έπίσημων σκοπών του, ό κατάλογος προοριζόταν νά χρησιμεύσει και για τή διαμόρφωση ειδικού άρχείου πού θά διευκόλυνε τήν ανασύσταση του γαλλικού στρατού, τήν κατάλληλη στιγμή.

Μετά τήν άπελευθέρωση, ό ρόλος του καταλόγου διευρύνθηκε. Άρχισε ή χρησιμοποίησή του για γενικότερους δημογραφικούς και στατιστικούς σκοπούς καθώς και για τόν έλεγχο της κανονικότητας των έγγραφών στους έκλογικούς καταλόγους.

Με τόν καιρό, όλο και περισσότερες δημόσιες υπηρεσίες άπευθύνονταν στον κατάλογο του INSEE: ή χρησιμοποίηση του αριθμού ως του άσφαλέστερου μέσου για τήν πιστοποίηση της ταυτότητας του προσώπου στό όποιο άναφέρεται άρχισε νά γενικεύεται.

Ο κατάλογος ένημερωνόταν διαρκώς από τίς διάφορες περιφερειακές Διευθύνσεις του INSEE. Στα 1970, έπέρχεται μία βασική άλλαγή στη μέχρι τότε άποκεντρωμένη διαχείριση του καταλόγου: τά στοιχεία του ύποβλήθηκαν σε ήλεκτρονική άρχειοθέτηση.

Η «πληροφοριοποίηση» του καταλόγου σήμανε και τόν άναπροσδιορισμό του ρόλου του, πός τήν κατεύθυνση της όμαδοποιημένης καταχώρισης έτερόκλητων πληροφοριών.

Ο αριθμός πλέον θά λειτουργούσε σαν κλειδί για τήν πρόσβαση σε μεγάλο όγκο πληροφοριών. Τόν Άπρίλιο του 1973, ή διαχείριση του «πληροφοριοποιημένου» καταλόγου ανατέθηκε άποκλειστικά στον κεντρικό ήλεκτρονικό ύπολογιστή του «Έθνικού Κέντρου Έπεξεργασίας» πού έγκαταστάθηκε στη Νάντη. Σταδιακά, διευρνόταν όλο και περισσότερο ή διακί-

νηση πληροφοριών μεταξύ του «Έθνικού Κέντρου Έπεξεργασίας» και των «πελατών» του (των ύπουργείων Δημοσίας Τάξεως, Έθνικής Ασφαλείας, Στρατιωτικών, Παιδείας κ.ο.κ.). Ο αριθμός εξακρίβωσης της ταυτότητας λειτουργούσε σαν κλειδί, ώστε κάθε ύπηρεσία, αίτούμενη τήν εξακρίβωση της ταυτότητας του πολίτη από τόν κεντρικό ύπολογιστή, νά έχει πρόσβαση στα άρχεία όλων των άλλων ύπηρεσιών.

Όταν άποκαλύφθηκαν οι διαστάσεις της έφαρμογής του συστήματος καθώς και οι έπικίνδυνα άνεξέλεγκτες έπιπτώσεις του, ή γαλλική κοινή γνώμη άντέδρασε έντονα. Σ' αυτό συνέβαλαν ιδιαίτερα οι τοποθετήσεις όρισμένων βουλευτών και ή δημοσίευση σχετικών άρθρων στον γαλλικό τύπο.

Η ευαισθητοποίηση της γαλλικής κοινωνίας άπέναντι στην έπικινδυνότητα του σχεδίου «SAFARI» οδήγησε στη ματαίωσή του. Στα 1974 ό Γάλλος πρωθυπουργός άπαγόρευσε κάθε περαιτέρω διασύνδεση προσωπικών πληροφοριών περιεχομένων σε ύπουργικά άρχεία. Άργότερα, με τό νόμο της 6ης Ίανουαρίου 1978 συγκροτήθηκε ή Έθνική Έπιτροπή Πληροφορικής και Έλευθεριών, στην όποία άναγνωρίζονται ευρύτατες άρμοδιότητες και μεγάλη άνεξαρτησία στην άσκηση, από αυτήν, του κοινωνικού έλέγχου της συλλογής και έπεξεργασίας των προσωπικών πληροφοριών. Η Έπιτροπή είναι ή μόνη άρμόδια νά κρίνει έάν σε κάποια συγκεκριμένη περίπτωση μπορεί νά έπιτραπεί και με ποιούς όρους ή χρησιμοποίηση του ένιαίου αριθμού.¹²

Η άναγκαιότητα θέσπισης προστατευτικών κανόνων και ή προσπάθεια διαμόρφωσής τους σε έθνικό και διεθνές επίπεδο

Σύμφωνα με έκτίμηση του καθηγητή Σπ. Σημίτη, «άρχικά ό προβληματισμός σχετικά με τή διακινδύνευση των άτομικών έλευθεριών από τή χρήση των Η/Υ έμοιαζε νά έξαντλείται σε μία θεωρητική διαμάχη. Σήμερα όμως ή έμπειρία από τή χρήση των Η/Υ κατέστησε πλέον άναγκαία τήν υιοθέτηση νομοθετικών ρυθμίσεων προστατευτικών του άτομου από τήν αυτόματη έπεξεργασία των πληροφοριών πού τό άφορούν».¹³

Τό γεγονός αυτό έπιβεβαιώνεται άλλωστε και από τό ότι νομοθετικές ρυθ-

12. Οι πληροφορίες για τό ιστορικό του συστήματος «SAFARI» έλήφθησαν από τό βιβλίο του Α. Vitalis, *Informatique, pouvoir et libertés*, σελ. 79-91.

13. Σε άναφορά του πός τό Συμβούλιο της Εύρώπης, με θέμα: «Προεργασία και έφαρμογή της νομοθεσίας για τήν προστασία των πληροφοριών», Δεκ. 1982.

μίσεις προστατευτικές του ατόμου από την αυτόματη επεξεργασία προσωπικών πληροφοριών, προβλέφθηκαν από πολλές ξένες νομοθεσίες. Μάλιστα, οι ξένες αυτές ρυθμίσεις είναι πολύ διαφωτιστικές για μās, εφόσον έχοντας στόχο την προστασία, κατ' ανάγκην συγκεκριμενοποιούν, καταδεικνύουν την άπειλή.

Χαρακτηριστικό της θεμελιώδους σημασίας του προβλήματος είναι πώς, ήδη από τις 19 Δεκεμβρίου του 1968, η Γενική Συνέλευση των Ήνωμένων Έθνών εκδίδει την απόφαση 2450, η οποία ασχολείται με «τά προβλήματα που ανακύπτουν σχετικά με τα ανθρώπινα δικαιώματα από την ανάπτυξη της επιστήμης και της τεχνολογίας και ειδικότερα από τη χρήση των ηλεκτρονικών μέσων και με τα όρια που πρέπει να θεθούν στη χρήση τους σε μια δημοκρατική κοινωνία».¹⁴

Η πρώτη χώρα που θέσπισε προστατευτικές των ατομικών ελευθεριών διατάξεις είναι η Ο.Δ. της Γερμανίας, με το νόμο της 17ης Οκτωβρίου 1970 του κρατιδίου της Έσσης.

Ο νόμος της Έσσης θεωρείται πολύ σημαντικός, ακριβώς γιατί διευρύνει την εγγυητική για τις ατομικές ελευθερίες λειτουργία του Κοινοβουλίου. Αποφεύγοντας να αντιμετωπίσει την προστασία του ατόμου μεμονωμένα, προσπαθεί να την εντάξει στο ευρύτερο πλαίσιο της κυκλοφορίας των πληροφοριών μεταξύ κοινωνίας και κράτους.

Ειδικότερα, ο νόμος της Έσσης καθιερώνει συγκεκριμένους κανόνες που πρέπει να διέπουν την επεξεργασία των πληροφοριών, ώστε να είναι θεμιτή. Παράλληλα, προβλέπει την ύπαρξη μιας Αρχής έλεγχου της τήρησης των επιταγών του νόμου, στη οποία αναγνωρίζονται δικαιώματα έποπτείας των ηλεκτρονικών αρχείων καθώς και το δικαίωμα να ενημερώνεται για τη λειτουργία τους και να υποδεικνύει συγκεκριμένα μέτρα για την αποτελεσματικότερη εφαρμογή του νόμου. Η έλεγκτική Αρχή λογοδοτεί μόνα στο Κοινοβούλιο, με το οποίο είναι υποχρεωμένη να συνεργάζεται.

Ο τύπος νομικής προστασίας που καθορίστηκε με το νόμο της Έσσης χρησίμευσε έκτοτε ως μοντέλο για πολλές άλλες εθνικές νομοθεσίες, γιατί στην πράξη αποδείχθηκε πώς η άμεση συνεργασία της Αρχής έλεγχου με το Κοινοβούλιο διασφαλίζει αποτελεσματικότερα τα ατομικά δικαιώματα.

Έν δψει της διεθνούς προσπάθειας για τη διαμόρφωση κανόνων που θα προστατεύουν το άτομο από τη χρήση των Η/Υ, ο Όργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ) διετύπωσε, το 1980, κατευθυντήριες αρχές προστασίας του ιδιωτικού βίου και των ατομικών ελευθεριών και κάλεσε τα κράτη-μέλη να υιοθετήσουν,

κατά τρόπο ομοιόμορφο στις έσωτερικές τους νομοθεσίες και πρακτικές, ένα μίνιμουμ προστασίας των πολιτών. Στη συνέχεια, ο ΟΟΣΑ άπνυθνε στα μέλη του λεπτομερή ερωτηματολόγιο για να διαπιστωθεί εάν και κατά πόσον οι αρχές αυτές υιοθετήθηκαν. Στις 23 Σεπτεμβρίου 1983 ολοκληρώθηκε μία συνθετική εικόνα του προβλήματος, όπως προέκυψε από τις απαντήσεις των χωρών στα ερωτηματολόγια. Στη σχετική αναφορά διαβάζουμε: «Όρισμένες χώρες (Ισπανία, Ελλάδα, Τουρκία) δέν άπάντησαν στα ερωτηματολόγια και δέν διαθέτουν σχετική νομοθεσία. Για τις περιπτώσεις αυτές λαμβάνουμε ύπόψη τις προφορικές διακηρύξεις των εκπροσώπων αυτών των χωρών, που έκαναν κατά τη διάσκεψη της 10ης και 11ης Μαρτίου 1983».

Τό πρώτο διεθνές δεσμευτικό κείμενο προήλθε από τό Συμβούλιο της Εϋρώπης και είναι ή Σύμβαση της 28ης Ιανουαρίου 1981 «για την προστασία του ατόμου από την αυτόματη επεξεργασία των προσωπικών πληροφοριών». Στο πρώτο άρθρο δρίζεται τό αντικείμενο και εξαγγέλλεται ο σκοπός της σύμβασης: «Σκοπός της Σύμβασης είναι να έγγυηθεί —στην επικράτεια κάθε κράτους-μέλους του Συμβουλίου της Εϋρώπης— σέ κάθε φυσικό πρόσωπο, ανεξάρτητα από την εθνικότητα και τη διαμονή του, τό σεβασμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών του και κυρίως του δικαιώματος του ιδιωτικού βίου άπέναντι στην αυτόματη επεξεργασία των προσωπικών πληροφοριών ("προστασία πληροφοριών")».

Σύμφωνα με τούς όρισμούς του άρθρου 3, τό πεδίο εφαρμογής των κανόνων της Σύμβασης εκτείνεται στα άρθρα αυτόματης επεξεργασίας προσωπικών πληροφοριών τόσο του ιδιωτικού, όσο και του δημόσιου τομέα.

Οι προβλεπόμενες από τό άρθρο 4 της Σύμβασης ύποχρεώσεις των μελών είναι οι έξης: «Κάθε κράτος λαμβάνει στό έσωτερικό του δίκαιο τά αναγκαία μέτρα για την ύλοποίηση των θεμελιωδών αρχών της προστασίας των πληροφοριών, όπως αυτές εξαγγέλλονται στό β' κεφάλαιο της Σύμβασης».

Η Ελλάδα ως μέλος του Συμβουλίου της Εϋρώπης υπέγραψε τη Σύμβαση, όμως ακόμα δέν την έχει επικυρώσει.

Σύμφωνα με τούς κανόνες του διεθνούς δικαίου, από την ύπογραφή της Σύμβασης δέν εκπηγάζει άμεση ύποχρέωση αλλά μόνο πολιτική εϋθύνη της Ελλάδας να την επικυρώσει. Εϋθύνη που έντείνεται από τη συμμετοχή της σέ διεθνείς Όργανισμούς, όπως ο ΟΟΣΑ, ή ΕΟΚ και τό Συμβούλιο της Εϋρώπης. Η ύπογραφή συνεπάγεται ακόμα και την ύποχρέωση της Ελλάδας να μη λάβει μέτρα αντίθετα προς

τό περιεχόμενο της Σύμβασης μέχρι της επικυρώσεως.

Στη χώρα μας, εξάλλου, ή θέσπιση ειδικής προστατευτικής νομοθεσίας επιβάλλεται αλλά και διευκολύνεται από τη συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος του ιδιωτικού βίου (βλ. τό άρθρο 9 §1 του Συντάγματος του 1975).

Έν δψει των παραπάνω, από τό 1983 ξεκίνησε μία διαδικασία διαμόρφωσης των άπαιτούμενων νομικών μορφών. Με την άπόφαση 8376 της 3/2/83 του ύπουργού Δικαιοσύνης, συγκροτήθηκε Όμάδα Έργασίας με σκοπό τη σύνταξη νομοσχεδίου για την προστασία του άπορρήτου της ιδιωτικής ζωής από τη χρήση των Η/Υ. Στην ομάδα συμμετείχαν τρεις σύμβουλοι Έπικρατείας (οί Κ. Κακούρης, Μ. Χαλαζωνίτης και Άν. Μαρίνος) και τρεις πανεπιστημιακοί (οί Κ. Μαυριάς, Γ. Παπαδημητρίου και Π. Παυλόπουλος).

Στην άπόφαση αναφέρεται: «Είναι επείγουσα και για τη χώρα μας ή ανάγκη λήψεως νομοθετικών μέτρων με σκοπό: I. την εϋθυγράμμιση της προς τούς κανόνες που φαίνεται να έχουν επικρατήσει διεθνώς σχετικά με τη χάραξη όροθετικής γραμμής άνάμεσα στην ανάγκη ελευθέρης κυκλοφορίας διεθνώς των ηλεκτρονικά επεξεργασμένων προσωπικών πληροφοριών και στην ανάγκη προστασίας του άπορρήτου της ιδιωτικής ζωής, και II. την άποφυγή άποκλεισμού της Ελλάδας από τη διεθνή ελεύθερη κυκλοφορία πληροφοριών λόγω έλλειψως προστατευτικής νομοθεσίας».

Μέσα στα δύο έπόμενα από τη σύστασή της χρόνια, ή Όμάδα Έργασίας έκπόνησε σχέδιο νόμου με τόνο τίτλο «Για την προστασία του ατόμου από την επεξεργασία των προσωπικών πληροφοριών» και τό έθεσε στη διάθεση του ύπουργείου.

Τό σχέδιο νόμου για την προστασία του πολίτη από την επεξεργασία των προσωπικών πληροφοριών άποτελεί ουσιαστικά την ύλοποίηση σέ νομοθετικό επίπεδο των βασικών αρχών της Διεθνούς Σύμβασης.

Όμως, κανείς δέν ξέρει εάν και πότε θα κατατεθεί στη Βουλή και με ποίο περιεχόμενο. Άκόμα κι αν τελικά γίνει νόμος του κράτους, διατηρώντας τό αρχικό —πραγματικά έγγυητικό— περιεχόμενό του, θα μπορέσει άραγε να μās «προστατεύσει» από την καταχρηστική άξιοποίηση του ΕΚΑΜ;

14. Αναφέρεται στην Αιτιολογική Έκθεση του σ.ν. «για την προστασία του ατόμου από την επεξεργασία των προσωπικών πληροφοριών» που έτοιμάσε έπιτροπή νομικών και δέν έχει κατατεθεί ακόμα στη Βουλή.

Η ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ ΚΑΙ Η ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

‘Ορισμένες αποσαφηνίσεις με άφορμή
ένα σχόλιο του *Πολίτη*

του Μιχάλη Μοδινοῦ

Τό σημείωμα του *Πολίτη* (τεῦχος 76, στήλη «Ἐπισημάνσεις»), σχετικά μέ τό ἄρθρο μου στή *Νέα Οἰκολογία* «Κρίση τοῦ καπιταλισμοῦ ἢ κρίση τῆς ἀνάπτυξης», ἔχω τήν ἐντύπωση ὅτι ἀδικεῖ τόσο ἐμένα, ὅσο καί τίς ἀπόψεις τοῦ κειμένου. Πολύ περισσότερο ὁμως φοβᾶμαι ὅτι ἀδικεῖ τήν οἰκολογική προβληματική σ’ αὐτό τόν τόπο κι αὐτό γιατί πολλοί εἶναι ἔτοιμοι νά μᾶς ἐπιρρίψουν τόν λίθο τῶν «ἀπολιτικῶν», τῶν «ἀψύλλιαστων», ἀκόμη κ’ αὐτοῦ «δεξιῶν». Δέν εἶναι ἔτσι ὁμως τά πράγματα ἀφοῦ ἡ *Ν.Ο.* βαδίζει μέν σέ ἀκανθώδεις δρόμους ἀναζητώντας θεωρητική τεκμηρίωση γιά πληθώρα ζητημάτων, ἀλλά ἔχει καταφέρει νά ἀναγνωρίζεται πρωτίστως ὡς ἔντυπο «πολιτικῆς οἰκολογίας», κάτι πού συμβαίνει σέ πολύ περιορισμένη κλίμακα παγκοσμίως. Αὐτό σημαίνει ἐπιγραμματικά ὅτι ἀναζητεῖται ἐναγωνίως ἡ σύνδεση φύσης καί κοινωνίας ἢ φυσικῶν καί κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, χωρίς νά ἀποφεύγεται ἡ καταβύθιση στά τρέχοντα, καθημερινά πολιτικά πράγματα. Ἐπειδή ὁμως τά ζητήματα πού τίθενται εἶναι συχνά καινούργια καί ἀνεπεξέργαστα, ἐπειδή δηλαδή ἀπουσιάζει ἐνίοτε μιά παγιωμένη γλώσσα κοινῆς ἀποδοχῆς, εἶναι φυσικό νά ὑπάρχουν παρεξηγήσεις. Πολλοί μάλιστα προσποιοῦνται ὅτι δέν ἀντιλαμβάνονται τίς δυσχέρειες στίς ἐπαφές

Ἄριστερᾶς καί οἰκολογίας καί δροῦν σάν νά μήν ὑπῆρχε κρίση θεωρίας καί πρακτικῆς. Ἡ ἐκτεταμένη κριτική-πολιτική στό τελευταῖο τεῦχος τῆς *Ν.Ο.* (Ἄπρ. ’87) πού ἐντελῶς ἐπιτόλαια ἐπιχειρεῖ νά κατεδαφίσει τίς θέσεις μου μέ ἕνα κείμενο ἐκτενέστερο ἀπό τό ἀρχικό δικό μου, φυσικά μέ κολακεύει, ἀλλά ἀποδεικνύει ὅτι πολὺς δρόμος ἔχει ἀκόμη νά διανυθεῖ. Τό γεγονός πάντως ὅτι τό τελευταῖο αὐτό κείμενο ἐκκινεῖ προσυπογράφοντας τήν κριτική τοῦ *Πολίτη*, ἐνισχύει τήν ἀνάγκη διευκρίνισης ὁρισμένων βασικῶν σημείων τοῦ ἐπίμαχου κειμένου, προχωρώντας καί λίγο παραπέρα. Σέ ὅ,τι πάντως ἀφορᾶ τήν κριτική πού δημοσιεύθηκε στό ἀνά χεῖρας περιοδικό ὀφείλω νά ὁμολογήσω ὅτι κατανοῶ πολύ καλά τή ρήση «ὁποῖος καεῖ ἀπό τό κουρκοῦτι κ.λπ.» καί εἶναι γεγονός ὅτι σέ ἐποχές εὐκολίας ἢ ἀλλιῶς σέ ἐποχές πού τό πλοῖο μπάζει νερά, πολὺς κόσμος τήν κοπανάει γιά νά βουλευτεῖ ὅπως ὅπως σέ σωσίβιες λέμβους παντός τύπου. Δέν εἶναι πάντως ἡ περίπτωσή μου αὐτή. Ἔτσι νομίζω ὅτι θά περιίττεινε μιά δήλωσή μου στό ἐρώτημα «ὑπάρχει ἢ δέν ὑπάρχει καπιταλισμός». Ὡστόσο, ἂν αὐτό βοηθᾶ, ἀπαντῶ ἀπερίφραστα «ναί, ὑπάρχει», ὅπως ἀπαντῶ μέ τόν ἴδιο τρόπο στό ἐρώτημα πού δέν τέθηκε ἀλλά εἶναι συναφές πρός τό πῶς πάνω

«ναί, ὑπάρχει ἐργατική τάξη». Θεωρῶ πάντως πλεονασμό τίς πῶς πάνω δηλώσεις ἀφοῦ δέν λησμονῶ ὅτι ὡς γραφιάς «φτιάχτηκα» στόν *Πολίτη* καί ὅτι ὀφείλω παρά πολλά (καί ὡς ἀπλός του ἀναγνώστης) στό σῶμα τῆς γνώσης πού ἔχει δημιουργηθεῖ ἀπό τίς στήλες του. Γι’ αὐτό ἄλλωστε ἐξακολουθῶ νά εἶμαι συνεργάτης του καί ἐλπίζω νά συνεχίσω νά εἶμαι καί στό μέλλον, ὅσο τό ἐπιτρέπουν οἱ μικρές μου δυνάμεις.

Ἐπίσης ὁ στόχος λοιπόν τοῦ ἀρθροῦ μου ἦταν τελείως διαφορετικός ἀπό τή διευκρίνιση τῶν πῶς πάνω κοινοτόπων ἐρωτημάτων. Κατά κάποιον τρόπο μάλιστα ἕνα ἀπό τά ἐρεθίσματα πού μέ ὀδήγησαν στό γράψιμό του ἦταν ἡ ἀποψη τοῦ Ἄγγελου Ἐλεφάντη ὅτι *οἰκολογία καί Ἄριστερά* συναντῶνται ὡς πρός τούς στόχους ἀλλά ἀτυχῶς ὄχι ὡς πρός τά μέσα, ἀποψη πού εἶχε διατυπωθεῖ στό κείμενο «Οἰκολογία καί Ἄριστερά» στόν *Δεκαπενθήμερο Πολίτη* (τ. 14), ἐδῶ καί τρία χρόνια περίπου. Ἐκεῖ ἄλλωστε περιγραφόταν μέ περισσή ἐιλικρίνεια ἡ κρίση τῆς Ἄριστερᾶς καί ἡ ἀδυναμία τῆς νά συλλάβει τά νέα κοινωνικά φαινόμενα πού ἀπειλοῦν νά ἐνταφιάσουν σάν χιονοστιβάδα τόσο τήν κοινωνία, ὅσο καί τή θεωρία.

Τολμώντας λοιπόν νά πάω λίγο πα-

ραπέρα, έγγραφα στο περί ου ὁ λόγος κείμενο ὅτι οἰκολογία καί Ἀριστερά ἔχουν νά ἐπιλύσουν θεωρητικά προβλήματα καί νά γεφυρώσουν διαφορές πού συχνά θέτουν σέ παρένθεση. Στό πίσω μέρος τοῦ μυαλοῦ μου ἤξερα ὅμως πολύ καλά πῶς πρόκειται γιά θεωρητικά ζητήματα πού πρωτίστως ἡ ἴδια ἡ Ἀριστερά πρέπει νά ἐπιλύσει ἂν θέλει νά τά βρεῖ μέ τόν ἑαυτό της, γιατί ὅλοι ξέρουμε (καί κυρίως οἱ συνεργάτες καί ἀναγνώστες τοῦ *Πολίτη*) ὅτι ἡ κρίση δέν εἶναι συγκυριακή, ὅτι ἡ θεωρία δέν ἔχει ἐκσυγχρονιστεῖ, ὅτι τά γεγονότα παραμένουν ξεροκέφαλα καί ὅτι ἡ συρρίκνωση τῆς Ἀριστερᾶς κάπου πρέπει νά ἀποδοθεῖ. Τό νά ἐπιμένουμε λοιπόν ὅτι ἡ κακή Σοβιετική Ἔνωση εἶναι ἀπλῶς μιά παρέκβαση πού ξεπερνιέται ἀπό καλούς ἀριστερούς κάπου ἄλλου στόν κόσμο δέν ἀρκεῖ καί δέν πείθει, καθώς ὁ μισός κόσμος διατείνεται ὅτι εἶναι ἤδη κομμουνιστικός ἢ σοσιαλιστικός καί μέρος τοῦ ἄλλου μισοῦ σοσιαλδημοκρατικός ἢ κάτι τέτοιο, καθώς ἡ ἐργατική τάξη συρρικνώνεται καί ἐνσωματώνεται στό σύστημα, καθώς οἱ ἐπαναστάσεις τοῦ αἰῶνα μας ὑπῆρξαν ἀγροτικές καί ὄχι ἐργατικές, καθώς οἱ βιομηχανικοί ἐργάτες τῆς Δύσης ἐξάγουν ὑπεραξία (εὐθέως πλέον) ἀπό τοὺς «ὑπανάπτυκτους» λαούς, καθώς οἱ τάξεις συντήκονται καί συγχέονται, καθώς τό κεφάλαιο διαχωρίζεται ἀπό τή τεχνολογία, κυρίως καθώς τεχνολογία καί ἐπιστήμη δείχνουν ν' ἀκολουθοῦν τόν δικό τους δρόμο: ἕνα δρόμο ἀνεξάρτητο ἀπό τό πολιτικό status, κάτι ἄλλωστε πού μέ ὀδηγεῖ καί στή διατύπωση πού γίνεται ἀντικείμενο ἐλαφρᾶς εἰρωνείας: «ἡ τεχνολογία ἔχει αὐτονομηθεῖ ἀπό τήν κοινωνία».

Ἄλλες οἱ πῖο πάνω διαπιστώσεις εἶχα τήν ἐντύπωση ὅτι ἔχουν κατά καιροῦς περάσει καί στίς στήλες τοῦ *Πολίτη*. Σέ ὅ, τι ἀφορᾶ τήν τρέχουσα σχέση τεχνολογίας — κοινωνίας καί τήν αὐτονομία τῆς πρώτης ἀπό τή δεύτερη, εἶναι μιά τρέχουσα ὑπόθεση πού δέν ἀναιρεῖται ἀπό τήν ὀσμὴ αἰσιοδοξίας τοῦ Μάρξ στά *Grundrisse*, οὔτε ἄλλωστε ἀπό τήν ἔμφυτη ἐλπίδα ἀνανεωτῶν ἀριστερῶν καί οἰκολόγων ὅτι κάποτε ἡ κοινωνία θά ἐλέγξει τό ἐπισημονομητικό φαινόμενο. Ἄν ὁ ὑπαρκτός αὐτός στόχος παραμένει, ἐγώ ἐπιμένω ὅτι εἶναι ὁ πρῶτιστος διότι διαφορετικά γνωρίζουμε ὅλοι πολύ καλά πρὸς τὰ πού βαδίζουμε: στόν πυρηνικό χειμῶνα ἢ τό Τσερνομπίλ. Ἐκτός ἐάν μιά τεχνοφασιστικοῦ τύπου κοινωνία κατευθυνόμενη ἀπό ἠλεκτρονικούς ὑπολογιστές ἐλέγξει τίς παρεκκλίσεις πού —ἀτυχῶς— δέν θά εἶναι μόνο οἰκολογικῆς ἀλλά καί κοινωνικῆς τάξεως, ἐξ ὀρισμοῦ.

Αὐτή, λοιπόν, ἡ προτεραιότητα στόν ἐλεγχό τῆς «ἀνεξέλεγκτης τεχνολογικῆς προόδου» ἀποτελεῖ

—κατά τήν ἀποψή μου— ἀναγκαιότητα σήμερα. Οἱ κοινωνικές σχέσεις παραγωγῆς πιθανότατα θά προσαρμοστούν —σύμφωνα μέ τή θεωρία— στίς παραγωγικές δυνάμεις (καί ἤδη —ἐν πολλοῖς— αὐτό κάνουν) ἀλλά ἂν τίς ἀφήσουμε νά προσαρμοστούν ἀπό μόνας τους, τότε σίγουρα τό ἀποτέλεσμα δέν θά εἶναι ἡ σοσιαλιστική κοινωνία. Τό κλασικό αὐτό σχῆμα πού κάθε ἀριστερός φέρει ὡς φορτίο πρέπει —πάντα κατά τήν ἀποψή μου— ν' ἀποτιναχθεῖ. Καί θά ἀποτιναχθεῖ μόνο ἂν συνειδητοποιήσουμε ὅτι ἡ κυρίαρχη ἔννοια πού χαρακτηρίζει σήμερα ὅλα τὰ κοινωνικά ὑποσύνολα εἶναι αὐτή τῆς «ἀνάπτυξης», ἔννοια πού ἀποτελεῖ ἀπότοκο τῆς «συσσώρευσης», πού μέ τή σειρά τῆς ἀποτελεῖ στόχο καί ἀποτέλεσμα τῆς διαρκούς τεχνολογικῆς ἐπέκτασης καί ἀναπροσαρμογῆς. Ἡ Ἀριστερά γνωρίζει πολύ καλά πόσο εὐκόλα παραδόθηκε κατά τό παρελθόν στίς ἔννοιες τῆς προόδου, τῆς ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, τῆς τεχνολογίας, ὄρων πλέον παγκόσμιων καί ἀνεξάρτητων ἀπό πολιτικά καί κοινωνικά ὑποσύνολα. Καί ἡ οἰκολογική σκέψη ἤρθε νά ὑπενθυμίσει, μέσω τῆς κατάδειξης τῶν περιβαλλοντικῶν ἐπιπτώσεων, πρῶτον πού ὀδηγεῖ αὐτή ἡ πορεία, δεύτερον γιατί ἡ ἀνάπτυξη εἶναι ἔννοια πλασματική, ἀφοῦ δέν συνυπολογίζει τίς ἐξωτερικές ἐπιβαρύνσεις στήν κοινωνία καί τή φύση. Πηγαίνοντας δηλαδή λίγα βήματα παραπέρα ἀπό τή νεοκλασική θεωρία καί θέτοντας τό ζήτημα αὐτό στό ἐπίκεντρο τῆς προβληματικῆς τῆς.

Νά, λοιπόν, γιατί ἡ σχέση κοινωνίας-φύσης προβάλλει σήμερα ὡς τό μέγιστο ζήτημα καί νά γιατί πιστεύω ὅτι μπορεῖ κανεὶς ἀκόμα «νά συζητήσει στά σοβάρ», ἀφοῦ ξέρουμε ὅλοι γιά ποῖο πράγμα μιλάμε. Φυσικά, κατανῶ ὅτι τό νά θέτεις μιά σχέση στό ἐπίκεντρο τῆς προβληματικῆς ἀντί γιά μιά ὄντοτητα ἀποτελεῖ πρόβλημα γιά πολλούς. Ἐντούτοις, ἡ οἰκολογία ὡς ἐπιστήμη δομήθηκε πρὸς αὐτήν τήν κατεύθυνση: σχέση ἐμβίων ὄντων μέ ἄλλα ἐμβία ὄντα καί μέ οἰκοσυστήματα. Ἡ κοινωνική ἀναγωγή ἔχει φυσικά τὰ θεωρητικά καί πρακτικά τῆς προβλήματα, ἂν καί δέν νομίζω ὅτι ἀληθεύει αὐτό πού ἔλεγε παλαιότερα ὁ Ἀριστείδης Μπαλτάς, ὅτι δηλαδή ἡ οἰκολογία βλέπει τήν κοινωνία ὡς οἰκοσύστημα. Οὔτε ἄλλωστε καί οἱ οἰκολόγοι. Ἄφ' ἧς στιγμῆς ὅμως ἡ οἰκολογική προβληματική ἔθεσε κοινωνικά ζητήματα ἢ ἀλλιῶς «πολιτικοποιήθηκε», τό κύριο ἐρώτημα τίθεται περὶ πού ὡς ἐξῆς: οἱ κοινωνικοὶ σχηματισμοὶ δροῦν ἱστορικά μέ τόν ἴδιο τρόπο πᾶν ὁ πᾶσι φύσης; Δηλαδή ἡ σχέση Φύση-Πολιτισμοῦ εἶναι ἐνιαία καί ὁμοίωμορφη μέσα στήν Ἱστορία; Ἡ ἀπάντηση εἶναι ὄχι, διότι γνωρίζουμε πολιτισμούς καί κοινωνικοὺς σχημα-

τισμούς πού ἀναπτύχθηκαν σέ ἰσορροπία μέ τή φύση, ἀξιοποιώντας τήν κατά τρόπο ὥστε νά ἐξασφαλίσουν τήν ἀναπαραγωγή τους. Οἱ κοινωνικοὶ αὐτοὶ σχηματισμοὶ ἦταν ἱστορικά καί οἱ περισσότεροι, ἐνῶ ὅσοι ἔδρασαν «ἐκμεταλλευτικά» ἀπώλεσαν τή φυσική ἀναπαραγωγή τους βάσει, μέ ἀποτέλεσμα, συνήθως, τῆ φθορά καί καταστροφή τους καί ἐπομένως τήν ἀντικατάστασή τους ἀπό ἄλλους κοινωνικοὺς σχηματισμούς. Ὅμως, βλέπουμε ὅτι οἱ σημερινοὶ ὑπάρχοντες κοινωνικοὶ σχηματισμοί, δροῦν ὁμοίωμορφα πᾶν ὁμοίωμορφα, ὑπὸ τίς ἐπιταγές ἐνός παγκόσμιου οικονομικοῦ συστήματος πού διαρκῶς ἀναπτύσσεται, ἐπεκτείνεται καί διογκώνεται. Ἐ, λοιπόν, αὐτό τό σύστημα δέν ἔχει τὰ χαρακτηριστικά τοῦ καπιταλισμοῦ ὅπως τὰ περιέγραψε ὁ Μάρξ, τουλάχιστον ὄχι μόνο. Κι αὐτό γιατί τὰ πολιτικά ἐπικυβερνητικά διαφέρουν αἰσθητᾶ, οἱ κοινωνικές σχέσεις παραγωγῆς ἐπίσης, σέ ὅ, τι δέ ἀφορᾶ τήν ἰδεολογία, δέν μποροῦμε νά μιλάμε παρά γιά ἀντίθετα καί ἀντιτιθέμενα συστήματα, σέ παγκόσμια πάντοτε κλίμακα. Ἀλλά ἀκόμη καί μέσα στίς μητροπόλεις τοῦ ὁ καπιταλισμός ἔχει γίνει ἀγνωριστός, εἴτε λόγω τῶν παρεμβάσεων τοῦ κράτους προνοίας εἴτε λόγω τοῦ γιγαντισμοῦ τῆς καπιταλιστικῆς ἐπιχείρησης εἴτε πάλι ἐπειδὴ ἡ ἐργατική τάξη ἐνσωματώθηκε στό σύστημα. Τὰ ξεροκέφαλα αὐτὰ γεγονότα δημιουργοῦν λοιπόν τήν κρίση τῆς Ἀριστερᾶς —μιά κρίση δομική— καί ὄχι λόγοι πρακτικοί, πολιτικοί, ὀργανωτικοί ἢ ἄλλοι, οὔτε βεβαίως ἡ ἀπουσία κάποιων «μυαλῶν» πού θά ἀναπροσαρμόζαν τή θεωρία.

Προχωρῶ λίγο. Ἄν οἱ παρόντες κοινωνικοὶ σχηματισμοὶ δροῦν ὅπως δροῦν πᾶν ὁμοίωμορφα καί μέ δεδομένο ὅτι ἐξ ὀρισμοῦ κάποιοι ἀπ' αὐτοὺς δέν εἶναι καπιταλιστικοὶ ἐνῶ καί οἱ ὀνομαζόμενοι καπιταλιστικοί, δέν εἶναι ἀπολύτως τέτοιοι, τότε κάποιο ἄλλο χαρακτηριστικό ἐπικαθορίζει τίς σημερινές κοινωνίες. Αὐτό εἶναι κατά τή γνώμη μου ἡ ἀέναη καί ἐπιταχυνόμενη ἀνάπτυξη ἢ ἀπλά καί σκέτα ἡ Ἀνάπτυξη, ἐννοεῖται ἡ οικονομική. Αὐτή ἀποτελεῖ τόν κοινὸ παρονομαστὴ καί τήν ἐσχατὴ ἀξία τῶν κοινωνιῶν μας, αὐτή μετασχηματίζει καί τοὺς κοινωνικοὺς θεσμούς, δηλαδή ἐν πολλοῖς τήν ἴδια τήν κοινωνία, ἀφήνοντας ὅμως στήν καρδιά τοῦ καπιταλιστικοῦ οικονομικοῦ συστήματος ἀναλλοίωτες τίς κοινωνικές σχέσεις παραγωγῆς. Τότε ὅμως δέν προβάλλει ὡς ἰσχυρὴ πιθανότητα ἡ ὑπόπνοια ὅτι οἱ δεύτερες δέν εἶναι οἱ «σέ τελευταία ἀνάληψη» ἐπικυβερνητικῆς τῶν πρώτων; Ὁ καπιταλισμός ἐξακολουθεῖ νά ἐπιβιώνει ὡς κυρίαρχος τρόπος παραγωγῆς στή Δύση, ἀλλά ἡ καπιταλιστική

οικονομική βάση δεν επικαθορίζει τό εποικοδόμημα, τούς θεσμούς, τήν ίδια τήν κοινωνία. Τί είναι τότε αυτό που τή «φτιάχνει»; 'Η τεχνολογία, παγκόσμια πλέον και ομοιόμορφη, και ή ανάπτυξη ως απόρροια τής τεχνολογικής αλλαγής.

Αν έχουν έτσι τά πράγματα, ή σχέση κοινωνίας-φύσης δείχνει τό πρώτιστο ζήτημα κι αυτό όχι μόνο γιατί ό πολιτισμός ή τό ανθρώπινο γένος άπειλούνται σήμερα στά σοβαρά, αλλά γιατί —τό επαναλαμβάνω— τό σύνολο των κοινωνικών σχηματισμών που γνωρίζουμε σήμερα δρ ά μέ τρόπο ομοιόμορφο πάνω στή φύση. Αυτό φυσικά ούδόλως αποκλείει τήν πιθανότητα μία άλλη κοινωνία νά δράσει διαφορετικά πάνω στή φύση και εκεί άκριβώς γεφυρώνονται οι άπόψεις Άριστερās και οικολογίας. "Όμως ή άρνηση του καπιταλιστικού κέρδους, ή κυριαρχία των άξιών χρήσης πάνω στις ανταλλακτικές άξίες και ή άκύρωση των σχέσεων έκμετάλλευσης δέν άρκοϋν από μόνες τους. Αυτό που προέχει είναι ό έλεγχος τής τεχνολογίας από τήν κοινωνία και μάλιστα —μέσω αυτού— ή άρνηση τής ανάπτυξης τόσο ως διαδικασίας όσο και ως ιδεολογίας. 'Η άλλαγή των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής δέν άρκει δηλαδή από μόνη τής για ν' άλλάξει ή κοινωνία και αυτό άποδείχθηκε ιστορικά. 'Η άριστερή οικολογική σκέψη, όταν λέει ότι στο έπικεντρο τής προβληματικής μας πρέπει νά τεθεί μία σχέση (αυτή μεταξύ κοινωνίας και φύσης) δέν ισχυρίζεται ότι θά αντιπαλεύομε φαντάσματα. Άντίθετα ότι, γνωρίζοντας τίς άλληλεπιδράσεις μεταξύ διαφορετικών στήν ουσία τους συστημάτων όπως τά φυσικά και τά κοινωνικά, μπορούμε νά άναζητήσουμε μία κατάσταση ισορροπίας των πρώτων μέ τά δεύτερα. Στήν πορεία αυτή, τό νά υπενθυμίζουμε ότι είναι ή κοινωνία που μās ενδιαφέρει πρώτιστα είναι πλεονασμός γιατί μέρη τής κοινωνίας είμαστε κι έμεις και όχι τής φύσης, τουλάχιστον για λόγους μεθοδολογικούς. 'Η σύντηξη των δύο θά επιφέρει τήν επανάσταση, εκτός αν μās προλάβει κάποια καταστροφή που όντως θά μās συντήξει.

Άρνηση του καπιταλισμού λοιπόν ναί. Των υπαρκτών σοσιαλισμών, σοσιαλδημοκρατιών, τριτοκοσμικών λαϊκών δημοκρατιών και άλλων συναφών συστημάτων επίσης γιατί είναι έξίσου —αν όχι περισσότερο— επικίνδυνα. Άνατροπή των κοινωνικών σχέσεων επίσης ναί. "Όμως όχι μόνο των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής, αλλά του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων. Και πάνω άπ' όλα άρνηση τής ανάπτυξης, του καταναλωτισμού, τής επέκτασης, διότι ή κοινωνία άδυνατεί πλέον νά διαχειριστεί τόν ίδιο τόν έαυτό τής. "Ο ίδιος ό Άγγελος Έλεφάντης δέν έλεγε άλλωστε στο πιο

πάνω άρθρο ότι οι διαφορές καπιταλισμού-σοσιαλισμού άνάγονται σε διαφορές ρυθμών συσώρευσης; 'Εγώ άπλως προσθέτω σ' αυτή τή διατύπωση ότι οι ομοιότητες τους εξετράφησαν από τήν άπόπειρα ισοφάρισης των ρυθμών συσώρευσης, γεγονός που έκανε τό παγκόσμιο σύστημα ένιαίο, αν και όχι ένιαία καπιταλιστικό.

Και μία τελευταία παρατήρηση. Τό κέρδος δέν είναι ίδιον του καπιταλισμού, τουλάχιστον όχι μόνο (δέξ και Μάξ Βέμπερ). 'Η επανεπένδυση του κέρδους και ή όρθολογική χρησιμοποίηση του χαρακτηρίζουν τόν καπιταλισμό. Άρα ή έκμετάλλευση δέν είναι ίδιον των τελευταίων δύο αιώνων. Και επειδή οι κοινωνίες παλαιότερα βρίσκονταν σε ισορροπία μέ τή φύση, αν και κάποτε έκμεταλλευτικές προς κάποιες τάξεις, προκύπτει ή σχετική άφέλεια τής διατύπωσης «οι άνθρωποι συγκρούονταν μέ τή φύση κινούμενοι από κερδοφόρες διαδικασίες». Δέν είναι τόσο ξεκάθαρο σημείο αυτό, πρώτον γιατί δέν συγκρούονται οι άνθρωποι αλλά τά κοινωνικά μορφώματα και δεύτερον γιατί ή σύγκρουση προέρχεται από τή διόγκωση των μορφωμάτων αυτών. Φυσικά, στήν «ανάπτυξιακή» αυτή πορεία των κοινωνικών μορφωμάτων ή δημιουργία τής φτώχειας είναι προϋπόθεση. Τής σχετικής όμως φτώχειας, αυτής που έπιμένει νά επιβιώνει βιούμενη ως στέρηση καθώς όλο και άνεβαίνει τό επίπεδο κατανάλωσης, μιάς κατανάλωσης όλοτελα παράλογης. Έτσι, αν οι ανθρώπινες άνάγκες είναι ιστορικές, φτάσαμε σήμερα στο σημείο νά διαπιστώνουμε έκθαμβοι ότι είναι και άπεριόριστες. 'Η σύγχρονη τεχνολογία θά έφεύρει τό μικροπραγματάκι εκείνο που θά άπαξιώσει τόν υπάρχοντα παραγωγικό μηχανισμό προς όφελος ενός νέου και τό κυριαρχούν καταναλωτικό αγαθό ύπέρ ενός επίσης νέου. "Ο παραγωγικός μηχανισμός, λοιπόν, θά δημιουργήσει άνάγκες σε ένα όλοένα άνώτερο επίπεδο, δημιουργώντας έτσι και τήν έννοια τής «σχετικής φτώχειας» άφουμιά μάζα ανθρώπων, άτυχώς μη προσδιορίσιμη ταξικά (τουλάχιστον όχι εύκολα), νιώθει άποκλεισμένη από τό διαρκώς άνερχόμενο «πλαφόν» τής παραγωγής. "Όμως έδω μπαίνουμε σε άλλα —πολλά ύποσχόμενα— χωράφια.

Μέ τόν κίνδυνο νά έχω υπεραπλουστεύσει, προσάθησα παραπάνω νά διαγράψω τό πώς και τό γιατί Άριστέρα και οικολογία όφείλουν νά συνυμλήσουν παρά τά σοβαρά προβλήματα, έννοιολογικά, άναλυτικά και άλλα, που ύπείσρχονται στις μεταξύ τους επαφές. Τό γεγονός ότι πολλοί οικολόγοι είναι και άριστεροί και αντίστροφως και τό γεγονός ότι πολλά διδάχθηκαν οι δεύτεροι από τούς πρώ-

τους κ.λπ., θά έπρεπε νά άποκλείουν εκάτερωθεν συσκότιση των θέσεων του άλλου. Προσωπικά θά δεχόμουν ευχαρίστως οποιαδήποτε επίθεση εκτός από τόν έμμεσο χαρακτηρισμό μου ως δεξιού και αυτό για έναν άπλό λόγο: γιατί πρεσβεύω τήν άνατροπή των ύπαρχουσών κοινωνικών σχέσεων. Τώρα αν τό επαναστατικό ύποκείμενο και οι εκάτερωθεν μαχητές μένει νά επανοριστούν, νιώθω κι έγώ συνυπεύθυνος για τήν όλιγορία μου αλλά κυρίως ως άριστερός, πολύ λιγότερο ως οικολόγος. Σε ό,τι άφορά τό «νεκροζώντανο» του καπιταλισμού, ό δρος άνήκει στον Γκόρτζ. Έγώ θά απέδιδά τόν χαρακτηρισμό γενικά στον κόσμο μας και μόνο τριτευόντως στον καπιταλισμό, που άλλωστε δείχνει νά άνασυγκροτείται, αν και προς άγνωστες κατευθύνσεις.

• 'Η άπάντηση του Μιχάλη Μοδινού δέν κατάφερε νά διασκεδάσει τίς ένστάσεις μας για τό άρθρο του στή Νέα Οικολογία (τεύχος 23) μέ τίτλο «Κρίση του καπιταλισμού ή κρίση τής ανάπτυξης»; Άντίθετα, υιοθετούμε τίς ως προς τό κείμενό του άντιρρήσεις των Α. Λουλούδη και Ν. Μαρτίνου που δημοσιεύτηκαν στο τεύχος του Άπριλίου τής Νέας Οικολογίας. Ταυτα και μένομεν έν διαλόγω.

H NEA «AYTH»
ANATELLEI
THN TPITH

H AYTH

H ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ
ΑΙΖΕΙ
ΜΙΑ
ΜΕΤΟΧΗ

Επιπλέον οι μετοχές της «Αγής» κοστίζουν 10.000 δραχμές η μία. Πληροφορίες στο γραφείο της εταιρείας, Αίλιος Κωνσταντίνου 12, τηλ. 523.829-6

ΣΤΥΜΙΑΪΑ

Ό χακί τύπος

Σάββατο 28 Μαρτίου, τό Σισμίκ βγαίνει στό Αιγαίο, τά πρωτοσέλιδα σέ τρελαίνουν: οί δεξιές εφημερίδες μιλούν γιά εκτόνωση, οί φιλοκυβερνητικές βρίσκονται «μέ τό δάχτυλο στή σκανδάλη», «έτοιμοι γιά πυρ» και άλλα τέτοια πολεμοχαρή. Πάρτε γιά παράδειγμα τήν 'Ελευθεροτυπία. Νά κάτι γράμματα: ΩΡΑ ΜΗΔΕΝ, 'Επί σκοπόν, Σέ 19 σελίδες τό σχέδιο δράσης: πώς θά χτυπήσουμε άν... Συνεχώς ό 'Ανδρέας και ό Πρόεδρος στό Πεντάγωνο. Ό Θεός νά βάλει τό χέρι του. Κάτω κάτω τό άκατανόητο «έκτονωτική δήλωση του 'Οζάλ ξαφνικά». Και μέσα δημοσιογραφία μέ στολή έκστρατείας. Χαμένο μέσα σέ 19 έμπόλεμες σελίδες τό μονόστηλο: «Περίεργη δήλωση 'Οζάλ γιά εκτόνωση». Τί τό περίεργο έχει αλήθεια μιά δήλωση πού θέτει πάραυτα τέρμα στήν ένταση, πού εξηγεί άπερίφραστα ότι «τό Σισμίκ δέν θά σταλεί στήν άμφισβητούμενη θαλάσσια περιοχή, εκτός άν ή 'Ελλάδα πράξει τό ίδιο»; Τί τό περίεργο, εκτός από τό ότι χαλάει άπότομα τό τεφαρίκι και από αύριο πάλι στά καθ' ήμεις ταπεινά; Καταλαβαίνοντας ή εφημερίδα τήν αντίφαση άνάμεσα στίς 19 μπαρουτοκαπνισμένες σελίδες της και τίς δέκα άράδες πού αυτόματα τίς ξεφτιλίζουν πήγε νά τά μπαλώσει: «Πολιτικοί παρατηρητές στήν 'Αθήνα, κάνοντας μιά πρώτη εκτίμηση, δήλωσαν ότι ή ό 'Οζάλ βρίσκεται έξω από τά πράγματα ή... κ.λπ...». Δέν ξέρει τί λέει ό άνθρωπος...

Βλέποντας κανείς ότι, αντίθετα, οί δεξιές εφημερίδες προσαρμοσαν άμέσως τά όχτάστυλά τους στό πνεύμα 'Οζάλ, θά νόμιζε ότι οί εκατέρωθεν λόγοι ήταν πολιτικοί. Γιά τίς δεξιές εφημερίδες ήταν: ήθελαν νά ξαναγυρίσουν μιά ώρα άρχύτερα στό Πατριαρχείο, τή διαγραφόμενη νίκη της ΔΑΠ στίς φοιτητικές εκλογές, τίς εκλογές των γιατρών, τή σύγκρουση μέ τήν κυβέρνηση, νά σπάσουν τήν εθθυγράμμιση μέ τήν κυβέρνηση. Αυτό τό είδος πουλούν άλλωστε. Οί φιλοκυβερνητικές πάλι εφημερίδες έξυπηρετούσαν φυσικά και αυτές τό ΠΑΣΟΚ μέ τό νά διατηρούν τό πολεμικό κλίμα και τή συναίνεση πού αυτό γεννά. 'Ετσι είχαν όμως και τό έλεύθερο νά διατηρήσουν μέ

τά δόντια τόν «πόλεμο» γιά νά πουλήσουν ζόφο και τρόμο, χλευάζοντας τόν οποιοδήποτε στοιχειωδώς νηφάλιο άναγνώστη τους θά είχε τήν ψυχραιμία νά έρμηνεύσει μέ τήν ύποτυπωδέστερη έστω λογική τή δήλωση 'Οζάλ. Δυστυχώς, μία μέρα κέρδισαν όλη κι όλη. Και φαντάζομαι τήν εύλογη πίκρα πού θά ένιωσαν τά έπιτελεία των έν λόγω δημοσιογραφικών λειτουργημάτων και τά αντίστοιχα λογιστήρια: αυτό ήταν όλο; Χάθηκε νά σκάει συχνότερα μύτη ό τουρκικός έπεκτατισμός — πολύ κακό πράγμα ό άτιμος — ή τουλάχιστον νά 'σκαγε, λέει, τήν Παρασκευή τό βράδυ και κάνα νέο Τσερνομπίλ σύν πενήντα τρία αϊφνίδια κρούσματα 'Ειτζ νά σαλτάρουμε όλοι ομαδικά και οί πωλήσεις, οί μόνες ψυχραιμες, νά σαλτάρουν κι αυτές στό ύψη;

Τό Συμβόλαιο μέ τό Θεό

Ό Σατανάς έχει γιά τά καλά εισβάλει στό σχολεία μας μέ τή μορφή μάλιστα εικόνων. Γι' αυτό και έγκύκλιος του ύπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων ανακοινώνει ότι ό 'Οργανισμός 'Εκδόσεων Σχολικών Βιβλίων (μία εικόνα μπορεί νά πει όσα χιλιάδες βιβλία) εξέδωσε εικόνες του Χριστού Παντοκράτορα όπως παρουσιάζεται στή βυζαντινή άγιογραφία. Και όρίζει ότι θά αντικατασταθούν πάραυτα όλες οί δυτικής τεχνοτροπίας εικόνες του Χριστού σέ όλες τίς αίθουσες των σχολείων μέ τίς έγκεκριμένες από τό ύπουργείο. Διότι οί βυζαντινότροπες εικόνες δέν έκφράζουν μόνο τήν ορθόδοξη πίστη αλλά «φανερώνουν και τή συνέχεια του έλληνικού πολιτισμού».

Είναι ένα πρώτο βήμα άμυνας άπέναντι στό κύμα επιθέσεων του 'Αντίχριστου ού μήν άλλα και των άφελληνιστικών επιθέσεων πού δεχόμαστε. Και από τήν άποψη αυτή πολλά θά πρέπει νά αλλάξουν στό σχολεία μας μετά από τό γενναίο πρώτο βήμα. Μήπως τάχα τά δρακουλίνα έχουν σχέση μέ τή λιτή διαβίωση των πρώτων χριστιανών, μήπως τά δυτικά άντίντας φέρνουν στό νοϋ τήν άπέρριτη άμφισή τους; Μήπως οί νεοελληνικές φάτσες έχουν πιά σχέση μέ τίς άσκητικές φυσιογνωμίες της βυζαντινής ζωγραφικής; Μήπως τά μπιφτέκια πού τρώμε φέρνουν έστω και κατ' έλάχιστον στό νοϋ τό μεγαλειό εκείνων πού τούς τρώγαν τά λιοντάρια; Ή μήπως τάχα τό σημερινό σχολείο έχει καμιά σχέση μέ τό παραδοσιακό κρυφό σχολειό; Τόλμη μόνο χρειάζεται ώστε, χωρίς

πισωγυρίσματα και βαλτώματα, νά τηρηθεί τό Συμβόλαιο μέ τό Θεό γιά νά μή χάσουμε τό τρένο της βιοπατριδογνωσίας και της μικροπομπαντικής.

Χρόνος μπαίνει, χρόνος βγαίνει

Τό σέ συνέχειες πόνημα του Λεωνίδα Τζεφρώνη στήν *Αύγή* μέ τίτλο «'Η επικαιρότητα μιάς 'Επανάστασης» είχε στίς 8 'Απριλίου έναν διαλεκτικοϋλιστικό υπότιτλο, πιστό στή ρήση του Μπρέχτ ότι ή αντίφαση είναι ό σύμμαχος μας: «*Τό Φλεβάρη τό ΚΚΕ έσωτερικού μπήκε στόν 20ό χρόνο του. Τοϋτο τό μήνα μπαίνει στόν 1ο χρόνο της υπέρβασης του*». Βέβαια τό Φλεβάρη πού τό ΚΚΕ έσωτερικού έμπαινε στόν 20ό χρόνο του είχε ήδη μπει στόν δέκατο μήνα της υπέρβασης του, όπότε δηλαδή έμπαινε στόν δέκατο μήνα από τότε πού είχε βγει από τόν έαυτό του, όπότε άφου ήδη πρό δέκα μηνών είχε ήδη βγει από τόν έαυτό του πώς έμπαινε στόν 20ό χρόνο του; 'Εκτός πιά κι άν τά πράγματα είναι πολύ απλούστερα, άν δηλαδή ή *Αύγή* ως ΚΚΕ έσωτερικού έννοει τό ΚΚΕ έσωτερικού- 'Αναεωτική 'Αριστερά, τό όποιο όντως μπαίνει στόν 20ό χρόνο του ενώ ό νέος φορέας μπαίνει στόν πρώτο του. 'Ετσι τά πράγματα άποκτούν νόημα, έστω κι άν άπομακρυνόμαστε κάπως από τόν Μπρέχτ...

Οί νόμοι της υπεραγοράς

Γιά τόν πανικό πού πήγε νά δημιουργηθεί εκείνο τό διήμερο της έλληνοτουρκικής έντασης έχουν γραφεί κάμποσα ενδιαφέροντα σχόλια, άνάμεσά τους και οί καιριες παρατηρήσεις του Γ. Μολυβού στήν *Αύγή* γιά τήν αντιπροσωπευτική δημοκρατία πού σήμερα έχει άπομείνει σκέτα αντιπροσωπευτική και καθόλου δημοκρατία, προδικάζοντας έτσι «τή μετατροπή μας σέ άβουλους και φοβισμένους ανθρώπους των σπηλαίων, σέ άνδράποδα άνίκανα νά αντιδράσουν

καί νά σκεφτοῦν πέρα ἀπό τά ὄρια συντήρησης πού σήμερα λένε σουπερ μάρκετ». Ἐδῶ ὅμως θά θέλαμε νά σταθοῦμε σέ μιά διαφορετική προσέγγιση, καί συγκεκριμένα στά ὅσα ἐπεσήμανε στὸν τύπο ἕνας ἐπαγγελματίας, ὁ κ. Κώστας Βερόπουλος, πρόεδρος τοῦ συλλόγου σουπερ μάρκετ Ἑλλάδας. Ἴσως λοιπὸν λόγω ἐπαγγέλματος —καί μέ τίς δύο ἔννοιες: καί ἐπειδὴ ἔρχεται σέ ἐπαφή μέ τίς μαζικές συμπεριφορές ἀλλά καί ἐπειδὴ πρέπει νά τίς καταλαβαίνει γιά νά εὐδοκιμήσει ἐπαγγελματικά — ὁ κ. Βερόπουλος ἔχει κάποια κάμποσα ὀξυδερκή νά πῆ γιά τούς Νεοέλληνες.

Μεταξύ ἄλλων: «Κατὰ ἓνα μεγάλο ποσοστό, οἱ ῥέποντες στήν ἀποθεματοποίηση εἰδῶν πρώτης ἀνάγκης ἀνήκουν στή γενιά τῆς δεκαετίας τοῦ 1960, ὅπου παρουσιάζεται μιά ἀπότομη ἀνοδος τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου. Ἡ ἴδια αὐτή γενιά σήμερα ἀγωνιᾷ γιά τή διατήρηση αὐτοῦ τοῦ ἐπιπέδου γιατί, ἄς μὴν ξεχνᾶμε, ἄφησε ἀπότομα τήν ἐποχή τῶν κατοχικῶν καί μετακατοχικῶν στερήσεων... Τήν κατακόρυφη ζήτηση τῶν εἰδῶν πρώτης ἀνάγκης στίς πόλεις, σέ περιόδους ἀναστατώσεων, τήν ἀποδίδω στό γεγονός ὅτι ἡ πληθυσμιακή σύνθεση τῶν μεγαλουπόλεων ἀποτελεῖται στό μέγιστο ποσοστό ἀπό πρῶην κατοίκους τῆς ὑπαίθρου καί ἀπό τούς ἀπογόνους τους. Ὅλοι αὐτοί ἐνωθῶν μεγαλύτερη σιγουριά στό χωριό καί στήν κωμόπολη μέ τήν κασίκα, τή γελᾶδα καί τό χωραφάκι. Καθώς ἐγκαταστάθηκαν στήν Ἀθήνα, βῆκαν τή σιγουριά στό ὑποκατάστατο πού λέγεται κεντρικό ἢ περιφερειακό σουπερ μάρκετ. Ὅταν λοιπὸν παρατηρεῖται μιά ἀναστάτωση, ὁ ἐπαρχιώτης —«Ἀθηναῖος» τρέχει στό σουπερ μάρκετ, ὅπως θά ἔτρεχε στήν κασίκα του γιά νά ἐξασφαλίσει τήν ἐπιβίωσή του.

Κατὰ κανόνα, οἱ εἰκοσάρηδες καί τριαντάρηδες δέν συνωστίζονται τέτοιες μέρες στά σουπερ μάρκετ. Καί κάπου γελᾶνε μέ τούς μεγαλύτερους. Ὑπάρχει ὅμως καί ἓνα ποσοστό νεότερων πού παρασύρονται ἀπό τήν ὁμαδική αὐτὴ ψύχωση. Εἶναι τά παιδιά τῶν ἐπαρχιωτῶν-Ἀθηναίων πού ἔχουν μολιασθεῖ μέ τό πνεῦμα τῆς ἀνησυχίας ἀπό τούς γονεῖς τους».

Ἡ ζωὴ πού ὄλα τὰ δείχνει

Στά «Στιγμιαία» τοῦ προηγούμενου τεύχους τοῦ Πολίτη δημοσιεύτηκαν μικρά ἀποσπάσματα ἀπὸ συνέντευξη τοῦ Κώστα Τσολάκη, μέλους τοῦ Π.Γ. τοῦ ΚΚΕ, στό Ριζοσπάστη. Λόγω, λέει, λειψῆς μελέτης καί

ἀφομοίωσης τῶν *Θέσεων*, ὑπῆρξαν στίς ΚΟΒ ἐρωτήματα. Πάλι λόγω λειψῆς ἀφομοίωσης ἔγιναν καί κάποιες κριτικές καί λόγω λειψῆς μελέτης ἔγιναν καί παρερμηνεῖες. Φαίνεται ὅτι στό ΚΚΕ ἡ διαφορετική γνώμη, ἡ ἄλλη ἀντίληψη καί ἡ κριτική δέν χωρᾶνε. Παλιά τακτική. Ἐρωτηθεῖς ὁ κ. Καλούδης τώρα, πάλι σέ συνέντευξη στόν «Ρ», ἂν θά μπορούν νά ὑπάρχουν διαφορετικές ἀπόψεις στό συνασπισμό τῆς Ἀριστερᾶς στό δρόμο πρὸς τὸν σοσιαλισμό, ἀπάντησε:

«Δέν θά ἴλεγα ὄχι!»

Καί πιό πάνω:

«...Δέν θέλω νά ὑποστηρίξω ὅτι οἱ σύμμαχοι τοῦ ΚΚΕ θά ἴναι ὑποχρεωμένοι νά εὐθυγραμμιστοῦν σῶνε καί καλά μέ τίς δικές μας ἀντιλήψεις γιά τό σοσιαλισμό». Ἀπλῶς «ἡ ζωὴ (πάλι ἡ ζωὴ), θά βοηθᾶει νά ξεκαθαρίζουν καταστάσεις, νά διαλύονται αὐταπάτες καί συγχύσεις... Εἶναι δυνατές καί μετατοπίσεις, ἀποσαφηνίσεις ἰδεῶν καί ἀπόψεων, συγκλίσεις —κάτω ἀπὸ ὀρισμένες συνθήκες— μέσα ἀπὸ τήν καταλυτική δύναμη τῆς ταξικῆς πάλης».

Ἄλλο μόνον γιά τούς ἄλλους, τούς παρασυρμένους, τούς παγιδευμένους, τούς ἀμαρτωλούς. Τούς τυφλοὺς πού πέφτοντας στήν κολυμβήθρα τοῦ Σιλῶα —συμμαχώντας μέ τό ΚΚΕ— θ' ἀναβλέψουν.

Ἐνῶ τό Κόμμα, ἄλλο πράγμα! Ἀλάνθαστο, σταθερό καί ἀγέρωχο! Τί σου εἶναι ὅμως αὐτὴ ἡ ζωὴ!

Νέος φορέας καί φοιτητικές ἐκλογές

Ἡ πολιτικὴ ζωὴ μας διέρχεται μιά βαθύτατη κρίση. Αὐτό εἶναι τό συμπέρασμα τοῦ Γ. Μασσαβέτα στήν κυριακάτικη στήλη του στίς 5 Μαρτίου. Ἡ ἐπικράτηση τοῦ ἀξιώματος «ὄλοι λένε ψέματα» καί «ὄλοι τῶνε» ἐπισημαίνει τή γενικευμένη ἀποπολιτικοποίηση, τήν ἀνάπτυξη μιᾶς ἐκδηλης τάσης ἀποστροφῆς πρὸς τό «πολιτικό παιχνίδι» σέ ὄλο καί μεγαλύτερα τμήματα τοῦ λαοῦ. Δίκιο ἔχει βέβαια. Καί θά περίμενε κανεὶς ὅτι κάποιος πού διεκτραγωδεῖ τήν κατάσταση τοῦ «ὄλοι ἴδιοι εἶναι» θά προσκόμιζε ἐκεῖνη ἀκριβῶς τήν ἀναβάθμιση τοῦ πολιτικοῦ σχολιασμοῦ πού δέν θά προᾶγει τό ἀνάλογο ἀξίωμα «ὄλοι οἱ

δημοσιογράφοι ἴδιοι εἶναι».

Εἰκονογραφώντας ὅμως τίς θλιβερές διαπιστώσεις του καί βλέποντας ὅτι —κάτι ἢ ἀποχὴ πού φτάνει τό 45%, κάτι τὰ λευκά, κάτι ἐκεῖνοι πού ψήφισαν οὐφο, κάτι τό ἴνα, κάτι τ' ἄλλο— πρέπει νά πετάξουμε στή θάλασσα τὰ μισὰ ἀπὸ τὰ ποσοστά πού ἀνακοίνωσαν οἱ φοιτητικές παρατάξεις στίς προχθεσινές ἐκλογές, ὁ Γ. Μασσαβέτας καταλήγει: «Στό σύνολο τῶν φοιτητῶν —καί ὄχι πιά τῶν ἐγκύρων ψηφοδελτίων— ἡ ἀκτινοβολία τῆς ΝΔ εἶναι γύρω στό 16%, τοῦ ΚΚΕ 15%, τοῦ ΠΑΣΟΚ 9%, τοῦ «Νέου Φορέα» 4%». Ἐ, ὄχι κι ἔτσι, κύριε Μασσαβέτα. Πολιτικός συντάκτης ἐσεῖς, θά ξέρετε βέβαια τή στάση τοῦ Ρήγα ἀέναντι στή διάσπαση τῆς ἀνανεωτικῆς Ἀριστερᾶς, θὴ δηλαδή ἡ μεγάλη πλειοψηφία καί τῆς ἡγεσίας καί τῶν μελῶν του δέν ἀκολουθεῖ τό νέο φορέα, ὅτι ὁ νέος φορέας ἀδιαφόρησε —ἀκριβῶς γιατί δέν τὴν ἐλέγχει— γιά τὴ νεολαία ἀλλὰ καί γιά τίς φοιτητικές ἐκλογές μέχρι πολὺ τελευταῖα, ὅτι ἂν κάποιος μπορεῖ κυρίως νά διεκδικήσει — ἀκριβῶς γιατί δούλεψε γι' αὐτό — τό καλὸ ἢ κακὸ ποσοστὸ τῶν φοιτητικῶν ἐκλογῶν, αὐτὸς δέν εἶναι ὁ νέος φορέας. Ἄς μὴν ἀποδώσουμε πολιτικὴ σκοπιμότητα ἀλλὰ ἄς ποῦμε ὅτι τό ἀτόπημα ὀφείλεται σέ ἀφέλεια ἢ ἀπερισκεψία. Προσοχὴ ὅμως, γιατί οἱ ἀπερισκεψίες παύουν νά εἶναι ἀπλές ἀπερισκεψίες μέσα σέ ἓνα κλίμα ὅπου τὰ κρούσματα τῆς διά τοῦ τύπου προβολῆς τοῦ νέου φορέα εἰς βάρος τῶν ὀργανωμένων κομμουνιστῶν καί ἀριστερῶν πού δέν τό ἀκολουθοῦν καί συγκροτοῦν τό ΚΚΕ Ἐσωτερικοῦ-Ἀνανεωτικῆ Ἀριστερᾶ γίνονται ὀλοένα καί πιό σκανδαλώδη.

Περί μὴ ἔνταξης τοῦ φεμινισμοῦ

Στό ζήτημα τοῦ φεμινιστικοῦ κινήματος ἡ καθηγήτρια κ. Ψαροῦδα-Μπενάκη εἶναι, ὅπως εἴθισται νά λένε, κάθετη: «Εἶναι ἀποπροσανατολιστικό γιὰ ἐντάσσεται σέ πολιτικές ἰδεολογίες. Στὴ χώρα μας ὁ φεμινισμὸς ἔχει ταυτισθεῖ μέ τό σοσιαλισμὸ καί τὴν κοινωνικὴ ἀπελευθέρωση». Πραγματικά, τί σχέση μπορεῖ νά ἔχει ἡ γυναικεία χειραφέτηση μέ τὴν κοινωνικὴ ἀπελευθέρωση καί ἡ γυναίκα μέ τὴν κοινωνία γενικότερα; Εὐτυχῶς πού ὑπάρχουν καί μερικές νηφάλιες φωνές πού δέν «ἐντάσσονται σέ πολιτικές ἰδεολογίες».

Από κράτος φύλαξ είς κράτος πρόνοια»;

Οι παράμετροι τῆς ἐργατικῆς
πολιτικῆς στό μεσοπόλεμο

τοῦ Ἀντώνη Λιάκου

Ο τίτλος, χωρίς τό ἐρωτηματικό πού ἀποδίδει δικές μου διερευνητικές προθέσεις, περιλαμβάνεται στήν εἰσαγωγική ἔκθεση τοῦ νομοσχεδίου γιά τήν ἴδρυση τοῦ ΙΚΑ πού καταρτίστηκε ἀπό τήν κυβέρνηση Βενιζέλου καί ψηφίστηκε ἀπό τή Βουλή τό καλοκαίρι τοῦ 1932.¹ Εἰσηγητής ὁ ὑπουργός Ἐθνικῆς Οἰκονομίας Παναγιώτης Βουρλούμης καί συντάκτης τῆς εἰσηγητικῆς ἔκθεσης ὁ Ἀνδρέας Ζάκκας, διευθυντής τοῦ Τμήματος Ἐργασίας.

Ἡ εἰσηγητική ἔκθεση ἐξέταξε ἱστορικά τήν ἀντιμετώπιση τοῦ ἐργατικοῦ ζητήματος: μέ ἀφετηρία τήν κριτική τῶν ἀρχῶν τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης καί τοῦ φιλελευθερισμοῦ γιά τίς ἐργασιακές σχέσεις καί τό ρόλο τοῦ κράτους περιέγραφε τή μεταβολή του «ἀπό κράτος-φύλακα εἰς κράτος-πρόνοια». Ἔτσι οἱ κοινωνικές ἀσφαλίσεις θεωροῦνταν ἀπαραίτητο συμπλήρωμα ἐνός ἐκσυγχρονισμένου κράτους, μέτρο κοινωνικῆς πρόνοιας γιά τή δοκιμαζόμενη ἀπό τήν κρίση (τοῦ 1929-32) ἐργατική τάξη, μέσο τέλος γιά τή συντήρηση, τήν ἀναπαραγωγή ἀλλά καί τήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικότητος τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ὁ εἰσηγητής ἀπέφευγε νά δηλώσει ρητά ὅτι οἱ κοινωνικές ἀσφαλίσεις ἀποτελοῦσαν προληπτικό μέτρο γιά τήν ἐξασφάλιση τοῦ καθεστώτος καί τήν πρόληψη τοῦ κομμουνισμοῦ. Ἀντίθετα χρησιμοποίησε τόν ὄρο «ψυχική γαλήνη», πού τόν συνέδεε ὄχι μόνο μέ τήν παραγωγικότητα καί τήν κοινωνική εἰρήνη ἀλλά καί μέ τήν «ἀβίαστη κοινωνική ἐξέλιξη». Μέ τήν ὑπαινικτική αὐτή διατύπωση ὁ συγγραφέας τῆς ἔκθεσης προσπαθοῦσε νά γεφυρώσει τό ἐνδιαφέρον τῶν ὑποστηρικτῶν τῶν ἐργατικῶν μεταρρυθμίσεων, τῶν ὀπαδῶν δηλαδή ἐνός ἡπιου κρατικοῦ σοσιαλισμοῦ κατά τήν ὁρολογία τῆς ἐποχῆς, μέ τήν παραδοχή του, ἀπό τή φιλελεύθερη ἀστική ἡγεσία, ὡς ἀμυντικοῦ ἐρείσματος τοῦ καθεστώτος. Ὡς ἐκπρόσωπος τῆς τελευταίας, ὁ Βουρλούμης ἔγραφε: «Αἱ κοινωνικά ἀσφαλίσεις δέν εἶναι μέτρον σοσιαλιστικόν. Ὁ Βίσμαρκ τās εἰσήγαγε διὰ νά πολεμήσῃ τās σοσιαλιστικές ἰδέας. (...) Εἶναι τό κατ' ἐξοχήν συντηρητικόν μέτρον τῶν ἀστικῶν κοινωνιῶν. Εἶναι τό μέτρον δι' οὗ δημιουργεῖται μιὰ ἀσφαλιστική δικλείς κατά τῶν βιαιῶν ἀνατροπῶν καί ἐπαναστάσεων».² Ἐκφράζοντας τούς

πρώτους, ὁ Ἀλέξανδρος Σβῶλος ὑποστήριξε πῶς: «Ἡ σύγχρονος μορφή τῆς οἰκονομικῆς ὀργανώσεως τῆς κοινωνίας ἔχει ἐλπίδας νά παρατείνει τήν ζωὴν τῆς, μόνον ὑπό τήν προϋπόθεσιν τῆς ἐντόνου κοινωνικῆς πολιτικῆς, διότι μόνον μέ αὐτήν ἡμπορεῖ νά ἀντιμετωπίσῃ κάπως τήν φθοράν τοῦ λαοῦ καί τοῦ πολιτεύματος πού ἀπεργάζεται ὁ καπιταλισμός».³

Ἄν στή δήλωση τοῦ Βουρλούμη ἡ πρόνοια ὑποτάσσεται στήν ἀναγκαιότητα διαφύλαξης τοῦ καθεστώτος, στή δήλωση τοῦ Σβῶλου τονίζεται ἡ πρόνοια ὡς στοιχεῖο συναίνεσης γιά τήν υπεράσπιση τῆς πολιτικῆς δημοκρατίας. Μετάβαση λοιπόν ἀπό μιὰ ἀντίληψη στήν ἄλλη ἢ ἀμφισημία τῆς ἴδιας πολιτικῆς;

Ἡ συζήτηση πού συνόδευσε τήν ἴδρυση τῶν κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων, ὅπως καί ὁ τρόπος πού ἐγκαθιδρύθηκαν, ἀποτελεῖ χρήσιμη ἀφετηρία γιά τή διερεύνηση τῶν παραμέτρων τῆς ἐργατικῆς πολιτικῆς στό μεσοπόλεμο.⁴ Σύμφωνα μέ τίς προκείμενες δηλώσεις, ἂν ἡ ἐργατική πολιτική συνεπάγεται μιάν ἀντίληψη γιά τό ρόλο τοῦ κράτους, τότε ἀποτελεῖ γιά μᾶς προνομιακό ἴσως πεδίο διερεύνησης τῆς συγκρότησης τῆς ἡγεμονίας στήν Ἑλλάδα τοῦ μεσοπολέμου.

1. Εἰσηγητική ἔκθεσις ἐπὶ τοῦ σχεδίου νόμου «περὶ κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων» (αὐτοτελής ἔκδοσις), Ἀθήνα 19 Μαΐου 1932, σ. 2.

2. Π. Βουρλούμης, «Αἱ κοινωνικά ἀσφαλίσεις ἔρεισμα τοῦ ἀστικοῦ κράτους», *Ἐλεύθερον Βῆμα*, 22 Ἰουλίου 1934.

3. Ἀλ. Σβῶλος, «Αἱ κοινωνικά ἀσφαλίσεις», *Ἐλεύθερον Βῆμα*, 2 Ἰουνίου 1932.

4. Τό κείμενο αὐτό ἀποτελεῖ συνέχεια καί ἀνάπτυγμα τοῦ τελευταίου μέρους τῆς ἀνακοίνωσής μου «Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καί τό Διεθνές Γραφεῖο Ἐργασίας», στό συνέδριο Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καί ὁ ἀστικός ἐκσυγχρονισμός πού ὀργάνωσε τό Πανεπιστήμιο Κρήτης στό Ρέθυμνο, στίς 22-26 Σεπτεμβρίου 1986. Προκύπτει ἀπό τήν εὐρύτερη μελέτη *Τό ΔΓΕ καί ἡ διαμόρφωση τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς στήν Ἑλλάδα 1919-1936*, πού συντάσσεται στό πλαίσιο τοῦ προγράμματος ἐρευνῶν τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἐμπορικῆς Τραπεζῆς.

Οι έμπνευστές

Η άφετηρία της εργατικής πολιτικής τοποθετείται στα έργα των νομοθετήματων του Βενιζέλου, στα 1911-1914, και έχει αναλυθεί από τον Γιώργο Λεονταρίτη.⁵ Πρόκειται για τό είδος αυτό της προσαρμογής των φιλελευθέρων στις κοινωνικές μεταβολές που λειτουργεί μέσα στο πλαίσιο μιας νομικής ιδεολογίας, ή όποια παγιώνει τις εκμεταλλευτικές σχέσεις, περιορίζει τό εργατικό κίνημα στις οικονομικές-κοινωνικές διαστάσεις του, απομονώνει τις τάσεις της πολιτικής του αυτονομίας και επιδιώκει τήν πρόληψη της κοινωνικής αναταραχής. Σέ χώρες καθυστερημένης οικονομικής ανάπτυξης, όπως ή Ελλάδα (άλλά και ή Ιταλία), ή πολιτική αυτή προηγείται της δημιουργίας βιομηχανίας και βιομηχανικού προλεταριάτου. Έτσι ή νομοθεσία της περιόδου συνεπάγεται τή φιλελεύθερη αντίληψη του κράτους-φύλακα.

Μελετώντας, ώστόσο, ό ιστορικός προβλήματα νομοθεσίας, δέν ενδιαφέρεται μόνο για τις ιδεολογικές συμπυκνώσεις του κοινωνικού μέσα στο νόμο, αλλά επίσης και για τις συνθήκες της παραγωγής του, τή χρήση του νόμου και τήν εφαρμογή του.⁶

Από τήν άποψη λοιπόν της παραγωγής της εργατικής

5. Γ. Λεονταρίτης, «Τό ελληνικό εργατικό κίνημα και τό αστικό κράτος 1910-1920», σόν τόμο *Μελετήματα γύρω από τόν Βενιζέλο και τήν εποχή του*, Αθήνα 1980, σ. 49-84.

6. Σέ ό,τι άφορά τή μεθοδολογία προσέγγισης της εργατικής νομοθεσίας: E.P. Thompson, *Whigs and Hunters*, Λονδίνο 1977· G.C. Jockey, «Le origini della legislazione sociale in Italia. Problemi e prospettive di ricerca», π. *Movimento operaio e socialista*, έτος 5ο, τεύχ. 2 (1985) σ. 289-303· τόν συλλογικό τόμο των F. Collin, R. Dhoquois κ.ά., *Le Droit capitaliste du travail*, Presses Universitaires de Grenoble, 1980.

7. Στο ύπουργείο Έθνικής Οικονομίας, τμηματάρχης εργασίας και κοινωνικής προνοίας στα 1911-16 ήπηρεε ό Σπ. Κορώνης, διευθυντής μέ τις ίδιες άρμοδιότητες στα 1917-1920 ό Άλ. Σβώλος, στα 1923-24 γενικός γραμματέας ό Δημ. Καλιτσουνάκης και στα 1926-27 ό Παν. Κανελλόπουλος. Διευθυντής του Τμήματος Έργασίας στα 1923-1933 διετέλεσε ό Άνδρέας Ζάκκας και έπιθεωρήτρια εργασίας ή σύζυγος του Σβώλου, Μαρία Δεσύπρη. Τήν άδερφή του είχε νυμφευθεί ό Χρ. Άγαλλόπουλος, διευθυντής του Ταμείου Άσφαλίσεως Καπνεργατών και άργότερα του ΙΚΑ. Ό Άνδρέας Ζάκκας συνδεόταν στενά μέ τόν Δ. Στρατή, ήταν κουμπάρος του Ί. Καλομοίρη και ένδιάμεσος (κατά τήν προφορική μαρτυρία του Ί. Ζάρρα) για τή χρηματοδότηση των συνδικάτων που έπηρεάζε ό Πειραιώτης συνδικαλιστής. Παράλληλα, ό Ζάκκας συνδεόταν στενά μέ τόν Π. Κανελλόπουλο, τόν όποιο έμύησαν στην κοινωνιολογία οι Δ. Καλιτσουνάκης και Άρ. Σίδερις. Όλοι συμμετείχαν στην Έταιρεία Κοινωνικών Έρευνών του Άλ. Παπαναστασίου. Μέλος έξάλλου της Έταιρείας των Κοινωνιολόγων και στενός φίλος του Παπαναστασίου ήταν ό Σπ. Κορώνης που προλόγισε τήν εισαγωγή των Μ. Κρητικού και Ί. Ζάρρα, *Εργατική και κοινωνική νομοθεσία*, Αθήνα 1929. Ό Ζάρρας, όπως και ό Τουρνάκης άνήκαν σόν στενό οικογενειακό κύκλο του Ζάκκα. Ό πρώτος συνδεόταν, εκτός από τόν Στρατή, και μέ τόν Εθαγγέλου, ρεφορμιστή συνδικαλιστή επίσης. Στο δίκτυο αυτό συμμετείχαν και άλλοι υπάλληλοι του ύπουργείου Έθνικής Οικονομίας: τό ίδιο τεμνόταν μέ άλλα δίκτυα έκσυγχρονιστικού χαρακτή-

νομοθεσίας, κατά τήν περίοδο ως τό 1936, μπορούν να έξεταστούν οι διαφορές που όφειλονται στις κυβερνητικές μεταβολές. Παρατηρούμε όμως πως ύπάρχει ένας έσωτερικός κύκλος που χειρίζεται σταθερά τήν εργατική πολιτική στην ίδια περίοδο. Ό κύκλος αυτός, που τά μέλη του συνδέονται μέ κοινωνικούς και φιλικούς δεσμούς καθώς και κοινές λίγο-πολύ ιδεολογικές άναφορές, αποτελείται από άνώτερους υπαλλήλους του ύπουργείου Έθνικής Οικονομίας όπως ό Άνδρέας Ζάκκας, ό Χρήστος Άγαλλόπουλος, ό Ίωάννης Ζάρρας κ.ά. και από καθηγητές Πανεπιστημίου όπως ό Σπύρος Κορώνης, ό Άλέξανδρος Σβώλος, ό Δημήτριος Καλιτσουνάκης, ό Ίωάννης Τουρνάκης και άργότερα ό Παναγιώτης Κανελλόπουλος, που κατά καιρούς είχαν αναλάβει κυβερνητικά καθήκοντα.

Αυτοί συνδέονταν μέ πολιτικές προσωπικότητες, όπως ό Άλέξανδρος Παπαναστασίου, και μέ ρεφορμιστές συνδικαλιστές, όπως ό Δημήτριος Στρατής, ό Ίωάννης Καλομοίρης, ό Τιμολέων Λαμπρινόπουλος⁷ κ.ά. Τά όνόματά τους αναγράφονται σε όλες σχεδόν τις συζητήσεις εργατικών νομοσχεδίων, στις έπιτροπές και στους όργανισμούς που άφορούν εργατικά ζητήματα καθώς και στην έπικοινωνία μέ τό ΔΓΕ.⁸ Οι διανοούμενοι του κύκλου αυτού είχαν κοινές άφετηρίες σόν γερμανικό κρατικό σοσιαλισμό των άρχων του αιώνα, κυρίως στην ιστορική σχολή της έθνικής οικονομίας των Άντολφ Βάγκνερ και Γκούσταβ Σμόλερ ή ήταν φορείς των θεωριών του συνεργατισμού του Σάρλ Ζίντ και του μεταρρυθμιστικού συνδικαλισμού του Λεόν Ντυγκουί. Οι αντίληψεις τους, μέ κοινό παρονομαστή τήν κριτική των άρχων της Γαλλικής Έπανάστασης και του φιλελευθερισμού, αναπτύχθηκαν όχι μόνο σε θεωρητικά άρθρα, που πρότειναν έναλλακτική λύση στο φιλελευθερισμό και τόν κομμουνισμό, αλλά και στην συζήτηση για τήν καθιέρωση της Γερουσίας ως νομοθετικού σώματος εκπροσώπησης των έπαγγελματικών συμφερόντων και μοντέλου νέας συγκρότησης του κράτους.⁹ Η εργατική πολιτική της περιόδου 1911-1936, μέ μικρές εξαιρέσεις, φέρει τή σφραγίδα του κύκλου αυτού. Η αντίληψη έπομένως του κρατικού παρεμβατισμού, ή του προνοιακού κράτους, συνυπάρχει μέ τή φιλελεύθερη αντίληψη του «κράτους-φύλακα». Έδώ ίσως είναι χρήσιμο να θυμίσουμε τήν περιοδολόγηση που έπιχειρεί ό Ίωάννης Μανωλεδάκης στην ιστορία του ελληνικού εργατικού δικαίου: άπολυταρχική ως τά 1909, φιλελεύθερη στα 1914-1920 και «δημοσιοποίηση έντός του κράτους προνοίας» από τό 1920 και έξής.¹⁰ Η πορεία έχει αξία ως ένδειξη της τάσης βέβαια, παρά ως άόλυτη διάκριση και οι δύο τάσεις, άνισα καταναμημένες βέβαια, άλληλεπικαλύπτονται στις δύο τελευταίες φάσεις. Αυτό άλλωστε δηλώνεται άπ' τό γεγονός ότι τό Κόμμα των Φιλελευθέρων καθιέρωσε τό μεγαλύτερο μέρος της εργατικής νομοθεσίας (άπό τούς νόμους του 1911-15 ως τή δημιουργία του ΙΚΑ στα 1932), καθώς και από τή σταθερότητα του έσωτερικού κύκλου της εργατικής πολιτικής που περιγράψαμε. Ό τελευταίος δέν διεκπεραίωσε μόνο τις κυβερνητικές αποφάσεις αλλά διεκδικούσε συχνά τήν αυτονομία του προκαλώντας λύσεις.¹¹ Έδώ μπορεί να σημειωθεί συμβολικά ή παρουσία του Σπύρου Κορώνη, συντάκτη των πρώτων εργατικών νομοσχεδίων του 1911-14 και προέδρου του ΙΚΑ στα 1935-1942.¹²

Οἱ ἀντίπαλοι τῆς ἐργατικῆς νομοθεσίας

Ποιοί ὅμως ἦταν ἀντίπαλοι τῆς ἐργατικῆς νομοθεσίας; Ὁ διχασμός τοῦ μεσοπολέμου (πού λ.χ. προκάλεσε παλινδρομήσεις στήν εκπαιδευτική πολιτική) δέν ἐπηρέασε τήν ἐργατική νομοθεσία. Ὅταν στά 1920 ἀνέλαβε τήν ἐξουσία ἡ ἀντιβενιζελική παράταξη, παρά τή δυσπιστία της στόν ἀστικό ἐκσυγχρονισμό καί στίς μεταρρυθμίσεις τῶν φιλελευθέρων, δέν ἐπιχείρησε νά ἀνατρέψει τήν ἐργατική πολιτική τους. Ἀπευθύνθηκε στούς ἐργάτες, περιλαμβάνοντας στούς συνδυασμούς της ἀντιπροσώπους τους, καί κέρδισε τήν υποστήριξή τους ἐξαιτίας τῆς κόπωσης κυρίως ἀπό τήν παράταξη τοῦ πολέμου, τῶν δυσμενῶν ἐντυπώσεων ἀπό τήν πρόταση τοῦ νομοθεσίας τῆς βενιζελικῆς κυβέρνησης καί τήν οἰκονομική πολιτική της. Ὁ ἡγέτης τῶν ἀντιβενιζελικῶν, ὁ Δημήτριος Γούναρης, ὑποστήριζε ἀπό τό 1902 τήν ἀνάγκη τῆς κρατικῆς παρέμβασης γιά τή νομοθετική προστασία τῶν ἐργατῶν. Εἶχε ὑπερασπίσει, τό 1914, τά συνδικαλιστικά τους δικαιώματα καί ὑποδείξει τήν ἀναγκαιότητα ἰσχυροῦ συνδικαλισμοῦ. Φαίνεται πώς γνῶριζε τή σοσιαλιστική σκέψη τῆς ἐποχῆς του καί ἐπιδοκίμαζε τό μεταρρυθμιστικό ἔργο τῆς εὐρωπαϊκῆς σοσιαλδημοκρατίας. Δικό

του ἔργο τέλος ὑπῆρξε ὁ ν. 2868 γιά τήν ὑποχρεωτική ἀσφάλιση τῶν ἐργατῶν, τό 1922.¹³

Ἡ ἀντίθεση στήν προστατευτική ἐργατική πολιτική δέν ἐκφράστηκε ρητά καί προγραμματικά ἀπό τίς πολιτικές δυνάμεις τῆς περιόδου. Εἶναι συναφές, βέβαια, ἀλλά διαφορετικό ζήτημα ἡ ἀδιαφορία γιά τήν ἐφαρμογή της, ἡ ἀνοχή τῆς παραβίασής της καί ἡ πρόκριση τῶν οἰκονομικῶν ζητημάτων εἰς βάρος τῶν κοινωνικῶν.¹⁴

Ἡ ρητή ἀντίθεση στήν ἐργατική νομοθεσία προῆλθε κυρίως ἀπό τοὺς ἐργοδότες, τίς ὀργανώσεις τους καί πολιτικούς, ὅπως ὁ Ἄνδρέας Χατζηκυριάκος, πού ἦταν καί ἐπιχειρηματίας.¹⁵ Τά ἐπιχειρήματά τους ὅμως δέν ἀντλήθησαν ἀπό τό ὄπλοστάσιο ἐνός ἀδιάλλακτου φιλελευθερισμοῦ ἀλλά ἀποτέλεσαν συνονθύλευμα προκαπιταλιστικῶν ἀντιλήψεων (κοινωνική κινητικότητα τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας), ἐκσυγχρονιστικῶν ἀστικῶν ἰδεολογημάτων (ἀπουσία ἠθικῆς τῆς ἐργασίας στούς Ἕλληνες ἐργάτες), ἰδεολογικοποιήσεων πραγματικῶν ἀδυναμιῶν (ἐλλειψη ἐξειδίκευσης καί χαμηλή παραγωγικότητα) καί προβολῶν τῶν οἰκονομικῶν ἀναγκῶν τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας εἰς βάρος τῶν κοινωνικῶν της συνεπειῶν.¹⁶ Σέ ἐκτεταμένο ἄρθρο στό *Δελτίο τοῦ Ἐμπορικοῦ Ἐπιμελητηρίου Ἀθηνῶν*, στά

ρα, ὅπως τόν Ἐκπαιδευτικό Ὅμιλο. Σχετικά βλ. Π. Κανελλόπουλος, *Ἡ ζωή μου*, Ἀθήνα 1985, σ. 34-37. Χρήσιμες στάθηκαν οἱ συζητήσεις μέ τόν Ἰωάννη Ζάρρα στίς 22 καί 27 Σεπτεμβρίου, καί στίς 6 Δεκεμβρίου 1986. Τόν εὐχαριστῶ καί ἀπό ἐδῶ.

8. Στίς ἐτήσιες διεθνεῖς συνδικαλιστικές ἐργασίες ἀπό τό 1919 ἕως τό 1936, ὁ Ζάκκας ἀντιπροσώπευσε τήν ἑλληνική κυβέρνησι σέ 11 συνδιασκέψεις (ἀπό τό 1924 ἕως τό 1932), ὁ Τουρνάκης σέ 4 (1925-1929), ὁ Καλιτσουνάκης τό 1924 καί ὁ Κανελλόπουλος τό 1930. Τήν ἀντιπροσώπευση τῶν ἐργατικῶν ὀργανώσεων μονοπόλησαν σχεδόν οἱ Καλομοίρης σέ 12 συνδιασκέψεις (1921 καί ἀπό τό 1924 ἕως τό 1935), ὁ Λαμπρινόπουλος σέ 5 συνδιασκέψεις (1919-1926) καί ὁ στενός συνεργάτης τοῦ Καλομοίρη, Κωνσταντῖνος Μαραγκάκης σέ 4 συνδιασκέψεις (1929-1935).

9. Ὁ Σπ. Κορώνης ἦταν συμμαθητής τοῦ Παπαναστασίου στό Βερολίνο καί μαθητής τῶν Schmoller καί Wagner. Ἐξέδωσε, προλογίζοντάς τα, τά ἔργα τῶν W. Sombart, *Τό προλεταριάτον*, καί Ed. Bernstein, *Ἡ ἀπεργία*, Ἀθήνα 1921. Ἀπηχώντας ἐπίσης τίς θεωρίες τοῦ γερμανικοῦ κρατικοῦ σοσιαλισμοῦ, ὁ Καλιτσουνάκης μετέφρασε καί συμπλήρωσε, μέ ἀναφορές στά ἑλληνικά πράγματα, τό ἔργο τοῦ E. Hegner, μαθητῆ τῶν Schmoller καί Wagner, *Τό ἐργατικόν ζήτημα*, Ἀθήνα 1919. Τίς θεωρίες τοῦ γαλλικοῦ συνδικαλισμοῦ ἀπηχοῦσε κυρίως ὁ Σβῶλος πού μετέφρασε τό βιβλίον τοῦ L. Duguit, *Τό κοινωνικόν δίκαιον, τό ἀτομικόν δίκαιον καί ἡ μεταμόρφωσις τοῦ κράτους*, Ἀθήνα 1923. Βλ. ἐπίσης Γ. Πάσχος, *Κράτος καί πολίτευμα στό ἔργο τοῦ Ἀλ. Σβῶλου*, Θεσσαλονίκη 1981, καθὼς καί Ἄγ. Τσιτσεκλῆς, «Αἱ θεωρίαι τοῦ L. Duguit», περ. *Ἀρχεῖον Οἰκονομικῶν καί Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν*, τόμ. 5 (1925), σ. 135-150, ὅπου καί ἡ σύνδεση μέ τή συζήτηση περί ἐπαγγελματικῆς ἐκπροσώπησης. Φυσικά οἱ ἀναφορές αὐτές ἀποτελοῦν ἐλάχιστες ἐνδείξεις σέ σχέση μέ τό εὖρος τοῦ θέματος πού ἀφορᾷ τήν εἰσαγωγή τῆς κοινωνιολογίας στήν Ἑλλάδα καί τή διαμόρφωσιν τῶν διανοουμένων τοῦ μεσοπολέμου. Πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτῆ στράφηκαν οἱ ἀνακρινάσεις τῶν Ἀλ. Κύρτης καί Μιχ. Ψαλιδόπουλου, στά συνέδρια *Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καί ὁ ἀστικός ἐκσυγχρονισμός*, Ρέθυμνο 22-26 Σεπτεμβρίου 1986, καί Ἀλέξανδρος Παπαναστασίου, *οἱ κοινωνικῆς, οἰκονομικῆς καί πο-*

λιτικῆς ἀντιλήψεις του

, Ἀθήνα 5-7 Δεκεμβρίου 1986.

10. Ἰ. Μανωλεδάκης, «Ἱστορική εἰσαγωγή στό ἑλληνικό ἐργασιακό δίκαιο», περ. *Δίκαιο καί πολιτική*, τόμ. 3 (1982), σ. 65-96.

11. Ἐνδεικτικὴ ἡ δραστηριότητα τοῦ Ἀ. Ζάκκα ἀναφορικά μέ τήν καθιέρωση τῶν κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων: ἐτοίμαζε σ.ν. πού ὑπερέβαινε τίς ἐπαγγελίες τῆς κυβέρνησης Βενιζέλου, ἐγκαθίδρυσε παράλληλο κανάλι ἐπικοινωνίας μέ τό ΔΓΕ καί χρησιμοποίησε τίς ἐργατικῆς ὀργανώσεις: «Πιστεύω», ἔγραφε ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ ΔΓΕ Andrian Tixier, «ὅτι στήν πραγματικότητα εἶναι ὁ Ζάκκας πού κατασκευάζει τό πρόγραμμα καί τίς ἀποφάσεις τῆς ΓΣΕΕ καί ἐπίσης προκαλεῖ τίς συγκεντρώσεις καί τίς διαδηλώσεις, πού ἔχουν σκοπὸ νά στηρίξουν τή δική του δράση». (Ἀρχεῖο Bureau International du Travail, XT/26.1., Ὑπόμνημα 30 Ἀπριλίου 1929).

12. Κ. Τριανταφυλλόπουλος, πρόλογος στόν τόμο τοῦ Ἀλ. Παπαναστασίου, *Πολιτικά κείμενα*, Ἀθήνα 1957, τόμ. Α', σ. ιγ'. Β. Ρόζος, *Ἡ ἑλληνική κοινωνική ἀσφάλισις, βασικαὶ ἀρχαὶ καί ἐξελίξεις τοῦ θεσμοῦ*, Ἀθήνα 1984, σ. 138.

13. Δ. Γούναρης, *Ζήτημα Ἐργατικόν. Ἀπεργία*, Ἀθήνα 1914. Ἑλληνική Ἐργατικὴ Ἐνωσις Πατρῶν, *Τό ἐργατικόν πρόβλημα καί αἱ προτάσεις εἰς τήν Βουλὴν τῶν Ἑλλήνων*, Πάτρα 1908, σ. 60-64. Δ. Ἀλικανιώτης, *Δημήτριος Γούναρης*, Ἀθήνα 1983, σ. 116-127 καί 168-175. Ἐπίσης Ἀβ. Μπεναρόγιας, *Ἡ πρώτη σταδιοδρομία τοῦ ἑλληνικοῦ προλεταριάτου*, Ἀθήνα 1975 (α' ἐκδ. Θεσσαλονίκη 1930), σ. 12-13 καί Δ. Καλιτσουνάκης «Ἡ κρατικὴ ἐργατικὴ πολιτικὴ ἐν Ἑλλάδι», *Ἐλεύθερον Βῆμα*, 24 Δεκεμβρίου 1922.

14. Γιά τήν παραβίαση καί τήν ἀνεπαρκῆ ἐφαρμογὴ τῆς ἐργατικῆς νομοθεσίας, οἱ ἐκθέσεις τῶν ἐπιθεωρητῶν ἐργασίας ἀποτελοῦν πλουσιότατη πηγή. Γιά τήν πρόκριση τῶν οἰκονομικῶν ζητημάτων σέ σχέση μέ τά κοινωνικά βλ. ἐπιστολὴ Βενιζέλου πρὸς Albert Thomas, 17 Σεπτεμβρίου 1928. Μέρους της παρέθεσα στήν ἀνακρινάση «Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καί τό ΔΓΕ».

15. Ἀν. Χατζηκυριάκος, *Βιομηχανικὴ πολιτικὴ*, Ἀθήνα 1929, σ. 56-66.

16. Στό ἴδιο, σ. 61. Ἐπίσης τό ὑπόμνημα τοῦ Συνδέσμου Ἑλλήνων Βιομηχάνων καί Βιοτεχνῶν πρὸς τήν κυβέρνησι γιά

1925, άνωνυμος συγγραφέας¹⁷ περιγράφει τήν αντίθεση αυτή ως ένδειξη πρωτογονισμού και προτείνει, αντί σπασμωδικών κινήσεων, τήν άποδοχή του ρόλου του έργατικού κινήματος, στις οικονομικές του διαστάσεις, και τήν υιοθέτηση τής προστατευτικής νομοθεσίας ώστε να έμποδιστεί ή πολιτικοποίησή του. 'Η έργατική πολιτική όλων των κυβερνήσεων τής περιόδου δέν άπειλούσε βέβαια τά συμφέροντα τής βιομηχανίας. 'Η όξυτάτη αντίθεση όμως των έργοδοτών προήλθε κυρίως από τή χαμηλή όργανική σύνθεση του κεφαλαίου, πού έξαρτούσε τήν έπιβίωση και τά κέρδη του από τήν έκτατική και όχι από τήν έντατική έκμετάλλευση τής εργασίας.¹⁸

Ταυτόχρονα, ή έργατική νομοθεσία, έστω και μέσα στή φιλελεύθερη αντίληψή της, σήμαινε άλλαγή τής θέσης του έργατή στην έπιχείρηση: τήν ύποταγή και τον ολοκληρωτικό έλεγχο τής ζωής του από τον έργοδότη θά αντικαθιστούσε ή διαπραγματέυση και ή κρατική ρύθμιση· για τό λόγο αυτό και οι συχνές έπικλήσεις των έργοδοτών στις πατριαρχικές σχέσεις τής έλληνικής έπιχείρησης.¹⁹ 'Από τίς κυριότερες αίτιάσεις του έργοδοτικού κόσμου προς τήν κυβέρνηση ήταν τό «πρόωρο» τής έργατικής νομοθεσίας στην 'Ελλάδα. Βέβαια, τά ύπομνήματα και οι περιγραφές των συνθηκών εργασίας, πού είναι γνωστές ως τώρα, άποκαλύπτουν μιá εικόνα πού στερεί από τον ισχυρισμό έρείσματα.²⁰ 'Αν ή έργατική νομοθεσία θεωρηθεί πρόωρη, έχει περισσότερο τή σημασία πρόωρης ύποχώρησης στά αίτήματα του έργατικού κόσμου.

τά αίτια τής κρίσης και τά μέτρα για τήν αντιμετώπισή της, έφ. Οικονομολόγος 'Αθηνών, 18 'Ιανουαρίου 1930, σ. 9-10.

17. *** «Τό έργατικόν ζήτημα», Δελτίον 'Εμπορικόν και Βιομηχανικόν 'Επιμελητηρίου 'Αθηνών, τόμ. 6 (1925), σ. 330-463. Πιθανόν του Καλιτσουνάκη, άν κρίνουμε από τίς όμοιότητες, στή δομή και στό περιεχόμενο, μέ τή μελέτη του Herkner πού μετέφρασε και συμπλήρωσε, ό.π., σμ. 9.

18. Στά 1930 ύπολογίζονταν ότι έπί του συνόλου τής έλληνικής παραγωγής, τό κόστος τής εργασίας ήταν 40%, των πρώτων ύλων 48%, ή έξυπηρέτηση του κεφαλαίου 5% και τό κόστος τής άνανέωσης των μηχανών 7%: 'Αν. Μπερνάρης, «'Η διάρθρωσις και αι προσπάθειαι προσαρμογής τής έλληνικής οικονομίας», περ. ΑΟΚΕ, τόμ. 13 (1933), σ. 193-184. Σύμφωνα μέ τον Λ. Παπαγιαννάκη («Οί διάφορες φάσεις και τά βασικά χαρακτηριστικά τής έλληνικής έκβιομηχάνισης», Οικονομικός Ταχυδρόμος, 24 Μαρτίου 1983, σ. 62-70) «ή παραγωγή στηρίζεται σέ ένα πλῆθος δασμοβίωτων μικρομονάδων χαμηλής έξειδίκευσης και παραγωγικότητας. 'Η αύξήσή της έχει έντατικό χαρακτήρα και ύποστηρίζεται περισσότερο από επενδύσεις σέ φτηνή ανθρώπινη εργασία, παρά από τήν ύποκατάστασή της μέ μηχανικό έξοπλισμό και αύξηση τής παραγωγικότητας» (σ. 68). Βλ. επίσης Ξ. Ζολώτας, 'Η 'Ελλάς εις τό στάδιον τής έκβιομηχανίσεως, 'Αθήνα 1926, σ. 77-78, και Mark Mazower, «L' economia greca du rante la «grande depressione» dei primi anni '30», Rivista di storia economica, ν.σ. 2 (1985), σ. 371-392.

19. Σπ. Κορώνης, 'Η έργατική πολιτική των έτών 1909-1914, 'Αθήνα 1944, σ. 75· του ίδιου πρόλογος στό Ed. Bernstein, 'Η άπεργία, 'Αθήνα 1921, σ. ε'-λε'.

20. Βλ. τά έντυπα ύπομνήματα τής 'Ελληνικής 'Εργατικής 'Ενώσεως Πατρών, Πάτρα 1908, του 'Εργατικού Κέντρου 'Αθηνών, 'Αθήνα 1911, του Συνδέσμου άλληλοβοηθείας θερμα-

Είναι γεγονός ότι ή έργατική νομοθεσία δέν προήλθε ως άποτέλεσμα συνδικαλιστικής πίεσης, ως άπάντηση δηλαδή σέ ένα έκτεταμένο άπεργιακό κίνημα, παρά τό γεγονός ότι από τό 1909 σημειώνεται (και δέν έχει ακόμα έρευνηθεί έπαρκώς ή έκταση και τά διαρθρωτικά χαρακτηριστικά του) πολλαπλασιασμός των άπεργιών και των έργατικών σωματείων.²¹ 'Εφόσον, λοιπόν, ή πρωτοβουλία είναι κρατική, φέρει και τά ανάλογα χαρακτηριστικά πού, για τήν ώρα, μπορούν να συνοψιστούν στον κρατικό πατερναλισμό και στην έλλειψη άμοιβαιότητας. 'Η έλλειψη άμοιβαιότητας παραπέμπει στό πρόβλημα τής χρήσης του νόμου. 'Ως στοιχείο του νομικού έπικοδομήματος ή έργατική νομοθεσία φέρει τά χαρακτηριστικά τής κοινωνικής δομής. Ταυτόχρονα όμως περικλείει διαδικασίες πού έχουν τή δική τους λογική και είναι διατυπωμένες μέ μορφή πού συνεπάγεται άναφορές σέ ένα μοντέλο γενικής ίσοπολιτείας. 'Η έπίκληση, έπομένως, του νόμου από τήν έργατική τάξη και ή χρησιμοποίηση των διαδικασιών πού περικλείει δίνουν στον κοινωνικό άνταγωνισμό και νομική μορφή. Στρέφει δηλαδή τό έργατικό κίνημα να διεκδικήσει νομική θεσμοθέτηση των αίτημάτων του και έφαρμογή του νόμου. Μέ τον τρόπο αυτό ή έργατική νομοθεσία δέν άποτυπώνει μόνο σχέσεις ταξικής κυριαρχίας, αλλά άποτελεί έπίσης κίνητρο και σημείο ταξικού άνταγωνισμού. 'Η διεκδίκηση έφαρμογής του νόμου 2112 του 1920 «περί ύποχρεωτικής καταγγελίας τής συμβάσεως εργασίας», πού όδήγησε στην γενική άπεργία του Αυγούστου 1923, και ή διεκδίκηση, μέ άπεργιακές κινητοποιήσεις στα 1924-1925, έφαρμογής τής διεθνούς σύμβασης για τό όχτάωρο, πού υπέγραψε ή 'Ελλάδα στα 1920, άποτελούν δύο μόνο παραδείγματα.²²

στών Πειραιώς, 'Αθήνα 1911, του Συλλόγου 'Εμποροπαλλήλων Βόλου, Βόλος 1912. Σύμφωνα μέ τήν έκθεση έπιθεωρήσεως εργασίας του 1913 «ή έλλειψις νόμου μέχρι του 1912 προβλέποντος περί τής ασφαλείας του έργάτου είχαν άποθρασύνει εις τοιοῦτον βαθμόν πολλούς των εργοστασιαρχών, ώστε διά λόγους κακώς έννοουμένης οικονομίας, έκαμνον τάς παραγωγείας των μηχανημάτων μέ τήν ρητήν έντολήν όπως τοῦτα μή φέρουν προφυλακτικά καλύμματα εις τούς όδοντωτούς τροχούς, ουδέ όλα τ' άλλαχού έπιβαλλόμενα έξασφαλιστικά μέτρα, άδιαφοροῦντες έντελώς διά τήν άσφάλειαν και τήν ζωήν των έργατών των». Παρατίθεται από τον Κορώνη, 'Η έργατική πολιτική, ό.π., σ. 58.

21. 'Αν και οι αντίπαλοι του συνδικαλιστικού ν. 281/1914 κατηγορούσαν τήν κυβέρνηση ότι παρακίνησε μέ τό νομοθετικό της έργο τούς έργάτες να ιδρύσουν σωματεία, έντούτοις τά δύο τελευταία χρόνια πριν τό νόμο παρατηρήθηκε «ιδρυτική βουλιμία» συνδικάτων: Κορώνης, 'Εργατική πολιτική, ό.π., σ. 37, σμ. 2.

22. 'Αλ. Σβώλος, «'Η γενική άπεργία του Αυγούστου (1923)», περ. 'Εγγύς και 'Απω 'Ανατολή, τόμ. Β' (1923-24), σ. 20-22, Δ. Καλιτσουνάκης, «Τό ζήτημα τής άνεργίας», έφ. 'Ελεύθερος Τύπος, 12-15 'Ιουλίου 1923, Δ. Στρατής, 40 χρόνων άγώνες των 'Ελλήνων σιδηροδρομικών 1905-1945, 'Αθήνα 1959, σ. 116-122, Δ. Λιβιεράτος, Τό έλληνικό έργατικό κίνημα 1918-1923, 'Αθήνα 1985, σ. 141-150, και του ίδιου, Κοινωνικοί άγώνες στην 'Ελλάδα (1923-1927), 'Αθήνα 1985, σ. 36-50. Στόν καθημερινό τύπο και στα περιοδικά τής έποχής ύπάρχει άφθονο πληροφοριακό ύλικό πού ή χρησιμοποίησή του θά άναδείξει πλευρές των άπεργιακών αυτών κινήματων άγνωσμένες αλλά ούσιώδεις.

Ἡ χρήση τοῦ νόμου ὅμως δέν περιορίζεται στή διεκδίκηση τῆς ἐργατικῆς νομοθεσίας· περιλαμβάνει καί τή δυνατότητα τῶν συνδικαλιστικῶν ὀργανώσεων νά στηρίζουν καί νά ἐπιβάλλουν τήν ἐφαρμογή τοῦ νόμου. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή ἔχει ἐνδιαφέρον νά ἐπισημανθεῖ ἄν καί σέ ποιό βαθμό ἡ ἐργατική τάξη ἐπέβαλε τήν ἐφαρμογή τοῦ νόμου, ἄν δηλαδή ὑπῆρξε ἢ ὄχι ἀμοιβαιότητα ἀνάμεσα στή θεσμοθέτηση καί στή χρήση τῆς ἐργατικῆς νομοθεσίας.

Ἡ θέση τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος

Θά μπορούσε νά ὑποστηριχθεῖ πῶς μόνο μερικά τμήματα τῶν ἐργατῶν, ἐκεῖνα δηλαδή πού ἀνήκαν σέ μεγάλες ἐπιχειρήσεις (πού ἐξαρτῶνταν οἱ περισσότερες ἀπό τόν κρατικό φορέα καί εἶχαν ἰσχυρή συνδικαλιστική ὀργάνωση), ὅπως οἱ σιδηροδρομικοί, οἱ ἐργαζόμενοι στήν ἠλεκτροκίνηση, οἱ τριατατικοί, οἱ ἐργάτες φωταερίου καί οἱ καπνεργάτες (οἱ τελευταῖοι ἐξαιτίας τῆς μαζικότητας καί τῆς συγκέντρωσης τοῦ κλάδου, καθῶς καί τῆς ἰσχυρῆς συνδικαλιστικῆς τους παράδοσης) κατόρθωσαν νά κάνουν χρήση τῆς ἐργατικῆς νομοθεσίας καί νά ἐξασφαλίσουν τήν ἰσχύ τῆς.²³ Ἡ πλειονότητα ὡστόσο τῆς ἐργατικῆς τάξης, κατακερματισμένη σέ μικρές ἐπιχειρήσεις, μέ ἀβέβαιη, ρευστή ἐπαγγελματική ἀπασχόληση καί ἀδύναμο συνδικαλισμό, βρέθηκε, ὡς τά τέλη τῆς περιόδου, ἔξω ἀπό τή σφαῖρα ἐφαρμογῆς τοῦ νόμου καί συχνά μέ διεκδικήσεις ὑποδεέστερες ἀπό τίς νομικά ἰσχύουσες.²⁴ Μέ τή σειρά τῆς, ἡ ἀδυναμία ἐπιβολῆς τοῦ νόμου μέσα ἀπό τή συνδικαλιστική δράση ὀδήγησε, ἀναγκαστικά, στήν ἀναμονή τῆς ἐφαρμογῆς του μέσω τοῦ κρατικοῦ ἐλέγχου καί τῆς ἐπιτήρησης· στήν ἐξάρτηση δηλαδή ἀπό τό Τμήμα Ἐργασίας τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας. Γιά τό λόγο αὐτό τό αἶτημα ὀργάνωσης καί ἐπέκτασης τοῦ σώματος ἐπιθεωρητῶν ἐργασίας ἀπέκτησε κεντρική σημασία.²⁵ Ἔτσι, τό χαρακτηριστικό τῆς ἑλλειψῆς ἀμοιβαιότητας συναρτήθηκε μέ τόν κρατικό πατερναλισμό καί σφράγισε τόσο τήν ἐργατική νομοθεσία, ὅσο καί τόν τρόπο ἐφαρμογῆς τῆς, ὡς διαδικασίας διαχείρισης τῶν ἐργατικῶν ζητημάτων.²⁶ Ὁ κρατικός παρεμβατισμός ἐκφράστηκε μέ τήν ἐπιβολή ἑνός ἀσφυκτικοῦ ἐλέγχου, τόν περιορισμό τῶν συνδικαλιστικῶν ἐλευθεριῶν καί τήν ἀπομόνωση τῶν οἰκονομικῶν προβλημάτων τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀπό τίς πολιτικές λειτουργίες τῆς ἐργατικῆς τάξης ὡς συλλογικοῦ ὑποκειμένου. Μέ τήν ἔννοια αὐτή, παρά τήν υἱοθέτηση τοῦ μοντέλου τῆς τριμεροῦς συνεργασίας —πού ἀποτελεῖ θεωρητικό θεμέλιο τοῦ κράτους προνοίας— ἡ ἀποδοχή τῆς ἐργατικῆς συμμετοχῆς δέν σημαίνει καί τή διάθεση συνεργασίας μέ τήν ἐργατική τάξη· ἀντιπροσώπευσή τῆς ὑποβαθμιζόταν σέ ἐπιλεκτική πελατειακή σχέση μέ ὀρισμένες συνδικαλιστικές ὁμάδες.²⁷

Ἄλλωστε, τήν ἀποδοχή τοῦ διαπραγματευτικοῦ ρόλου τῶν ἐργατικῶν ὀργανώσεων τήν ἐμπόδιζε τό εὐρύτερο πολιτικό κλίμα τῆς ἐποχῆς: ἀπέκλειε τό μεγαλύτερο καί μαχητικότερο τμήμα τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, τό κομμουνιστικό, ἀπό τίς πολιτικές διαδικασίες, θεωρώντας το ἀνθεθνικό. Ἔτσι, ὁ κρατικός πατερναλισμός πρὸς τό ἐργατικό κίνημα συνοδευόταν ἀπό χρήση βίας, εἴτε αὐτή ἐκφράστηκε ἄμεσα, μέσω βίαιης καταστολῆς τῶν ἀπεργιῶν καί τῶν

ἐκδηλώσεων διαμαρτυρίας, εἴτε θεσμοθετήθηκε σέ νόμους ὅπως τό «ιδιώνυμο».

Στό ἐργατικό κίνημα κατά συνέπεια ὑπολείπονταν δύο διέξοδοι: Εἴτε νά ὑποκαταστήσει τή συνδικαλιστική πάλη μέ τήν πολιτική —πράγμα πού σήμαινε τήν ἐνίσχυση τῆς κομμουνιστικῆς ἐπιρροῆς σέ σχέση μέ τή ρεφορμιστική— εἴτε νά καταφύγει σέ αἰτήματα καί μορφές δραστηριότητας συντεχνιακοῦ τύπου, πού ἀπαιτοῦσαν δηλαδή ἀποσπασματικές ρυθμίσεις ἐπιμέρους ζητημάτων, βρισκόνταν σέ κατευθεῖαν σύνδεση καί εἰσήγαν τό ἐργατικό ζήτημα στό

23. Γ. Τρίμης, *Αἱ διεκδικήσεις τῶν ἐργαζομένων*, Ἀθήνα 1948, σ. 45-48.

24. Ἔνα δεῖγμα: Ὅταν τό 1927 ἐπισκέφθηκε ὁ διευθυντής τοῦ ΔΓΕ Albert Thomas τήν Ἑλλάδα, τό συνδικάτο καί ἡ ἀπεργιακή ἐπιτροπή τῶν ὑφαντουργῶν τοῦ ἔγραψαν: «Θέλουμε νά σᾶς ποῦμε πῶς μισή ὥρα ἀπό τήν Ἀθήνα, κάτω ἀπό τή μύτη τῆς κυβέρνησης ὑπάρχουν ἐργάτες πού δουλεύουν 14 καί 16 ὥρες γιά 15-30 δρχ. Ὑπάρχουν μικρά κορίτσια πού δουλεύουν 15 ὥρες γιά 10 δρχ. Καί ἀκόμη: πῶς αὐτός ὁ μισθός μειώνεται μερικές φορές στίς 5-8 δρχ. (...) Ἄν δηλώσετε πῶς πρέπει νά ἐργαζόμαστε ὀκτώ ὥρες, ἐμεῖς θά σᾶς ποῦμε ὅτι στίς σημαντικές συνθήκες τῆς ἀνεργίας εἴμαστε εὐχαριστημένοι ἄν δουλεύουμε 10 ὥρες γιά 30 δρχ. καθημερινά. Μήπως ὑπάρχει διεκδίκηση μικρότερη ἀπ' αὐτήν»; (BIT, Fond A. Thomas, Voyages 1927, Grèce, 4 Μαρτίου 1927).

25. Ἡ ΓΣΣΕ θεωροῦσε ὡς κύρια αἰτία τῆς παραβίασης τῆς ἐργατικῆς νομοθεσίας τήν ἀνεπάρκεια τῆς ἐπιθεώρησης ἐργασίας. (BIT, Fond A. Thomas, Relations du Directeur, Grèce, Καλομοίρης πρὸς Thomas, χ. ἡ 1929). Τό πρόβλημα βέβαια δέν ἀνάγεται μόνο στήν ἑλλειψη τοῦ προσωπικοῦ, τῶν ἱκανοτήτων ἢ τῶν μέσων πού διέθετε, ἀλλά ἐπίσης καί στό πλῆθος τῶν μικροεπιχειρήσεων (πού πρακτικά ἦταν ἀδύνατο νά ἐλεγχθοῦν), στήν ἀκαταλληλότητα τῶν ἀρμόδιων δικαστηρίων —γί' αὐτό καί τό αἶτημα ἰδρύσεως ἐργατικῶν δικαστηρίων—, στήν πολυπλοκότητα τῆς νομοθεσίας, στήν ἀνεξέλεγκτη ἐργασία στό σπίτι κ.λπ.: BIT, *Les problèmes du travail en Grèce*, Γενεύη 1949, σ. 85-110. Ταυτόχρονα, στίς ἐργασιακές σχέσεις τῆς περιόδου σᾶς ἐργατικῆς δύναμης (συντροφιές οἰκοδόμων) ἢ τῶν μικρῶν μονάδων παραγωγῆς μέ συντεχνιακή παράδοση ἴσχυε τό προφορικό ἐργατικό δίκαιο, ἀνεπηρέαστο ἢ ἀνταγωνιστικό σέ σχέση μέ τό γραπτό: Χ. Γκοῦτος, *Ἐργασιακές σχέσεις τῶν οἰκοδόμων στή χερσαία Ἑλλάδα μετά τό 1800*, Ἀθήνα 1985, σ. 133-137.

26. Ἡ εἰσηγητική ἔκθεση τοῦ ἀναγκαστικοῦ νόμου 16/20 Νοεμβρίου 1935 «Περί ρυθμίσεως συλλογικῶν διαφορῶν ἐργασίας» εἶναι ἐξαιρετικά εὐγλωττη: «Αἱ διαφοραὶ ἐργασίας δέν περιορίζονται ὅπως ἀλλάχου εἰς ὄξυν ἔστω ἀλλά ἐντοπισμένον ἀγῶνα μεταξύ ἐργοδοτῶν καί μισθωτῶν. Ἀπό τῆς πρώτης ἐκδηλώσεως τῆς διενέξεως οἱ ἐνδιαφερόμενοι σπεύδουν νά προσφύγουν εἰς τήν διοίκησιν καί νά ζητήσουν τήν ὑπέρ τῶν ἀπόψεων των ἐπέμβασιν τοῦ κράτους. Ὑπό τά συνθήκας αὐτάς τά ἐκβιαστικά μέσα τῶν ἐνδιαφερομένων χάνουν τήν σημασία των. Τό λόκ-ἄουτ καί ἡ ἀπεργία μακράν τοῦ νά τείνουν εἰς ἐκβιασμόν τῶν ἀντιπάλων ἀποβλέπουν εἰς ἐκβιασμόν τῆς πολιτείας νά ἐπέμβῃ ὑπέρ τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης ἀπόψεως».

Ἄν λοιπόν ἡ ἀπεργία ἐρμηνεύεται ὡς ἐκβιασμός τοῦ κράτους, ἡ ποινικοποίηση καί ἡ κατάργησή τῆς ἀποτελοῦν λογική συνέπεια. (Ἡ εἰσηγητική ἔκθεση εἶναι ἐνδιαφέρουσα καί ἀπό ἄλλη πλευρά. Διαπνέεται ἀπό τίς θεωρίες τοῦ γαλλικοῦ «solidarisme» πού ἐδῶ φτάνουν στήν κορπορατιστική-φασιστική ἐκδοχή τους). Ὑφυπουργεῖον Ἐργασίας, *Νομοθεσία μισθωτῶν*, Ἀθήνα 1936, σ. 129-131.

γενικότερο πελατειακό σύστημα της ελληνικής κοινωνίας. Παραδείγματα αυτής της σύμφυσης αποτελούν: ο δαιδαλώδης χαρακτήρας της ελληνικής εργατικής νομοθεσίας (π.χ. για τη ρύθμιση των ωρών εργασίας, από το 1911 ως το 1940, εκδόθηκαν πάνω από 50 νομοθετήματα²⁸)· η αντιμετώπιση της ανεργίας με τη μέθοδο των κλειστών επαγγελμαμάτων ή της επιβολής έμμεσου κοινωνικού φόρου.²⁹

Τέλος, η δημιουργία πολυάριθμων κλαδικών ή κατά επιχειρήσεις ασφαλιστικών ταμείων σε συνδυασμό με την απουσία ενός ευρύτερου διεκδικητικού κινήματος γενικευμένων κοινωνικών ασφαλίσεων, καθώς και η αντίδραση της υπαγωγής των κλαδικών ταμείων στο ΙΚΑ, στα 1930-34.³⁰

Οι γενικότεροι προσδιορισμοί

Η εργατική πολιτική του μεσοπολέμου δέν διαμορφώθηκε όμως άντανακλώντας τά σταθερά μόνο χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας· εξαρτήθηκε και από τίς πολλαπλές αλλαγές πού πυροδότησε ή πολεμική δεκαετία 1912-1922 και ή Μικρασιατική καταστροφή. 'Ο Α' παγκόσμιος πόλεμος αποτελεί μιά τομή στην όργάνωση του κράτους και στην αντιμετώπιση του εργατικού ζητήματος, όπως και στην εξέλιξη του εργατικού κινήματος διεθνώς.³¹ Τήν επίδρασή του στό πεδίο των συνταγματικών θεσμών και στην ένιςχυση των αὐταρχικών δομών του ελληνικού κράτους μπορούμε νά τήν παρακολουθήσουμε στή σχετική μελέτη του Νίκου Άλιβιζάτου.³² Ταυτόχρονα, όμως, ό πόλεμος και ή πίεση του προσφυγικού ζητήματος ανάγκασαν τό ίδιο τό κράτος νά υπερβεί τό στάδιο κατά τό όποιο τά κοινωνικά προβλήματα αποτελούσαν περιπτώσεις έλέγχου και άστυνόμευσης· τό ανάγκασαν νά αναλάβει λειτουργίες πού στην προηγούμενη περίοδο θεωρούσε αὐτονόητα ως πεδίο τής ιδιωτικής φιλανθρωπίας. 'Η εξέλιξη αυτή δέν

σήμαινε έγκατάλειψη τής αρχής τής άστυνόμευσης. Δύο παραδείγματα: τό 1919, στή συζήτηση για τόν νόμο «περί άντιφυματικών ίατρείων, νοσοκομείων κ.λπ.» στή Βουλή, ένας από τούς άγορητές πρότεινε ως αποτελεσματικότερο μέτρο «τήν έκτομήν των όρχων και των ώθηκων» των φυματικών, ώστε νά προληφθεϊ ή μόλυνση του «ύγιους κοινωνικού σώματος».³³ Γράφοντας πάλι για τά νοσοκομεία, πού στήθηκαν πρόχειρα άμέσως μετά τό 1922, ό Νικόλαος Μακρίδης έστίαζε τό ενδιαφέρον του περισσότερο στην άπουσία άστυνόμευσης παρά περίθαλψης: «Ένιαχού μάλιστα, έλλείπει επαρκούς άστυνομικής δυνάμεως και μέχρις ού διατεθη ήμιν επαρκής αριθμός όπλιτων προς φρούρησην των εύλογιώντων, ήναγκάσθημεν νά καταρτίσωμεν, εκ του προχείρου και εξ έντοπίων, σώμα ύγειονοφυλάκων».³⁴

Η ύγειονομική κατάσταση του πληθυσμού πού άποκάλυψε ή έπιστράτευση 200.000 έφένδρων, ή επικίνδυνη αύξηση τής νοσηρότητας πού άκολούθησε τή συρροή των προσφύγων,³⁵ τό ζήτημα τής στέγασης στίς πόλεις και τής άγροτικής έγκατάστασης, ή αναγκαιότητα έξυγίανσης των πόλεων με άποχετευτικά έργα και ύδροδότηση, άκόμη και προβλήματα άπασχόλησης των προσφύγων, ώθησαν τό κράτος νά αναλάβει τό ίδιο πρωτοβουλίες αντιμετώπισης τους. Έτσι από τόν νόμο 346 του 1914 «περί έπιβλέψεως τής δημοσίας 'Υγείας», πού όργάνωνε κυρίως τόν έλεγχο παρά τήν περίθαλψη, έφτασε στην ίδρυση ιδιαίτερου ύπουργείου Περιθάλψεως τό 1917, τό όποιο μέσα από διαδοχικές μεταμορφώσεις και παρά τήν κατάργησή του επί Παγκάλου, κατέληξε στό ύπουργείο 'Υγείνης του 1926.³⁶

Μέσα από τίς εξελίξεις αυτές όφειλούμε νά ξετάσουμε τήν εργατική πολιτική τής περιόδου, και έδω θά έπισημάνω δύο πλευρές τής: τή σύνδεση με τόν έξωτερικό παράγοντα και τήν άλληλεξάρτηση τής εργατικής πολιτικής, ιδιαίτερα τής ασφαλιστικής πολιτικής, με τά προβλήματα έξυγίανσης τής κοινωνίας — τυπικό χαρακτηριστικό δηλαδή του άστικού έκσυγχρονισμού.

Ο Μικρασιατικός πόλεμος και τό προσφυγικό όδήγησαν στην έξάρτηση από τήν ΚΤΕ, τόσο για τήν έξασφάλιση πριν τό 1922 εύνοϊκού διεθνούς κλίματος, όσο και για τήν αντιμετώπιση των χρηματοδοτικών άναγκών έπειτα. Μέσω τής ΚΤΕ, ή ελληνική εργατική πολιτική συνδέθηκε και εξαρτήθηκε από τό ΔΓΕ: όργανισμό πού όχι μόνο σκόπευε στή δημιουργία έναλλακτικής λύσης στον κομμουνισμό, αλλά συμπύκνωνε και τίς κατακτήσεις τής εύρωπαϊκής εργατικής τάξης, προτείνοντας τό κράτος προνοίας και τήν τριμερή συνεργασία κράτους-εργατών-έργοδοτών. Δύο σημαντικές στιγμές τής ελληνικής εργατικής νομοθεσίας, δηλαδή ή καθιέρωση των διεθνών συμβάσεων του 1920 για τό όχτάωρο, τήν παιδική και τή γυναικεία εργασία, καθώς και ή δημιουργία των κοινωνικών ασφαλίσεων, στα 1928-1932, συνδέονται με τίς έπιταγές του ΔΓΕ. 'Ιδιαίτερα οι κοινωνικές ασφαλίσεις υπήρξαν, από τεχνική άποψη, σχεδόν έξ ολοκλήρου δημιούργημα του διεθνούς οργανισμού. Παράλληλα, ή πολιτική άπόφαση για τήν ίδρυσή τους, με άφετηρία τήν αναδιοργάνωση των ύγειονομικών υπηρεσιών, άνήκει στό ευρύτερο πλαίσιο τής διαδικασίας έξυγίανσης τής ελληνικής κοινωνίας, πού περιλαμβάνει έπίσης τήν εργατική τάξη και τούς άγώνες τής.³⁷

27. Η τριμερής συνεργασία εκφράστηκε με τήν ίδρυση του 'Ανωτάτου Συμβουλίου 'Εργασίας τό 1911· άν και ύπολειπορούσε ή περιέπεσε σε άδράνεια, διατηρήθηκε ως τό 1931, όταν ιδρύθηκε τό Συμβούλιο 'Εργασίας. Κορώνης, ό.π., σ. 76-77, Σ. Κλάδας, 'Η εργατική μας πολιτική και νομοθεσία, 'Αθήνα 1945, σ. 34-35, και Λεονταρίτης, ό.π., σ. 54-55, όπου και κριτική του θεσμού.

Στό Α.Ο.Σ., στό Σ.Ε., στίς διάφορες έπιτροπές εργατικών ζητημάτων και στην αντιπροσώπευση στό ΔΓΕ, οι εργατικοί αντιπρόσωποι προέρχονταν από τά συνδικάτα του Πειραιά πού έπηρέαζε αρχικά ό Εύ. Μαχαίρας και άργότερα ό Καλομοίρης, καθώς και από τήν παράταξη του 'Αρ. Δημητράτου, μεταξικού ύπουργού 'Εργασίας.

28. BIT, *Les problèmes du travail en Grèce*, ό.π., σ. 114.

29. Π.χ. σιγαροποιοί, καπνεργάτες, φορτοεκφορτωτές λιμανιών, λεμβούχοι, άμαξοκαραγωγείς, ύδροπωλητές, άλευροποιοί, ήθοποιοί, ξενοδοχοϋπάλληλοι, τυπογράφοι, έφημεριδοπώλες κ.λπ., BIT, ό.π., σ. 77-78, και Τρίμης, ό.π., σ. 81-91.

30. Πελατειακές σχέσεις και κλαδικά ταμεία: 'Αλ. Παπαναστασίου, *Πολιτικά κείμενα*, ό.π., τόμ. Β', σ. 835.

31. Kathleen Burk, *War and the State: The Transformation of British Government (1914-1919)*, Λονδίνο 1982.

32. Ν. 'Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974*, 'Αθήνα 1983.

Καθώς όμως η ἀφετηρία τῆς κρατικῆς πολιτικῆς βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὸ σύστημα σχέσεων ἐργατικῆς καὶ ἀστικῆς τάξης (καὶ τὶς συνακόλουθες ἰσορροπίες), κατέληγε στὴν ἀδιαφορία γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν μεταρρυθμίσεων καὶ στὴν προσαρμογὴ τους στὰ διαρκῆ χαρακτηριστικὰ τῆς ἐργατικῆς νομοθεσίας τῆς περιόδου: στὴν ἔλλειψη ἀμοιβαιότητος καὶ στὸν κρατικὸ πατερναλισμὸ. Ἡ ἀλληλοτροφοδότηση τῶν δύο τάσεων, πού στὸ συνέδριο τῆς Κρήτης περιέγραφα ἀναλυτικότερα ὡς «φαῦλο κύκλο», εἶχε συνέπειες καὶ στοὺς δύο πόλους τῆς ἀντίθεσης, δείχνοντας τὰ ὅρια καὶ τοὺς περιορισμοὺς τῶν κοινωνικῶν μεταρρυθμίσεων στὴν Ἑλλάδα τοῦ μεσοπολέμου. Ἡ συρρίκνωση τοῦ κράτους προνοίᾳ ἀντισταθμιζόταν ἀναπόφευκτα ἀπὸ τὴν επέκταση τοῦ κράτους-φύλακα. Στὰ 1928 ὁ Ἀλέξανδρος Παπαναστασίου σχολιάζει στὴ Βουλὴ: «Ἡ πολιτικὴ ἢ ὁποῖα σήμερον ἐγένετο ἐδῶ ἐναντίον τοῦ κομμουνιστικοῦ κινδύνου, κατὰ βάσιν καὶ κατ' οὐσίαν στρέφεται ἐναντίον τῶν νομίμων ἐργατικῶν ἀξιώσεων».³⁸ Μὲ τὴ σειρά της, ἡ επέκταση τοῦ κρατικοῦ αὐταρχισμοῦ ἔθετε σὲ δεύτερο ἐπίπεδο τὶς συνδικαλιστικὲς διεκδικήσεις σὲ σχέση μὲ τὶς πολιτικὲς.

Στὰ 1936, μετὰ τὰ αἱματηρὰ γεγονότα τῆς Θεσσαλονίκης καὶ λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ δικτατορία τῆς 4ης Αὐγούστου, δηλαδή στὸ τέλος τῆς περιόδου πού ἐξετάσαμε, ὁ Ἀλέξανδρος Σβῶλος, κεντρικὴ φυσιογνωμία τοῦ ἐσωτερικοῦ κύκλου προετοιμασίας τῆς ἐργατικῆς πολιτικῆς καὶ διαχείρισης τῶν ἐργατικῶν προβλημάτων, σὲ ἄρθρο του μὲ τίτλο «Κράτος καὶ κοινωνικὴ πολιτικὴ» συνόψιζε τὴ σχέση αὐτὴ καὶ τὶς συνέπειές της: «Εἰδικότερον διὰ τοὺς ἐργάτας εἶναι γνωστόν ὅτι οἱ ὄροι τῆς ζωῆς εἶναι ἐλαττωματικοί, ὅτι πλῆθος ἀνηλίκων ἐργάζονται παρά πάντα νόμον, ὅτι ὑπάρχει σοβαρὰ ἀνεργία ἐργατῶν, μικροεπαγγελματιῶν καὶ μορφωμένων νέων. Ἡ ἀπόστασις μεταξὺ τῆς εὐμαρείας τῶν ὀλίγων καὶ τῆς βιοπάλης τῶν πολλῶν εἶναι

* Ἀνακοίνωση στὸ συνέδριο «Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καὶ ἡ ἐποχὴ του», Ἀθήνα, Δεκέμβριος 1986.

33. Ἐφ. Συζ. Βουλῆς, 17 Δεκεμβρίου 1919, σ. 288-89. Ἀναφορά ἀπὸ τὴ διατριβὴ πού ἐτοιμάζει ὁ Ν. Καπανίδης: *Ἡ κλειστή περίθαλψη στὰ 1909-1940*.

34. Ν. Μακρίδης, *Αἱ ὑπηρεσίαι ὑγιεινῆς ἐν Ἑλλάδι*, Ἀθήνα 1934, σ. 34.

35. Φ. Κοπανάρης, *Ἡ δημόσια ὑγεία ἐν Ἑλλάδι*, Ἀθήνα 1933, σ. 41-51, 87 κ.ά.

36. Κ. Παπακωνσταντίνου, *Ἡ ἀντίληψη δημοσίου καὶ ἰδιωτικῆς*, Ἀθήνα 1918 καὶ Μακρίδης, ὁ.π., σ. 15-80.

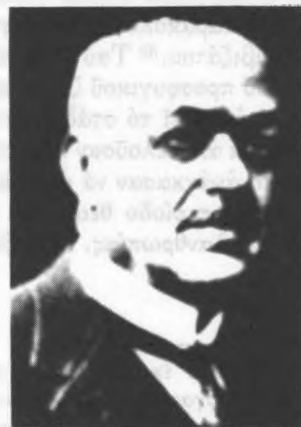
37. Τὰ σχετικὰ σὲ περίληψη, στὴν ἀνακοίνωσή μου στὰ πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου Κρήτης, βλ. σημ. 4.

38. *Ἐυρετήριον Συζητήσεων Κοινοβουλίου*, Μέρος Γ' (1909-1936), Ἀθήνα 1980, σ. 882 (ἀγόρευση στίς 30 Ἰανουαρίου 1928).

39. *Ἐλεύθερον Βῆμα*, 17 Ἰουνίου 1936.

μεγαλυτέρα σήμερον παρά ἄλλοτε». Τὸ κύριο ζήτημα ὅμως καὶ οἱ ἄμεσοι στόχοι ἀφοροῦσαν τὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο τῆς σχέσης τοῦ κράτους μὲ τοὺς πολίτες. Ἡ σχέση αὐτὴ δὲν ἐξαρτῶνταν ἀπὸ τὶς κυβερνητικὲς μεταβολές. Ἀφοροῦσε τὴν ἰδεολογικὴ καὶ νοοτροπιακὴ ὑπόσταση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ πού «δὲν ἀνέχεται τὰς ὁμαδικὰς ἐκδηλώσεις τῶν διαφορῶν τάξεων τοῦ λαοῦ καὶ καταφεύγει μὲ περισσὴν εὐκολίαν εἰς αἱματοχυσίας». Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ πίστευε ὅτι «τὸ προέχον εἶναι νὰ μεταβληθεῖ ὀριστικῶς ἢ διαχειρήσῃ τῶν κοινωνικῶν ζητημάτων (καὶ τὸ κράτος) νὰ ἐπιβάλλει στοιχειώδη σεβασμὸν πρὸς τὸν πολίτην, τὰ δίκαιά του καὶ τὴν ζωὴν του».³⁹

Italo SVEVO

Η ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΤΟΥ ΖΗΝΩΝΑ

Εισαγωγή
ΜΑΚΗΣ ΤΡΙΚΟΥΚΗΣ
Μετάφραση
ΚΟΥΛΑ ΚΑΦΕΤΖΗ

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΚΛΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΕΞΑΝΤΑΣ

Ο δουλοκτητικός τρόπος παραγωγής

του Δημήτρη Κυριάτα

Σέ όλόκληρο τόν ἀρχαῖο κόσμο, βασικός παραγωγικός τομέας ὑπῆρξε πάντα ὁ ἀγροτικός. Ἡ βιοτεχνία καί τό ἐμπόριο, παρά τόν σημαντικὸ ρόλο πού ἔπαιξαν γιά μεγάλες χρονικές περιόδους, δέν ἦταν παρά δευτερεύουσες οἰκονομικές δραστηριότητες. Ὡστόσο, οἱ ἀγροτικές αὐτές κοινωνίες τοῦ μεσογειακοῦ χώρου κατάφεραν ἀπὸ τόν ἕκτο περίπου αἰῶνα νά ἀναπτύξουν ἕναν λαμπρὸ πολιτισμὸ πόλεων. Σ' ἕνα βαθμὸ, τό ἐπίτευγμα αὐτὸ ὀφειλόταν σέ μιάν ἰδιότυπη ἐχμετάλλευση τῆς ὑπαίθρου ἀπὸ τό ἄστυ.

Ἕνα μεγάλο (συχνά τό μεγαλύτερο) μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τῶν ἀρχαίων πόλεων, ἀκόμα καί τὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τους, παρήγε ἀγροτικὰ προϊόντα κυρίως γιά αὐτοκατανάλωση. Χωρὶς τὴν ἀπόσπασση (μέ τόν ἕναν ἢ τόν ἄλλο τρόπο) ἑνὸς ἐπαρκοῦς ἀγροτικοῦ πλεονάσματος θά ἦταν ἀδύνατον νά τραφεῖ ὁ συγκεντρωμένος στό ἄστυ πληθυσμὸς πού δέν ἐργαζόταν στὸν ἀγροτικὸ τομέα. Καί τό πιὸ σημαντικό, χωρὶς τό πλεόνασμα αὐτό, μέρος τοῦ ὁποῖου διοχετευόταν στό ἐξαγωγικὸ ἐμπόριο, θά κατέρρευε ὅλη σχεδόν ἡ οἰκονομία τοῦ ἄστεως. Γιά νά προσδιοριστεῖ λοιπὸν ἡ οἰκονομικὴ βάση τοῦ κλασικοῦ καί γενικότερα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, τό ζητούμενο εἶναι ὁ τύπος τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς πού ἐπέτρεπε αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὴν ἀπόσπασση καί ἀξιοποίηση ἀγροτικοῦ πλεονάσματος.

Στὸν ἑλληνικὸ κόσμο πού διαμορφώθηκε μετὰ τὴν κάθοδο τῶν Δωριέων, ὁ πρῶτος τύπος παραγωγῆς πού ἐπέτρεψε τὴν ἀπόσπασση σημαντικοῦ μέρους τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων γιά τὴ διατροφή ἑνὸς σχετικὰ μεγάλου ἀριθμοῦ μὴ ἄμεσων παραγωγῶν ἦταν αὐτὸς τῆς Σπάρτης (καί ὀρισμένων ἄλλων περιοχῶν ὅπως ἡ Θεσσαλία καί ἡ Κρήτη, γιά τίς ὁποῖες ὅμως πολὺ λίγα εἶναι γνωστά). Μέ τὴν ἐπιτυχή κατάκτηση τῆς γύρω περιοχῆς, πρὶν τὰ τέλη τοῦ ὄγδοου αἰῶνα, οἱ Σπαρτιάτες, ἐχμεταλλεόμενοι τοὺς κατοίκους τῆς, ἰδιοποιήθηκαν γιά ἀρκετοὺς αἰῶνες χωρὶς νά ἐργάζονται οἱ ἴδιοι μεγάλο μέρος τοῦ ἀγροτικοῦ πλεονάσματος. Ἀπὸ πλευρᾶς ὀργάνωσης τῆς παραγωγῆς τό σπαρτιατικὸ μοντέλο ἦταν μιὰ ἐπανάσταση. Στὶς κοινωνίες «ἀνατολικοῦ τύπου» οἱ μεγάλες μάζες τοῦ πληθυσμοῦ ἦταν δεμένες μέ τὴ γῆ. Ὁ πληθυσμὸς αὐτὸς ἀντάλλαζε μεταξὺ του, καθὼς καί μέ τοὺς ἐμπόρους καί βιοτέχνες, μικρὸ μέρος τοῦ ἀγροτικοῦ τοῦ πλεονάσματος, ἀλλὰ τό μεγαλύτερο διοχετευόταν ὡς ἐνοίκιο ἢ φόρος στὴ βασιλικὴ αὐλὴ, τὴν κρατικὴ γραφειοκρατία καί τό ἱερατεῖο. Τό πλεόνασμα τῆς παραγωγῆς τῶν

εἰλώτων, ἀντίθετα, τό ἀποσποῦσε ὀλόκληρη ἡ κοινότητα τῶν Σπαρτιατῶν ὁμοίων. Χάρη στὴν ἐξασφάλιση αὐτῆ, οἱ Σπαρτιάτες ἐπιδόθηκαν στὴ στρατιωτικὴ τους ἐκπαίδευση (πού ἦταν ἄλλωστε ἀναγκαία γιά τόν διαρκὴ ἐλεγχὸ τῶν εἰλώτων) καί ἀπέκτησαν τό πρῶτο πολίτευμα ὀπλιτῶν στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία.

Ἀπὸ μιάν ἄλλη ἄποψη, ὅμως, οἱ Σπαρτιάτες παρέμειναν πάντα δέσμιοι τοῦ παραγωγικοῦ τους συστήματος. Ἄν καί ἀποτελοῦσαν μιὰ τάξη κυριάρχων, δέν μπορούσαν οὔτε σέ μακροὺς πολέμους νά ἐμπλακοῦν οὔτε τὴν προσωπικὴ τους ἐλευθερία νά ἀναπτύξουν. Ὁ χαρακτήρας αὐτὸς τῆς κοινωνίας τους ἐξηγεῖ καί τὰ δύο μεγάλα παράδοξα τῆς ἱστορίας τῆς Σπάρτης. Τό πρῶτο εἶναι ὅτι ἐνῶ χάρη στὴν κυριαρχία τους πάνω στοὺς εἰλωτες ἀνέπτυξαν πρῶτοι μετὰ τὴν κατάρρευση τῶν μυκηναϊκῶν βασιλείων ἕναν πνευματικὸ πολιτισμὸ, δέν μπόρεσαν στὴ συνέχεια οὔτε κἀν νά τὸν διατηρήσουν. Ὁ ἐλεύθερος χρόνος πού διέθεταν, ἀπερίσπαστοι ἀπὸ παραγωγικὲς ἀσχολίες, ἀξιοποιούνταν ὅλος σχεδόν στὶς στρατιωτικὲς προετοιμασίες. Τό δεύτερο παράδοξο εἶναι ὅτι ἂν καί στὰ πολεμικὰ ἔργα ἦταν καλύτερα ἀσχημένοι ἀπὸ τοὺς συγχρόνους τους, ὄχι μόνο δέν κατάφεραν νά δημιουργήσουν μιάν αὐτοκρατορία μακεδονικοῦ ἢ ρωμαϊκοῦ τύπου, ἀλλὰ καί ὅταν βρέθηκαν νικητὲς στὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο δέν ἦταν κἀν σέ θέση νά ἀξιοποιήσουν τὴ νίκη τους ἐπὶ τῶν Ἀθηναίων.

Αὐστηρὰ μιλώντας, οἱ εἰλωτες δέν ἦταν δούλοι καί κατὰ συνέπεια ὁ τρόπος παραγωγῆς τῆς σπαρτιατικῆς κοινωνίας δέν ἦταν δουλοκτητικός. Ἡ ἀπόσπασση τοῦ πλεονάσματος τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς γινόταν βέβαια πάντα μέ ἐξωοικονομικούς ὄρους, σέ τελευταία ἀνάλυση μέ τὴν καταστολὴ καί τὴ βία, ἀλλὰ οἱ συνθήκες διαβίωσης τῶν εἰλώτων εἶχαν πιὸ πολλὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ μ' αὐτὲς τῶν δουλοπαροίκων τοῦ Μεσαίωνα, παρά μ' αὐτὲς τῶν δούλων τῆς Ἀθήνας. Τό

βασικό γνώρισμα τής διαβίωσης τών ειλωτών ήταν ότι δέν κρατούσαν μόνο τό απόλυτως αναγκαίο γιά τή συντήρησή τους προϊόν. Ἄπό τή συνολική τους παραγωγή κρατούσαν τουλάχιστον ὅσο χρειάζονταν γιά τή συντήρηση καί αναπαραγωγή ὀλόκληρων τών οικογενειῶν τους. Οἱ εἰλωτες ἀναπαράγονταν ὡς γένος (καί τάξη) μόνοι τους, διά τεκνοποιίας, καί εἶχαν οἱ ἴδιοι τίς φροντίδες ἀλλά καί τά μέσα αὐτῆς τῆς ἀναπαραγωγῆς. Ἡ ὀργάνωση τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς παρέμενε ἔτσι κατά βάση ὑπό τόν ἔλεγχο τών ἰδίων τών ἄμεσων παραγωγῶν, δηλαδή τών εἰλωτών.

Παρά τόν ἐπαναστατικό του χαρακτήρα, τό παραγωγικό αὐτό σύστημα ἐξάντλησε σχετικῶς γρήγορα τίς δυνατότητες μιᾶς συνεχοῦς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης. Ἡ ἐκμετάλλευση τών ειλωτών πού ἀνέδειξε τόν πρῶτο σπαρτιατικό πολιτισμό ἦταν τέτοιου τύπου πού ἐπέτρεπε τήν ἀπόσπαση μέρους μόνο τοῦ παραγωγικοῦ πλεονάσματος. Περαιτέρω αὐξηση τῆς οἰκονομικῆς ἐκμετάλλευσης δέν θά ἔθετε μόνο σέ ἄμεσο κίνδυνο τή σπαρτιατική κυριαρχία, ἀλλά θά δημιουργοῦσε καί προβλήματα στήν ἀναπαραγωγή τών ἄμεσων παραγωγῶν. Μόνη διέξοδος γιά οἰκονομική ἀνάπτυξη ἀπέμενε ἡ κατάκτηση γειτονικῶν περιοχῶν καί ἡ ἐνσωμάτωσή τους στό κοινωνικό καί παραγωγικό σύστημα τῆς Σπάρτης. Ἄλλά οἱ κατακτήσεις αὐτές, πού συνδέονται μέ τόν πρῶτο καί τόν δεύτερο Μεσσηνιακό πόλεμο, συνάντησαν σέ κάποιο σημεῖο τήν ἀποτελεσματική ἀντίσταση ἄλλων πόλεων (κυρίως τοῦ Ἄργους) καί τούς φυσικούς φραγμούς πού ὀφείλονται στή γεωγραφία τῆς Πελοποννήσου. Κάπου στά μέσα τοῦ ἔβδομου αἰῶνα (ἴσως λίγο νωρίτερα), ἡ ἐπέκταση τῆς σπαρτιατικῆς κυριαρχίας τερματίστηκε καί μαζί τῆς καί ἡ σπαρτιατική πνευματική ἀνθηση. Ἐκτοτε, κύριο μέλημα τών Σπαρτιατῶν δέν ἦταν ἡ ἀνάπτυξη ἀλλά ἡ διατήρηση τών οἰκονομικῶν τους προνομίων, πού ἀπειλοῦνταν διαρκῶς ἀπό ξεσχημισμό τών ειλωτών.

Ὁ τύπος ἀγροτικῆς παραγωγῆς καί ἐκμετάλλευσης πού ἀναπτύχθηκε μετά τόν ἔκτο αἰῶνα στήν Ἀθήνα καί σέ πολλές ἄλλες πόλεις εἶχε οὐσιαστικές διαφορές ἀπ' αὐτόν τῆς Σπάρτης. Οἱ Ἀθηναῖοι δέν ἦταν συλλογικοί ἰδιοκτῆτες ἑνός κατακτημένου λαοῦ· ἦταν ἀτομικοί ἰδιοκτῆτες μεμονωμένων ἀτόμων. Οἱ Σπαρτιάτες, ἡ καλύτερα μιᾶ διαρκῶς συρρικνωμένη ὁμάδα τους, ἐξασφάλιζαν ἕνα ἐπίπεδο διαβίωσης ἰδιοποιούμενοι συλλογικά τό ὑπερπροϊόν τῆς ἐργασίας τών ειλωτών. Ἡ προσωπική πρωτοβουλία καί δραστηριότητα τοῦ καθενός τους ἐπαιξε μικρό ἢ καθόλου ρόλο στήν παραγωγή. Στήν Ἀθήνα, ἀντίθετα (καί σέ μιᾶ σειρά ἄλλων πόλεων), ἡ ἀπόκτηση ἑνός δούλου ἦταν ἰδιωτική ὑπόθεση. Ἐνας Ἀθηναῖος ἀγόραζε κάποιον δούλο γιά νά τόν ἀξιοποιήσει κατά βούληση. Ἄν τόν ἤθελε γιά νά καλλιεργήσει τά κτήματά του ἔπρεπε νά τόν ἐν-

τάξει σέ μιᾶ ἐκ τών προτέρων ὀργανωμένη παραγωγική μονάδα. Ὅλη ἡ γῆ ἦταν ἰδιοκτησία τοῦ δεσπότη, τό ἴδιο καί τά ἐργαλεῖα, τά ζῶα, οἱ σπόροι κ.λπ. Ὁ δούλος μπορούσε νά βρεθεῖ δίπλα σέ ἄλλους δούλους τοῦ ἴδιου δεσπότη, μπορούσε νά βρεθεῖ δίπλα σέ ἐλεύθερους μισθωτούς ἐργάτες ἢ δίπλα στόν ἴδιο του τό δεσπότη (ἂν ἦταν μικροκαλλιεργητής), ὀργώνοντας, σπέρνοντας καί θερίζοντας. Δεσπότες μέ πολλούς δούλους χρειάζονταν ἕναν ἐπιστάτη — πού συχνά ἦταν κι αὐτός δούλος. Ὀργανωτής τῆς παραγωγῆς ἦταν ὁ ἴδιος ὁ δεσπότης ἢ ὁ ἐκπρόσωπός του· αὐτός καθόριζε πότε καί πῶς ἔπρεπε νά ἀπασχοληθοῦν οἱ δούλοι καί οἱ (μᾶλλον ἐλάχιστοι) μισθωτοί ἐργάτες του. Ὁ δεσπότης ἀναλάμβανε τά ἐξοδα γιά τή διατροφή, ἔνδυση καί διαμονή τοῦ δούλου του καί ἰδιοποιούνταν ὀλόκληρο τό προϊόν τῆς ἐργασίας του. (Εἶναι ἄλλο θέμα ἂν ὁ δεσπότης ἔκρινε σέ ὀρισμένες περιπτώσεις ὅτι εἶχε μεγαλύτερο συμφέρον νά δώσει κάποια αὐτονομία στό δούλο καί νά τοῦ ἐπιτρέψει νά κρατάει μέρος τοῦ εἰσοδήματός του).

Ἄπ' αὐτή τήν ἀτομική σχέση δούλου-δεσπότη ἀπέρρεαν δύο κύρια χαρακτηριστικά τοῦ παραγωγικοῦ συστήματος τῆς Ἀθήνας. Πρῶτον, ὁ δεσπότης ἀναλάμβανε προσωπικά τήν ἀναπαραγωγή τοῦ ἐργατικοῦ του δυναμικοῦ μέ τήν ἀγορά νέων δούλων γιά ἀντικατάσταση αὐτῶν πού πέθαιναν, ἀρρώσταιναν ἢ δραπετεύαν· καί δεύτερον (πού συνδέεται ἄμεσα μέ τό πρῶτο), ὁ δεσπότης εἶχε ἀνά πάσα στιγμή τή δυνατότητα νά αὐξομειώνει τόν ἀριθμό τών δούλων του, ἀνάλογα μέ τίς ἀνάγκες του — ἀρκεῖ βέβαια νά διέθετε τούς ἀναγκαίους πόρους καί νά ἔβρισκε ἀγοραστῆς ἢ ἐνοικιαστῆς, τή στιγμή πού τούς ἤθελε, γιά τούς πλεονάζοντες δούλους. Ζώντας ὑπ' αὐτές τίς συνθήκες, ὁ δούλος ἐξισωνόταν μέ τήν ἐργατική του δύναμη. Πέραν αὐτῆς δέν εἶχε οὔτε ἄλλα δικαιώματα οὔτε ἄλλες ὑποχρεώσεις. Στήν κοινή συνείδηση, καί στή φιλοσοφία ἀργότερα, ὁ δούλος θεωρήθηκε ἀντικείμενο (ἔμφυχο ἐργαλεῖο) μόνο ἀφοῦ ἡ πραγματικότητα τοῦ εἶχε στερήσει κάθε (ἢ σχεδόν κάθε) στοιχεῖο ὑποκειμενικότητας.

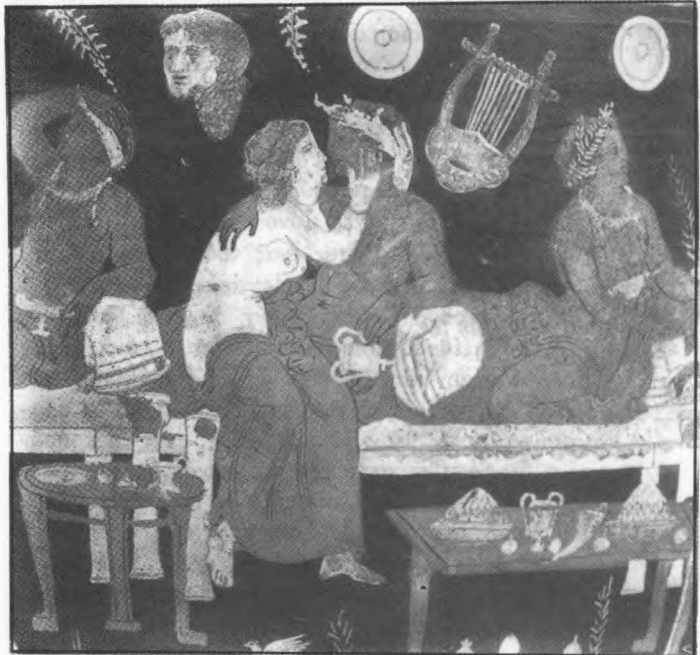
Ἄν ὁ τύπος ἐκμετάλλευσης τών ειλωτῶν δημιουργοῦσε δεσμούς γιά τούς ἴδιους τούς Σπαρτιάτες, ὁ τύπος ἐκμετάλλευσης τών δούλων ἀπελευθέρωνε τούς Ἀθηναίους. (Ἡ Ἀθήνα καί ἡ Σπάρτη ἀντιπροσωπεύουν τίς πιό γνωστές καί πιό ἐπιτυχημένες μορφές τών δύο τύπων ἐκμετάλλευσης. Οἱ Θεσσαλοὶ γιά παράδειγμα, πού ἐκμεταλλεύονταν τούς πενέστας, καί «δεσμεύονταν» ἀπ' αὐτούς, δέν κατάφεραν κἄν νά ἐμφανιστοῦν στό προσκήνιο τῆς ἱστορίας τήν κλασική ἐποχή. Οἱ Χίοι ἀπό τήν ἄλλη, πού εἰσήγαγαν δούλους, ἀνέπτυξαν δημοκρατικούς θεσμούς ἀντίστοιχους μ' αὐτούς τῆς Ἀθήνας). Τό παραγωγικό σύστημα τῆς Ἀθήνας, λοιπόν, πού ἀναπτύχθηκε πιό ἀργά καί πιό βασιανιστικά ἀπ' αὐτό τῆς Σπάρτης, ἀποδείχθηκε ἀνώτερο ἀπό κάθε προη-

γούμενο. Ἐκτός ἀπὸ τῆ δημιουργία ἑνὸς μοναδικοῦ πολιτισμοῦ, οἱ Ἀθηναῖοι φάνηκαν ἀκόμα καὶ στὸν στρατιωτικὸ τομέα τουλάχιστον ἰσάξιοι τῶν Σπαρτιατῶν. Γιά νά ἡττηθοῦν στὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο χρειάστηκαν σχεδὸν τριάντα χρόνια, ἕνας τρομερὸς λοιμὸς, μιά πανωλεθρία λόγω κακῶν χειρισμῶν στὴ Σικελία καὶ ἄφθονο περσικὸ χρυσάφι ὑπὲρ τῶν Σπαρτιατῶν. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἦττα τους δέν ἄργησαν νά ἐπαναφέρουν τοὺς δημοκρατικούς τους θεσμούς καὶ νά ὀργανώσουν μιά νέα συμμαχία ὑπὸ τὴν ἡγεμονία τους.

* * *

Ἔχει καθιερωθεῖ ἀπὸ μαρξιστὲς κυρίως ἱστορικούς νά χαρακτηρίζεται τὸ παραγωγικὸ σύστημα τῆς Ἀθήνας (καὶ τῶν ἄλλων πόλεων πού χρησιμοποιῶσαν δούλους στὴν παραγωγή) δουλοκτητικὸς τρόπος παραγωγῆς. Ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτὸς ξεκίνησε ἴσως ἀπὸ μιά παρεξήγηση. Ὑπολογίζοντας σέ 500.000 περίπου τὸν συνολικὸ πληθυσμὸ τῆς Ἀθήνας στὰ τέλη τοῦ τέταρτου αἰώνα, πολλοὶ μελετητὲς τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰώνα ἀνέβαζαν τοὺς δούλους γύρω στοὺς 400.000. Μὲ τέτοια δεδομένα δέν ὑπῆρχε ἀνάγκη οὔτε γιά λεπτομερῆ ἔρευνα οὔτε γιά προσεκτικὲς διατυπώσεις στοὺς ὀρισμούς. Ἡ ἀναλογία δούλων πρὸς ἐλεύθερους ἔδινε τέτοια ὑπεροχὴ στὴν παρουσία δούλων σέ ὄλους τοὺς τομεῖς ἀπασχόλησης, ὥστε κάθε σύγκριση μὲ ἄλλες μορφές ἐργασίας ἦταν πρακτικὰ περιττή. Ἡ παρεξήγηση ὀφείλεται στὴν παντελῆ σχεδὸν ἔλλειψη στατιστικῶν στοιχείων. Γιά τὴν Ἀθήνα πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, καὶ πού ἐνδιαφέρει ὄλους τοὺς μελετητὲς τῆς δουλείας στὴν ἀρχαιότητα, δέν ὑπάρχει καμιά ἀκριβῆς πληθυσμιακὴ πληροφορία. Ὁ Ἀθηναῖος ὡστόσο, ἕνας Ἕλληνας ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο πού ἔγραψε τοὺς Δειπνοσοφιστὰς στὰ τέλη τοῦ δευτέρου μ.Χ. αἰώνα, μνημονεύει τὴν πληροφορία κάποιου Κτησικλῆ (ἄγνωστης χρονολογίας) γιά μιά δημογραφικὴ ἀπογραφή πού ἔγινε στὴν Ἀττικὴ στὰ τέλη τοῦ τέταρτου π.Χ. αἰώνα. Σύμφωνα μὲ τὴν πληροφορία αὐτὴ οἱ Ἀθηναῖοι πολῖτες ἦταν 21.000, οἱ μέτοικοι 10.000 καὶ οἱ δούλοι (οἰκέται) 400.000. Οἱ δύο πρῶτοι ἀριθμοὶ ἀναφέρονται σχεδὸν σίγουρα σέ ἐνήλικους ἄρρενες καὶ ἔτσι κατὰ τὴν πληροφορία οἱ πολῖτες καὶ οἱ μέτοικοι μαζί μὲ τίς οικογενεῖς τους θά ἦταν 60.000-85.000 καὶ 25.000-35.000 ἀντιστοίχα. Μνημονεύοντας ἄλλο συγγραφέα ὁ Ἀθηναῖος προσθέτει ὅτι στὴν Κόρινθο (ἄγνωστο ποιά ἐποχὴ) ὑπῆρχαν 460.000 δούλοι καὶ ὅτι κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη στὴ (χαμένη) Αἰγινήτων πολιτεία ὑπῆρχαν στὴν Αἴγινα 470.000 δούλοι. Στὰ μέσα ἤδη τοῦ 18ου αἰώνα ὁ Ντέιβιντ Χιούμ εἶχε θεωρήσει τοὺς ἀριθμούς αὐτοὺς γελοίους, ἀλλὰ ἕναν αἰώνα ἀργότερα πολλοὶ μελετητὲς, στοὺς ὁποίους βασίστηκε καὶ ὁ Ἐνγκελς, ἐξακολουθοῦσαν νά

τοὺς παίρνουν στὰ σοβαρά. Σήμερα, ὡστόσο, ἐλάχιστοι ἱστορικοὶ δέχονται τοὺς ἀριθμούς τοῦ Ἀθηναίου ὀρισμένοι μάλιστα κάνουν τοὺς δικούς τους ὑπολογισμούς. Ὁ Τζόουνς, μὲ βάση τὴ μαρτυρούμενη κατανάλωση δημητριακῶν στὴν Ἀθήνα τοῦ τέταρτου αἰώνα, κατεβάζει τοὺς δούλους στοὺς 20.000!

Γιά ἕναν λίγο-πολύ δεδομένο συνολικὸ ἀριθμὸ ἐλεύθερων κατοίκων (πολιτῶν καὶ μὴ) περίπου 100.000-120.000, τὸ ἂν οἱ δούλοι ἦταν 20.000 ἢ 400.000 ἔχει τεράστια διαφορά. Τὸ παιχνίδι τῶν ἀριθμῶν δέν ἔχει βέβαια σταματήσει καὶ πολλοὶ μελετητὲς ἐξακολουθοῦν νά δίνουν διαφορὲς παραλλαγές. Ἀλλὰ ἡ γενικὴ τάση τῶν περισσότερων ἱστορικῶν σήμερα εἶναι νά κατεβάζουν τοὺς δούλους τῆς Ἀθήνας τοῦ τέταρτου αἰώνα σέ λιγότερους ἀπὸ 60.000. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἐνῶ κατὰ τοὺς ὑπολογισμούς πού δεχόταν ὁ Ἐνγκελς σέ κάθε ἐνήλικο ἄρρενα πολίτη ἀντιστοιχοῦσαν 18 δούλοι, μὲ τοὺς σημερινούς ὑπολογισμούς ἀντιστοιχοῦν 3, τὸ πολὺ 4. Ἄν, μάλιστα, ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι πολλοὶ δούλοι δέν συμμετεῖχαν καθόλου στὴν παραγωγή καὶ ὅτι ὀρισμένοι γαιοκτήμονες διέθεταν δεκάδες ἢ ἑκατοντάδες δούλους, τότε θά πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι ἡ μεγάλη πλειονότητα τῶν μεσαίων καὶ μικρῶν ἰδιοκτητῶν γῆς καλλιεργοῦσαν τὰ χωράφια τους μὲ μικρὴ ἢ καθόλου βοήθεια δούλων. Ἄλλες πόλεις τὴν ἴδια ἐποχὴ εἶχαν ἀναλογικὰ λιγότερους δούλους. Ἔτσι, τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι ἀκόμα καὶ στὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τους οἱ δουλοκτητικὲς πόλεις στὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ κόσμο βασιζόνταν γιά τὴν παραγωγή τους ἐξίσου, ἂν ὄχι περισσότερο, στὴν ἐργασία ἐλεύθερων ἀνθρώπων. Πολλοὶ μελετητὲς θεωροῦν, λοιπόν, ὅτι παρά τὸ ὅτι οἱ δούλοι ἔπαιζαν σημαντικὸ ρόλο στὴν παραγωγή, τὸ σύστημα αὐτὸ δέν μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ συνολικὰ ὡς δουλοκτητικὸς τρόπος παραγωγῆς.

Ἡ διαπίστωση αὐτή εἶναι ἀπό μιάν ἀποψη σωστή. Ἄν δουλοκτητικός τρόπος παραγωγῆς εἶναι αὐτός στόν ὅποιο ὁ κύριος ὄγκος τῆς παραγωγῆς προέρχεται ἀπό τήν ἐργασία δούλων, τότε αὐτός ὁ τρόπος παραγωγῆς ἤ δέν ὑπῆρξε ποτέ ἢ διήρκεσε γιά μικρές περιόδους (κυρίως στή ρωμαϊκή ἐποχή) καί σέ λίγες μόνο περιοχές. Κατά τόν Σέντ Κρουά, ὡστόσο, ἕνας τρόπος παραγωγῆς δέν ὀρίζεται ὡς πρὸς τήν ἐργασία πού συμβάλλει περισσότερο στήν παραγωγή ἀλλά ὡς πρὸς τή βασική μέθοδο ἰδιοποίησης τοῦ πλεονάσματος τῶν ἄμεσων παραγωγῶν ἀπό τίς κυρίαρχες τάξεις. Ὁ ὀρισμός αὐτός, πού εἶναι ἀπόλυτα σύμφωνος μέ τίς θεωρίες τοῦ Μάρξ, ἔχει τό προσόν ὅτι διαφωτίζει καλύτερα τό χαρακτήρα τῶν ἀρχαίων κοινωνιῶν. Ἀκόμα κι ἂν δεχτοῦμε τή μικρότερη ἀναλογία δούλων πρὸς ἐλεύθερους πού ἔχει προταθεῖ, προκύπτει ἡ παρακάτω εἰκόνα. Ἡ μεγάλη μάζα τοῦ ἐλεύθερου πληθυσμοῦ μιᾶς δουλοκτητικῆς πόλης ἀποτελοῦνταν ἀπό ἄμεσους παραγωγούς πού μέ ἡ χωρίς τή βοήθεια δούλων παρήγε πρωτευόντως γιά αὐτοκατανάλωση καί δευτερευόντως γιά ἐμπορευματικές ἀνταλλαγές. Οἱ κυρίαρχες τάξεις, ὡστόσο, πού ἀποτελοῦνταν ἀπό ἰδιοκτῆτες σχετικά μεγάλων ἐκτάσεων γῆς, ἀντλοῦσαν χωρίς νά ἐργάζονται ἕνα μεγάλο (ἴσως τό μεγαλύτερο) μέρος τοῦ εἰσοδήματός τους ἀπό τήν ἐκμετάλλευση τῆς ἀγροτικῆς καί βιοτεχνικῆς ἐργασίας δούλων (ἢ τήν ἐνοικίαση δούλων σέ τρίτους). Ἀπό τό ἀγροτικό καί βιοτεχνικό πλεονάσμα πού ἀποσποῦσαν οἱ κυρίαρχες τάξεις ἕνα μέρος πήγαινε γιά τίς καταναλωτικές τους ἀνάγκες καί ἕνα ἄλλο κυκλοφοροῦσε ὡς ἐμπόρευμα στήν ἐσωτερική καί διεθνή ἀγορά. Ἡ δυναμικότητα τῆς οἰκονομίας μιᾶς πόλης, ὁ βαθμός ἐκχρηματισμοῦ της, ἡ θέση της στό πλέγμα τῶν διεθνῶν σχέσεων, τά οἰκονομικά ἀποθέματα πού μποροῦσε νά συγκεντρώσει ἐξαρτῶνταν σέ μεγάλο βαθμό ἀπό τόν τύπο καί τήν ἔνταση τῆς οἰκονομικῆς ἐκμετάλλευσης πού ἀπέφερε εἰσοδήματα στίς κυρίαρχες τάξεις.

Μέ λίγο ὡς πολύ δεδομένη τήν ἔκταση τῆς γαιοκτησίας στίς ἀρχαίες ἐλληνικές πόλεις τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, ἡ μεγιστοποίηση τοῦ κέρδους ἐπιτυχανόταν κυρίως μέ τή μέγιστη ἐκμετάλλευση τῶν ἄμεσων παραγωγῶν. (Στή ρωμαϊκή ἐποχή, βέβαια, ἡ διαρκῆς επέκταση τῆς αὐτοκρατορίας επέτρεπε τή μεγιστοποίηση τοῦ κέρδους μέ νέες ἐπενδύσεις στή γῆ τῶν κατακτημένων περιοχῶν). Τή μέγιστη δυνατή ἐκμετάλλευση τῶν ἄμεσων παραγωγῶν τήν επέτρεπε στήν κλασική ἐποχή ὁ δουλοκτητικός τρόπος παραγωγῆς, κι αὐτό γιά τρεῖς κυρίους λόγους. Πρῶτον, πάνω στούς δούλους ἀσχοῦνταν ἕνας ἐξωοικονομικός καταναγκασμός ἀμεσότερος καί πιεστικότερος ἀπ' αὐτόν πού ἀσχοῦνταν στούς εἰλωτες (καί, ἀπ' ὅ,τι γνωρίζουμε, στούς ἄλλους κατακτημένους λαούς μέ τά διάφορα περίεργα ὀνόματα).

Δεύτερον, οἱ δούλοι δέν ἀναπαράγονταν βιολογικά, δηλαδή διά τεκνοποιίας, ἀλλά κυρίως μέ τήν ἀγορά αἰχμαλώτων πολέμου. Στίς συνθήκες τῶν συχνῶν πολέμων τῆς ἐποχῆς, ἀλλά καί τῆς διαδομένης πειρατείας, τῆς ἐκθεσης βρεφῶν κ.λπ., ἡ ἀγορά αἰχμαλώτων στοίχιζε πολύ λιγότερο ἀπό τή συντήρηση ὀλόκληρων οἰκογενειῶν, πού μέ τήν ὑψηλή παιδική θνησιμότητα ἔπρεπε νά εἶναι πολύτεχνες γιά νά ἐξασφαλίσουν τήν ἐπιβίωση δύο ἢ τριῶν παιδιῶν. Καί τρίτον, μέ τήν ἀγορά, τήν ἐνοικίαση καί τήν πώληση δούλων ἦταν σχετικά εὔκολο νά συντηρεῖται μόνον ὁ ἀναγκαῖος κάθε φορά ἀριθμός δούλων. Ἐτσι, τά ἔξοδα διαβίωσης τῶν δούλων περιορίζονταν στά ἀπόλυτως ἀπαραίτητα.

Από τίς παραπάνω γενικές παρατηρήσεις ἀπορρέουν δύο βασικά συμπεράσματα. Τό ἕνα εἶναι ὅτι στίς πόλεις ὅπου ὑπῆρχε δυνατότητα μαζικῆς ἀξιοποίησης δούλων στήν παραγωγή, οἱ κυρίαρχες τάξεις (πού ἦταν κυρίως τάξεις γαιοκτημόνων) ἔκαναν ὄλο καί περισσότερο χρήση δούλων γιά τίς παραγωγικές τους ἀνάγκες. Στό βαθμό πού ὁ δουλοκτητικός τρόπος παραγωγῆς ἐξασφάλιζε στίς κυρίαρχες τάξεις τήν κυριαρχία τους (ἀποδίδοντάς τους τό μεγαλύτερο μέρος τῶν εἰσοδημάτων τους), μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ καί ὡς κυρίαρχος τρόπος παραγωγῆς (ἀνεξάρτητα ἀπό τή συμβολή του στή συνολική παραγωγή μιᾶς πόλης). Τό ἄλλο συμπέρασμα εἶναι ὅτι στό βαθμό πού οἱ πόλεις στίς ὁποῖες κυριαρχοῦσε ὁ δουλοκτητικός τρόπος παραγωγῆς (ἐν προκειμένῳ κυρίως ἡ Ἀθήνα καί ἀργότερα ἡ Ρώμη) ἀναδεικνύονταν οἰκονομικά ἰσχυρότερες ἀπό ἄλλες πού εἴτε ἔκαναν μικρή χρήση δούλων εἴτε βασιζόνταν (ὅπως ἡ Σπάρτη) σέ ἄλλους τρόπους παραγωγῆς, ὁ δουλοκτητικός τρόπος παραγωγῆς μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ ὡς κυρίαρχος συνολικά στόν ἀρχαῖο ἐλληνικό (καί ἀργότερα ρωμαϊκό) κόσμον (καί πάλι ἀνεξάρτητα ἀπό τή συμβολή του στή συνολική παραγωγή).

Ἄν οἱ ὀρισμοί αὐτοί ἔχουν κάποια ἀξία, αὐτή δέν ἔγκειται στήν εὐρύτερη συγκατάθεση πού μποροῦν νά ἀποσπάσουν (ἡ τρέχουσα βιβλιογραφία δείχνει ὅτι κανένας ἀπό τοὺς σχετικούς ὀρισμούς δέν τείνει νά ἀποσπάσει εὐρύτερη συγκατάθεση) ἀλλά στή σχετική ἀποσαφήνιση ἐννοιῶν πού ἐμφανίζονται μέν πολύ συχνά στή βιβλιογραφία ἀλλά ἔχουν περιεχόμενο εἴτε ἱστορικά ἀνακριβές εἴτε ἀκαθόριστο. Πιό σημαντικό ζήτημα ἀπ' αὐτό τῶν ὀρισμῶν εἶναι ὡστόσο τό ζήτημα τῆς ἱστορικῆς πορείας τοῦ δουλοκτητικοῦ τρόπου παραγωγῆς καί εἰδικότερα τῆς ἱστορικῆς του γένεσης καί τῆς παρακμῆς του.

* Οἱ παρατηρήσεις πού διατυπώνονται στό κείμενο αὐτό ἀποτελοῦν μέρος μιᾶς συνολικότερης ἐργασίας γιά τοὺς δούλους καί τή δουλεία στήν ἀρχαιότητα.

Ο G.E.M. de Ste. Croix στην Αθήνα

«Σχέσεις εκκλησίας και
κράτους τόν πέμπτο μ.Χ. αιώνα»

Φίλοι του Πολίτη παρακάλεσαν τόν Τζέφρι ντέ Σέντ Κρουά, πού θά βρísκεται γιά λίγες μέρες στην Αθήνα, νά παρουσιάσει σέ δημόσια ὁμιλία πορίσματα τῶν πρὸς σφάτων ἐρευνῶν του.

Ὁ Τζέφρι ντέ Σέντ Κρουά διδάξε ἀρχαία ἱστορία γιά πολλά χρόνια στό Πανεπιστήμιο τῆς Ὁξφόρδης. Τό 1972 ἐξέδωσε ἕναν ὀγκώδη τόμο γιά τά αἷτια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Παρά τήν πληθώρα τῶν συγγραμμάτων πού ἔχουν ἀσχοληθεῖ μέ τό θέμα αὐτό, ἡ ὀξυδέρκεια καί πρωτοτυπία τῆς μελέτης τοῦ Σέντ Κρουά τήν κατέστησαν ἀμέσως βασική στή σχετική βιβλιογραφία. Γιά νά παρουσιάσει τίς ἀπόψεις του ὁ μελετητής δέν στάθηκε μόνο στά γεγονότα πού σχετίζονται ἄμεσα μέ τόν πόλεμο τῶν Ἀθηναίων μέ τούς Σπαρτιάτες, ἀλλά ἀνέλυσε βασικά ζητήματα τῆς οικονομίας καί τῆς πολιτικῆς στήν κλασική Ἑλλάδα. Σχεδόν δέκα χρόνια ἀργότερα κυκλοφόρησε τό δεύτερο βιβλίο του γιά τήν *Πάλη τῶν τάξεων στόν ἀρχαῖο ἑλληνικό κόσμο*. Τό περιεχόμενο τοῦ βιβλίου αὐτοῦ, ὅπως σ' ἕνα βαθμό καί τοῦ προηγούμενου, ξεπερνᾶ κατά πολύ τά ὅρια πού θέτει ὁ τίτλος του. Τό πρῶτο μέρος του εἶναι κυρίως θεωρητικό. Ἀνάμεσα σ' ἄλλα σχολιάζει τίς θεωρητικές προσεγγίσεις τοῦ Ἀριστοτέλη καί τοῦ Μάρξ καί καταγράφει τίς διάφορες μορφές οικονομικῆς ἐκμετάλλευσης στήν ἑλληνική καί ρωμαϊκή ἀρχαιότητα. Τό δεύτερο μέρος ἀνοίγεται σέ πολιτικά καί ἰδεολογικά ζητήματα γιά νά καταλήξει σέ μιά ἐρμηνεία τῆς «παρακμῆς καί πτώσης» τῆς Ρωμαϊκῆς Αυτοκρατορίας. Στό ἔργο αὐτό ἀξίζει ἰδιαίτερα νά προσεχτεῖ ἡ παράλληλη πραγμάτευση πολλῶν ζητημάτων πού κατά κανόνα ἀποτελοῦσαν θέματα ἐιδικῶν μελετῶν. Πρωτότυπες θεωρητικές προτάσεις συζητοῦνται ἐξίσου ἀναλυτικά μέ τό ἱστορικό ἀντικείμενο πού φιλοδοξοῦν νά ἐρμηνεύσουν· κρίνεται ἀκόμα σκόπιμο γιά τήν κατανόηση τῆς ἐξέλιξης τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου νά διερευνηθοῦν προσεκτικά ἡ δομή τῆς Ρωμαϊκῆς Αυτοκρατορίας καί ἡ ἐπίδραση πού ἄσκησε ὁ χριστιανισμός.

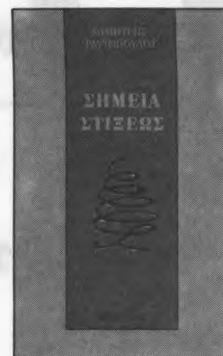
Ἡ ἱστορία τοῦ πρῶμου χριστιανισμοῦ ὡς συστατικοῦ στοιχείου τῆς ἱστορίας τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἔχει στήν πραγματικότητα ἀπασχολήσει τό μελετητή ἀπό τήν ἀρχή κιόλας τῆς ἐπιστημονικῆς του

σταδιοδρομίας. Δύο ἀπό τά ἄρθρα του, ἔνα γραμμένο τό 1963 γιά τούς διαγμούς τῶν χριστιανῶν καί ἕνα τό 1975 γιά τή στάση τοῦ πρῶμου χριστιανισμοῦ στό ζήτημα τῆς φτώχειας καί τῆς δουλείας, ἔχουν σημαδέψει ἀποφασιστικά τή μελέτη τῆς ἱστορίας τοῦ χριστιανισμοῦ. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι τά τελευταῖα χρόνια ὄλο καί περισσότεροι ἱστορικοί τῆς ἀρχαιότητας (ἀνάμεσά τους καί διακεκριμένοι μαθητές τοῦ Σέντ Κρουά) ἄρχισαν νά περιλαμβάνουν τήν ἱστορία τῆς θρησκείας ὡς τμήμα τῆς γενικῆς ἱστορίας — ἐνῶ μέχρι πρόσφατα συνέβαινε ἀκριβῶς τό ἀντίθετο: ἡ γενική ἱστορία καί ἡ θρησκευτική ἱστορία (ἰδίως ἡ ἱστορία τοῦ χριστιανισμοῦ) ἀποτελοῦσαν κατά κανόνα διακριτοῦς κλάδους ἐρευνας.

Ὁ Τζέφρι ντέ Σέντ Κρουά δέχτηκε μέ προθυμία τήν πρόσκληση νά μιλήσει στήν Αθήνα καί ζήτησε νά ἀναφερθεῖ στίς σχέσεις ἐκκλησίας καί κράτους ὅπως παρουσιάζονται στή Σύνοδο τῆς Χαλκηδόνας πού, ὅπως εἶναι γνωστό, ἔγινε στά μέσα τοῦ πέμπτου αἰώνα. Ἐνῶ ἡ συνήθης πρόκληση γιά τόν ἱστορικό, μάς εἶπε, εἶναι ἡ ἔλλειψη ἐπαρκῶν πληροφοριῶν, γιά τή μελέτη τοῦ τέταρτου καί τοῦ πέμπτου αἰώνα μ.Χ. ὁ μελετητής ἔχει νά ἀπαντήσει στήν πρόκληση πληθώρας πληροφοριῶν. Εἰδικά γιά τή χριστιανική αὐτή σύνοδο, τό πρωτογενές ὕλικό εἶναι τόσο πλούσιο πού συχνά ἔχει ἀποτρέψει τή συστηματική του μελέτη. Δέν εἶναι ὁμως μόνο αὐτός ὁ λόγος πού ὀδήγησε τόν ὁμιλητή στήν ἐργασία αὐτή. Ἡ Σύνοδος τῆς Χαλκηδόνας ἀναγνωρίστηκε ἀνεκὰθεν ὡς ἀποφασιστική γιά τήν ἐξέλιξη τοῦ χριστιανισμοῦ· δέν ἔχει πάντα προσεχτεῖ μιά ἄλλη, σημαντικότερη ἴσως, πλευρά τοῦ ζητήματος: ἡ «σύζευξη» ἐκκλησίας καί κράτους. Γιατί, ὅπως δείχνουν καθαρά οἱ πηγές, πραγματικοί προκαθήμενοι τῆς Συνόδου δέν ἦταν ἐπίσκοποι, ὅπως συνήθως πιστεύεται, ἀλλά οἱ αὐτοκρατικοί ἐκπρόσωποι. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι βρισκόμαστε σέ μιά μεταβατική ἐποχή, στό τέλος ἑνός κόσμου καί στήν ἀρχή ἑνός ἄλλου, στόν ὁποῖο ἐκκλησία καί κράτος θά γίνουν μαζί πρωταγωνιστές κοινωνικῶν ἐξελίξεων.

Ἡ ὁμιλία του θά γίνει στά ἀγγλικά τήν Τετάρτη 22 Ἀπριλίου, στίς 10.30, στό Ἐθνικό Ἰδρυμα Ἐρευνῶν.

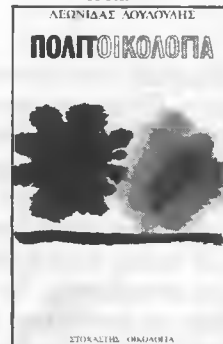
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΡΑΥΤΟΠΟΥΛΟΣ
ΣΗΜΕΙΑ ΣΤΙΣΕΩΣ

ΜΙΛΤΟΣ ΦΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΣ
Η ΠΕΤΡΑ

ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΛΟΥΛΟΥΗΣ
ΠΟΛΙΤΟΙΚΟΛΟΓΙΑ

ΛΟΥΚΑΣ ΑΕΕΛΟΣ
ΤΑΞΙΔΙ ΣΤΗ ΝΥΧΤΑ

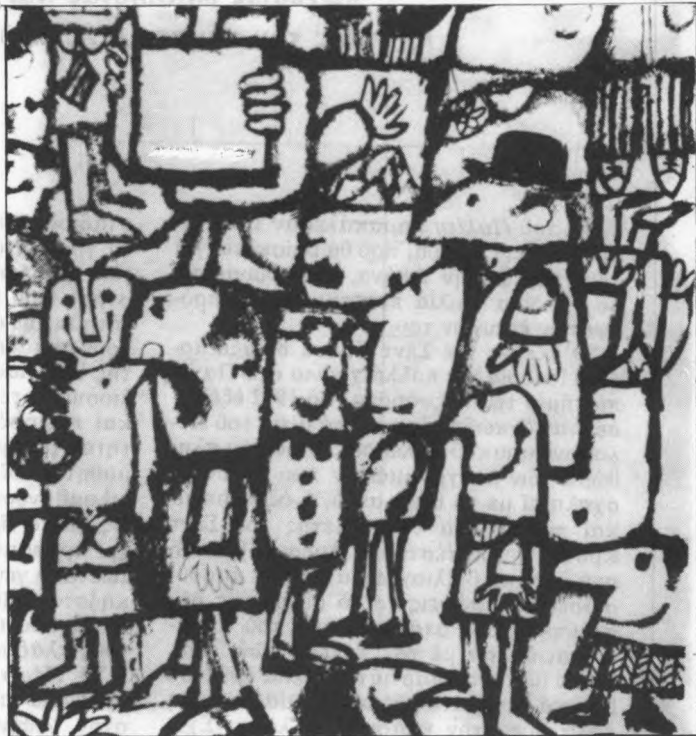
Μαυρομηχάλη 39
Τηλ. 3601956, 3610445
Αθήνα 10680

Ἡ «Εἰσαγωγή» τοῦ Μάρξ

στήν κριτική
τῆς ἑγελιανῆς
φιλοσοφίας
τοῦ δικαίου

τοῦ Κώστα Σταμάτη

Ἡ Συμβολή στήν κριτική τῆς ἑγελιανῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου. *Εἰσαγωγή*, ἀποτελεῖ τό δεύτερο κείμενο — τό ἄλλο ἦταν τό *Ἑβραϊκό Ζήτημα*¹ — πού δημοσίευσε ὁ Μάρξ στό *Γερμανο-γαλλικά χρονικά* (Φεβρ. 1844). Ἡ ἐπιθεώρηση αὐτή ἐκδόθηκε γιά βραχύ χρονικό διάστημα στό Παρίσι, ἀπό ἕναν κύκλο Γερμανῶν αὐτοεξόριστων διανοουμένων, ὁ ὁποῖος περιλάμβανε ριζοσπάστες δημοκρατικούς ὄσο καί σοσιαλιστές. Τό γραπτό αὐτό συντάχθηκε μέ τήν πρόθεση νά ἀποτελέσει *Εἰσαγωγή* σέ μιά πλήρως ἀναθεωρημένη ἔκδοση τῆς *Κριτικῆς τῆς ἑγελιανῆς φιλοσοφίας τοῦ κράτους καί τοῦ δικαίου*. Ὁ στόχος ὅμως αὐτός δέν πραγματοποιήθηκε ποτέ, κυρίως διότι στό μεταξύ ἡ ἴδια ἡ διανοητική πορεία τοῦ Μάρξ μετέθεσε τόν ἄξονα τοῦ ἐνδιαφέροντός του ἀπό τήν κριτική ἀνάλυση ἰδεῶν σέ κριτική τῶν κοινωνικῶν καί οικονομικῶν βάσεων παραγωγῆς τους καί τελικά, σταδιακά ἀσφαλῶς, σέ κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας.

Ἡ *Εἰσαγωγή* προϋπέθετε φυσικά τήν *Kritik des Hegelschen Staatsrechts* (1843),² ἰδιαίτερα τίς ἀναλύσεις τῆς τελευταίας σχετικῶς μέ τή σχέση τῆς ἀστικῆς πραγματικότητας ἀφ' ἑνός σέ κοινωνία ἰδιωτῶν (*bürgerliche Gesellschaft*) καί ἀφ' ἑτέρου στήν πολιτική σφαῖρα τοῦ κράτους. Στό ἔργο ἐκεῖνο ὁ νεαρός διανοητής εἶχε κιόλας ἐντοπίσει τό "στρώμα τῆς ἄμεσης ἐργασίας" ὡς τό ἀληθινό θεμέλιο, πάνω στό ὁποῖο οἰκοδομεῖται ἡ κοινωνική ζωή.³ Ἐνα χρόνο ἀργότερα, στήν *Εἰσαγωγή*, ἡ ἀντίληψη τῆς διαίρεσης τῆς κοινωνίας ἰδιωτῶν σέ "κοινωνικά στρώματα"

μετασχηματίζεται σέ ταξική θεωρητική προσέγγιση. Ἐπιπλέον, πράγμα πού συνιστᾶ ἀναμφίβολα τήν πρωτοτυπία τοῦ ἐν λόγω κειμένου, ὀρίζεται ἡ κοινωνική τάξη πού ἐπωμίζεται τό ἔργο τῆς προώθησης τῆς ὀλοκληρωμένης κοινωνικῆς χειραφέτησης τῶν ἀνθρώπων: τό προλεταριάτο. Ἡ κατάληξη αὐτή συνδέεται γι' αὐτό ἄμεσα μέ τά κεκτημένα τῶν ἀναπτύξεων τοῦ *Ἑβραϊκοῦ Ζητήματος*,⁴ πού ἦταν πρῶτον, ἡ μετατροπή τῆς θρησκευτικῆς καί ἐν γένει ἰδεολογικῆς κριτικῆς σέ κοινωνική καί πολιτική. Καί δεύτερον, ἡ διάκριση τῆς πολιτικῆς ἀπελευθέρωσης (ἀπό τά φεουδαρχικά κατάλοιπα) πρὸς τήν ὀλόπλευρη κοινωνική χειραφέτηση τῶν ἀνθρώπων (ἀπό τοὺς ἀλλοτριωτικούς καταναγκασμούς τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας).

Ἡ *Εἰσαγωγή* λοιπόν ἀποτελεῖ κατ' ἀρχήν μιά σφιχτοδεμένη συμπερίληψη τῶν βασικῶν φιλοσοφικῶν καί πολιτικῶν θέσεων τοῦ νεαροῦ Μάρξ, στό ὀδοιπορικό του πρὸς

1. Καί τά δύο αὐτά κείμενα περιέχονται στήν ἑλληνική ἔκδοση, Κάρλ Μάρξ, *Τό Ἑβραϊκό Ζήτημα* (Ὁδυσσεύς, 1978), μέ ἱστορική καί φιλοσοφική εἰσαγωγή τοῦ Μάριο Ρότσι, σ. 9-58.

2. Karl Marx, *Κριτική τῆς Ἑγελιανῆς Φιλοσοφίας τοῦ Κράτους καί τοῦ Δικαίου* (ἑλλ. μετ. Μπ. Λυκουδῆ, Παπαζήσης, 1978).

3. *Ο.π.*, σ. 123.

4. Βλ. Κώστα Μ. Σταμάτη, «Ἀνθρώπινη χειραφέτηση καί κριτική τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου στό "Ἑβραϊκό Ζήτημα" τοῦ Μάρξ», στό περιοδ. *Ὁ Πολίτης*, Δεκ. 1986, σ. 35-41.

μιά ιστορικά υλιστική κοινωνική συνείδηση. Παράλληλα προκαταβάλλεται στο κείμενο η κεντρική ιδέα μιάς μη ουτοπιστικής αντίληψης για την άταξική κοινωνία. Πρόκειται για την προσδοκία — αν και όχι ακόμη επιστημονικά τεκμηριωμένη — ότι η εργατική τάξη, συνειδητοποιώντας πώς αποτελεί αντικείμενο έκμεταλλεύσεως, θα μπορέσει να αναδειχθεί σε υποκείμενο της καθολικής κοινωνικής χειραφέτησης. Η προσέγγιση των ζητημάτων αυτών από τον νεαρό Μάρξ εμπεριέχει βέβαια μιά επαναστατική φιλοσοφική αντίληψη για την ιστορία. Η πραγματέυσή τους εντούτοις δεν συντελείται in abstracto, αλλά σε αναφορά με συγκεκριμένο ιστορικό παράδειγμα. Γίνεται δηλαδή με επίκεντρο την κοινωνική και πνευματική κατάσταση της Γερμανίας (I), άρα με ζητούμενο τη δυνατότητα μιάς επαναστατικής μεταβολής, έπικρασίας στις συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες του γερμανικού χώρου (II).

I. Από την κριτική της θρησκείας σε κριτική της πολιτικής και της (γερμανικής) κοινωνίας.

1. Από τις πρώτες κιόλας γραμμές της *Εισαγωγής* ο Μάρξ υπενθυμίζει επιγραμματικά το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο η κριτική της θρησκείας στάθηκε στη Γερμανία προαπαιτούμενο της πολιτικής κριτικής. Η χριστιανική θρησκεία είχε αποβεί βασική συνιστώσα του ιδεολογικού λόγου της πρωσικής μοναρχίας και επικάλυμμα του διαρκώς έντεινόμενου αυταρχισμού της, πού κορυφώθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1840. Η διεκδίκηση πολιτικών ελευθεριών απέναντι στην αυθαιρεσία του "χριστιανικού κράτους" της Πρωσίας προϋπέθετε επομένως τον κλονισμό της ιδεολογικής του νομιμοποίησης στη συνείδηση των εξουσιαζομένων. Αυτό με τη σειρά του εξυπονοούσε την κριτική της δήθεν "χριστιανικής" κρατικής ιδεολογίας του, πράγμα πού επιχείρησε με εύλογη σφοδρότητα η λεγόμενη νεοεγγελιανή Άριστέρα.⁵

Τό πολιτικό υπονοούμενο της έν λόγω κριτικής της (χριστιανικής ιδίως) θρησκείας ήταν λοιπόν ευδιάκριτο. Μέ το έργο του Λούντβιχ Φόουερμαπαχ ωστόσο τό έγχειρημα αυτό κατόρθωσε να φτάσει τό ύψος φιλοσοφικής κριτικής, ή όποία ζωογονούνταν από την ιδέα ότι ύψιστο όν για τον άνθρωπο είναι ο άνθρωπος (homo homini deus). Σύμφωνα με την ανθρωπολογική ανατροπή της θρησκείας, ή τελευταία αποτελεί την κορυφαία έκφανση της άλλοτρίωσης του ανθρώπινου πνεύματος. Ένώ ο λόγος του ανθρώπου είναι πού σχηματίζει θρησκευτικές παραστάσεις, οι τελευταίες υποθέτουν δογματικά ότι ή ανθρωπότητα είναι δημιούργημα Θείου Λόγου. Η θρησκεία λοιπόν είναι μιά μορφή σχέψης πού ανταποκρίνεται στην έλλειψη έπαρκους συνειδητοποίησης της δημιουργικότητας και των δυνατοτήτων του ανθρώπινου γένους, σύμφωνα με τον Φόουερμαπαχ.

Ο φοουερμαπαχιανός υλισμός παρέμενε εντούτοις ανιστορικός, θεωρησιακός, βεβαρημένος με ένα ιδεαλιστικό κατάλοιπο. Στη θεολογική ιδέα της δημιουργίας του κόσμου από ένα Θείο Πνεύμα άντέτασσε την ιδέα της δημιουργίας θρησκευτικών δοξασιών από τό ανθρώπινο πνεύμα. Ο "Άνθρωπος έκλαμβανόταν άφηρημένα ως σκεπτόμενη ύπαρξη, ή συνείδηση του όποιου μέλλει να διαφωτισθεί, μό-

λις καταφέρει να άρει τό θρησκευτικό πέπλο γύρω από τά ανθρώπινα πράγματα. Αυτό θα έπιτευχθεί, υποτίθεται, με την άνάκτηση από την ανθρώπινη συνείδηση της χαμένης μέσα στον κόσμο ούσίας του ανθρώπινου γένους.

Άπό τή φιλοσοφία του Φόουερμαπαχ ο Μάρξ παρέλαβε τον πυρήνα της ανθρωπολογικής κριτικής και του προσέδωσε τό ιστορικό βάθος πού του έλειπε. Τό θρησκευτικό φαινόμενο δεν όφείλεται σε πνευματική άδυναμία των ανθρώπων ούτε τά ανθρώπινα δεινά έχουν ως αίτία τον έλλιπή φωτισμό της ανθρώπινης συνείδησης, ιδιαίτερα την άλλοτρίωσή της μέσω θεολογικών αφαιρέσεων. "Αν ή θρησκεία είναι άντεστραμμένη συνείδηση του κόσμου, αυτό έγινε δυνατό διότι ο κόσμος ό ίδιος είναι "άντεστραμμένος". Πράγμα πού σημαίνει ότι ή θρησκευτική πίστη ίσοφαρίζει την άτέλεια και δυστυχία των έγκόσμιων πραγμάτων με την υποτιθέμενη τελειότητα ενός υπερκόσμιου "Όντος.

Η κριτική της θρησκείας από τον Μάρξ στο έργο αυτό πολύ απέχει από μιά θετικιστικού τύπου, επιστημονιστική έρμηνεία, τείνοντας σε μιά άφ' ύψηλου διαγραφή της θρησκείας ως "ψευδούς συνείδησης". Η μαρξική κριτική αποκαθιστά τον όρθό Λόγο όχι άπλως με την κατάδειξη της θρησκείας ως πλάνης, ως άρνητικής έμπειρίας της συνείδησης, αλλά με την αποκάλυψη της ιστορικής "θετικότητας" του φαινομένου. Η θρησκεία διαμορφώθηκε βασικά ως αποτέλεσμα, ως ιδεατή μετατόπιση της άδυναμίας των ανθρώπων μέσα στη φύση και την ιστορία. Συνάμα όμως στάθηκε "διαμαρτυρία" για την άθλιότητα της ανθρώπινης κατάστασης, "άναστεναγμός του καταπιεζόμενου πλάσματος", "πνευματικό άρωμα" για την παρηγοριά του απέναντι στην όδύνη και την καταπίεση. Οι σχετικές αναλύσεις του Μάρξ έλίσσονται σπειροειδώς μέχρι τό ακόλουθο συμπέρασμα, σε προέκταση κατά κάποιον τρόπο της πνευματικής επανάστασης πού άρχισε ο Κοπέρνικος στην επιστήμη, προχώρησε ο Κάντ στη φιλοσοφία και συνέχισε ο Φόουερμαπαχ με την ανθρωπολογική κριτική της θρησκείας: «Η θρησκεία δεν είναι παρά ο άπατηλός ήλιος πού κινείται γύρω από τον άνθρωπο, όσον καιρό αυτός δεν κινείται γύρω από τον έαυτό του». Ένώσω δηλαδή δεν συμφιλιώνεται συνειδητά με την ιδιότητά τους ως μέλους της κοινότητας του ανθρώπινου γένους, με όλες τις παρεπόμενες συνέπειες.

2. Μέ τούς όρους πού τίθεται τό πρόβλημα από τον Μάρξ, ή κριτική της θρησκείας μπορεί στο έξής να θεωρηθεί περαιωμένη, στο βαθμό πού παραπέμπει στον "κόσμο του ανθρώπου, του κράτους, της κοινωνίας", στο πλαίσιο των όποιων διαπλάθονται οι θρησκευτικές αντίληψεις. Στο έξής τό έργο της ιστορίας δεν έπιτρέπεται να άναζητείται σε ένα μεταφυσικό υπερπέραν, αλλά προκύπτει από μιά διαδικασία έμμενη της ίδιας της ιστορίας των ανθρώπων. Τό έργο αυτό όρίζεται λοιπόν με κριτήρια αξίας και αλήθειας πού πηγάζουν από την ανθρώπινη πράξη. Άντίστοιχα, τό έργο της φιλοσοφίας, έφόσον αυτή θέτει τον έαυτό της στην ύπηρεσία των πραγματικών άναγκών της ανθρωπότητας,

5. Βλ. σχετικά την εξαιρετικά διαφωτιστική μελέτη του David McLellan *The Young Hegelians and Karl Marx* (Macmillan Press, έπανάεδ. 1980).

θά πρέπει να είναι ή αποκάλυψη των επίγειων μορφών που παίρνει ή ανθρώπινη αλλοτρίωση. Κατά συνέπεια, ή κριτική του ουρανού της θρησκείας μετατρέπεται αναγκαία σε κριτική της γήινης κοινωνίας, των θεσμών της, της διανθρώπινης επικοινωνίας, στο έδαφος των οποίων ή συμβολική δημιουργικότητα των ανθρώπων συλλαμβάνει θρησκευτικές παραστάσεις.

Η ανάλυση που επιχειρείται στη συνέπεια του κειμένου από τον Μάρξ ενέχει χαρακτήρα "συμβολής σε τουτο τό έργο" της ιστορίας και της φιλοσοφίας, αν και με συγκεκριμένη ιστορική εφαρμογή, τή σύγχρονη του Γερμανία. Ο Μάρξ συσχετίζει την κοινωνικοπολιτική κατάσταση της πατρίδας του με τή γερμανική φιλοσοφία κράτους και δικαίου, μέσα από μία συγκριτική όπτική. Η γερμανική ιστορική πραγματικότητα υπολείπεται καταφανώς από τό βαθμό ιστορικής ανάπτυξης άλλων ευρωπαϊκών χωρών. "Όχι μόνο δέν είχε γνωρίσει άστική επανάσταση, αλλά και επηρεάστηκε έντονα από τήν Παλινόρθωση (Restauration) προαστικών μορφών εξουσίας, ύστερα από τό 1815. Τό ιστορικό αυτό κλίμα εξέφραζε με τρόπο άπολογητικό ή λεγόμενη Ιστορική Σχολή του δικαίου, σε κριτική της οποίας ό δημοσιογράφος Μάρξ του 1842 είχε αφιερώσει κιόλας ένα δριμύτατο άρθρο. Περιορίζεται γι' αυτό να υπενθυμίσει τή νομιμοποιητική λειτουργία της ύπέρ του "χριστιανικού" πρωσικού κράτους και των θεσμών του.

Σύμφωνα με τήν εκτίμηση του Μάρξ, τό σύγχρονο άστικό κράτος δέν έχει άπαλλαγεί τελείως από προαστικές θεσμικές επιβιώσεις —όπως π.χ. τό τιμηματικό (censitaire) έκλογικό καθεστώς, πρίν από τήν καθιέρωση της καθολικής ψηφοφορίας. Στο Έβραϊκό Ζήτημα άλλωστε είχε αποδείξει, ακόμη και με τήν πλήρη καθιέρωση της πολιτικής ισότητας, ή κοινωνική ανισότητα μεταξύ των πολιτών θά παρέμενε ανέπαφη. Έντούτοις, στο γερμανικό πολιτικό καθεστώς του 1843, πλάι στην κοινωνική ανισότητα δικαιώνεται και ή πολιτική. Αφού στή Γερμανία δέν έχει πραγματοποιηθεί ούτε καν ή πολιτική άπελευθέρωση των ανθρώπων, ή πρωσική άπολυταρχία εμφανίζεται παρωχημένη, "σε όλοφάνερη αντίφαση με γενικώς άγνωρισμένα αξιώματα" ισότιμης πολιτικής συμμετοχής και προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου, που ισχύουν σε περισσότερο προηγμένες άστικές χώρες. Με τήν έννοια αυτή, τό άπολυταρχικό πρωσικό κράτος θεωρείται από τον Μάρξ ως "όλοκλήρωση" του ancien régime. Έπειδή όμως ή τελευταία συμβαίνει μέσα σε ένα διεθνή ιστορικό περιγύρο ήδη σημαντικά άλλαγμένο, γι' αυτό στα μάτια των άλλων λαών φαντάζει ως κωμικός άναχρονισμός.

Ένώ όμως ή γερμανική πολιτική κατάσταση είναι όπισθοδρομική σε σχέση με άλλες χώρες, παρατηρεί ό Μάρξ, ή γερμανική φιλοσοφία του δικαίου και του κράτους κατάφερε να συμβαδίζει με τήν ιστορική επικαιρότητα. Η γερμανική πολιτική φιλοσοφία προηγείται σαφώς των πολιτικών πραγμάτων του γερμανικού χώρου, άποτελώντας μορφή φιλοσοφικής συνείδησης έντελώς σύγχρονη των άνεπτυγμένων άστικών χωρών. Η από πρώτη ματιά παράδοση αυτή άναντιστοιχία, εξηγεί ό Μάρξ, όφειλεται στο ότι "έμεϊς οι Γερμανοί ζήσαμε τή δική μας μελλοντική ιστορία μέσα στή σκέψη, στή φιλοσοφία". Έτσι, ή γερμανική πολιτική φιλοσοφία άποβαίνει "ή ιδεατή προέκταση της γερ-

μανικής ιστορίας", ιδιαίτερα όπως άποτυπώθηκε ανάγλυφα στο επιβλητικό έργο του Χέγκελ.

Στό έγελιανό έργο, εκτιμά ό Μάρξ, έμπεριέχεται ή πλέον "πληθωρική στόχαση" για τό σύγχρονο κράτος. Ο πλούσιος αυτός διαλογισμός έφτασε σε τέτοιο επίπεδο θεωρητικοποιήσεων, ώστε συγκρινόμενο αυτό με τους άπαρχαιωμένους πολιτικούς θεσμούς των γερμανικών χωρών να φαντάζει σαν ένα "επέκεινα", δηλαδή ένα μέχρι στιγμής άπλησίαστο ιστορικό όριο. Άληθινό ιστορικό πλαίσιο αναφοράς της γερμανικής πολιτικής φιλοσοφίας, είναι γι' αυτό μάλλον οι φιλελεύθερες άστικές χώρες. «Στόν τομέα της πολιτικής», τονίζει ό Μάρξ στήν Εισαγωγή (σ. 129), «οί Γερμανοί έχουν σκεφτεί εκείνο που άλλοι λαοί έχουν κάμει. Η Γερμανία ήταν ή θεωρητική συνειδησή τους". Με τά λόγια αυτά ό Μάρξ δέν υποτιμά καθόλου τήν πολιτική φιλοσοφία του άνερχόμενου άστικού κόσμου, όπως του Τζ. Λόκ ή του Ρουσό (17ος-18ος αιώνας). "Όταν άπονέμει στόν Χέγκελ τον τίτλο τιμής του φιλοσόφου που κατ' έξοχήν συνέλαβε τή φύση του "σύγχρονου" κράτους, είναι προφανές ότι έννοει τό κράτος της έγκαθιδρυμένης πλέον άστικής κοινωνίας, του 19ου αιώνα.

Ο Μάρξ υπαινίσσεται ίσως ότι ή συνειδητοποίηση της ιστορικής άπόστασης που χωρίζει τή Γερμανία από τις άστικές χώρες και συγχρόνως ή λαχτάρα να καλυφθεί αυτή έξασφαλίζουν στή γερμανική πολιτική φιλοσοφία τό κίνητρο μιας άποστασιοποιημένης και διεισδυτικής μελέτης του (φιλελεύθερου) άστικού κράτους, του κράτους δηλαδή που "κάνει άφαίρεση του πραγματικού ανθρώπου". Ποιές θεσμικές διαμεσολαβήσεις επιτρέπουν τήν άφαίρεση αυτή ή Μάρξ τό έχει ήδη δείξει στις όξυδερκείς αναλύσεις του Έβραϊκού Ζητήματος. Πρόκειται για όλοκληρο τό σύνθετο πλέγμα θεσμών και μορφών επικοινωνίας που αναπαράγει ένα δυισμό της ζωής του ανθρώπου, τον όποιο απέδωσε παραστατικά ή Rechtsphilosophie του Χέγκελ. Δηλαδή άφ' ενός ένα χώρο ιδιώτευσης, όπου τό άτομο έκδηλώνεται ως "πραγματικός άνθρωπος", με συγκεκριμένες ανάγκες, συμφέροντα και ένδιαφέροντα, σε ανταγωνιστικές και κοινωνικές άνισες σχέσεις με τους άλλους. Και άφ' έτέρου ένα πεδίο ισότιμης πολιτικής συνάντησης με τους άλλους πολίτες και σύστασης του "γενικού συμφέροντος".

Οι σελίδες του Έβραϊκού Ζητήματος είχαν αποδείξει επιπλέον ότι ό χωρισμός κράτους και κοινωνίας είχε άποτελέσει ιστορικά μοχλό μιας μερικής, πολιτικής άπλώς, χειραφέτησης των ανθρώπων. Ένώσω όμως διατηρείται ή διάσπαση του ατόμου σε άνθρωπο ιδιώτη και πολίτη, έμφράσσεται ή δυνατότητα πλήρους χειραφέτησης του ανθρώπου από τους κοινωνικούς καταναγκασμούς, ιδιαίτερα όσους πηγάζουν από τήν άτομική ιδιοκτησία ως θεμελιώδη όργανωτική αρχή της άστικής κοινωνίας. Για τό λόγο αυτόν ή γερμανική πολιτική θεωρία, έχοντας έμβαθύνει στή φύση του σύγχρονου κράτους, έχει ταυτόχρονα ψηλαφήσει τον "άνολοκλήρωτο χαρακτήρα" του, "τήν έλαττωματικότητα του ίδιου του όργανισμού του", ως όργάνου προστασίας των κυρίαρχων κοινωνικών συμφερόντων και καταπίεσης των άντιτιθεμένων, έστω κι αν πρόκειται για φιλελεύθερο καθεστώς.

Η κριτική της γερμανικής φιλοσοφίας δικαίου και κρά-

τους, καταλήγει ὁ Μάρξ, «εἶναι τόσο ἡ κριτική ἀνάλυση τοῦ σύγχρονου κράτους καί τῆς συναφοῦς με αὐτό πραγματικότητας, ὅσο καί ἡ ἀποφασιστική ἄρνηση ὀλόκληρης τῆς προηγούμενης μορφῆς τῆς γερμανικῆς πολιτικῆς καί νομικῆς συνείδησης». Μὲ τὸ νὰ ἐντοπίζει ἡ ἐν λόγω κριτικὴ τὶς προβληματικὲς πλευρὲς τῆς κοινωνικῆς καί πολιτικῆς πραγματικότητας δὲν εἰσάγει ἀπλῶς μιὰ φιλοσοφικὴ ἀντιπαράθεση, ἀλλὰ ὑποδεικνύει παράλληλα τὶς δυνατότητες ἔμπρακτης ἀντιμετώπισής τους...

II. Ἀπὸ τῆ θεωρητικῆς κριτικῆς στὴν ἔμπρακτη ἀμφισβήτηση

I. Ἡ ἀνατομία τῆς γερμανικῆς κοινωνικῆς καί πολιτικῆς κατάστασης ὁδηγεῖ τὸν Μάρξ στὸ ἐρώτημα, κατὰ πόσο εἶναι δυνατὴ μιὰ κοινωνικὴ δράση "à la hauteur des principes". Μὲ τέτοια ἐμβέλεια, δηλαδή, ὥστε νὰ ἐπιτευχθεῖ ὄχι μόνον ἡ πολιτικὴ χειραφέτηση, τὴν ὁποία ἔχουν ἤδη κατακτήσει ἄλλα ἔθνη, ἀλλὰ πού νὰ ἀνεβάσει τὴ Γερμανία στὸ ὕψος τῆς πλήρους ἀνθρώπινης ἀπελευθέρωσης, "πού θὰ εἶναι τὸ ἄμεσο μέλλον αὐτῶν τῶν ἐθνῶν".

Ὁ Μάρξ ἐκφράζει παρευθὺς τὴν πεποίθησή του ὅτι ἡ Γερμανία, ἂν καί ἱστορικὰ καθυστερημένη, διαθέτει ἕνα θαυμάσιο ὄργανο κοινωνικῆς κριτικῆς, πού εἶναι ἡ φιλοσοφία τῆς. Ἀμέσως ὅμως προσθέτει μιὰ σοβαρὴ ἐπιφύλαξη, ἡ ὁποία καί διαφοροποιεῖ αἰσθητὰ τὴ θέση του ἀπὸ ἐκείνη πολλῶν συγχρόνων του, νεοεγγελιανῶν ἰδίως διανοουμένων. «Τὸ ὄπλο τῆς κριτικῆς δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ ἀντικαταστήσει τὴν κριτικὴ τῶν ὄπλων, ἡ ὕλικὴ δύναμη πρέπει νὰ ἀνατραπεῖ ἀπὸ ὕλικὴ δύναμη. Ὅμως καί ἡ θεωρία γίνετα ὕλικὴ δύναμη, μόλις κατακτήσει τὶς μάζες». Στὸ μέτρο πού τὰ ἱστορικῶς δρώντα ὑποκείμενα ἐσωτερικεύουν τὰ πραξεολογικὰ αἰτήματα μιᾶς θεωρίας κοινωνικῆς κριτικῆς, τὰ τελευταῖα ἀποκτοῦν ἰσχύ ἀρχαν προσανατολισμοῦ τῆς ἀνθρώπινης δράσης, πρὸς ἐπαναθεμελίωση τῆς κοινωνίας πᾶν ὅσον σὲ καινούργιες ὀργανωτικὲς βάσεις.

Ἡ κανονιστικὴ (normativ) δύναμη τῶν αἰτημάτων μιᾶς κριτικῆς κοινωνικῆς θεωρίας, κατὰ τὴν ἀντίληψη τοῦ Μάρξ, ἐξαρτᾶται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὴ ριζοσπαστικότητά της, τὴν ἱκανότητά της δηλαδή νὰ φτάνει μέχρι τὴ ρίζα τῶν πραγμάτων, πού δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν ἱστορικὰ διαπλεκόμενη διαλεκτικὴ ἐνότητα θεωρίας καί πράξης τῶν ἀνθρώπων. Ἡ reductio ad hominem πού εἰσηγεῖται ἡ μαρξιστικὴ κοινωνικὴ κριτικὴ δὲν εἶναι ἀπλή καί αὐθαίρετη ἰδεολογικὴ προαπόφαση, ἀλλὰ ἀποτελεῖ *συνάμα θεμελιώδη ἐπιστημολογικὴ ἐπιλογή*. Ἦδη ἀπὸ τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ νεαροῦ Μάρξ προβάλλει τὸ πρωτόλειο περίγραμμα μιᾶς ἐπαναστατικῆς ἐπιστήμης τῆς κοινωνίας. Τὸ γνωστικὸ ἐνδιαφέρον πού τὸ διαπνέει εἶναι ταυτόχρονα θεωρητικῆς-ἐπιστημονικῆς τάξεως ὅσο καί πρακτικῆς-πολιτικῆς, ἀφοῦ συνυπάρχουν μέσα του ἀξεδιάλυτα ἐνωμένες ἡ ἐπιστημονικὴ πραγμάτευση μαζί με τὴν ἀξιολογικὴ δέσμευση.

Τὸ ἀπόσταγμα τῆς φιλοσοφικῆς κριτικῆς τῆς θρησκείας ἀπὸ τὸν Φούερμπαχ ἦταν ἀκριβῶς ὅτι "ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ ὕψιστο ὄν γιὰ τὸν ἄνθρωπο". Μονάχα πού ὁ Μάρξ δὲν προσδίδει στὸ κεκτημένο αὐτὸ ἀπλῶς καθεστῶς θεωρητικῆς ἀνακάλυψης ἢ πρότασης, με τὴν ἐννοια π.χ. ὅτι οἱ θρησκευτικὲς παραστάσεις ἀποτελοῦν προϊόντα ἀνθρώπι-

νου νοῦ καί φαντασίας. Ἀπὸ αὐτὴν τὴ δεσμευτικὴ ἐπιστημολογικὴ ἀφετηρία συναίγει λογικὰ μιὰ ἐξίσου ἀνθρωπιστικὴ πραξεολογικὴ ἀρχή, ἡ ὁποία καί ἀποτελεῖ τὸν κανονιστικὸ πυρῆνα τῆς κοινωνικῆς κριτικῆς του. Διόλου παράξενο λοιπὸν πῶς ἡ κριτικὴ τοῦ Μάρξ, προεκτείνοντας τὸ πνεῦμα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ, ἀφορμᾶται ἀπὸ τὸ φοῦερμπαχιανὸ (θεωρητικὸ) ἀποτέλεσμα, γιὰ νὰ καταλήξει σὲ μιὰ ἀρχὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου, με τὴν οὐσιαστικὴ ἀναθεώρηση τῆς καντιανῆς κατηγορικῆς προσταγῆς. Πρόκειται με ἄλλα λόγια γιὰ τὸ αἷτημα: «νὰ ἀνατραποῦν ὅλες οἱ σχέσεις, ὅπου ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἕνα ταπεινωμένο, ὑποδουλωμένο, ἐγκαταλελειμμένο, καταφρονεμένο ὄν». Δημιουργεῖται ἔτσι μιὰ σχέση ἀμοιβαιότητας μεταξύ τῆς πραγματοποίησης τῆς φιλοσοφίας καί τῆς ἐπίτευξης τῆς προκειμένης ἀνατροπῆς. Ἡ φιλοσοφία δὲν μπορεῖ νὰ "καταργηθεῖ", παρά μόνον ἂν μετουσιωθεῖ σὲ μιὰ ριζικὰ ἀλλαγμένη ἱστορικὴ πραγματικότητα.

Ἡ κριτικὴ τοῦ νεαροῦ Μάρξ συλλαμβάνει λοιπὸν τὴν ἰδέα μιᾶς κοινωνικῆς ἐπανάστασης, ἐλεύθερης καί ἰσότητι-μης πολιτικῆς συμμετοχῆς στὰ κοινά, ἀλλὰ ἂν καί δίχως νὰ μπορεῖ ἀκόμη νὰ ἐμβαθύνει στοὺς τρόπους καί τὶς αἰτίες παραγωγῆς τῶν καταπιεστικῶν συνθηκῶν πού "πρέπει" νὰ ἀνατραποῦν. Ἡ ἰδέα αὕτη εἶναι κανονιστικὴ-ρυθμιστικὴ (regulativ), με τὴν ἐννοια ὅτι διαγράφει τὴν προοπτικὴ μιᾶς ριζικῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς, ὡς ἀξίωμα σκόπιμης ἀνθρώπινης δράσης. Μέχρι τώρα ἡ μαρξικὴ κριτικὴ κινούταν σὲ ἕνα θεωρητικὸ ἢ ἕνα δεοντολογικὸ ἐπίπεδο. Ὁ Μάρξ προχωρεῖ κατόπιν στὸ ἐρώτημα: εἶναι ὅμως πράγματι δυνατό νὰ συμβεῖ παρόμοια ἱστορικὴ μεταβολὴ στὴ Γερμανία τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰῶνα; Εἶναι προφανές ὅτι παρεμφερῆ ἐρωτήματα ἐγείρουν πλέον ζητήματα ἐμπειρικὰ καί ἀξιώνουν συνεπῶς συγκεκριμένη κοινωνικὴ καί ἱστορικὴ ἀνάλυση.

Μιὰ κοινωνικὴ ἐπανάσταση προαπαιτεῖ ὀρισμένη "ὕλικὴ βάση", φρονεῖ ὁ συγγραφέας τῆς Εἰσαγωγῆς, πού ἀπορρέει ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ δομὴ τῶν λαϊκῶν ἀναγκῶν καί τὴν ἀδυναμία ἱκανοποίησής τους μέσα στὸ κατεστημένο κοινωνικὸ καί πολιτικὸ πλαίσιο. Ἄν μέσα στὸ πλαίσιο αὐτὸ ὄχι μόνον στομώνεται ἡ ἀνάγκη ἐλεύθερης καί ἰσότητι-μης πολιτικῆς συμμετοχῆς στὰ κοινά, ἀλλὰ καί γενικότερα συνθλίβονται οἱ "ριζικὲς" ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων, τότε προβάλλει ἡ δυνατότητα ἀλλὰ καί ἡ ἀναγκαιότητα μιᾶς "ριζικῆς ἐπανάστασης". Ὡς πρὸς τὴ φύση τῶν "ριζικῶν" ἀναγκῶν ἀπουσιάζει βέβαια ἡ εἰδικότερη ἀνάπτυξη, κάτι πού ἀπαιτοῦσε ἀσφαλῶς ἕναν ἐπεξεργασμένο καί διαφοροποιημένο ἐννοιολογικὸ ἐξοπλισμὸ οἰκονομικῆς ἀνάλυσης, τὸν ὁποῖο ὁ Μάρξ θὰ ἀποκτοῦσε μόνον στὴ συνέχεια.

Ὡστόσο, ἀπὸ τὸ συνολικὸ πνεῦμα τῆς Εἰσαγωγῆς ἀλλὰ καί τοῦ Ἑβραϊκοῦ Ζητήματος διαφαίνεται πῶς ὁ τρόπος συγκρότησης τῶν ριζικῶν, ἀληθινῶν καί θεμελιωδῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀνθρώπου, γιὰ τὸν νεαρό Μάρξ, εἶναι ἡ κοινωνία τῶν ιδιωτῶν, δηλαδή οὐσιαστικὰ ἡ διαλεκτικὴ σύνδεση σχέσεων καί δυνάμεων παραγωγῆς, ὅπως θὰ ἐκτεθεῖ λίγο ἀργότερα στὴ Γερμανικὴ Ἰδεολογία. Σύμφωνα με τὶς ἀνθρωπολογικὲς συντεταγμένες τῆς σκέψης τοῦ νεαροῦ διανοητῆ, ἂν ἡ πολιτικὴ ἀνελευθερία ἐπιφέρει ἤδη μερικὴ ἀποξένωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν ἀληθινὴ του οὐσία, ἡ κοινωνικὴ καταπίεση συνεπάγεται τὴν "πλήρη ἀπώλεια"

του ανθρώπου. Καί η ρίζα της βαθιάς αλλοτριώσής του, όπως έχει κιόλας διαισθανθεί στην *Κριτική της εγγελιανής φιλοσοφίας δικαίου και κράτους*, ανατρέχει στο καθεστώς ατομικής ιδιοκτησίας και συμπεριφορών που εκείνη υπαγορεύει.

Αντιστοίχως δομείται στη σκέψη του Μάρξ η διάκριση πολιτικής και κοινωνικής χειραφέτησης. Η πολιτική απελευθέρωση ("μερική" επανάσταση) βασίζεται στο γεγονός ότι όρισμένη κοινωνική τάξη αναλαμβάνει τη χειραφέτηση ολόκληρης της κοινωνίας "μέ αφετηρία την ιδιαίτερη κατάστασή της". Λόγω του ξεχωριστού οικονομικού, μορφωτικού και ευρύτερου πολιτιστικού επιπέδου της, η τάξη αυτή μπορεί, μέσα σε προνομιακές ιστορικές συνθήκες, να συνεγείρει τις λαϊκές μάζες, αποσπώντας άβιαστα την αγνώρισή της ως φορέα *καθολικών* κοινωνικών συμφερόντων. Όποτε "οι απαιτήσεις και τα δικαιώματά της είναι πράγματι απαιτήσεις και δικαιώματα της ίδιας της κοινωνίας" στο σύνολό της. Η τάξη αυτή ενεργεί τότε απελευθερωτικά προς όφελος ολόκληρης της κοινωνίας και διεκδικεί δικαιωματικά την καθολική πολιτική κυριαρχία. Απέναντι σε ποιόν; Απέναντι σε μιάν άλλη τάξη, η οποία έχει αναδειχθεί σε κοινωνική δύναμη άβασταχτης πλέον καταδυναστεύσης. Ο Μάρξ αναφέρει ο ίδιος τό ιστορικό παράδειγμα που χρησίμευσε ως πρότυπο στις σκέψεις του. Πρόκειται για τή Γαλλική Έπανάσταση, η οποία έφερε αντιμέτωπα δύο στρατόπεδα κοινωνικών συμμαχιών, άφ' ενός τήν άριστοκρατία με τόν άνωτερο κληρο και άφ' έτερου τά λαϊκά στρώματα της γαλλικής κοινωνίας υπό τήν πρωτοπορία της *άστικής* της τάξης.

Στή Γερμανία όμως υπάρχει άραγε τό ιστορικό έδαφος παρόμοιας πολιτικής αντιπαράθεσης; Υπάρχει εκεί η κοινωνική τάξη που θα μπορούσε να άπευθύνει κατά πρόσωπο του αντιπάλου τήν ανατρεπτική φράση: «δέν είμαι τίποτε, ενώ θα έπρεπε να είμαι τό πών», όπως αποτόλμησε η γαλλική *tiers état* διά στόματος του *άβā Sieyès*; Η ιστορική άργοπορία της Γερμανίας, παρατηρεί ο Μάρξ, διαμορφώνει στη χώρα ένα ιδιότυπο σύγκριμα τάξεων (*mixtum compositum*). "Έτσι, μόλις κάθε τάξη άποδύεται σ' έναν άγώνα έναντιόν της υπέρτερής της τάξης, βρίσκεται κιόλας μπλεγμένη σε διαπάλη με ύποδεέστερη τάξη. Μέσα στον γερμανικό κοινωνικό σχηματισμό διαμορφώνεται ένα δίχτυο κοινωνικών αντιπαλοτήτων: οί πρίγκιπες με τούς εύγενείς, οί άστοί με τίς προηγούμενες κοινωνικές κατηγορίες, ενώ η έργατική τάξη αντιπαράθεται στην άστική. Μέ τίς συνθήκες αυτές καμία κοινωνική τάξη στην Γερμανία δέν μοιάζει ικανή να έπωμισθει τό έργο της έγκαθίδρυσης ενός καθεστώτος πολιτικής ελευθερίας, δηλαδή άστικής δημοκρατίας.

Στή Γαλλία η κατάκτηση πολιτικών ελευθεριών αποτελεί ήδη βατήρα για μιá "βαθμιαία απελευθέρωσή" των πολιτών από τίς σχέσεις κοινωνικής έκμετάλλευσής τους. Έχει οί πολιτικές ελευθερίες προσφέρουν σημεία έκκινήσεως πρόσφορα για τήν ανάπτυξη διεκδικητικών κοινωνικών άγώνων. Ο Μάρξ εξέφραζε τήν έλπίδα ότι τό σχετικά φιλελεύθερο πολιτικό πλαίσιο, τά ισχυρά κοινωνικά έρείσματα και η πολιτιστική κληρονομιά της έργατικής τάξης θα έπιτρέψουν στην τελευταία να συνειδητοποιήσει και να

πιστοποιήσει τόν ιστορικό της ρόλο ως τάξης που θα "όργανώσει τίς συνθήκες της ανθρώπινης ύπαρξης με άφετηρία τήν κοινωνική ελευθερία". Στή Γερμανία, αντίθετα, "καμία τάξη της κοινωνίας των ιδιωτών δέν νιώθει τήν ανάγκη ούτε τήν ικανότητα για καθολική χειραφέτηση, όσο δέν τή σπρώχνουν σ' αυτό η *άμεση* κατάστασή της, η *ύλική* της ανάγκη, οί ίδιες οί *άλυσίδες* της".

Ο Μάρξ επανακάμπτει ώστόσο στο ζήτημα, μήπως παρ' όλα αυτά μπορεί να ανακύψει στη Γερμανία η δυνατότητα ριζικής κοινωνικής χειραφέτησης, έτσι ώστε μέσω αυτής να εξασφαλιστεί και η *πολιτική* ελευθερία. Η απάντησή του είναι πώς παρόμοια δυνατότητα θα φανεί στη Γερμανία με τή σταδιακή διαμόρφωση μιās τάξης "μέ ριζικές άλυσίδες", η οποία, μολοντί αποτελεί τό θεμέλιο της κοινωνικής αναπαραγωγής, ουσιαστικά στερείται τά πάντα. Τά ειδικά αυτά ταξικά γνωρίσματά της συντελούν ώστε τόσο οί διεκδικήσεις της, όσο και η κοινωνική άδικία που ύφίσταται να διαθέτουν μιá καθολικότητα που να άγκαλιάζει τό σύνολο του κοινωνικού σώματος.

Η τάξη αυτή δέν μπορεί να χειραφετηθεί η ίδια δίχως να χειραφετηθεί από όλες τίς άλλες τάξεις, επιτυγχάνοντας τήν κατάλυση των κατεστημένων σχέσεων κοινωνικής εξουσίας και πολιτικής κυριαρχίας. Πράττοντας μάλιστα αυτό θα κατορθώσει να χειραφετήσει και τίς ύπόλοιπες κοινωνικές τάξεις, παρέχοντας τή δυνατότητα και στά δικά τους μέλη, να ανακτήσουν τίς εύγενέστερες ιδιότητες του ανθρώπινου είδους. Η *καθολικότητα προοπτικής* της απελευθερωτικής αυτής τάξης προκύπτει από τήν ιστορικά άνοιχτή δυνατότητα υποκατάστασης των ιδιοτελών κινήτρων του ανθρώπινου πράττειν από κίνητρα κοινωνικής ωφέλειας και διανθρώπινης αλληλεγγύης. Προκύπτει επίσης από τό γεγονός ότι η εν λόγω τάξη, συναποτελούμενη άκριβώς από τούς άμεσους παραγωγούς, αποκλείεται να άποβλέπει στην έγκατάσταση ενός καινούργιου καταπιεστικού καθεστώτος, στηριγμένου σε έκμετάλλευση κάποιας ύποδεέστερης κοινωνικής τάξης. Αυτή η ξεχωριστής σημασίας τάξη με τίς "ριζικές άλυσίδες" δέν είναι άλλη από τό *προλεταριάτο*. Η κατανόηση του προλεταριάτου από τή φιλοσοφική σκέψη ως ιστορικού ύποκειμένου άλλαγής του κόσμου οδηγεί ήδη από τώρα σε *μετατροπή της φιλοσοφίας σε θεωρία της πράξης μετασχηματισμού του κόσμου*. Σε έπιβεβαίωση της διαλεκτικής ένότητας θεωρίας και πράξης, «όπως η φιλοσοφία βρίσκει στο προλεταριάτο τά *ύλικά* όπλα της, έτσι και τό προλεταριάτο βρίσκει στη φιλοσοφία τά *πνευματικά* όπλα του».

2. Η άνάγνωση των σχετικών σελίδων δημιουργεί ίσως τήν έντύπωση στον άναγνώστη ότι η συλλογιστική του Μάρξ κινείται στην τροχιά μιās θεωρησιακής (*spekulativ*) επιχειρηματολογίας, που θυμίζει τήν έγγελιανή διαλεκτική κυρίου και σκλάβου η ακόμη τήν ιδέα μιās "καθολικής" κοινωνικής τάξης στη *Rechtsphilosophie* του Χέγκελ. Η έντύπωση αυτή ένδυναμώνεται από τό άναμφισβήτητο γεγονός ότι έδώ η "ριζική" αντίθεση του προλεταριάτου προς τίς καταπιεστικές δομές του άστικού κράτους δέν άποδίδεται μετά από κριτική άνάλυση της πολιτικής οικονομίας. Η σπουδαιότερη εισφορά του κειμένου αυτού, η έννοια του προλεταριάτου, φαίνεται γι' αυτό όχι ως πόρισμα έπιστημονικής πραγμάτευσης αλλά ως άπορροή ενός μάλ-

λον ἀφηρημένου παιγνιδίου διαλεκτικῶν ἀντιθέσεων ἐγε-
λιανοῦ τύπου. Ὁ διαλεκτικός αὐτός φορμαλισμός θά
μποροῦσε ἴσως περαιτέρω νά ἐπιτρέψει ἀκόμη τήν ὑπόνοια
μιάς ἐσχατολογικῆς ἀντίληψης τῆς Ἱστορίας μέ τή σκέψη
ὅτι ὁ νεαρός Μάρξ ἀποδίδει στό προλεταριάτο τήν ιδιότητα
τοῦ φορέα τῆς οἰκουμενικῆς σωτηρίας τῶν ἀνθρώπων,
ἀνάλογης πρός τή μεσσιανική πίστη τῆς χριστιανικῆς θεο-
λογίας. Ἀλλά καί πέρα ἀπό τήν ἐν λόγῳ ὑπόνοια μιᾶς
“ἐφαρμοσμένης” κοσμικῆς θεολογίας, ἔστω καί λανθάνου-
σας, θά μπορούσε νά προσθέσει κανεῖς, τό νεανικό αὐτό
κείμενο τοῦ Μάρξ ὑπονομεύεται ἐκ τῶν ἔνδον ἀπό μία
προοπτική μᾶλλον ἠθικολογική, ὡς ἀποτέλεσμα ἀγανά-
κτησης γιά τήν ἐξαθλίωση τῆς ἐργατικῆς τάξης τοῦ καιροῦ
του.

Ἄν καί κάπως μονομερεῖς οἱ προηγούμενες αἰτιάσεις,
θέτουν τό ὑπαρκτό πρόβλημα τῶν ὀρίων τοῦ γραπτοῦ τοῦ
Μάρξ. Ἐννοεῖται φυσικά πῶς ἡ διαπίστωση τῶν περιορι-
σμῶν αὐτῶν γίνεται ἐκ τῶν ὑστέρων, δηλαδή ἀπό μελε-
τητές μεταγενέστερους, οἱ ὁποῖοι ἔχουν τή δυνατότητα νά
γνωρίζουν τήν κατοπινή διαμόρφωση τοῦ μαρξικοῦ ἔργου
καί μάλιστα στό σύνολό του. Ἀπό τή σκοπιά ὅμως τῆς γέ-
νεσης τῆς μαρξικῆς θεωρίας, τά ὅρια αὐτά μποροῦν νά κα-
ταδειξοῦν τό μέγεθος, τίς δυσκολίες καί τά στάδια τοῦ ἐγ-
χειρήματος ἑνός νεαροῦ στοχαστή, στή μαιανδρική πορεία
του πρός τήν κατάκτηση μιᾶς κριτικά ὑλιστικῆς ἀντίλη-
ψεως γιά τήν ἱστορία. Ἡ γενετική προσέγγιση τῆς θεωρίας
τοῦ Μάρξ, δηλαδή ἡ θεώρηση τῆς τελευταίας ὡς ἔργου
ἀνθρώπινου ἐν τῷ γίγνεσθαι, ἑνός διανοητῆ ἐνεργά ἀνα-
μειγμένου στίς ἰδεολογικές καί πολιτικές ἀντιμαχίες τοῦ
καιροῦ του, μπορεῖ νά προσφέρει σημαντικές ἐρμηνευτικές
ὑπηρεσίες στήν πληρέστερη κατανόηση ἀκόμη καί τοῦ πε-
ριοχομένου τοῦ ἐν λόγῳ ἔργου.

Ὑπό τό πρίσμα αὐτό, ἡ πρόσδεση τοῦ Μάρξ στήν ὑπό-
θεση τοῦ προλεταριάτου εἶναι πολύ λιγότερο ἀπροσδόκητη
ἀπό ὅσο φαίνεται. Ἡ ἐνδελεχῆς ἐνασχόληση τοῦ Μάρξ μέ
τήν ἱστορία τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, ὅπως καί ἡ γόνι-
μη ἐπαφή του μέ τίς ιδέες τῆς ἀκμάζουσας γαλλικῆς σοσια-
λιστικῆς σκέψης, θά πρέπει νά τόν ὤθησαν στήν κατανόηση
τοῦ τεραστίου ἱστορικοῦ ρόλου τῶν κοινωνικῶν συγκρού-
σεων. Προσεκτική ἀνάγνωση τῆς *Εἰσαγωγῆς* μαρτυρεῖ ὅτι
ὁ ἐντοπισμός τοῦ προλεταριάτου ὡς χειραφετητικῆς τάξης
τοῦ μέλλοντος ἐκφέρεται σέ σαφή ἀναλογία μέ τήν ἱστορι-
κά προωθητική συμβολή τῆς (γαλλικῆς ἰδιαίτερα) ἀστικῆς
τάξης. Ἡ ἐργατική τάξη φαίνεται στή σκέψη τοῦ νεαροῦ
διδάκτορα φιλοσοφίας “προορισμένη” νά διευρύνει καί
συνάμα νά μετασχηματίζει ποιοτικά τήν πολιτική ἀπελευ-
θέρωση, πού πέτυχε ἡ ἐπαναστατημένη ἀστική τάξη, σέ
πανανθρώπινη χειραφέτηση ἀπό ὅλα τά κοινωνικά, πολιτικά
καί πολιτιστικά δεσμά. Μ’ ἄλλα λόγια, ἡ ἐργατική τάξη
στίς συνθήκες τῆς ὄριμης ἀστικῆς κοινωνίας ἀναδεικνύεται
σέ “καθολικό ἀντιπρόσωπο” τῶν καταπιεζομένων, ὅπως ἡ
ἀστική τάξη εἶχε ἀρθρώσει τίς διεκδικήσεις της στό ὄνομα
τῶν καθολικῶν αἰτημάτων τῆς κοινωνίας πού χτίστηκε
στά ἐρείπια τῆς φεουδαρχικῆς.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ νεαρός σοσιαλιστής ὀνοματίζει τή
χειραφετητική ἀποστολή τῆς ἐργατικῆς τάξης δίχως προη-
γούμενη ἀνατομή τῆς κεφαλαιοκρατικῆς οἰκονομίας, ἐξ οὗ
καί ἡ ἐντύπωση τῆς ἔξαρσης τοῦ ἱστορικοῦ ρόλου τοῦ προ-

λεταριάτου εἶτε ἀπό μία ἀπλῶς ἠθικολογική σκοπιά εἶτε
ἀπό μία σωτηριολογική ἄποψη τῆς ἀνθρωπότητας. Ἡ ἀ-
κόμη ἡ ὑπόνοια μήπως τό “προλεταριάτο” προβάλλει ἀφη-
ρημένα στή σχέση καταπιεστῆ-καταπιεζομένου ὡς “λογι-
κά” ἀναγκαῖος ὄρος (ἀντιπαραιθήμενος στόν κυρίαρχο
συνασπισμό ταξικῶν δυνάμεων), μέ τρόπο πού θυμίζει τήν
ιδεαλιστική ἐγγελιανή διαλεκτική.

Οἱ ἐπιφυλάξεις αὐτές νομίζω ἀστοχοῦν, στό μέτρο πού ὁ
Μάρξ τῆς *Εἰσαγωγῆς* προσβλέπει ἤδη στό προλεταριάτο
“τό ἀποτέλεσμα τῆς διάλυσης τῆς ἀστικῆς κοινωνίας (...),
τῆς μέχρι τώρα παγκόσμιας τάξεως πραγμάτων”. Ἐτσι,
ἡ ἄρνηση τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας ἀπό τήν πλευρά του εἶ-
ναι τό *ἱστορικά καθορισμένο αἶτημα* τῆς κατάρτησης τῆς
θεμελιώδους ἀρχῆς τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, ἡ ὁποία λει-
τουργεῖ συντριπτικά εἰς βάρος του. Ἡ φρασεολογία νεο-
εγγελιανῆς Ἀριστερᾶς πού χρησιμοποιοῦσε ἀκόμη ὁ Μάρξ
δέν πρέπει ἐπομένως νά παραπλανᾷ ὡς πρός τά περιεχόμε-
να κοινωνικῆς κριτικῆς πού συνοψίζονται στό γραπτό αὐτό.
Ἡ ἐργατική τάξη (στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία) μπο-
ρεῖ καί πρέπει νά πραγματώσει τήν κοινωνική ἐλευθερία,
καταργώντας ὅλες τίς σχέσεις ἀλλοτρίωσης τῶν ἀνθρώ-
πων καί ἀναδιοργανώνοντας “ὅλες τίς συνθήκες τῆς ἀν-
θρώπινης ὑπαρξης”.

Ἀλλά καί πάλι οἱ δυσκολίες τοῦ κειμένου δέν ἔχουν
ἐξαντληθεῖ. Τί μπορεῖ νά σημαίνει ἄραγε ἡ ἰδιαίτερη μνεῖα
καί ἐπιμονή τοῦ Μάρξ στό *γερμανικό* προλεταριάτο;
Ἀφοῦ ὀρίζει γενικά τό προλεταριάτο ὡς τή φέρουσα δύναμη
τῆς *πανανθρώπινης* χειραφέτησης, πῶς ἐξηγεῖται ἡ προ-
νομιακή ἀναφορά στήν —σχεδόν ἐμβρυώδη ἀκόμη— γερ-
μανική ἐργατική τάξη καί μάλιστα σέ διάκριση πρός τή
γαλλική; “Τό προλεταριάτο ἐμφανίζεται στή Γερμανία
μόνον ὅταν ἀρχίζει νά εἰσβάλλει ἐκεῖ τό βιομηχανικό κί-
νημα”, γράφει ὁ Μάρξ. Τό ἴδιο ὅμως συμβαίνει σέ κάθε
χώρα ὅπου ἀναπτύσσεται κεφαλαιοκρατικός τρόπος παρα-
γωγῆς.

Ἡ ἀπάντηση πού δίνει ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ, ὅπως προανα-
φέρθηκε, ἀφορμᾶται ἀπό τή διαμόρφωση στή Γερμανία
μιάς ἐργατικῆς τάξης “μέ ριζικές ἀλυσίδες”. Σέ ἕνα ἱστο-
ρικό περιβάλλον ἀπό τό ὅποιο δέν εἶχαν ἀποβληθεῖ ἀκόμα
ὄλες οἱ ἀποφύσεις τοῦ φεουδαρχικοῦ παρελθόντος, φαίνον-
ταν ἀποκλεισμένη ἡ πιθανότητα μιᾶς δημοκρατικῆς καί φι-
λελεύθερης ἀστικῆς ἐπανάστασης. Ἐτσι ἡ κοινωνική καί
οἰκονομική ἐκμετάλλευση τῆς ἐργατικῆς τάξης στή Γερμα-
νία ἐπιδειωνόταν ἀπό τήν πολιτική καταπίεση καί ἀνελευ-
θερία τοῦ πρωσικοῦ κράτους. Μέ συνέπεια νά τῆς ἐπιβλη-
θοῦν, σύμφωνα μέ τή μεταφορά τοῦ Μάρξ, “ριζικές ἀλυσί-
δες” οἱ ὁποῖες μπορεῖ νά ἀποτιναχθοῦν μονάχα μέ μία ἐξί-
σου “ριζική” ἐπανάσταση. Μία ἐπανάσταση δηλαδή πού
θά ἐξασφαλίζει τό ἔλασσον (συνθήκες πολιτικῆς ἐλευθε-
ρίας), ἀκριβῶς ἐπειδή θά ἔχει πετύχει τό μείζον (τήν κοι-
νωνική χειραφέτηση τῶν ἀνθρώπων). Ἐνάμιση αἰώνα
ἀργότερα ἀπό τότε πού ὁ νεαρός αὐτοεξόριστος διανοούμε-
νος ἔγραφε τοῦτες τίς γραμμές, ἡ ἱστορική ἐμπειρία τῶν
ἐργατικῶν κινημάτων μοιάζει νά ἐπαληθεύει τίς σκέψεις
ἐκεῖνες: προλεταριακή ἐπανάσταση ἔχει περισσότερες πιθα-
νότητες νά γίνει καί νά ἐπικρατήσῃ σέ πιό καθυστερημένες
καί καταπιεσμένες χώρες καί λιγότερες στίς ἀνεπτυγμένες
καί σχετικᾶ φιλελεύθερες.

Ἡ γένεση τῆς ψυχιατρικῆς καί τοῦ ἀσύλου

Οἱ μυθοποιήσεις
τῆς πραγματικότητας
καί ὁ πραγματικός μύθος

τοῦ Θανάση Καράβατου

Θά ὑπενθυμίσω μιά εἰκόνα, ὄχι μόνο στούς ψυχιάτρους πολύ γνωστή ἀλλά καί εὐρύτερα διαδεδομένη: ὁ Φιλίπ Πινέλ ἀπελευθερώνει τούς τρελοὺς, σπάζοντας τίς ἀλυσίδες τους, τὰ πρῶτα χρόνια τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Ἡ λυτρωτικὴ αὐτὴ χειρονομία θεωρεῖται συχνά καί ὡς ἡ συμβολικὴ πράξη γενέσεως τῆς σύγχρονης ψυχιατρικῆς στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα· ἡ παράδοση τὴ θέλει πράξη ἀπλῶς ἀνθρωπιστικῆ, πού συνδέεται στενά μέ ὅ,τι νέο προσέφερε ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση.

Θέλω εὐθύς ἐξαρχῆς νά τονίσω ὅτι ἡ εἰκόνα πού ὑπενθύμισα εἶναι καθ' ὅλοκληρίαν ἕνας μύθος. Μὴν πάει ὁ νοῦς στὸν Μ. Φουκώ, διότι σέ ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα βιβλία πού ἔχουν γραφεῖ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς τρέλας, ἐννοῶ τὸ ὁμώνυμο βιβλίό του, ὁ μύθος τοῦ ἀπελευθερωτῆ Φιλίπ Πινέλ καί διατηρεῖται καί χρησιμοποιεῖται. Ὁ Φουκώ ἐπιχειρεῖ νά ἀπομυθοποιήσῃ τὴ θρυλούμενη ἐνέργεια τοῦ μεγάλου Γάλλου «φιλανθρώπου» —τὸ σπάσιμο τῶν ἀλυσίδων—, ἐπομένως γι' αὐτὸν δέν εἶναι μύθος αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ τὸ περιγραφόμενο γεγονός ἀλλὰ ἡ σημασία πού τοῦ ἀποδόθηκε: ἡ τρέλα, χωρὶς τίς ἀλυσίδες τῆς δέν ἀπελευθερώνεται, ἴσα ἴσα ἐξουδετερώνεται εὐχερέστερα· μέ τὸν ἐγκλεισμό τῆς στὸ ἄσυλο μετατρέπεται σέ ἀντικείμενο πού τὸ βλέμμα τοῦ ψυχιάτρου παρατηρεῖ, γιὰ νά θεσμοθετηθεῖ ἔτσι μιά ἐπιστημονικὴ θετικιστικὴ γνώση. Ἡ γένεση τῆς ψυχιατρικῆς καί τοῦ ἀσύλου ἐκφράζουν μόνο μιά διοικητικὴ ἐπανοργάνωση τοῦ Μεγάλου Ἐγκλεισμοῦ μέ τὸν ὅποιο, ἤδη ἀπὸ τὸ 1656, ἡ ἐξουσία ἀπέβλεπε στὸ νέο τῆς στόχο, τὸ πέρασμα δηλαδὴ ἀπὸ τὴν τιμωρία τοῦ σώματος στὴν πειθαρχία, τὴ διόρθωση, τὴ θεραπεία.

Ἡ Γκλαντύς Σουαίν, μέ τὸ βιβλίό τῆς *Τὸ ὑποκείμενο τῆς τρέλας*, ἀπομυθοποιεῖ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἰσοπεδωτικὴ ἀπομυθοποίηση τοῦ Μ. Φουκώ: ἡ σχεδὸν τελετουργικὰ περιγραφόμενη ἀπελευθέρωση τῶν τρελῶν ἀπὸ τίς ἀλυσίδες τους εἶναι

ἕνας κατασκευασμένος μύθος. Ἡ ἐπικέντρωση τῆς προσοχῆς στὴν εἰκόνα ἐνός Φ. Πινέλ πού ἀφαιρεῖ τίς ἀλυσίδες δέν εἶναι δημιουργημὰ τῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποία ὑποτίθεται πὺς πραγματοποιήθηκε —τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἐπανάστασης— ἀλλὰ δημιουργημὰ κατοπινότερο, ὅταν, γύρω στά 1850, τὸ κυρίαρχο πιά ὀργανικὸ μοντέλο τῆς ψυχικῆς νόσου δέν ἐπιτρέπει ψυχολογικὲς ἐρμηνεῖες. Τὸ κυριότερο: ἡ μυθοποιημένη εἰκόνα τοῦ Φ. Πινέλ κατ' οὐσίαν ὑποκαθιστοῦσε τὴν ἀπὸ καιρὸ ξεχασμένη πραγματικότητά τῆς ἐπιστημολογικῆς τομῆς τοῦ θεωρητικοῦ τοῦ ἔργου: ἡ τρέλα ἀφορᾷ ἕνα ὑποκείμενο. Τὸ ψυχιατρικὸ ἄσυλο πού γεννᾶται τὴν ἴδια περίπου ἐποχῆ, καλεῖται —μέ βάση αὐτὴ τὴν ἀρχὴ ἀλλὰ φυσικὰ καί μέ ὅ,τι ἄλλο παρεῖχε ἡ ἐποχῆ— νά ἀναδείξει καί νά ἐνισχύσει τὴ θεωρούμενη ὑγιή πλευρὰ τοῦ ψυχικὰ ἀρρώστου.

Ἡ κατασκευή τοῦ μύθου εἶναι μιά «μικρὴ ἱστορία». Ἡ Γκλαντύς Σουαίν κυριολεκτικὰ ἀνατέμνει ἐποχές, πρόσωπα, ἀπόψεις, συμφέροντα. Ἡ κυριότερη περιγραφή τοῦ μύθου —αὐτὴ πού χρησιμοποιεῖ καί ὁ Φουκώ— ὀφείλεται στὸ γιό τοῦ Φ. Πινέλ, τὸν Σκιπίωνα (σέ μιά πρώτη καταγραφή τὸ 1823, μιά δεύτερη τὸ 1836). Τὸ γεγονός ὅμως αὐτὸ μπορεῖ νά νοηθεῖ μόνο μέσα σέ μιά πολύπλευρη σύνθετη ἀτμόσφαιρα, ὅπου ἐμπλέκονται (ἐντελῶς ἐνδεικτικὰ ἐδῶ): οἱ προσπάθειες τοῦ γιοῦ τοῦ Φ. Πινέλ, ἐπίσης ψυχιάτρου, νά στηρίξει —ὅπως οἱ νέες συνθήκες τὸ ἀπαιτοῦν— τὸ κύρος ἐνός μεγάλου πατέρα· ἡ βασιλοφροσύνη τοῦ Ἐσκιρόλ καί ἡ δημοκρατικὴ ἐπιρροή τοῦ Σκιπίωνα Πινέλ· οἱ διαμάχες τῶν πανεπιστημιακῶν ψυχιάτρων τῆς Σαίντ-Ἀν μέ τούς φρενολόγους τῆς Σαλπεντιέρ· ἡ παλινόρθωση καί ἡ πτώση τῶν Βουρβόνων· καί φυσικὰ οἱ νέες ἐπιστημονικὲς ἀντιλήψεις πού ἀπομακρύνονται πρὸς τὸ ὀργανικὸ μοντέλο (ὁ Φ. Πινέλ δέν μπορεῖ νά εἶναι μεγάλος γιὰ τίς θεωρητικὲς του ἀπόψεις, πού ἔχουν πιά ξεπεραστεῖ, εἶναι ὅμως ἕνας ἀπελευθερωτῆς).

Ὁ Μ. Φουκώ διάνοιξε, ἀναμφισβήτητα, νέους δρόμους στὴ μελέτη τῆς ἱστορίας τῆς τρέλας, οἱ γενικεύσεις του ὅμως σχηματοποιοῦν κατὰ πολὺ τὴν πραγματικότητα. Ἡ συμβολὴ του στὴ μελέτη τῶν ἐξουσιαστικῶν φαινομένων ὑπῆρξε πολὺτιμη, ἂν καὶ ὁ «ἀντι-ανθρωπισμός» του, μὲ τὸ νὰ ὑπερτονίζει τὶς δομές, ἐξορίζει ἐν πολλοῖς τὸ δρῶν ὑποκείμενο. (Μιά γενικὴ ἀποτίμηση τοῦ ἔργου αὐτοῦ κάνει ὁ Ν. Πουλαντζᾶς στὸ τελευταῖο του βιβλίο). Ἐδῶ θὰ περιορισθῶ σὲ μιά προσεκτικότερη ἀνάγνωση τῆς ἱστορίας καὶ τῶν πηγῶν τῆς πού ἔχει ἀναληφθεῖ πρόσφατα καὶ ἡ ὁποία περιορίζει τὴν ἰσοπεδωτικὴ ἀντίληψη τοῦ Μ. Φουκώ γιὰ τὴν ψυχιατρικὴ. Ὡς γνωστόν, ἡ ἀντίληψη αὐτὴ, ἰδεολογικοποιημένη στὸ ἔπακρο, ἔθρεψε —καὶ σὲ μᾶς— πολλὰ βιαστικά καὶ ἀπόλυτα ἀναθέματα.

Κατ' ἀρχὴν τὸ Γενικὸ Νοσοκομεῖο πού ἱδρύεται τὸ 1656 —ὁ κατὰ Φουκώ Μεγάλος Ἐγκλεισμός— καλύπτει ἀναμφίβολα διοικητικὲς ἀνάγκες τοῦ βασιλείου τῆς Γαλλίας. Στόχο ἔχει πράγματι νὰ περιορίσει, ἀδιακρίτως, ὅλους τοὺς «περιπλανώμενους», ἀπὸ τὸν ἐπαίτη, τὴν πόρνη καὶ τὸ ὄρφανό μέχρι τὸν ἐπιληπτικό καὶ τὸν τρελό. Ὅμως ὁ θεσμός αὐτός δέν μπόρεσε νὰ ἐξαπλωθεῖ ποτέ σὲ ὅλη τὴν ἐπικράτεια καὶ γιὰ λόγους καθαρὰ οἰκονομικούς καὶ λόγω ἀντιστάσεων πού συνάντησε στὸν πληθυσμό. Καὶ φυσικά ὁ ἐγκλεισμός, ὡς πρακτικὴ τῆς ἐξουσίας, δέν προέκυψε ἐν αἰθρία· παρόμοια μεταχείριση τῶν διαφόρων «ἀποκλιόντων» δέν ἦταν ἄγνωστη στίς προηγούμενες ἐποχές: ἂν καὶ ὁ Μεσαίωνας ὑπῆρξε ἡ χρυσὴ ἐποχὴ τῆς ἀνοχῆς ἐναντι τῶν τρελῶν —ἐν ἀπουσίᾳ κοινωνικῆς εὐθύνης ὑπῆρχε ἐκδηλῆ οἰκογενειακὴ—, οἱ πυρές πού στήνονταν γιὰ αὐτούς δέν ἦταν ἡ μοναδικὴ πρακτικὴ, ὑπῆρχε καὶ ὁ ἐγκλεισμός. Ἀσφαλῶς, μὲ τὸ πέρασμα στὴν Ἀναγέννηση καὶ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ —καθὼς δηλαδὴ αὐξάνει καὶ διαφοροποιεῖται ἡ κοινωνικὴ ὀργάνωση— ὁ κοινωνικός ἐλεγχος χρεώνεται περισσότερο μὲ ὅ,τι ὡς τότε ἐξασφάλιζε ἡ οἰκογενειακὴ μέριμνα, γίνεται αὐστηρότερος καὶ νομοθετικά πλέον ὀργανωμένος.

Σὲ κάθε περίπτωσι, ὅμως, οἱ τρελοὶ δέν ἀποτελοῦν ἕναν ἰδιαιτέρο στόχο τῆς ἐξουσίας. Εἶναι καὶ αὐτοί, ὅπως τόσο ἄλλοι ἀπόκληροι, θύματα —μιά μικρὴ μειονότητα— τῆς ἀναγκαίας γιὰ τὴν ἐξουσία ἐπανοργάνωσης τῆς φιλανθρωπίας τοῦ καιροῦ. Δέν ἀγνοεῖται φυσικά ὅτι ἐξάρχῃς ἐμπεριέχεται ἐδῶ καὶ ἐκφράζεται ἐμπρακτὰ ἡ κυρίαρχη ἰδεολογία τῆς κοινωνικῆς διόρθωσης.

Παρόλο πού ἦδη ἀπὸ τὸ 1525 ἀκούγονται φωνές, ὅπως αὐτὴ τοῦ Juan-Luis Vives, γιὰ μιά θεραπευτικὴ προοπτικὴ στὸ σύστημα τοῦ ἐγκλεισμοῦ τῶν τρελῶν, τόσο οἱ συφιλιδοί, ὅσο καὶ οἱ παράφρονες ἀπορρίπτονται καὶ ἀποκλείονται ἀπὸ τὰ νοσοκομεῖα· οἱ πρῶτοι γιὰ λόγους ἠθικῆς, ἀλλὰ καὶ ἀποφυγῆς τῆς μετάδοσης τῆς νόσου, οἱ δεῦτεροι ἐπειδὴ διαταράσσουν τὸ περιβάλλον. Πάντως, ἡ ἀποτυχία τῆς ἐξάπλωσης τῶν Γενικῶν Νοσοκομείων, τὸ μικρὸ ποσοστὸ παραφρόνων στὸν πληθυσμό τους (5-10%, δηλαδὴ 1.000-2.000 μεταξύ 20 ἑκατ. Γάλλων) δέν δικαιολογοῦν τὴν ὑπόθεση γιὰ ἕναν Μεγάλο Ἐγκλεισμό τῆς τρέλας.

Οἱ ἐγκλειστοὶ παράφρονες, ἀντίθετα, θὰ ὑπεραυξηθοῦν πολὺ ἀργότερα, στίς ἀρχές δηλαδὴ τοῦ 18ου αἰῶνα, ἐξαιτίας κυρίως τῶν αὐξημένων αἰτημάτων ἐκ μέρους τῶν οἰκογενειῶν τους γιὰ ἐκδοσὴ τῆς ἐκάστοτε ἀπαραίτητης εἰδικῆς διαταγῆς (Lettres de cachet), πού ἀπαιτεῖται γιὰ νὰ ἀπομονωθεῖ ἕνας

τρελός στὰ εἰδικὰ «πτωχοκομεῖα» (Maisons de mendicité) πού δημιουργοῦνται, πέραν τῶν ὑπαρχόντων Γενικῶν Νοσοκομείων. Μέσα στίς συνθήκες αὐτὲς ἀρχίζει καὶ ὁ διαχωρισμός τους ἀπὸ τοὺς πάσης φύσεως ἐγκλεισμένους ἀπόκληρους τῆς κοινωνίας καὶ τοὺς φυλακισμένους. Ἡ ἀπομόνωση αὐτὴ κατὰ τὸν Φουκώ ἦταν μέτρο ἀνάγκης γιὰ τὴ Διοίκηση, ὑπὸ τὴν πίεση τῶν —ἀπὸ πολλὰς πλευρὲς ἐκπεπομένων— διαμαρτυριῶν γιὰ τὴν ἐνοχλητικὴ «συγκατοίκηση», καὶ δέν εἶχε σχέση μὲ κάποια —ἔστω ἰατρικὴ— θεραπευτικὴ προοπτικὴ. Ὅσο κι ἂν οἱ διαμαρτυρίες πού ἀναφέρει ὁ Φουκώ εἶναι πραγματικὲς, δέν μπορεῖ νὰ παραγνωρισθεῖ ὅτι ἤδη ἀπὸ τὸ 1525 εἶχε κιόλας προταθεῖ ὁ διαχωρισμός τῶν τροφίμων τοῦ Hôtel-Dieu (μοναστικὸ ἴδρυμα) στὸ Παρίσι, ἐνῶ στὸ δεύτερο μισό τοῦ 18ου αἰῶνα ἀρχίζει νὰ γίνεται κυρίαρχη ἡ ἀντίληψη γιὰ τοὺς τρελοὺς ὡς διακριτῆς ἰατρικῆς κατηγορίας πού ἔχει ἀνάγκη τῆς δημόσιας φροντίδας καὶ θεραπείας.

Θὰ πρέπει νὰ σταθοῦμε λίγο περισσότερο στὸ σημεῖο αὐτό. Ἐννοεῖς ὅπως διέγερση, παραλήρημα, ψευδαισθήσεις ἀνήκουν αὐτὴ τὴν ἐποχὴ στὸ ἰατρικὸ λεξιλόγιο καὶ θεωροῦνται ὡς σημεῖα μὲ διαγνωστικὴ ἀξία. Τὸ παραλήρημα, γιὰ παράδειγμα, θεωρεῖται συμπτωματικὸ ἐνός ἐξανθήματος ἢ ἐνός πυρετοῦ, συμπαθητικὸ μιᾶς γαστρικῆς δηλητηρίασης, ἢ ἰδιοπαθές ὅταν δέν εἶναι παρά μόνο σημεῖο τοῦ ἑαυτοῦ του, ἔστω κι ἂν πολλὰς φορὲς ἀποδίδεται σὲ μιά —ὑποθετικὴ συνήθως— φλεγμονὴ τῶν μηνίγγων. Οἱ σχετικὲς μὲ τὴν τρέλα κοινωνικὲς ἀναπαραστάσεις δέν τὴν τοποθετοῦν ἐκτός ἰατρικῆς, τὸ ἴδιο ἄλλωστε εἶχε συμβεῖ καὶ μὲ τὴν πανώλη, τὴ λέπρα ἢ τὸν τύφο. Ἡ τρέλα ὅμως ἐπέσυρε καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς διοικητικῆς ἐξουσίας, πού σκοπὸ εἶχαν (ἐκτός τοῦ περιορισμοῦ τῆς τρελῆς συμπεριφορᾶς) νὰ καθορίσουν, μέσω τῆς ἰατρικῆς ἐξέτασης, μιά ἀπαγόρευση, ὅπως στὴν περίπτωση τῆς ἄνοιας πού δικαιολογοῦσε τὸ «ἀκαταλόγιστο». Ἐπιπρόσθετα, τὸ διοικητικὸ ἐνδιαφέρον συνδυαζόταν μὲ τὸ θρησκευτικὸ κανονικὸ δίκαιο: ἡ ψυχικὴ διαταραχὴ μπορούσε νὰ ὀφείλεται εἴτε στὴ φύση εἴτε στὸ Θεὸ εἴτε στὸ Σατανά· εἶναι προφανές ἡ ἀνάγκη προσφυγῆς στὴ γνώση τοῦ γιαιτροῦ πού μπορεῖ νὰ γνωματεύσει ἐπὶ τῆς φυσικῆς αἰτίας, π.χ. ἐνός παραληρήματος ἢ μιᾶς ψευδαίσθησης, ὥστε νὰ ἀποκλειστοῦν ἢ νὰ ἐπιβεβαιωθοῦν οἱ ἄλλες. Θὰ ἦταν ὑπερβολὴ νὰ πιστεύουμε ὅτι αὐτὴ τὴν ἐποχὴ μόνο ἡ τρέλα διατηρεῖ σχέση μὲ τὴ θρησκεία· ἀρκεῖ νὰ ἀναλογιστοῦμε πόσο ἡ σωματικὴ ἀρρώστια, παρά τὸ γεγονὸς ὅτι ἀποδίδεται σὲ φυσικὰ αἴτια, ὑπενθύμιζε στὸν πιστὸ τὴν ἀθλιότητα τοῦ σώματος καὶ τὴν ἀνάγκη μιᾶς «καλῆς» χρήσης τοῦ πόνου του.

Ἔτσι, μιά σειρά διαταραχῶν —οἱ ψυχικὲς— θὰ ἀρχίσουν νὰ διαφορίζονται ὡς ἐνιαῖο σύνολο μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἰατρικῆς. Ἐντούτοις, ἀρκετοὶ φιλόσοφοι (Σπινόζα, Καρτέσιος, Λάιμπνιτς, Λόκ, Χιούμ) εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἐκδηλώνουν ἀντίστοιχο ἐνδιαφέρον, ἐκφράζοντας τὴν ἄποψη ὅτι εἶχαν κάποιο λόγο νὰ ἐκφέρουν γιὰ τὴν τρέλα, χωρὶς κατ' ἀνάγκη νὰ εἶναι γιαιτροί.

Ἄς δοῦμε πῶς αὐτὲς οἱ πρακτικὲς συνδέονται μὲ τὰ Γενικά Νοσοκομεῖα, τὰ Hôtels-Dieu καὶ τὰ παρόμοια ἰδιωτικὰ ἱδρύματα. Κατ' ἀρχὴν αὐτὰ τὰ τελευταῖα δέν βρίσκονται σὲ χεῖρα γιαιτρῶν. Παρά τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ψυχικὴ παθολογία θεωρεῖται ὅτι ἀνήκει στὴν ἰατρικὴ, δέν κρίνεται ἀναγκαῖο νὰ βρίσκεται ὑπὸ ἰατρικὴ διεύθυνση ἕνα ἴδρυμα πού συγκεντρώνει τρελοὺς: ἡ περιθάλψη δέν ἐξαντλεῖται στὴν προσπάθεια θεραπείας μιᾶς

νόσου, αλλά ἀφορᾶ ὅλη τὴν ὑπαρξή, κυρίως μέσω τῆς ὀργάνωσης τοῦ βίου καὶ τῆς ἠθικῆς. Στὰ δημόσια ἰδρύματα ἐκφράζονται δύο ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ψυχικὴ διαταραχή. Ἡ μία βλέπει ἕνα ἰατρικὸ πρόβλημα καὶ ἀντιστοιχεῖ στὴν ἰατρικὴ πρακτικὴ τοῦ Hôtel-Dieu, ἡ ἄλλη βλέπει ἕνα διπλὸ πρόβλημα καὶ ἀντιστοιχεῖ στὴν πρακτικὴ τῶν Γενικῶν Νοσοκομείων: ἀφ' ἑνὸς ἰατρικὸ (γι' αὐτὸ καὶ ὑπάρχουν γιανοὶ πού νοσηλεύουν τοὺς διακομιζόμενους, ὡς ἀνάτους, ἀπὸ τὸ Hôtel-Dieu), ἀφ' ἑτέρου κοινωνικὸ, δηλαδή ταυτόχρονα φιλανθρωπικὸ καὶ δημόσιας τάξης (γι' αὐτὸ καὶ ἡ εἰσοδος σὲ αὐτὰ γίνεται συνήθως μέσω διοικητικῶν ἀποφάσεων). Διαπιστώνεται ἔτσι μιὰ μικτὴ κατάσταση: ἡ ψυχικὴ ἀρρώστια ἀνήκει στὴν ἰατρικὴ ἀλλὰ ὁ ἐγκλεισμός πραγματοποιεῖται καὶ γιὰ ἐξωιατρικούς λόγους, ἐπειδὴ ἡ οἰκογένεια, κατὰ κύριο λόγο, δὲν μπορεῖ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἐπιβίωση κάποιου πού καταναλώνει χωρὶς νὰ παράγει, ἐπειδὴ ἡ κοινωνία δὲν ἀνέχεται τὴ συμπεριφορὰ του.

Οἱ ὀνομαζόμενοι *γιατροὶ-φιλόσοφοι* —καὶ ἐδῶ βρίσκεται ἡ θέση τοῦ Φιλίπ Πινέλ— θὰ ἐπιχειρήσουν νὰ ἀνατρέψουν αὐτὴ τὴν κατάσταση: *Θὰ ἀμφισβητήσουν δηλαδή τὴν ἰατρικὴ νομιμότητα ἐκεῖ ὅπου ὑπῆρχε, εἰσάγοντάς τὴν ἐκεῖ ὅπου ἔλειπε.*

«Θεωροῦν», γράφει ὁ Λαντερί-Λωρά, «ὅτι δὲν γνωρίζουν σχεδὸν τίποτε γιὰ τὴν ψυχιατρικὴ, ὅτι ἡ ἐπιστῆμη αὐτὴ μένει νὰ οἰκοδομηθεῖ στὸ σύνολό της· ἔτσι ἀναλαμβάνουν νὰ πραγματοποιήσουν αὐτὸ τὸν θεωρητικὸ σκοπὸ· ἀλλὰ κυρίως ἀπεχθάνονται τὴν πρακτικὴ τοῦ Hôtel-Dieu καὶ πιστεύουν ὅτι ἡ ἰατρικὴ θεραπεία, ἰδιαίτερα ἡ ἀφαίμαξη, ἡ χρῆση οὐσιῶν, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ βία, προκαλοῦν τὸ ἀνίατο τῆς διαταραχῆς, πού σχεδὸν ἀπὸ μόνη της εἶναι πάντοτε ἰάσιμη, ὅταν ἀσχολοῦνται μαζί της μὲ τὸν σωστὸ τρόπο. Γι' αὐτὸ σχεδιάζουν νὰ προστάτεψουν τοὺς παράφρονες ἀπὸ τὸ πέρασμά τους ἀπὸ τὰ Hôtel-Dieu καὶ νὰ τοὺς δέχονται κατευθεῖαν σὲ εἰδικὰ ἰδρύματα —ΤΑ ΑΣΥΛΑ— τὰ ὅποια καλύτερα θὰ πρέπει νὰ εἶναι νέα ἰδρύματα, δημιουργημένα καὶ κατασκευασμένα ad hoc. Περιμένοντας, στὴ θέση τους θὰ παραμείνουν τὰ παλαιὰ Γενικά Νοσοκομεία, προικισμένα μὲ τὰ ἀναγκαῖα ἰατρικὰ μέσα, ἀλλὰ χωρὶς αὐτοὺς πού ἐκτίουν ποιῆς, χωρὶς κακοποιούς. Ἐδῶ, στὰ μεγάλα καὶ ἀποκλειστικῶς γιὰ τοὺς φρενοβλαβεῖς προορισμένα ἰδρύματα, θὰ ὀφείλαν νὰ ἐπεξεργαστοῦν τὴν κλινικὴ καὶ θεραπευτικὴ μελέτη τῆς ψυχικῆς ἀλλοτρίωσης».

Ἡ ἰδιαιτερότητα τῆς ψυχιατρικῆς παίρνει τώρα νέες διαστάσεις καὶ προτείνεται ὁ «κατάλληλος» τόπος γιὰ τὴν ὀνομαζόμενη ἠθικὴ θεραπεία πού ἤδη ἐφαρμόζεται καὶ σὲ ἄλλα μέρη τῆς Εὐρώπης (π.χ. ἀπὸ τοὺς ΤΥΚΕ στὴν Ἀγγλία). Ἡ τομὴ ὅμως δὲν βρίσκεται ἐδῶ ἀλλὰ στὸ θεωρητικὸ ἔργο τοῦ Φ. Πινέλ πού στηρίζει ὅλα αὐτὰ.

Πρὶν ἀναφερθῶ στὴν ἐκτενὴ καὶ ἐμπεριστατωμένη ἀνάλυση αὐτοῦ τοῦ ἔργου ἀπὸ τὴν Γκλαντύς Σουαίν, πρέπει νὰ τονίσω ὅτι τὰ νέα εἰδικὰ ἰδρύματα πού ὀραματίζονται οἱ γιανοὶ-φιλόσοφοι ἄργησαν πολὺ νὰ δημιουργηθοῦν. Ὡς τέτοια λειτούργησαν μόνον ἡ Μπιστέρ, ἡ Σαλπετριέρ καὶ τὸ Σαραντόν, ὅλα στὴν περιοχὴ τοῦ Παρισιοῦ. Δέν θὰ ἐξαπλωθοῦν παρά μόνον γύρω στὰ 1870, ἀρχετὰ ἀργότερα καὶ ἀπὸ τὴν ἐκδοση τοῦ εἰδικοῦ νόμου τοῦ 1838. (Σὲ αὐτὸ τὸ νόμο βασίστηκε καὶ ἡ πρώτη σχετικὴ ἑλληνικὴ νομοθεσία). Σὲ αὐτὰ τὰ νέα ἄσυλα θὰ προσφερθοῦν μὲν δυνατότητες γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἠθικῆς θεραπείας, πλὴν ὅμως αὐτὴ εἶχε ἤδη χάσει τὸ νόημά της, ἐπειδὴ ἡ θεωρία πού τῆς ἀντιστοιχοῦσε δὲν σήμαινε πιά τίπο-

τε γιὰ κανένα. Ἄς δοῦμε λοιπὸν αὐτὴν τὴ θεωρία, τὴ θεωρία βεβαίως τοῦ Φ. Πινέλ.

Ὁ Φ. Πινέλ δὲν διεκδίκησε ποτὲ τὴν πατρότητα τῆς ἠθικῆς θεραπείας καὶ δὲν ἦταν ὁ μόνος πού ἀφαίρεσε ἀλυσίδες ἀπὸ τρελοῦς. «Πρὶν γίνῃ γιὰ τὴ συλλογικὴ μνήμη ὁ ἄνθρωπος μιᾶς χειρονομίας, ὁ Πινέλ ὑπῆρξε ὁ ἄνθρωπος ἑνὸς βιβλίου», παρατηρεῖ ἡ Γκλαντύς Σουαίν. Πρόκειται γιὰ τὸ περίφημο *Ἰατρικὸ-φιλοσοφικὸ ἐγχειρίδιο περὶ τῆς ψυχικῆς ἀλλοτρίωσης ἢ τῆς μανίας* (πρῶτη ἐκδοση τὸ 1801), ὅπου ἀναπτύσσεται μιὰ θεώρηση τῆς ψυχικῆς ἀλλοτρίωσης, πραγματικὴ τομὴ ὡς πρὸς τὸ παρελθόν. Δέν πρόκειται γιὰ αὐτόματη ἀνάδυση ἐκ τοῦ μηδενός καὶ δέν εἶναι ἀνεξάρτητη τῆς περιρρέουσας ἰδεολογικῆς καὶ κοινωνικοπολιτιστικῆς τάξης καὶ σχετίζεται μὲ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ κόσμου τῶν αἰσθήσεων καὶ τῆς ὀργάνωσής τους ἀπὸ τὴ θρησκεία, γι' αὐτὸ καὶ ἐπικρατεῖ ἕνα νέο βλέμμα τόσο στὶς ἐκδηλώσεις τῆς τρέλας, ὅσο καὶ στὴ σχέση τοῦ ὑποκειμένου μὲ τὴν τρέλα του· ἡ δευτέρη σειρά γεγονότων σχετίζεται μὲ τίς ἐπιστημονικὲς ἀνακαλύψεις τοῦ καιροῦ, τὴ γένεση δηλαδή τῆς κλινικῆς ἰατρικῆς πού δέν ἐγκαθιδρύεται μόνον βάσει μιᾶς θετικιστικῆς γνώσης γιὰ τὴν ἀρρώστια, ἀλλὰ δημιουργεῖ, μεταξύ γιανοῦ καὶ ἀρρώστου, ἕναν χῶρο συνάντησης ὅπου κινητοποιοῦνται οἱ βαθιὲς δυνάμεις τοῦ ψυχιζμοῦ.

Ἡ μὲν ἱκανότητα τῆς κοινωνίας νὰ σκέφτεται τὸν ἑαυτὸ της, χωρὶς νὰ καταφεύγει στὸ ὑπερβατικὸ, τὸ ἱερό, ἐπιτρέπει καὶ τὴν ἀνάδειξη τῆς αὐτονομίας τοῦ ψυχοπαθολογικοῦ γεγονότος. Ἡ δὲ ἰατρικὴ ἀντικειμενικότητα, ὅσο κι ἂν φαίνεται παράδοξο, δέν ἐξαλείφει τὴν ὑποκειμενικότητα· ἐπειδὴ, κατὰ τὴν ἀσκῆσή της, θέτει ἐντὸς παρενθέσεως τίς ἐκατέρωθεν συναισθηματικὲς τάσεις —γιὰ νὰ εἶναι ἀποτελεσματικὴ διαγνωστικῶς— δέν σημαίνει, ὅτι τίς ἐξαφανίζει, ἴσα ἴσα αὐτὲς ἀκριβῶς μποροῦν νὰ γίνουν ὀρατές (ἐκτός τοῦ σημειολογικοῦ πεδίου) μέσα στὴ θεραπευτικὴ σχέση γιανοῦ καὶ ἀρρώστου. Ἡ σχέση αὐτὴ, μαζί μὲ τὴν αὐτονομία τοῦ ψυχοπαθολογικοῦ γεγονότος, θεωρητικοποιοῦν ψυχιατρικὰ καὶ γιὰ πρώτη φορὰ τὴν ἠθικὴν θεραπεία ὥστε νὰ μὴν εἶναι πιά μιὰ ἀπλή φιλανθρωπικὴ πράξη.

Ἡ θεωρητικοποίηση αὐτὴ θὰ βασιστεῖ στὴν παρατήρηση τῶν *διαλειπόντων ἐπεισοδίων τῆς μανίας*: ὑπὸ μιὰ, τουλάχιστον, μορφή, ἡ ψυχικὴ ἀλλοτρίωση δέν ἐμποδίζει τὸ ὑποκείμενο νὰ ἐξέλθει ἀπὸ αὐτὴν, ἔστω καὶ ἂν κυκλικῶς θὰ ἐπανέλθει.

Γιὰ τὸν Φ. Πινέλ, ἡ ἐνότητα τῆς ψυχικῆς ἀλλοτρίωσης ἐκφράζεται μέσω τῆς πολλαπλότητας τῶν μορφῶν της πού δέν *παρατίθενται* ἀπλῶς σὲ ἕνα καταγραφικὸ σύστημα ἀλλὰ ἀρθρώνονται στὸ ἐσωτερικὸ μιᾶς σημαίνουσας ἐνότητας. Δέν ὑπάρχει *κατανομή* ἀλλὰ *διαδοχὴ* μορφῶν, τρόπων ἀλλοτρίωσης. Αὐτὴ ἡ πρώτη στοιχειώδης *ταξινόμηση* τοῦ Φ. Πινέλ ἐγκαινιάζει τὴ ρῆξή μὲ τὴν ἰδέα μιᾶς πλήρους παραφροσύνης. Ἄν ἡ τρέλα εἶναι ὀλική, εὐκόλα θεωρεῖται ἀποτέλεσμα μιᾶς ἐξωθεν τοῦ ὑποκειμένου αἰτίας. Γιὰ τὸν Φ. Πινέλ ἡ τρέλα δέν εἶναι οὔτε μερικὴ οὔτε πλήρης, εἶναι ταυτόχρονα καὶ τὰ δύο: πλήρης, ἐπειδὴ ἀφορᾶ τὸ ὑποκείμενο πού ἐμπλέκεται σὲ αὐτὴ, ταυτόχρονα μερικὴ, ἐπειδὴ δέν ὑπάρχει ἀπόλυτη ἐκμηδένιση τοῦ ὑποκειμένου στὴν τρέλα· οἱ διαταραχές τῶν λειτουργιών —καθὼς ποικίλλουν— δέν ἐξηγοῦν ἀπὸ μόνες τους τὴν ψυχικὴ ἀλλοτρίωση. Μὲ αὐτὴ τὴν τελευταία ἄρνηση ὁ Φ. Πινέλ προετοιμάζει ἕνα μεγάλο ἐρώτημα: ποῖα εἶναι ἡ σημασία

τῆς ψυχικῆς διαταραχῆς; Ἐρώτημα πού προεικάζει τὴν ἐσωτερικὴ σύγκρουση καὶ τὶς ἀμυνες τοῦ ὑποκειμένου. Χρειάζεται νὰ ὑπενθυμίσω τὸν Γιάσπερς, τὸν Μπλόουερ, τὸν Φρόντ;.

Στὴν ἠθικὴ θεραπεία τοῦ Φ. Πινέλ ἡ θεραπευτικὴ ἀγωγὴ τείνει νὰ συγκροτηθεῖ κατευθυνόμενη πρὸς τὴν ὑποκειμενικότητα τοῦ παράφρον. Ἴδου πῶς ὁ Χέγκελ διαβάζει τὸν Πινέλ: «Ἡ ἀνακάλυψη ἐνὸς ὑπολείμματος ὀρθοῦ λόγου (...), ἡ ἀνακάλυψη ὅτι αὐτὸ τὸ ὑπόλειμμα περιέχει τὴν ἀρχὴ τῆς θεραπείας πού τὴ σκέπτεται ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀρχή: νὰ πού ἀκριβῶς βρίσκεται ἡ τιμὴ πού ἀνήκει κυρίως στὸν Πινέλ, τὰ γραπτὰ τοῦ ὁποῖου γι' αὐτὰ τὰ θέματα πρέπει νὰ θεωροῦνται ὡς ὀ,τι καλύτερο διαθέτουμε».

Τὸ ἐγχείρημα φυσικὰ δὲν εἶναι εὐκόλο, οὔτε ἀποστειρωμένο ἀπὸ τὴν κυρίαρχη, τὴν ἐποχὴ αὐτῆ, ἰδεολογία τοῦ ἀνερχόμενου ἀστισμοῦ.

Ἡ δράση μορεῖ νὰ εἶναι ἄμεση καὶ νὰ σπρῖζεται μόνο στὴ βούληση τοῦ γιαντροῦ. Ὁ Χέγκελ παρατηροῦσε: «Γιὰ ὅσο χρόνο ὁ παράφρων δὲν θὰ μπορεῖ νὰ ἀσκήσει αὐτὴ τὴν πάλῃ ἐναντίον τῆς ὑποκειμενικῆς του κατάστασης στὸν ἑαυτό του, θὰ εἶναι ἄλλοι πού ὀφείλουν νὰ τὴν ἀσκήσουν ἐπάνω του». Ἡ ἀποτυχία τῆς ἀρχικῆς ἀξίωσης γιὰ ἐπιστροφή στὴν ψυχικὴ ὑγεία μὲ μόνη τὴ βούληση τοῦ ἀρρώστου συγκαλύφθηκε ἀπὸ τὸ ζῆλο μιᾶς πλήρους σύλληψης αὐτῆς τῆς θέλησης. Ὁ ἴδιος ὁ Φ. Πινέλ ἐπιζητοῦσε «νὰ τοποθετηθεῖ ὁ παράφρων ὑπὸ τὴ στενὴ ἐξάρτηση ἐνὸς ἀνθρώπου, τοῦ ὁποῖου οἱ φυσικὲς καὶ ἠθικὲς ἰδιότητες μποροῦν νὰ ἀσκήσουν ἐπάνω του μιὰ ἀκαταμάχητη ἐπιρροή, ὥστε νὰ τροποποιηθεῖ ὁ φαῦλος κύκλος τῶν ἰδεῶν του».

Ὁ Μ. Φουκῶ, βλέποντας μόνο αὐτὴ τὴν πλευρὰ τοῦ Πινέλ καὶ τῆς ἠθικῆς του θεραπείας, ἀγνοεῖ εὐκόλο τὴν πραγματικὴ τομὴ πού γεννᾶται στὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν 18ο στὸν 19ο αἰῶνα, παραθέτοντας ἀνάλογα ἀποσπάσματα πού ἀφοροῦν τὸν τρόπο καὶ τὰ μέσα ἐφαρμογῆς μιᾶς θεραπείας. Μπορεῖ ἓνα ἔργο, ὅσο καινοτόμο κι ἂν εἶναι, νὰ ἀποσπᾶται πλήρως τοῦ καιροῦ του; Πέραν αὐτοῦ, «πρὶν μεταχειριστεῖ αὐτὴ τὴν ἀκαταμάχητη ἐπιρροή πρέπει νὰ τὴν κατακτήσει, καὶ τὸ κλειδί αὐτῆς τῆς κατάκτησης τὸ κρατᾶ ὁ παράφρων» (...) ἔτσι ὑπάρχει, μὲ τὴ μορφή αὐτοῦ τοῦ ἐμποδίου, ἓνα πρόσκομμα στὴ μετατροπὴ τοῦ θεραπευτικοῦ πλαισίου σὲ χῶρο μιᾶς ἀπλῆς δράσης ἐπάνω σὲ ἓνα παθητικὸ ὄν» (Γκ. Σουαίν).

Ὁ γάμος ἀσύλου-ἠθικῆς θεραπείας θὰ ἀποδειχθεῖ τελικῶς ἀδύνατος. Ὁ φρενολόγος-γιαντρός θὰ γίνῃ τὸ κύριο πρόσωπο τοῦ ἀσύλου καὶ θὰ ἀποθεωθεῖ ἡ ἰατρικὴ του διάσταση. Ἄλλωστε, ἡ ραγδαία αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀρρώστων στὰ ἄσυλα κάνει ἀπραγματοποίητη, ἔτσι κι ἀλλιῶς, μιὰ ἐξ ὀρισμοῦ ἐξατομικευμένη θεραπεία (ἓνας γιαντρός σὲ 4.000-5.000 ἀρρώστους). Ἡ κοινωνία ἐπιζητεῖ τὴ βοήθεια τοῦ φρενολόγου περισσότερο ἐπειδὴ αὐτὸς μπορεῖ νὰ τὴν ἐλέγξει, παρά ἐπειδὴ μπορεῖ νὰ τὴν κατανοήσει. Ἡ ἠθικὴ θεραπεία τίθεται ὑπὸ ἀμφισβήτηση, μαζί τῆς ξεχνιέται καὶ ἡ θεωρητικὴ τῆς βάση πού ἀνέπτυξε ὁ Φ. Πινέλ: ἡ ἀντιλήψή του γιὰ τὸ ἀλλοτριωμένο ὑποκείμενο. Τότε θὰ κυριαρχήσει καὶ ὁ μύθος τοῦ ἀπελευθερωτῆ Φ. Πινέλ. Σὲ μιὰ διατριβὴ (Danner) τοῦ 1858 διαβάζουμε: «Τὸ ἄσυλο εἶναι πρὶν ἂν' ὅλα ἓνα μέσο ἐγκλεισμοῦ· εἶναι ἀναμφίβολα ἓνας ἀναγκαῖος χειρισμὸς πού ἐμποδίζει τὸν τρελὸ νὰ ἐνοχλεῖ τὴν κοινωνία, ἀλλὰ δὲν εἶναι τίποτε ἀπὸ θε-

ραπευτικὴ ἄποψη». Αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἡ ψυχιατρικὴ θεωρεῖ τὴν ψυχικὴ ἀλλοτρίωση μιὰ ἀρρώστια ὅπως τὶς ἄλλες. Θὰ ξαναβρεῖ τὶς ἰδέες πάνω στὶς ὁποῖες οἰκοδομήθηκε μόνο ἂν τὶς ἀρνηθεῖ, χάρη σὲ αὐτὴ τὴν ἄρνηση. Αὐτὸ εἶναι, κατὰ τὴν Γκλαντύς Σουαίν, τὸ παράδοξο γύρω ἀπὸ τὸ ὁποῖο στρέφεται ἡ ἱστορία τοῦ συνόλου τῆς ψυχιατρικῆς, διότι καὶ «ὁ ὀργανικισμὸς μποροῦσε θαυμάσια νὰ εἶναι ἐπίσης ἓνας παράπλευρος δρόμος γιὰ νὰ σκεφτεῖ ὅτι στὴν τρέλα εἶναι ὁ ἄνθρωπος πού ἐμπλέκεται».

* * *

Ὅταν ἡ «ἀποασυλοποίηση» τείνει νὰ γίνῃ σύνθημα ἢ τεχνοκρατικὴ «Ἀλλαγὴ», τὸ Ἄσυλο κινδυνεύει νὰ γίνῃ ὁ νέος ἀποδιοπομπαῖος τράγος στὸν ὁποῖο θὰ φορτωθοῦν ὅλα τὰ δεινὰ καὶ ὅλες οἱ εὐθύνες. Ὅχι πῶς δὲν εἶναι ὑπόλογο ἀπὸ μόνο του ἀλλὰ νὰ, στὴν Ἑλλάδα τῶν εὐκόλων συνθημάτων, τῶν ἰδεολογημάτων καὶ τῶν «ἐκσυγχρονισμῶν», οἱ μῦθοι καὶ οἱ πραγματικότητες μερδεύονται συχνὰ καὶ οἱ ἰδεοληψίες κερδίζουν ἔδαφος ἐναντι ὁποιασδήποτε κριτικῆς καὶ νηφάλιας σκέψης.

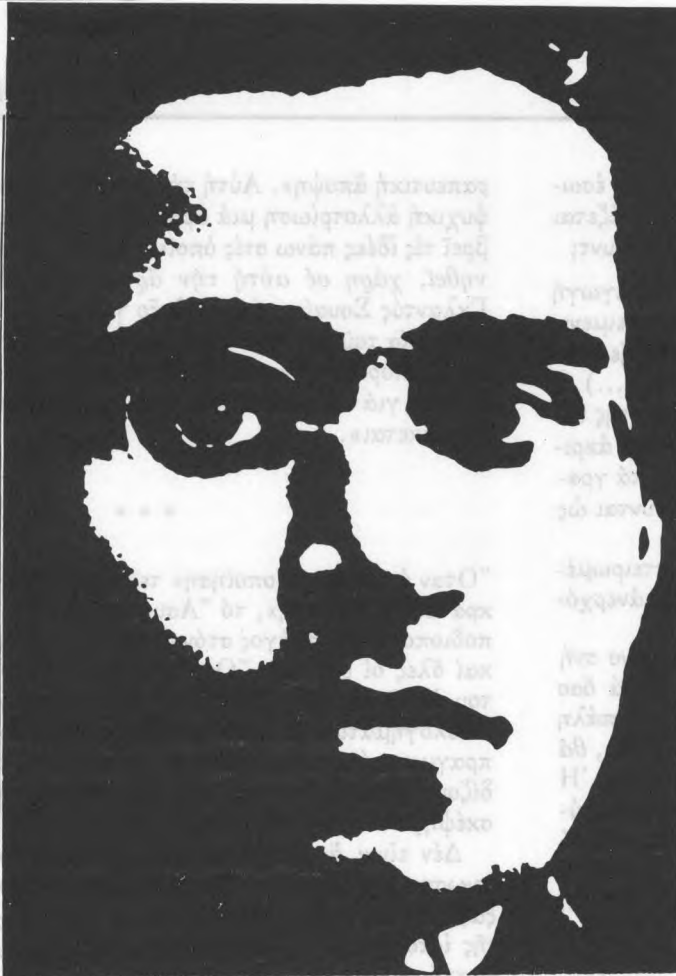
Δὲν εἶναι ἄσχετη ἐδῶ μιὰ... οὐμανιστικὴ, ἐνίοτε, «ἀνάγνωση» τοῦ ἔργου τοῦ Φουκῶ, μὲ τὴν ὁποία δεξιολογικῶς ἐξαφανίζεται π.χ. ἡ ἀντιπαλότητά του πρὸς τὰ «ὑποκείμενα τῆς ἱστορίας», γιὰ νὰ προβληθεῖ ὅ,τι ἐκλεκτικὰ καὶ ἐπιφανειακὰ συλλέγεται μέσα ἀπὸ τὴν —κατὰ Φουκῶ— μικροφυσικὴ τῆς ἐξουσίας, κυρίως ἡ ἱστορικὴ του τεκμηρίωση τῶν δεινῶν εἴτε τοῦ τρελοῦ εἴτε τοῦ φυλακισμένου. Ἔτσι, ὁμοῦς, ὁ ἀπορρῶν ἀκτιβισμὸς ἀλλὰ καὶ ὁ φραστικὸς «ἐπαναστατικὸς» κομπορμισμὸς ἠρωοποιοῦν εὐκόλο πότε τὸν τρελὸ καὶ πότε τὸν φυλακισμένο, ἀνάγοντάς τους σὲ ἀθῶα θύματα καὶ σὲ μόνους «καθαροὺς» ἐπαναστάτες.

Τίθεται βεβαίως τὸ ἐρώτημα ἐάν καὶ κατὰ πόσον κυρίαρχες λαϊκιστικὲς ἀντιλήψεις δύνανται νὰ ἀνατρέπουν ἢ νὰ συγχέουν —χωρὶς συνέπειες— τὶς ἐπιστημολογικὲς βάσεις σύγχρονων καὶ γόνιμων φιλοσοφικῶν προβληματισμῶν.

Ἡ κριτικὴ ἀποτίμηση τοῦ ἔργου τοῦ Φουκῶ ἔχει διατυπωθεῖ κατὰ καιροὺς ἀπὸ πολλοὺς καὶ ἀρμοδιότερους (σημαντικὴ θέση κατέχει ἐδῶ τὸ τελευταῖο βιβλίο τοῦ Πουλαντζᾶ: *Τὸ κράτος, ἡ ἐξουσία, ὁ σοσιαλισμὸς*). Προσωπικὰ προτίμησα νὰ ἀναφερθῶ —μέσω μιᾶς ἄλλης ἱστορικῆς ἐκδοχῆς— σὲ ὅ,τι μετὰ «μανίας» χρησιμοποιεῖται, κυρίως, ἀπὸ τὴν *ἱστορία τῆς τρέλας*, θεωρώντας ὅτι ἡ χρησιμοποίησή αὐτῆ μέσω μιᾶς ἄκριτης πολλῆς φορὲς «σύνθεσης» με ὅτιδήποτε ἄλλο —συμβατὸ ἢ μὴ— στοιχεῖο τῆς μῦθας, ἐπαυξάνει τὴ σύγχυση καὶ δὲν ἐπιτρέπει τὴ διάκριση τῶν πραγματικῶν μύθων καὶ τῶν μυθικῶν διαστάσεων κάποιων ἀπομυθοποιήσεων.

Τὸ πρόβλημα τῆς ἐλληνικῆς Ἀριστερᾶς σήμερα θὰ μποροῦσε νὰ ὀριστεῖ —πέραν πολλῶν ἄλλων διατυπώσεων— καὶ ὡς ἡ ἀδυναμία τῆς νὰ εἶναι πράγματι ἀπομυθοποιητικὴ.

* Εἰσῆγηση στὸ «Διήμερο συζητήσεων» πού ὀργάνωσε ἡ Ἐπιτροπὴ Ψυχικῆς Ὑγείας τῆς ΕἰΝΒΕΘ μὲ θέμα «Ἄσυλο καὶ ἀποασυλοποίηση — Μῦθος καὶ πραγματικότητα» (Θεσσαλονίκη, 5-6 Φεβρουαρίου 1987).

Τό αφιέρωμα
 συνεχίζεται στο
 επόμενο διπλό
 τεύχος του «Πολίτη»
 με κείμενα του
 Λουίς Άλτουσέρ
 Νικ. Μπανταλόι
 Άντρέ Τοζέλ,
 Ροσάνα Ροσάντα,
 Τζ. Πάτζι
 Ε. Άλτφάτερ
 Άν Σασούν
 Μπάμπη Νούτσου
 Άγγελου Έλεφάντη
 Θανάση Γιαλικέτση
 και κείμενα του
ANTONIO ΓΚΡΑΜΣΙ
 για πρώτη φορά
 στα ελληνικά

Γκράμσι:

ή επέτειος μιᾶς ἀπουσίας

του Άγγελου Έλεφάντη

Γιατί ο Γκράμσι εν έτει 1987; Άρκει απλώς μιᾶ επέτειος για τά πενήντα χρόνια από τό θάνατό του στίς φασιστικές φυλακές τό 1937; Προφανώς, ὅπως συνήθως λέγεται, για νά ανοίξει μιᾶ συζήτηση για τά προβλήματα πού ἐπεξεργάστηκε ὁ μέγας Ἰταλός στοχαστής και πού πάντα εἶναι ἐπίκαιρα.

Πῶς ὅμως μπορεῖ ν' ανοίξει στόν τόπο μας μιᾶ συζήτηση για τόν Γκράμσι, νά φανοῦν οἱ ἐπίκαιρες ὀψεις ἑνός ἔργου πού φτιάχτηκε βῆμα τό βῆμα μέσα στή βασανιστική και πολυδαίδαλη πορεία διαμόρφωσης του Ἰταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος, μέσα από μιᾶ συνεχή κριτική αναρώτηση για τήν πορεία του ἐπαναστατικού ἐργατικού κινήματος στόν τόπο του και σέ ὁλόκληρη τή Δυτική Εὐρώπη;

Ἡ παχυλή πίστη στα δόγματα του σοβιετόφωνου «μαρξισμού» πού εὐδοκιμεῖ κατά τά μέρη του μοναδικού κόμματος τῆς ἐργατικῆς τάξης, ἡ ἀγχώδης ἀναζήτηση του «νέου» στήν ὁποία ἐπιδίδονται ὅσοι ἀριστεροί πίστεψαν ὅτι τό κομμουνιστικό κόμμα ξεπεράστηκε ἱστορικά, ὁ νυσταλέος ἀκαδημαϊσμός ἢ ἡ καταναλωτική ὑστερία πού προπαγανδίζουν οἱ πολιτικοδιανοούμενες μόδες πολύ λίγα περιθώρια ἀφήνουν ὥστε ἡ επέτειος για τά πενήντάχρονα από τό θάνατο του Γκράμσι νά ἀποτελέσει ἀφορμή για γόνιμους προβληματισμούς, για νά ἐντοπίσουμε τό στίγμα στο ὁποῖο βρισκόμαστε. Δέν θά ἦταν ὑπερβολή νά ὑποστηρίξει κανείς ὅτι ἡ συζήτηση πού θά ἔπρεπε νά συνοδεύει αὐτή τήν ἐπέτειο εἶναι πρακτικά ἀδιανόητη.

Τό έργο του Γκράμσι ώς τις άρχές της δεκαετίας του '70 έμεινε άγνωστο στον τόπο μας¹ και τό έλληνικό άριστερό κίνημα, σέ όλες του τις πολιτικοϊδεολογικές αποχρώσεις, σάθηκε χώρος άξενος γι' αυτή τή σκέψη πού προσπάθησε νά θεωρητικοποιήσει τήν πολυπλοκότητα τής επαναστατικής διαδικασίας στίς σύγχρονες άνεπτυγμένες κοινωνίες.

Άς τό έπισημάνουμε ευθύς έξαρχής: οί ύστερήσεις μιās όλόκληρης ιστορικής εποχής πού σφραγίστηκε από τό δογματισμό αλλά και οί «πλουραλισμοί» τής τελευταίας δεκαπενταετίας στην όποία δοξολογήθηκε δογματικότατα ό «άντιδογματισμός» άφησαν άοπλο και άνάπηρο τό άριστερό κίνημα. Τό θεωρητικό τέλμα στό όποίο όδηγήθηκαν τά πράγματα μεταφράζεται σέ άντίστοιχο πολιτικό και κάθε συζήτηση ή διαμάχη γιά τά προβλήματα τής προοπτικής ή τής μετάβασης στό σοσιαλισμό καταλήγει σέ κοινοτοπες και άδιέξοδες διακηρύξεις πού έπιβάλλει ή τρέχουσα πολιτική είδησεογραφία. Μέσα σέ ένα τέτοιο κλίμα περίττευε, φυσικά, κάθε συζήτηση γιά τόν Γκράμσι όπως περίττευε και κάθε σοβαρότερη έπικοινωνία μέ τό έργο του ή μέ έργα πού έμπνεύστηκαν άπ' αυτόν.

Όστόσο ή σκέψη του Γκράμσι είναι άρρηκτα συνδεδεμένη μέ τά θεωρητικά και πολιτικά προβλήματα τής μετάβασης, στίς άνεπτυγμένες κοινωνίες τουλάχιστον. Είναι επίσης άρρηκτα συνδεδεμένη μέ τήν έννοια και τό ρόλο του κομμουνιστικού κόμματος. Έτσι, άν άποκόψει κανείς τόν Γκράμσι από τό σύνθετο πλέγμα οικονομίας/πολιτικής, μαζών/κράτους/θεσμών, ήγεμονίας/διανοουμένων/κόμματος, τόν μετατρέπει σέ άνώδυνο πολιτισμολόγο, ένδεχομένως και κουλουριάρη γιά τά καθ' ήμās. Οί κεφαλαιώδεις έπεξεργασίες του γιά τήν ήγεμονία, πού αναζωογόνησαν τή μαρξιστική πολιτική σκέψη μεταπολεμικά, άν δέν έντάσσονται σέ μιιά θεωρητικο-πολιτική προοπτική κοινωνικοποίησης τής πολιτικής ώς στοιχείου ίκανού νά δώσει στην πλειοψηφία τά μέσα νά αυτοκυβερνηθεί, όπως τονίζει ό Ν. Μπανταλόνι², μήπως δέν άποκόπτονται από τή διαδικασία άναπαραγωγής του κεφαλαίου και δέν άποσυσχετίζονται, έπομένως, από τή διαλεκτική οικονομίας/πολιτικής; Έτσι ό «θεωρητικός τών ύπερδομών», όπως χαρακτηρίστηκε, μπορεί νά μεταμορφωθεί σέ άκαχο σοσιαλδημοκράτη.

Άν πάλι, όπως ύποθέτει ό Νορμπέρτο Μπόμπιο, ή σκέψη του Γκράμσι είναι επαναστατική, και κατ' αυτόν τό είναι, τότε ή αρχή τής ήγεμονίας ώς ταξικής διαδικασίας πού συνδυάζει έξαναγκασμό και συναίνεση και ό πολιτικοπολιτικός πλουραλισμός έρχονται σέ κατάφωρη άν-

τίφαση: «σκέψη επαναστατική, κόμμα επαναστατικό, επαναστατικό πολιτικό σχέδιο δέν μπορούν νά είναι πλουραλιστικά». ³ Άρα ή πολιτική σκέψη πού βασίζεται στον Γκράμσι δέν μπορεί νά στοχεύει τόν δημοκρατικό σοσιαλισμό ή άν τόν στοχεύει δέν μπορεί νά αναφέρεται στον Γκράμσι.

Θέλω νά πώ δηλαδή ότι στον τόπο μας παρά τόν έμπλουτισμό του πολιτικού λεξιλογίου τής άνανεωτικής Άριστερας μέ γκραμισιανούς όρους όπως «ιστορικός συνασπισμός», «ήγεμονία», «συλλογικός διανοούμενος», «θεωρία τής πράξης», ή άναφορά στον Γκράμσι ήταν άπλός μιμητισμός χωρίς τά πλούσια νοήματα πού καλύπτουν οί θεωρίες του. Τουτό όμως δέν είναι άσχετο μέ μιιά διαίσθηση ή και έπίγνωση ότι ή σκέψη αυτή δέν έχει καμιά χρησιμότητα σέ πολιτικές επιλογές πού άπορρέουν από τή νομικο-φιλελεύθερη ιδεολογία. Άντίθετα μάλιστα αυτός ό «ιδιότυπος γκραμισιανός σεκταρισμός» δημιουργεί άξεπέραστες άντιφάσεις στό πολιτικό σχέδιο του ρεφορμιστικού έξελικτισμού πού πρυτάνευε στην ήγεμονεύουσα δύναμη στό χώρο τής άνανεωτικής Άριστερας. Γιά τούς άλλους χώρους, π.χ. γιά τό ΚΚΕ, δέν ήταν δυνατό νά γίνει λόγος έξ όρισμού. Άλλού, μηδέ τής Ιταλίας έξαιρουμένης, τό «ζήτημα Γκράμσι» παίχτηκε και παίζεται ακόμη στίς διαφορετικές άναγνώσεις και έρμηνείες του έργου του. Έδώ, μιιά και έλειπε τό έργο, τό παιχνίδι παίχτηκε στή μή άνάγνωση, τήν άποσιώπηση.

Η πίεση πού άσκούσε στην Άριστερά ή μετεμφυλιοπολεμική έθνικοφροσύνη και τό άγος τής επανένταξης τών κομμουνιστών στην έθνική πολιτική ζωή έξωθούσε ανεπίγνωστα προς «ήπιες τεχνολογίες» του πολιτικού λόγου. Κι ύστερα όταν συσσωρεύτηκαν τά στοιχεία ή άρθθηκαν οί άναστολές άνοιξε διάπλατα ό δρόμος γιά μιιά όρμητική παραίτηση από όλόκληρο τό θεωρητικό όπλοστάσιο του μαρξισμού, ιδιαίτερα εκείνου του μαρξισμού τόν όποίο ή σκέψη του Γκράμσι γονιμοποιούσε. Έγινε έτσι δυνατό νά προσυπογραφεί ή θέση του Ν. Μπόμπιο ότι τελικά μαρξιστική θεωρία γιά τή μετάβαση στό σοσιαλισμό και τό σο-

1. Όποιοσδήποτε θελήσει νά γνωρίσει τό μεταφρασμένο έργο του Γκράμσι θά διαπιστώσει ότι δέν ύπάρχει σχεδόν τίποτε στά έλληνικά ώς τις άρχές τής δεκαετίας του '70: δεκαπέντε σελίδες όλο κι όλο σέ δύο τεύχη τής Έπιθεώρησης Τέχνης, τό 1965 και τό 1966. Άλλά και ή συνέχεια δέν ήταν ιδιαίτερα καρπερή: Είδαν τό φως μερικά σπαράγματα από έργα του Γκράμσι παρουσιασμένα τις περισσότερες φορές μέ μιάν έγκληματική προχειρότητα και άνήκουστη μεταφραστική εύκολία.

2. Ν. Badaloni, *Il marxismo di Gramsci*, Einaudi, σ. 182.

3. Norberto Bobbio, *Γιά ποιό σοσιαλισμό;*, έκδ. Εύρώπη 1982.

σιαλιστικό κράτος δεν υπάρχει ή αν υπάρχει είναι ολοκληρωτική.

‘Ο Γκράμσι και η επάρατος ανάμνηση του λενινισμού

Οι προηγούμενες επισημάνσεις, νομίζω, διαγράφουν το γενικό πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώθηκαν οι ιδεολογικοί και θεωρητικοί προσανατολισμοί στο χώρο της ανανεωτικής ‘Αριστεράς. Μπορούμε όμως να πάμε λίγο πιο πέρα.

4. Βλέπε από τη διαθέσιμη στα ελληνικά βιβλιογραφία: Κριστίν Βυσί-Γκλυκσμάν, *‘Ο Γκράμσι και τό κράτος*, σ. 219 και έπ., έκδ. Θεμέλιο, Κουντίν Χοάρ και Τζέφι Νόελ Σμύθ, *Γιά τόν Γκράμσι*, Ουμπέρτο Τσερόνι, *‘Η θεωρία του πολιτικού κόμματος*, έκδ. «Παρατηρητής» 1985, Πέρυ Άντερσον, *Οι άντινομίες του ‘Αντόνιο Γκράμσι*, έκδ. «Μαρξιστική Συσπείρωση», 1986, Λουτσιάνο Γκρούπι, *‘Η έννοια της ήγemonίας στον Γκράμσι*, Νίκου Πουλαντζά, *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, Θεμέλιο 1976. ‘Η ειρωνεία είναι ότι ο μόνος που συσχέτισε τόν Γκράμσι μέ τόν Λένιν, θεωρώντας τό έργο του άνωτατο στάδιο του λενινισμού, ήταν ένας ποππεριανός, ο Δ. Δημητράκος. βλ. *Πολιτική εξουσία και επανάσταση*, ‘Εξάντας 1976 και «‘Η επικαιρότητα της σκέψης του Γκράμσι» στο *Κομμουνιστική Θεωρία και Πολιτική*, τεύχ. 8, σ. 68 έπ. 1976.

5. Βλ. Γκράμσι, «Για τήν κατάσταση στο κόμμα των Μπολσεβίκων», *Πολιτικά Κείμενα*, ‘Οδυσσέας, 1976.

Μέσα σ’ αυτό τό πλαίσιο όπου ή ‘Αριστερά απέστρεφε τό πρόσωπό της από εκείνα τά προβλήματα της θεωρίας που θά μπορούσαν νά έγκαλέσουν τά προβλήματα της πολιτικής, νά επαναπροσδιορίσουν τά έρωτήματα και νά έλέγξουν τίς άπαντήσεις, διαμορφώθηκε προοδευτικά ένα ίσχυρότατο, κυρίαρχο θά ‘λεγα ρεύμα, έντερικου άντιλενινισμού: *έντερικου*, κάτι που εκφραζόταν σέ ψυχολογικές στάσεις περισσότερο παρά μέσα σέ εκλογικευμένες επεξεργασίες, γιατί ποτέ και σέ καμιά περίπτωση δέν αναπτύχθηκε ένας θεωρητικός λόγος που θά τόν στοιχειοθετούσε. Λεξούλα από δω, λεξούλα από κεί ώσπου στο τέλος τό ιστορικό ένδυμα κατάντησε τόσο διάτρητο, σκοροφαγωμένο, που κανείς δέν μπορούσε νά τό χρησιμοποιήσει. Τό πρόβλημα «ξεπεράστηκε».

‘Αλλά και τούτη ή «υπέρβαση» δέν έμεινε χωρίς συνέπειες. Μιά απ’ αυτές, όχι ή λιγότερο σημαντική, ήταν ή πλήρης άποσυσχέτιση της έλληνικής ανανεωτικής ‘Αριστεράς και της γκραμισιανής σκέψης. Και δέν θά ήταν δυνατό άλλωστε νά συμβεί διαφορετικά αφού ο θεωρητικός αλλά και ο πολιτικός δεσμός ανάμεσα στους δύο πολιτικούς ήγέτες και θεωρητικούς, τόν Γκράμσι και τόν Λένιν, είναι στενότατος.

Πράγματι, τό σύνολο του έργου του Γκράμσι οδηγεί στη σκέψη ότι ή θεωρία του για τήν ήγemonία, τό πολιτικό κόμμα, τόν ιστορικό συνασπισμό άποτελεί τήν πιό σύνθετη και επεξεργασμένη «έκδοχή» του λενινισμού ή πιό σωστά εκκινεί από λενινιστικές επεξεργασίες τίς όποιες και αναπτύσσει σέ μία σχέση ταυτότητας αλλά και διαφοράς. Τό γεγονός αυτό δέν άφησαν άπαρατήρητο οι έγκυρότεροι από τούς αναλυτές του Γκράμσι.⁴

Τό παράδοξο είναι ότι ή συνάφεια της γκραμισικής σκέψης μέ τόν Λένιν άποτελεί ταυτόχρονα και μία ρήξη μέ εκείνον τό λενινισμό που επικρατεί ως κανονιστικό δόγμα στην Κομμουνιστική Διεθνή και τά κομμουνιστικά κόμματα μετά τό θάνατο του Λένιν. ‘Αν και ο Γκράμσι της δεκαετίας του ‘20 ταυτίζεται μέ τή λενινιστική γραμμή της Γ’ Διεθνούς για τήν καταστροφή του άστικού κράτους και τή σοβιετική όργάνωση του σοσιαλιστικού στη βάση της δικτατορίας του προλεταριάτου (τά βιώματα του Γκράμσι από τά ‘Εργατικά Συμβούλια του Τορίνου άποτελοΰσαν μόνιμη άφορά του), είναι γνωστό ότι ήδη από τό 1926 εκφράζει τούς φόβους του για τήν πορεία που παίρνουν τά πράγματα στη Σοβιετική ‘Ενωσή μετά τή σύγκρουση Στάλιν-Τρότσκι.⁵ ‘Αργότερα, στη φυλακή, άπορρίπτει πρακτικά και θεωρητικά τή γραμμή του «σοσιαλφασισμού» του VI συνεδρίου της Κ.Δ. ύποστηρίζοντας τήν ένωτική άντιφασιστική γραμμή της πάλης για τή Συντακτική τήν όποία θεωρεί ως ένδιάμεση μεταβατική φάση, μετά τήν άνατροπή του φασισμού, στην πορεία

πρός τό σοσιαλισμό.

Ήδη ή ανάλυση αυτή τών *Τετραδίων τής φυλακής*, πού θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ καί ως αυτοκριτική του ΙΚΚ γιά τίς ανεπάρκειες τής αντιφασιστικής του γραμμής στήν περίοδο τής ανόδου του φασισμού, πλησιάζει τίς ἐπεξεργασίες του Λένιν καί τής Κ.Δ. του 1922 πού μετά τήν άποτυχία τής επανάστασης στή Δύση οδηγούνται στήν πολιτική του Ένιαίου Μετώπου καί τήν άνίχνευση ενδιάμεσων μορφών εξουσίας βασισμένων στή συμμαχία έργατών-άγροτών μέ συμμετοχή άκόμη καί σοσιαλιστικών κομμάτων τής Β' Διεθνούς. 'Ο Λένιν του *Άριστερισμού, παιδικής άρρώστιας του κομμουνισμού* καί σέ επόμενα έργα του επιμένει μέ έμφαση γι' αυτή τήν κατεύθυνση. Είναι γνωστό επίσης ότι αυτή ή στρατηγική πού συμπυκνωνόταν στό σύνθημα «πρός τίς μάζες!» ουσιαστικά παραχαράχτηκε από τούς επιγόνους καί εκφυλίστηκε στίς σεκταριστικές κατασκευές γιά τήν Τρίτη Περίοδο καί τό «σοσιαλισμό».

Τό σημείο αυτό είναι ένα από τά πιό χαρακτηριστικά τής συνάφειας του Γκράμσι μέ τόν Λένιν. Γιά τόν Γκράμσι, ή θεωρία τής ήγεμονίας εκκινεί από τή συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι ή χρησιμοποίηση μόνο τής δύναμης ενάντια στίς έχθρικές τάξεις δέν οδηγεί στή νίκη τής σοσιαλιστικής επανάστασης άν αυτή δέν άποτελεί προϊόν κοινωνικής ώρίμασης, άν δηλαδή δέν έχει κατακτήσει τήν πολιτική συναίνεση τών καταπιεσμένων τάξεων καί δέν καλύπτεται από μιά σέ βάθος όχύρωση στό έσωτερικό τής κοινωνικής ένδοχώρας. Τό περιλάλητο πρόβλημα Άνατολής/Δύσης καί αντίστοιχα του πολέμου κινήσεων/πολέμου θέσεων, τών ιστορικών διαφορών κράτους/κοινωνίας τών πολιτών σέ Άνατολή (Ρωσία) καί Δυτική Ευρώπη πού δεσπόζει στίς ιστορικές έρευνες καί θεωρητικοποιήσεις τών *Τετραδίων τής Φυλακής* είναι ή εύρηματική συμπύκνωση μιās νέας στρατηγικής αλλά πού συνεπάγεται, έξίσου, τή ρήξη μέ τίς άστικές μορφές άσκησης τής εξουσίας καί όργάνωσης του σοσιαλιστικού κράτους.

Γιά τόν Γκράμσι ό Λένιν είναι εκείνος πού έθεσε πρώτος τόν δάκτυλο επί τόν τύπον τών ήλων: «ή θεωρητικοπρακτική άρχή τής ήγεμονίας», γράφει, «έχει μιά σημασία γνωσιολογική. Έχοντάς την υπόψη σέ αυτό τό χώρο οφείλουμε νά έρευνήσουμε τή πιό σημαντική θεωρητική συνεισφορά του *Ήλιτς* στή φιλοσοφία τής πράξης». «'Ο Λένιν όμως», συνεχίζει, «δέν είχε τόν καιρό νά έμβαθύνει τή διατύπωσή του». ⁶ Ταυτότητα λοιπόν εμφάνης αλλά καί διαφορά κατά τοϋτο: 'Ο Λένιν περιορισμένος στό ύπόδειγμα τής 'Οκτωβριανής Έπανάστασης ενώ διαισθάνεται τήν αναντιστοιχία του γιά τήν ανεπτυγμένη Δύση δέν βγαίνει ώστόσο άπ' αυτό τό περίβλημα καί δέν θεωρητικοποιεί τό κομβικό στρατηγικό ζήτη-

μα του περάσματος από έναν πόλεμο θέσεων σέ έναν πόλεμο κινήσεων σέ διαφορετικό από τή Ρωσία κοινωνικό πλαίσιο.

'Ο Γκράμσι γνωρίζοντας ότι «αυτό πού συμβαίνει στήν ΕΣΣΔ» (οικοδόμηση του σοσιαλισμού καί τά προβλήματά της) άποκτά κεφαλαιώδη σημασία γιά τήν επανάσταση στή Δύση, γνωρίζοντας άκόμη μετά τήν όδυνηρή καί προσωπική έμπειρία τών έτών 1919-1926 τήν άνθεκτικότητα τής άστικής κοινωνικοοικονομικής ένδοχώρας καί τή δραστηριότητα τών ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους γιά τή χειραγώγηση καί υπαγωγή τών λαϊκών μαζών στήν άστική ιδεολογία, αντιμετωπίζει τή σύνθετη διαλεκτική πολέμου θέσεων/πολέμου κινήσεων, καθοδήγησης/συναίνεσης, οικονομίας/πολιτικής, κυριαρχίας/διεύθυνσης καί παράγει τίς νέες πρόσφορες αναλυτικές κατηγορίες γιά τήν έπιστήμη τής επαναστατικοποίησης του κοινωνικού σχηματισμού καί τή θεωρητικοποίηση τών προβλημάτων τής μετάβασης.

'Αλλά ή διαλεκτική τής ήγεμονίας καί του κράτους, ή επαναξιολόγηση τής κοινωνίας τών πολιτών καί του κοινωνικού γίνεσθαι ως άφετηριακών σημείων κάθε (επαναστατικής) πολιτικής ένώ τροποποιούν σημαντικά τήν έννοια τής λενινιστικής στρατηγικής ταυτόχρονα επανέρχονται

6. Άντόνιο Γκράμσι, *Ίστορικός ύλισμός*, σ. 74, έκδ. 'Οδυσσεάς, 1973.

στό ίδιο μέ εκείνη σημείο: τήν ανατροπή. 'Ο Γκράμσι τό λέει καθαρά: επανάσταση δέν είναι ή στιγμιαία μετωπική σύγκρουση αλλά και ό πόλεμος τών θέσεων δέν καταργεί τή στιγμή τού πολέμου τών κινήσεων: τή ρήξη.

Γιά τήν επέτειο: πενήντα χρόνια ερημιάς

'Από τότε βέβαια πέρασε πολύς καιρός. Μεσο-λάβησε ένας παγκόσμιος πόλεμος ό φασισμός ήττήθηκε, τά κομμουνιστικά κόμματα τής Δύσης αλλά και τό κοινωνικό κράτος γνώρισαν εποχές δόξας και κατάπτωσης, «αυτά πού συνέβαιναν στην ΕΣΣΔ» (σταλινισμός) βάρυναν καταθλιπτικά πάνω στην ανάπτυξη τού εργατικού κινήματος, ήρθαν άλλοεπάλληλα Μπάντ Γκόντεσπεργκ, ό Τρίτος Κόσμος αναδύθηκε στό προσκήνιο τής ιστορίας, ό πυρηνικός εξοπλισμός και ή πολιτική τών μπλόκ μπλόκαρε τήν πολιτική, τό θεωρητικό πεδίο μετατοπίστηκε από τήν παγωνιά τού θεωρητικού γκουλάγκ τού σταλινισμού στην πρόσκαιρη άνθοφορία τής δεκαετίας τού '60 και '70, ή σημερινή ιδεολογική άντεπίθεση τού νεοφιλελευθερισμού και τού νεοσυντηρητισμού άντικαθρεφτίζει τή γιγαντιαία επίχειρηση τής καπιταλιστικής ανασυγκρότησης.

Ξανάρχομαι λοιπόν στό άρχικό ερώτημα πού αυτή ή μεγάλη παρέκβαση άφησε μετέωρο. Γιατί ή έλληνική άνανεωτική 'Αριστερά δέν μπολιάστηκε από τή σκέψη τού Γκράμσι;

Τό «ζήτημα» τώρα, νομίζω, διαγράφεται καθάρότερα: "Όταν τούτο τό μπόλιασμα έμοιαζε κατ' άρχήν δυνατό —ξεπάγωμα τού σταλινικού πάγου, πτώση τής δικτατορίας, στενότερη έπαφή μέ τά δυτικοευρωπαϊκά θεωρητικά και πολιτικά ρεύματα, άποκόλληση από τά δόγματα τού σοβιετόφωνου «μαρξισμού»— έπαψε νά υπάρχει και τό πρόβλημα πού άπασχολούσε τόν Γκράμσι: 'Αλήθεια, τί χρειαζόταν τό έργο στην άνανεωτική 'Αριστερά; Τί δουλειά είχε μέ μιά σκέψη πού παρέπεμπε στον έπάρατο πλέον Λένιν, στην άναχρονιστική έννοια τής επανάστασης, μιά σκέψη στους άντίποδες τού οικονομισμού της, στους άντίποδες τού πολιτικού έμπερισμού της; Κατατάχθηκε κι αυτός στην ήρωική εποχή, μάρτυρας, ήρωας, όχι όμως διανοητής πού ξεπερνούσε τό χρόνο του. Τό πρόβλημα τώρα ήταν ή ένσωμάτωση στην ένθική, τή ρεαλιστική πολιτική — κι άπ' αυτή τήν άποψη ό Γκράμσι δέν μπορούσε νά κερδίσει ούτε καν τό συμπαθητικό επίθετο «ουτοπικός».

Φυσικά δέν ειπώθηκε τίποτε. 'Η σιωπή ήταν χρυσός. 'Αφέθηκε κι αυτό τό ζήτημα στην ιδιωτική πρωτοβουλία πού όσο πούλαγε κυκλοφόρησε πέντε-έξι βιβλιοαράκια, ύστερα στράφηκε κι αυτή σ' άλλα κοιτάσματα. Για Γκράμσι θά μιλάμε τώρα, τήν εποχή τής νέας τεχνολογίας και τών κοιτασμάτων;

"Έτσι θά μπορούσαμε νά όρίσουμε τά πενήντα-χρονα από τό θάνατο τού Γκράμσι ως τήν επέτειο μιάς άπουσίας.

"Ένα άφιέρωμα και ή ληξιπρόθεσμη όφειλή

'Από αυτή τή γενική μετατόπιση δέν ξεφεύγει και τό ανά χείρας περιοδικό. 'Η άναφορά σε κάποιους λόγους ή άδυναμίες δέν θά άναιρούσαν τήν κατάσταση. 'Ο ΠΟΛΙΤΗΣ στά δέκα χρόνια τής ζωής του ελάχιστα άσχολήθηκε, και αυτός, μέ τό Γκράμσι, παρόλο πού ή σκέψη του μάς έτρεφε κι όσο μπορούσαμε χορταίναμε τή πείνα μας μ' αυτήν. "Όσο μπορούσαμε: ό Γκράμσι δέν είναι έτοιμο φαί στό πιάτο, θέλει δουλειά πολλή νά τόν γευτείς, νά τόν κατανοήσεις...

'Απ' αυτό τό τεύχος αρχίζει πάντως ένα άφιέρωμα στον Γκράμσι. Τό επόμενο τεύχος τού Πολίτη θά είναι ολόκληρο άφιερωμένο στον 'Ιταλό στοχαστή τού εργατικού κινήματος μέ άρθρα, μελέτες και μεταφράσματα από τό έργο του. Βέβαια δέν ξοφλούμε έτσι μέ τήν από καιρό ληξιπρόθεσμη όφειλή μας προς τό έργο τού Γκράμσι. Οί σελίδες τού άφιερώματος αυτού δέν είναι παρά επισημάνσεις για μιά σκέψη πού εμπλουτίζει τό μαρξισμό και χρησιμεύει νά δούμε τά δικά μας χωρίς τίς διόπτρες τού έπαρχιωτισμού.

Ο ΓΚΡΑΜΣΙ ΚΑΙ ΟΙ ΕΚΛΟΓΕΣ

(ἀπόσπασμα)

τοῡ Hugues Portelli

Ο ΕΚΛΟΓΙΚΟΣ ΜΥΘΟΣ

Ο Γκράμσι εκτιμᾷ ότι κάθε κριτική ἀνάλυση τοῦ ἐκλογικοῦ συστήματος οφείλει νά βασίζεται στή μελέτη τῶν δεσμῶν του μέ τό ἀντιπροσωπευτικό σύστημα τοῦ ὁποίου εἶναι τό ἰδεολογικό στήριγμα. Τήν ἀπαρασάλευτη πίστη στίς ἀρετές τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας ἐξηγεῖ ἡ ἐγγράαξη στίς ἰδεολογικές παραστάσεις τῶν ἀνθρώπων ἐνός ὀρισμένου ἀριθμοῦ μύθων πού ὅμως δέν ἀντέχουν στή συγκεκριμένη ἀνάλυση.

Ὁ πρῶτος καί πιό ριζωμένος μύθος σχετίζεται μέ τόν καθολικό χαρακτήρα τῆς ψηφοφορίας. Πράγματι, τόσο οἱ κατήγοροι ὅσο καί οἱ συνήγοροι τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας ξεχνοῦν ὅτι οἱ ψηφοὶ δέν προστίθενται:

«Οἱ ψῆφοι (...) ἔχουν μίαν ἀπλή τεχνική ἀξία ἀφοῦ παρέχουν τό μέτρο καί τή δυνατότητα γιά συσχετισμούς· τίποτε παραπάνω. Καί ἔπειτα, τί μετροῦμε; Μετροῦμε, ἀκριβῶς, τήν ἰκανότητα καί τήν ἀποτελεσματικότητα πού ἔχει ἡ διάδοση τῆς γνώμης μερικών προσώπων, τῆς γνώμης τῶν δραστηρίων μειονοτήτων, τῶν ἐλίτ, τῶν πρωτοποριῶν κ.λπ., δηλαδή τή συγκεκριμένη τους ὀρθολογικότητα, ἱστορικότητα ἢ συγκεκριμένη λειτουργικότητα» (Mach. 81, σ. 81).¹

Ὁ Γκράμσι ὑπογραμμίζει ὅτι "ἀτομική" γνώμη δέν ὑπάρχει. Δέν εἶναι παρά τό παράγωγο —ἢ, στήν καλύτερη περίπτωση, ἡ ἐπιλογή— ἐνός ὀρισμένου ἀριθμοῦ ἰδεῶν ἢ γνωμῶν ἐπεξεργασμένων ἀπό μειοψηφικές ομάδες. Σέ ἀντίθεση μέ τίς ἐλιτίστικες κριτικές, ὁ Γκράμσι θεωρεῖ ὅτι μέ τήν ψῆφο δέν συγχέεται μέσα σέ μιά κοινή ἰσότητα ἡ βούληση τῶν "περιούσιων" καί τοῦ "μέσου ἀνθρώπου", ἀλλά ἀντίθετα ἐπικυρώνεται ἡ διαφορά πολιτικοῦ καί κοινωνικοῦ βάρους ἀνάμεσα σ' αὐτά τά δύο στοιχεῖα:

«Ἡ πρόσθεση τῶν ψῆφων εἶναι ἡ τελική ἐκδήλωση μιᾶς μακρᾶς διαδικασίας ὅπου ἡ οὐσιαστική ἐπιρροή ἀνήκει ἀκριβῶς σέ εκείνους πού "ἀφιερώνουν στό κράτος καί στό "Ἔθνος τόν καλύτερο ἑαυτό τους" (ὅταν πράγματι εἶναι ἔτσι)» (σ. 81).²

Ἄν λάβουμε ὑπόψη αὐτή τήν ἀνισότητα τό ἀποφασιστικό ζήτημα εἶναι ἡ ἰδεολογική νομιμοποίησή της. Σ' αὐτό τό ἐπίπεδο ὁ ἀποφασιστικός ρόλος περιέρχεται στήν "κοινή γνώμη", πού γενικά ὀρίζεται ὡς ἡ πλειοψηφική παράγωγος τῶν ἐλεύθερων ἀτομικῶν γνωμῶν καί ἡ ὁποία στήν πραγματικότητα δέν εἶναι παρά ἡ ἐπίσημη πολιτική βούληση πού προληπτικά ἐπιβάλλει ἡ ἰθύνουσα τάξη ὅταν ἐπιδιώκει νά προαγάγει μιά ἀντιλαϊκή ἐνέργεια ἢ εἶναι ὑποχρεωμένη νά ὑπαχθεῖ στόν ἐκλογικό ἔλεγχο.

Ἡ φυσική διάκριση τῆς δημόσιας πολιτικῆς βούλησης συνεπάγεται τήν ἀναγκαιότητα τοῦ ἐλέγχου ἐκ μέρους τῶν ἐκπροσώπων τῆς ἰθύνουσας τάξης. Οἱ τελευταῖοι δέν παύουν νά ἐγκαθιδρύουν ἢ νά σταθεροποιοῦν «τό μονοπώλιο ὀργάνων κοινῆς γνώμης: ἐφημερίδες, κόμματα, Κοινοβούλιο, μέ τέτοιο τρόπο ὥστε στήν πραγματικότητα ὑπάρχει μόνο μία δύναμη πού διαπλάθει τήν κοινή γνώμη καί ἐπομένως τήν ἐθνική πολιτική βούληση, καθώς οἱ διαφωνίες διασκορπίζονται σέ ἕναν ἀτομικό καί ἀνόργανο κοινορτό» (σ. 158).

Ἡ πολιτική ψηφοφορία καί ἡ κατά κανονικά διαστήματα ἔκφραση τῆς "λαϊκῆς κυριαρχίας" ἐξανάγκασαν τό κράτος —κατά τήν γκραμσιανή ἔννοια, δηλαδή τούς ἰδεολογικούς μηχανισμούς τοῦ κράτους— νά δείξει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον στά ὄργανα διαμόρφωσης τῆς κοινῆς γνώμης, ἐκεῖνα πού εἶναι ἱκανά «νά προξενοῦν ἀνά πάσα στιγμή ἐκρήξεις πλασματικοῦ πανικοῦ ἢ ἐνθουσιασμοῦ, ἐκεῖνα πού ἐπιτρέπουν τήν κάρπωση συγκεκριμένων ἀποτελεσμάτων, λόγου χάρη στή διάρκεια τῶν ἐκλογῶν» (σ. 158).³

Οἱ μεγάλης κυκλοφορίας ἐφημερίδες καί τό ραδιόφωνο —ὁ Γκράμσι δέν γνώριζε ἀκόμα τά "ἀγαθά" τῆς τηλεόρασης—, ὑπό τόν ἔλεγχο τῆς ἄρχουσας τάξης, ἀνέτρεψαν σέ αὐτόν τόν τομέα τό συσχετισμό δυνάμεων, σαρώνοντας τήν παρα-

1. Ὅλα τά παραθέματα τοῦ ἀρθρου αὐτοῦ εἶναι ἀπό τόν Machiavelli τοῦ Γκράμσι, ἐκδ. Einaudi.

2. Στό ἴδιο.

3. Στό ἴδιο, σ. 158.

Ἡ καθολική ψηφοφορία δέν κάνει τίποτε ἄλλο ἀπό τό νά ἐπικυρώνει ἕναν συσχετισμό δυνάμεων πού ἔχει προηγουμένως ἐπικρατήσει.

‘Η ιδεολογική χειραγώγηση δέν είναι βέβαια ή μόνη μορφή “έλέγχου” του έκλογικού συστήματος. ‘Η ήγεμονία τής άρχουσας τάξης χρησιμοποιεί εύρύτατα τά θεσμικά μέσα πού τής παρέχει τό κοινοβουλευτικό καθεστώς.

δοσιακή διαχείριση τής δημόσιας γνώμης «μέ οργανωμένα κόμματα στό πλαίσιο άπολύτως καθορισμένων προγραμμάτων» (Mach. σ. 158).

Αυτή ή τεχνική αποδείχθηκε ιδιαίτερα αποτελεσματική διότι, καθώς εύρύτατοι τομείς τής κοινής γνώμης είναι άνοργάνωτοι ή, τό λιγότερο, δέν τούς έχουν θίξει οι οργανώσεις πού μπορούν νά άντισταθούν στις επιθέσεις τών μέσων μαζικής επικοινωνίας, δηλαδή τά εργατικά κόμματα και τά συνδικάτα, είναι ιδιαίτερα εύάλωτοι. ‘Ο Γκράμσι άναφέρει τό παράδειγμα τών γυναικών στις όποίες ή άρχουσα τάξη στό μεσοπόλεμο άρχίζει νά παραχωρεί τό δικαίωμα ψήφου όχι γιά νά τίς χειραφετήσει αλλά γιά νά εξασφαλίσει ένα εύρύ πεδίο έκλογικών κινήσεων.

Δεδομένο ότι ή άρχουσα τάξη νέμεται τή “συγκινησιακή” πλειοψηφία του έκλογικού σώματος, τό αποτέλεσμα αυτών τών χειραγωγήσεων τής “κοινής γνώμης” είναι νά υπονομεύεται ή σημασία τών έκλογικών μαχών:

«Άρχει νά έχει κανείς τήν ήμέρα αυτή τήν ιδεολογική πρωτοκαθεδρία (ή άκόμη καλύτερα τή συγκινησιακή) γιά νά κατακτήσει μία πλειοψηφία πού θά κυριαρχεί γιά τρία, τέσσερα, πέντε χρόνια, άκόμα κι άν, άφου περάσει ή συγκίνηση, ή έκλογική μάζα διαχωρίζεται άπό τή νόμιμη έκφρασή της (χώρα “νομοταγής” πού δέν άντιστοιχεί στην “πραγματική” χώρα)» (σ. 159).⁴

‘Η ιδεολογική χειραγώγηση δέν είναι βέβαια ή μόνη μορφή “έλέγχου” του έκλογικού συστήματος. ‘Η ήγεμονία τής άρχουσας τάξης χρησιμοποιεί εύρύτατα τά θεσμικά μέσα πού τής παρέχει τό κοινοβουλευτικό καθεστώς.

‘Αναλύοντας τήν εξέλιξη τών κοινοβουλευτικών θεσμών τής Γαλλίας μετά τό 1815, ό Γκράμσι άποκαλύπτει ότι οι μετασχηματισμοί του έκλογικού συστήματος συνέπιπταν πάντοτε μέ έσωτερικές άνακατατάξεις ή κρίσεις ήγεμονίας τής άρχουσας τάξης. Στόν ίδιο βαθμό πού ό μετασχηματισμός στις ίσορροπίες μεταξύ τών εξουσιών, οι άλλαγές στους ρόλους τής γραφειοκρατίας, του στρατού, τής αστυνομίας, τής δικαιοσύνης, καταγράφουν τόν τρόπο άσκησης τής ήγεμονίας, στόν ίδιο βαθμό άσχοϋν μέ σχετικά σταθερό τρόπο τήν ήγεμονία «ή διεύρυνση ή οι περιορισμοί τής πολιτικής ψήφου, οι διαφορές μορφές ψήφου —σύστημα λίστας ή μέ μονοεδρική περιφέρεια, σύστημα αναλογικής ή πλειοψηφικό— μέ τίς ποικίλες παραλλαγές πού άπορρέουν άπ’ αυτές: σύστημα δύο Βουλών ή μία μόνο εκλεγόμενη Βουλή, εκλογή μέ ποικίλους τρόπους γιά τήν καθεμία (Βουλή εκλεγόμενη έφ’ όρου ζωής ή κληρονομική, Γερουσία εκλεγόμενη αλλά μέ τρόπο εκλογής τών γερουσιαστών διαφορετικό άπό εκείνο τών βουλευτών κ.λπ.» (σελ. 102). Σέ κάθε περίπτωση

χρησιμοποιείται κατά προτίμηση ή συναίνεση παρά ή ισχύς, επιτρέποντας «νά φαίνεται ότι ή δύναμη στηρίζεται στην συναίνεση τής πλειοψηφίας, έκφραζόμενης άπό δήθεν όργανα δημόσιας κοινής γνώμης» (σ. 203), επικυρωμένης άπό τήν καθολική ψηφοφορία.

Αυτός ό περιορισμός του ρόλου τών εκλογών συνδυάζεται μέ τή διάκριση τών εξουσιών πού προσιδιάζει στό κοινοβουλευτικό σύστημα. ‘Εκλέγονται μόνο τά μέλη του Κοινοβουλίου ή διαφορετικά τά μέλη τής πύ “ιδεολογικής” εξουσίας και τής λιγότερο “πολιτικής” ένώ τό πραγματικό διεθυντικό προσωπικό, δηλαδή ή γραφειοκρατία, άτοχος τής εξουσίας εξαναγκασμού, παραμένει άνεξέλεγκτη και βλέπει νά πολλαπλασιάζονται οι άρμοδιότητές της μέ τήν ένίσχυση τών προνομίων της έντός του μηχανισμού του κράτους.

‘Η λαϊκή διεκδίκηση γιά τήν εκλογή όλων τών λειτουργών δέν ήταν παρά ή συνέπεια αυτής τής διολίσθησης τών εξουσιών. “Όταν συνομολογείται ή εκλογιμότητα τών οργάνων, ή θέσπιση αυτή άποτελεί τήν άκραία άπόληξη του πολιτικού φιλελευθερισμού, αλλά, ταυτόχρονα, επιφέρει τή διάλυση της καθώς εισάγει τήν άρχή τής «διαρκούς Συντακτικής» (σ. 87).

Στις Δημοκρατίες ή κατά κανονικά διαστήματα εκλογή του άρχηγού του κράτους «δέν προσέφερε σέ αυτή τή στοιχειώδη λαϊκή διεκδίκηση παρά μία άπατηλή ίκανοποίηση» (σ. 87).

Τό εκλογικό σύστημα άποδείχθηκε, λοιπόν, ένα ιδεολογικό μέσο ιδιαίτερα αποτελεσματικό ως πρós τήν εγκαθίδρυση και τή διατήρηση τής ήγεμονίας τής άστικής τάξης. ‘Ως έκ τούτου, στους κόλπους τών λαϊκών τάξεων ό εκλογικός μύθος σπανιότατα άμφισβητήθηκε. ‘Ο Γκράμσι θά άποδώσει τό φαινόμενο αυτό στις συνθήκες εμφάνισης τής καθολικής ψηφοφορίας.

‘Η Γαλλική ‘Επανάσταση πού εισήγαγε τήν καθολική ψηφοφορία συνδέεται ιστορικά μέ τή γιακωβινική ήγεμονία του παριζιάνικου άστικού συνασπισμού (άστική τάξη-λαϊκές τάξεις) πάνω στην άγροτική έπαρχία. ‘Αλλά οι επαναστάτες του 1848, μίν έχοντας κατανοήσει τή στενή σχέση μεταξύ ήγεμονίας και “καθολικής” ψηφοφορίας, θά γνωρίσουν τήν άποτυχία: ή καθολική ψηφοφορία του 1848 πού διεκδικούσαν, έλλείπει ήγεμονίας πάνω στην άγροτική Γαλλία, μεταφράστηκε σέ θρίαμβο του Ναπολέοντα του ΙΙΙ και τής άριστοκρατίας τής γής.

Μόνο μέ τήν Κομμούνα οι επαναστάτες του Παρισιού θά άπομυθοποιήσουν τήν καθολική ψηφοφορία και θά έξεγερθούν άνοιχτά έναντίον της: «Στά 1871, τό Παρίσι κάνει ένα τεράστιο βήμα μπροστά, γιατί επαναστατεί έναντίον τής ‘Εθνοσυνέλευσης τών Βερσαγιέζων, πού είχε

4. Στο ίδιο.

έκλεγεῖ μέ καθολική ψηφοφορία, καί κατανοεῖ ὅτι ἀνάμεσα στή ψήφο καί τήν "πρόοδο" μπορεῖ νά ὑπάρξει σύγκρουση» (σ. 112). Ἡ ἀνακάλυψη αὐτή δυστυχῶς δέν θά ἐπιβιώσει τῆς Κομμουνίας. «Αὐτή ἡ, ἀνεκτίμητης ἕξιας, ἱστορική ἐμπειρία χάθηκε γιατί οἱ πρωταγωνιστές τῆς ἐξολοθρεύτηκαν» (σ. 112). Τήν ἐπαύριο οἱ Παρισίνοι ἐπαναστάτες ἐντάσσονται στό ρεῦμα τοῦ "ἐπαναστατικοῦ συνδικαλισμοῦ" ἀλλά οἱ ἀντιλήψεις τους γιά ἀποχή ἀπό τίς ἐκλογές δέν εἶναι παρά «τό προπέτασμα "ἀδιαλλαξίας" μπροστά στήν παραιτήση τοῦ Παρισιοῦ ἀπό τόν ἐπαναστατικό ρόλο τῆς Γαλλίας, δέν εἶναι παρά ἕνας πλαδαρός καιροσκοπιμός, συνέπεια τῆς αἱματοχυσίας τοῦ 1871» (σ. 112).

Ἡ ψευδεπίγραφη ἀδιαλλαξία τοῦ ἐπαναστατικοῦ συνδικαλισμοῦ εἶχε ὡς κύριο ἀποτέλεσμα νά ἀποκλείσει τίς κατώτερες τάξεις ἀπό τόν ἀγώνα γιά τήν ἡγεμονία καί νά ἐγκαταλείψει τήν ἄσκησή της στήν πολιτική τάξη τοῦ μικροαστισμοῦ πού θά ἀντιπροσωπεύει στό ἐξῆς τό ρεῦμα τοῦ ριζοσπαστισμοῦ. Ἡ ἀνάπτυξη, σέ ὅλη τή χώρα, τοῦ καπιταλισμοῦ τῶν πόλεων καί ἡ διαίρεση τῶν ἐπαναστατικῶν δυνάμεων ἐπέφεραν τή μεταφορά τῆς πολιτικῆς καθοδήγησης ἀπό τό Παρίσι στήν ἐπαρχία: «Ἡ ἀνάπτυξη τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας καί τῆς δημοκρατίας συμπύπτει πάντοτε μέ τόν ἀντικληρικανικό ἀγώνα καί τήν ἐνδυνάμωση τοῦ ριζοσπαστικοῦ κόμματος σέ ὅλη τή Γαλλία» (σ. 112).

Ἔτσι ἡ καθολική ψηφοφορία θά ἀποβεῖ τό οὐσιαστικό ἐργαλεῖο τῆς ἀστικῆς ἡγεμονίας, τό ἐργαλεῖο πού θά ἐπιτρέψει τή συστράτευση τῆς ἐργατικῆς ἀριστοκρατίας καί τῆς ἀγροτιάς, «ἐνοποιημένων στό ἐνδιάμεσο ἐπίπεδο τῆς μικροαστικῆς μετριότητας» (σ. 112).

Ἡ σοβαρή εὐθύνη τῶν ὁπαδῶν τοῦ ἐπαναστατικοῦ συνδικαλισμοῦ στή Γαλλία καί τῶν ὁπαδῶν τῆς ἀποχῆς στήν Ἰταλία, κατά τόν Γκράμσι, ὀφείλεται στά ὄρια τοῦ οἰκονομικοῦ τους, στήν ἀδυναμία τους νά περάσουν ἀπό τό ἐπίπεδο τοῦ οἰκονομικοῦ κορπορατισμοῦ στό πολιτικό. Δέν κατανόησαν ὅτι μιά κοινωνική τάξη — ἡ ἐργατική στήν προκειμένη περίπτωση — δέν μπορεῖ νά γίνει ἄρχουσα παρά ἀσκώντας ἡγεμονία πάνω σέ μιά σειρά σύμμαχων κοινωνικῶν στρωμάτων, ὑπερβαίνοντας, ἄρα, τά ἴδια της τά συντεχνιακά συμφέροντα ὑπέρ ἑνός συμβιβασμοῦ μέ αὐτά τά στρώματα. Γι' αὐτό οἱ θιασῶτες τῆς ἀποχῆς καί τοῦ ἐπαναστατικοῦ συνδικαλισμοῦ ἐγκατέλειψαν στήν ἄρχουσα τάξη τήν πνευματική διεύθυνση τοῦ κοινωνικοῦ σώματος — ἡ ἀντιδιανοούμενη πολεμική τους εἶναι πολύ ἀποκαλυπτική ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη — καί ὀχυρώθηκαν σέ μιά στάση καθαρᾶ ἀμυντική πού ἄφηνε ἐλεύθερο τό πεδίο στόν ἐκλογικό ρεφορμισμὸ ἐργατιστικοῦ ἢ σοσιαλδημοκρατικοῦ τύπου.

Ἡ στάση αὐτή δέν περιορίστηκε ἄλλωστε στίς

Ἡ ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΓΚΡΑΜΣΙ ΣΤΙΣ ΙΤΑΛΙΚΕΣ ΕΚΛΟΓΕΣ

16 Νοεμβρίου 1919: Πρῶτες μεταπολεμικῆς ἐκλογές στήν Ἰταλία. Ὁ Γκράμσι ἀντιτίθεται, μέσα στό ΣΚΙ, στους θιασῶτες τῆς ἀποχῆς ἀπό τίς ἐκλογές (Μπορντίγκα) θεωρώντας, ὅπως καί ἐκεῖνοι, ὅτι ναί μὲν ἡ κομμουνιστική ἐπανάσταση δέν θά πραγματοποιηθεῖ ἐκλογικά, ἀλλά ὅτι οἱ συνειδητοὶ ἐπαναστάτες σέ ἐκείνη τῆ συγκυρία ἦταν μιά μικρή μειονότητα. Προεῖχε, ἐπομένως, οἱ σοσιαλιστές νά πείσουν τίς μάζες, διότι διαφορετικά, ἀκόμη κι ἂν πετύχαιναν νά κατακτήσουν τήν ἐξουσία πραξικοπηματικά, ὄντας ἑξοκκισμένοι ἀπό τή μάζα τῶν ἐργατῶν-ἀγροτῶν θά ὑπέκυπταν σύντομα στήν καπιταλιστική ἀντεπίθεση. Γιὰ τό σκοπὸ τῆς κατάκτησης τῶν μαζῶν στό στρατόπεδο τῆς ἐπανάστασης, οἱ ἐκλογές, ὄντας ἕνα πεδίο ἀγῶνων διαπαιδαγώγησης καί ὀργάνωσης τῶν μαζῶν, ἀποτελοῦν ἀποφασιστικό μέσο. Κατά τοῦτο ὁ Γκράμσι διαφοροποιεῖται καί ἀπό τοὺς μαξιμαλιστές τοῦ Σεράτι καί τοὺς ρεφορμιστές τοῦ Τουράτι πού, στήν οὐσία, θεωροῦν ὅτι ὁ σοσιαλιστικός μετασχηματισμὸς θά ἐπιτευχθεῖ μέ τήν κατάκτηση τῆς κοινοβουλευτικῆς πλειοψηφίας.

1920: Δημοτικῆς ἐκλογές: Ὁ Γκράμσι παραμένει σταθερός στήν ἴδια ἄποψη. Ὅμως ἡ ὁμάδα τοῦ *Ordine Nuovo* διχάζεται καθὼς οἱ Τάσκα, Τολιάτι καί Τερατσίνι υἱοθετοῦν τίς ἀπόψεις τοῦ Μπορντίγκα περί ἀποχῆς. Ὁ Γκράμσι ἀπομονωμένος ὀργανώνει τήν ὁμάδα "Κομμουνιστική διαπαιδαγώγηση", ἀπορρίπτοντας τό δίλημμα ἀποχή-συμμετοχή.

Μάιος 1921, ἀμέσως μετὰ τῆ διάσπαση τοῦ ΣΚΙ (συνέδριο τοῦ Λιβόρνο). Ἡ Διεθνῆς συμπύπτει μέ τίς θέσεις τοῦ Γκράμσι ὡς πρὸς τίς ἐκλογές. Τό νεοπαγές ὅμως ΙΚΚ βρίσκεται ὑπὸ τήν ἐπιρροή καί τήν καθοδήγηση τοῦ Μπορντίγκα, ὁ ὁποῖος ὑπακούει μὲν στήν ἐντολή τῆς Κ.Δ. γιά τῆ συμμετοχῆ στίς ἐκλογές, ὡστόσο στή διάρκειά τους στρέφει τὰ πυρὰ κυρίως κατά τοῦ Σ.Κ. γιά νά ἀποκαλύψει τόν προδοτικό του χαρακτήρα (πρόδρομο σύμπτωμα τοῦ "σοσιαλφασισμοῦ"). Στίς ἐκλογές οἱ σοσιαλιστές κερδίζουν 1.569.559 ψήφους καί 122 ἔδρες, ἔναντι 291.952 ψήφων τῶν κομμουνιστῶν καί 15 ἔδρων στό Κοινοβούλιο. Ὁ Γκράμσι θά συμπεράνει μέ πικρία: «Τὸ Κομμουνιστικὸ Κόμμα δέν εἶναι κόμμα τῶν μεγάλων μαζῶν». Ἐπεταί ἡ πορεία στή Ρώμη τοῦ Μουσολίνι (Ὀκτώβριος 1922) καί ἡ ἀποσύνθεση τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ.

1924: Ἀπρίλιος. Ἐκλογές κάτω ἀπὸ τήν τρομοκρατία τοῦ ἀνερχόμενου φασιστικοῦ καθεστώτος καί μέ ἕνα ἐξωφρενικά καλπονοθευτικὸ ἐκλογικὸ σύστημα. Ὁ Γκράμσι, ὄντας πλέον γραμματέας τοῦ ΙΚΚ, ἐπιβάλλει τῆ συμμετοχῆ τοῦ κόμματος στίς ἐκλογές ὀρίζοντάς τιν ὡς πράξη ἀντίστασης κατά τοῦ φασισμοῦ.

1926: Ὁ Γκράμσι συλλαμβάνεται καί καταδικάζεται γιατί ἀπέδειξε ἔμπρακτα ὅτι μπορεῖ νά εἶναι ἐπαναστάτης ἀκόμη καί στό Κοινοβούλιο, παρόλο πού οὐδέποτε πίστεψε ὅτι οἱ ἐκλογές εἶναι ἡ βασιλικὴ ὁδὸς πρὸς τό σοσιαλισμὸ. (Σ.τ.μ.)

Τό έκλογικό σύστημα αποδείχτηκε, λοιπόν, ένα ιδεολογικό μέσο ιδιαίτερα αποτελεσματικό ως προς τήν έγκαθίδρυση και τή διατήρηση τής ήγεμονίας τής άστικής τάξης.

λαϊκές τάξεις. 'Ο Γκράμσι υπογραμμίζει ότι οι δυνάμεις του καθολικισμού υπέπεσαν στις ίδιες πλάνες μετά τήν άνατροπή τής φεουδαρχικής άριστοκρατίας. 'Η άρνηση τών καθολικών νά συμμετάσχουν στις έκλογές (πού έκφράστηκε μέ τό δόγμα non-expedit) από τό 1870 ως τό 1913 στό όνομα τής αντίθεσης ανάμεσα στην πραγματική 'Ιταλία και τήν 'Ιταλία του νόμου (τή νομοταγή) κάλυπτε πολύ άσχημα τήν πολιτική άδυναμία του Βατικανού και τό φόβο του μπροστά σέ μία άνοιχτή σύγκρουση μέ τίς δυνάμεις τών λαϊκών· όπως άλλωστε και ή δημοψηφισματική έπιλογή τών Γάλλων έθνικιστών μετά τό 1875, στό όνομα του πολιτικού ρεαλισμού, απέρρεε από μία θεώρηση τών έκλογών όχι λιγότερο άφηρημένη και "οικονομιστική", πού λησμονούσε τόν συγκεκριμένο δεσμό ανάμεσα στην καθολική ψηφοφορία και τήν ήγεμονία μιās κοινωνικής τάξης.

'Από τήν άνάλυση αυτή του έκλογικού συστήματος ό Γκράμσι βγάξει δύο συμπεράσματα. Τό πρώτο: δέν υπάρχει έναίιο και άφηρημένο μοντέλο καθολικής ψηφοφορίας· στην ιστορία κάθε κοινωνικού σχηματισμού «*ύπήρχαν διάφοροι τύποι "καθολικής ψηφοφορίας" στό βαθμό πού άλλαζαν ιστορικά οι οικονομικοπολιτικές συνθήκες*» (σ. 111). Τό δεύτερο: τό σύστημα τών έκλογών αποτελεί ένα εργαλείο ιδεολογικής και πολιτικής διεύθυνσης, τό όποιο έπινοήθηκε και χρησιμοποιήθηκε για νά ενισχυθεί ή ήγεμονία τής άρχουσας τάξης, άκόμη κι άν προσφέρεται, σέ μερικές περιπτώσεις, ως πεδίο πάλης και για τίς κατώτερες τάξεις.

'Απ' αυτή τήν άποψη, ή καθολική ψηφοφορία δέν κάνει τίποτε άλλο από τό νά επικυρώνει έναν συσχετισμό δυνάμεων πού έχει προηγουμένως επικρατήσει:

«Κάθε επικύρωση μέσω έκλογών ή δημοψηφίσματος επήλθε άφου προηγουμέ-

νως ή θεμελιακή τάξη (ή άρχουσα) συσπειρώθηκε στό πολιτικό πεδίο ή μάλλον στό στρατιωτικό-πολιτικό γύρω από μία "καιοσαρικό" τύπου προσωπικότητα, ή μετά από πόλεμο πού είχε δημιουργήσει μία κατάσταση έκτάκτου ανάγκης» (σ. 111).

Τά συμπεράσματα αυτά του Γκράμσι έξηγοούν τή σταθερή του στάση από τό 1919 ως τό 1926 στό ζήτημα τών έκλογών και ιδιαίτερα τή φροντίδα του νά τό κατανοήσει κάτω από μία άυστηρά τακτική άποψη.

'Ωστόσο, ό δεσμός πού αναλύθηκε μεταξύ συστήματος έκλογών και άστικής ήγεμονίας δέν καταδικάζει τήν ίδια τήν άρχή τών έκλογών από τή στιγμή πού ή ήγεμονία αυτή θά άνατραπει;

Στήν πραγματικότητα, για τόν Γκράμσι κάτι τέτοιο δέν ισχύει. 'Αντίθετα, υπογραμμίζει ότι τό σύστημα τών έκλογών θά όφειλε νά ενισχύσει τό ρόλο του στό πλαίσιο του σοσιαλιστικού κράτους. 'Υπαινισσόμενος τό σοβιετικό σύστημα όπως άρχικά είχε προβλεφθεί, έκτιμά ότι ή κατάργηση του αντιπροσωπευτικού συστήματος θά απέδιδε στις έκλογές τήν πολιτική τους αποτελεσματικότητα. Τό ζήτημα είναι νά μή σταματά ή συμμετοχή του πολίτη στή δημόσια ζωή μέ τήν ψηφοφορία αλλά νά άρχίζει μέ αυτήν. 'Η συναίνεση νά μήν είναι πιά παθητική αλλά ένεργητική, οι έκλογές νά μήν είναι δικαίωμα αλλά λειτουργία· οι έκλογείς νά θεωρούνται «*"λειτουργοί"* του κράτους και οι έκλογές έθελοντικός τρόπος στρατολόγησης λειτουργών ενός όρισμένου τύπου πού, ως ένα βαθμό, θά προσέγγιζαν τήν έννοια τής αυτοκυβέρνησης» (σ. 11).

Μέ αυτό τό πνεύμα, ή προεκλογική έξστρατεία και τά παραδοσιακά προεκλογικά προγράμματα θά εξαφανίζονταν, δίνοντας τή θέση τους σέ ένα σύστημα "άμεσης συγκεκριμένης εργασίας" πού θά τό επιδοκίμαζαν οι έκλογείς «*για νά τό πραγματώσουν, θά δεσμεύονταν νά κάνουν κάτι παραπάνω από τόν νομοταγή πολίτη, θά ήταν, κατά κάποιο τρόπο, ένα είδος πρωτοπορίας υπεύθυνης και ένεργητικής εργασίας*».

Μ' αυτόν τόν τρόπο, οι έκλογές θά μπορούσαν νά παίξουν τόν διπλό τους ρόλο: πολιτικής άγωγής και διαπαιδαγώγησης άφ' ενός, πάλης κατά τής παθητικότητας τών μαζών άφ' έτέρου.

"Εως ότου ένα τέτοιο πρόταγμα γίνει επίκαιρο —και πρέπει νά όμολογήσουμε ότι στις διάφορες χώρες όπου ή άστική ήγεμονία άνατράπηκε, τό σύστημα τών έκλογών δέν έπαιξε τό ρόλο πού του απέδιδε ό Γκράμσι· είναι τό λιγότερο πού θά μπορούσαμε νά πούμε σήμερα—, άς κρατήσουμε τήν άνάλυση του Γκράμσι για τίς έκλογές και τήν πρακτική τους χρησιμοποίηση. Σ' αυτόν τόν τομέα, όπως και σέ πολλούς άλλους, τά πάντα πρέπει νά άρχίσουν από τήν άρχή.

'Ιούνιος 1974

«ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗ ΦΥΛΑΚΗ»

3 Ιουλίου¹

Πολυαγαπημένη μου Τατιάνα

Νομίζω ότι δραματοποίησες την έκφρασή μου "άσωτος υιός" και θά ήθελα να σου περιγράψω πιά παραστατικά τη σημερινή πνευματική μου διάθεση. Έχω την εντύπωση (πού ριζώνει ολοένα και περισσότερο μέσα μου παίρνοντας τη δύναμη βαθιάς πεποίθησης) ότι ο "κόσμος" των συναισθηματικών μου σχέσεων συνήθισε στην ιδέα πώς είμαι φυλακισμένος. Αυτή η κατάσταση έχει μιάν αμοιβαία ανταπόκριση· και εγώ επίσης συνήθισα στην ιδέα ότι οι άλλοι συνήθισαν κ.λπ. Αυτή είναι η πνευματική μου διάθεση. Σου έχω γράψει ότι κάτι τέτοιο μου είχε ξανασυμβεί (χωρίς να έχει σχέση, φυσικά, με φυλακή) και ήταν αλήθεια. Άλλά στο παρελθόν αυτές οι ρήξεις ως "άσωτου υιού" σχεδόν με γέμιζαν με υπερηφάνεια κι όχι μόνο δεν προσπαθούσα να τις αποφυγώ αλλά αντίθετα τις έπεδίωκα. Στην πραγματικότητα, εκείνη την εποχή, ή συμπεριφορά μου αυτή ήταν μιά αναγκαία διαδικασία για τή διαμόρφωση της προσωπικότητάς μου και για τή κατάκτηση της ανεξαρτησίας μου. Αυτό φυσικά δεν ήταν δυνατό να γίνει χωρίς να σπάσουν κάποιες κλωστές, μιά και τό πρόβλημα ήταν να αλλάξει ριζικά τό πεδίο πάνω στο οποίο θά αναπτυσσόταν ή κατοπινή μου ζωή. Σήμερα δεν είναι τό ίδιο. Τώρα πρόκειται για πιά ζωτικά πράγματα. Δεδομένου ότι από τή μεριά μου δεν υπάρχει καμιά αλλαγή πνευματικού πεδίου, για μένα τό ζήτημα είναι να αισθανθώ απομονωμένος σ' αυτόν τόν ίδιο χώρο πού προορίζεται να μου δημιουργεί συναισθηματικούς δεσμούς.

Μή νομίζεις ότι τό αίσθημα τής προσωπικής απομόνωσης με ρίχνει στην απόγνωση ή σε κάποια άλλη τραγική κατάσταση. Στην πραγματικότητα, και στίς χειρότερες συνθήκες ποτέ δεν δοκίμασα τήν ανάγκη για μιά προσφορά

ήθικης ενέργειας απ' έξω ώστε να ζήσω ενεργητικά τήν ίδια μου τή ζωή. Και σήμερα, πού αισθάνομαι ότι ή δύναμη τής θελήσεώς μου έγινε πιά συγκεκριμένη και πιά πραγματική, νιώθω λιγότερο αυτή τήν ανάγκη. Όμως ενώ στο παρελθόν, όπως σου έλεγα, ένιωθα σχεδόν υπερήφανος όταν αυτοαπομονωνόμουν, σήμερα αντίθετα συναισθάνομαι όλη τή φτώχεια, τό άγονο, τή στενότητα μιās ζωής πού είναι καταδικασμένη να βασίζεται αποκλειστικά στη θέληση. Νά, λοιπόν, ποιά είναι ή σημερινή μου πνευματική διάθεση.

— Έχω τήν εντύπωση ότι δεν έλαβες ή ότι έλαβες μέ μεγάλη καθυστέρηση ένα γράμμα πού σου 'γραφα πρίν μερικές εβδομάδες. Ήταν μερικές άράδες για σένα και μερικές ακόμη για τήν αδελφή μου Τερεσίνα. Ξέρεις, πάει καιρός πού δεν μου 'γραψαν από τό σπίτι και δεν μου 'στειλαν νέα τής μάνας μου. Είμαι πολύ άνήσυχος γι' αυτό.

— Έριξα μιά πρώτη ματιά στο άρθρο του πρίγκιπα Μίρσκι για τή θεωρία τής ιστορίας και τής ιστοριογραφίας. Νομίζω ότι πρόκειται για δοκίμιο αξιόλογο, πολύ ενδιαφέρον.² Είχα διαβάσει πρίν μήνες ένα δοκίμιο του Μίρσκι για τόν Ντοστογιέφσκι, δημοσιευμένο σε ένα ειδικό τεύχος του περιοδικού *Cultura*, αφιερωμένο στον Ντοστογιέφσκι. Και εκείνο τό δοκίμιο ήταν εξαιρετικά όξυδερκές· είναι έκπληκτικό τό γεγονός ότι ό Μίρσκι άφομοίωσε μέ τέτοια εύφυϊα και διορατικότητα ένα μέρος τουλάχιστον αυτού

1. Πρέπει να διαβαστεί "Αύγουστος" (στό πρωτότυπο ή διόρθωση έγινε από κάποιον ξένο χέρι).

πού αποτελεί τόν κεντρικό πυρήνα του ιστορικού υλισμού. Νομίζω ότι η επιστημονική του θέση είναι τόσο πιο αξιοπρόσεκτη όσο είναι απαλλαγμένη από προκαταλήψεις και παρασιτικά πολιτιστικά στολίδια που λίγο λίγο γλίστρησαν στο χώρο της θεωρίας της ιστορίας λόγω της μεγάλης δημοτικότητας που απέκτησε ο θετικισμός στο τέλος του περασμένου και στις αρχές αυτού του αιώνα.

— Έλαβα ήδη τις *Prospettive Economiche* του Μορτάρα. Νομίζω ότι αυτός ο τόμος αντιπροσωπεύει μία καμπή στον προσανατολισμό που είχε δώσει μέχρι τώρα ο συγγραφέας τους στη έπιτηριδα του. Φαίνεται ότι η οικονομική κρίση, με τις φοβερές άβειαιότητες της, ήταν εκείνη που συνέβαλε στη νέα στάση του Μορτάρα: όπως και να 'χει τό πράγμα, από επιστημονική άποψη, τόσο ριζική αλλαγή από τη μία χρονιά στην άλλη είναι σκανδαλώδης.

— Θα μπορούσε να πει κανείς ότι στο εξής δεν έχω πιά ένα πραγματικό πρόγραμμα μελέτης και εργασίας και φυσικά κάτι τέτοιο ήταν επόμενο. Είχα την πρόθεση να έρευνήσω έναν ορισμένο αριθμό προβλημάτων, αλλά σε κάποια στιγμή οι έρευνες αυτές θα έπρεπε μοιραία να καταλήξουν σε μία τεκμηρίωση και, επομένως, σε μία φάση εργασίας και έπιεργασίας που προϋποθέτουν μιά ολόκληρη βιβλιοθήκη. Αυτό δεν σημαίνει ότι χάνω τελείως τό χρόνο μου, αλλά να, δεν έχω πιά διάθεση να επιδίδομαι σε έκτεταμένες έρευνες προς γενικές και προκαθορισμένες κατευθύνσεις για τήν ώρα τουλάχιστον.

Θά σου δώσω ένα παράδειγμα: ένα ζήτημα που περισσότερο μου κέντρισε τό ενδιαφέρον αυτά τά τελευταία χρόνια ήταν να προσδιορίσω έναν ορισμένο αριθμό χαρακτηριστικών όψεων της ιστορίας των Ιταλών διανοουμένων. Αυτό τό ενδιαφέρον μου τό γέννησε από τη μία μεριά ή έπιθυμία μου να έμβαθύνω στην έννοια του κράτους και, από τήν άλλη, ή έπιθυμία μου να γνωρίσω ορισμένες πλευρές της ιστορικής ανάπτυξης του Ιταλικού λαού. Άκόμα και αν περιοριστεί ή έρευνα στις γενικές της γραμμές, τό έγχείρημα είναι τεράστιο. Πρέπει αναγκαστικά να φτάσει κανείς ως τή Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και στην πρώτη συγκέντρωση "κοσμοπολιτών" διανοουμένων ("αυτοκρατορικών") που προκάλεσε: να μελετήσει, στη συνέχεια, τή

διαμόρφωση της εκκλησιαστικής οργάνωσης (χριστιανικής και παπικής) που δίνει στους έπίγονους του αυτοκρατορικού διανοούμενου κοσμοπολιτισμού τή μορφή μιάς ευρωπαϊκής κάστας κ.λπ. κ.λπ. "Έτσι μόνο, κατ' έμέ, μπορεί να εξηγηθεί τό γεγονός ότι πρέπει να έρθει ο 18ος αιώνας, δηλαδή ή έναρξη των πρώτων αγώνων μεταξύ κράτους και Έκκλησίας για τή σύγκρουση δικαιοδοσιών (*jurisdictionalismo*), όποτε και μπορούμε να μιλάμε για "έθνικούς Ιταλούς διανοούμενους". Μέχρι τότε οι Ιταλοί διανοούμενοι ήταν κοσμοπολίτες, άσκούσαν μιά λειτουργία οικουμενική (υπέρ της Έκκλησίας ή υπέρ της Αυτοκρατορίας), ά-εθνική, συνέβαλλαν στην οργάνωση άλλων έθνικών κρατών ως τεχνικοί και ειδικοί, προμήθευαν ένα "διευθυντικό προσωπικό" σε όλη τήν Ευρώπη και δεν συγκεντρώνονταν, ως έθνική κατηγορία, σε κάποια εξειδικευμένη ομάδα ένταγμένη στις έθνικές τάξεις.

— Όπως βλέπεις, αυτό τό ζήτημα θά μπορούσε να τροφοδοτήσει μιά ολόκληρη σειρά δοκιμιών αλλά για τόν σκοπό αυτό χρειάζεται επίσης μιά ολόκληρη σειρά έπιστημονικών έρευνών.

Τό ίδιο ισχύει και για άλλες έρευνες: πρέπει επίσης να πάρει κανείς υπόψη του ότι ή συνήθεια μιάς άυστηρης πειθαρχίας στη μελέτη των κειμένων, που απέκτησα κατά τις πανεπιστημιακές μου με έφοδιασε με ίσως υπερβολικά λεπτολόγους μεθόδους. Γι' αυτό με κατέχει κάποιος διαταγμός στο να υποδείξω βιβλία πολύ εξειδικευμένα. Άλλωστε σου έπισημαίνω δύο τόμους που θά ήθελα να διαβάσω: 1) *Un trentennio di lotte politiche 1894-1922* (Μιά τριακονταετία πολιτικού αγώνα) του καθηγητή Βίτι Ντεμάρκο, "Collectione Meridionale", Ρώμη. 2) Του Λυσιέν Λωρά (Lucien Laurat) *L'accumulation du capital d'après R. Luxemburg* ("Η συσσώρευση του κεφαλαίου κατά τήν Ρόζα Λούξεμπουργκ"), Paris, Riviere.

— Αυτό που γράφεις για τό νέο κανονισμό των φυλακών και για τή δυνατότητα να κάνει κανείς μεταφράσεις στη φυλακή είναι σχέδιο χωρίς θεμέλιο: δεν θέλω να δεσμευτώ σε συνεχή εργασία διότι δεν βρίσκομαι πάντα σε θέση να εργαστώ. Άλλωστε δεν νομίζω ότι θά ήταν δυνατό να έπιβληθεί για καιρό ή υποχρεωτική εργασία στα εξειδικευμένα ιδρύματα. Άγαπημένη μου Τατιάνα προσπάθησα να σου γράψω όσο γινόταν πιο πολλά. Σε φιλώ τρυφερά.

Άντόνιο

2. Dimitri Petrovitch Mirski (1870-1937), γιός του πρίγκιπα Μίρακι, Ρώσου ύπουργού Έσωτερικών τό 1904 με 1905, που αρχικά άκολούθησε τή στρατιωτική σταδιοδρομία και πολέμησε στη διάρκεια του έμφυλίου πολέμου με τό στρατό των "λευκορώσων". Πρόσφυγας στην Άγγλία στρατεύθηκε στο κομμουνιστικό κίνημα και έδιδε ρωσική λογοτεχνία στο King's College του Λονδίνου από τό 1921 ως τό 1932. Άσκησε άλλωστε έντονη δημοσιογραφική δραστηριότητα στις έφημερίδες της ρωσικής προσφυγιάς και στην άριστερή φιλολογική έφημερίδα *Vesty* που διήθνη στο Παρίσι. Έπέστρεψε στην ΕΣΣΔ και συνελήφθη στη διάρκεια των σταλινικών διωγμών. Πέθανε τό 1937. Δημοσίευσε σύν τοις άλλοις: *A History of Russian Literature* (1926), *A Contemporary Russian Literature* (1926), *Russia. A social History* (1931), μιά βιογραφία του Λένιν (1932), *The Intelligentsia of Great Britain* (1935). Τό άρθρο στο όποιο αναφέρεται ο Γκράμσι έπιγράφεται "Bourgeois History and Historical Materialism", και δημοσιεύτηκε στην άγγλική έπιθεώρηση *The Labour Monthly*, τόν Ιούλιο του 1931.

3. *La Cultura*, X, 2 Φεβρουαρίου 1931.

7 Σεπτεμβρίου 1931

Πολυαγαπημένη μου Τατιάνα

(...) Διάβασα ένα άρθρο του γερουσιαστή 'Εινάουντι ότι ο Πιέρο (Σράφφα) έτοιμάζει μιά έκδοση του "Αγγλου οικονομολόγου Ντέιβιντ Ρικάρντο.¹ 'Ο 'Εινάουντι λέει τά καλύτερα λόγια για τήν πρωτοβουλία αυτή, κι εγώ επίσης τήν καταχάρηκα. 'Ελπίζω ότι θά είμαι σέ θέση νά διαβάξω άνετα τά άγγλικά όταν θά κυκλοφορήσει αυτή ή έκδοση κι ότι θά μπορώ νά γνωρίσω τόν Ρικάρντο στό πρωτότυπο.

'Η μελέτη πού έκανα για τούς διανοούμενους είναι πολύ έκτεταμένη στό γενικό της περίγραμμα και δέν νομίζω ότι υπάρχουν πραγματικά βιβλία στήν 'Ιταλία για τό θέμα. 'Υπάρχει βέβαια ένα σημαντικό τεμηριωμένο υλικό, αλλά διασκορπισμένο σέ άναρίθμητα περιοδικά και τοπικά ιστορικά άρχεϊα. "Άλλωστε, διευρύνω πολύ τήν έννοια του διανοουμένου και δέν περιορίζομαι στό τρέχον νόημά της πού δέν μπορεί νά εφαρμοστεί παρά μόνο στους μεγάλους διανοούμενους. Αυτή ή μελέτη οδηγεί στό νά γίνει κάπως πύο συγκεκριμένη ή έννοια του κράτους μέ τήν όποία συνήθως έννοούν τήν Πολιτική Κοινωνία (ή δικτατορία ή μηχανισμός καταναγκασμού πού προσαρμόζει τίς λαϊκές μάξες στόν τύπο παραγωγής και στήν οικονομία μιās όρισμένης έποχής) και όχι τήν ίσορροπία άνάμεσα στήν πολιτική κοινωνία και τήν κοινωνία των πολιτών (ή ήγεμονία πού μιά κοινωνική ομάδα άσκει πάνω στό σύνολο της εθνικής κοινότητας μέσω δήθεν ιδιωτικών όργανώσεων, όπως ή 'Εκκλησία, τά συνδικάτα, τά σχολεία κ.λπ.)· και, άκριβώς, οί διανοούμενοι δρούν ιδίως στό πεδίο της κοινωνίας των πολιτών (ό Μπενεντέτο Κρότσε π.χ. είναι ένα είδος λαϊκού πάπα και ένα αποτελεσματικότερο εργαλείο ήγεμονίας, άκόμη κι άν του τύχει νά βρεθεί σέ αντίθεση μέ τήν τάδε ή δείνα κυβέρνηση κ.λπ.). Κατ' έμέ, αυτή ή αντίληψη για τό ρόλο των διανοουμένων φωτίζει τό λόγο ή έναν από τούς λόγους της πτώσης των μεσαιωνικών Κοινοτήτων, της κυβέρνησης δηλαδή μιās οικονομικής τάξης πού δέν κατάφερε νά δημιουργήσει τούς δικούς της διανοούμενους, έπομένως νά άσκήσει ήγεμονία κι όχι άπλως δικτατορία. Οί 'Ιταλοί διανοούμενοι δέν είχαν ένα χαρακτήρα εθνικό-λαϊκό αλλά κοσμοπολιτικό κατά τό πρότυπο της 'Εκκλησίας. Για τόν Λεονάρδο ήταν άδιάφορο άν θά πουλούσε στόν Γάλλο δούκα της Βελαντινούα τά σχέδια των όχυρωματικών έργων της Φλωρεντίας. Οί Κοινοότητες ύπηρξαν λοιπόν ένα είδος κορπορατιστικού κράτους πού δέν κατάφερε νά ξεπεράσει αυτό τό στάδιο και νά γίνει ολοκληρωμένο κράτος όπως τό πρότεινε επί ματαίω ό Μακιαβέλι· ό Μακιαβέλι ό όποιος μέ τή στρατιωτική όργάνωση ήθελε νά διοργανώσει τήν ήγεμονία της πόλης πάνω στήν ύπαιθρο, γι' αυτό και μπορούμε νά τόν ονομάσουμε πρώτο 'Ιταλό γιακωβίνο (ό δεύτερος ήταν ό Κάρλο Κατάνεο, αλλά εί-

1. Σύνοψη του Λουίτζι 'Εινάουντι για τά Nuova collana di economisti πού συνέταξαν οί Γχιουζέπε Μποττάι και Σελεστίνο 'Αρένα για λογαριασμό των έκδόσεων Utet του Τορίνου, στό περιόδ. *La Riforma Sociale*, XXXVIII, 'Ιούλιος - Αύγουστος 1931, σ. 394. Σ' αυτή τή σύνοψη γίνεται λόγος για τήν έκδοση του Σράφφα των χειμένων του Ρικάρντο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΓΚΡΑΜΣΙ

Α. ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

1. Οί διανοούμενοι, έκδόσεις: Στοχαστής, έκδόθηκε τόν Μάιο-Ιούλιο του 1972, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Θ.Χ. Παπαδόπουλος.
2. 'Η όργάνωση της κουλτούρας, έκδόσεις: Στοχαστής, έκδόθηκε τόν 'Οκτώβριο του 1973, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Θ.Χ. Παπαδόπουλος.
3. Παρελθόν και παρόν, έκδόσεις: Στοχαστής, έκδόθηκε τόν Μάιο-Ιούνιο του 1974, μετάφραση Θανάσης 'Αθανασίου.
4. Τά εργοστασιακά συμβούλια και τό κράτος της εργατικής τάξης, έκδόσεις: Στοχαστής, έκδόθηκε τόν 'Οκτώβριο του 1975, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Θ.Χ. Παπαδόπουλος.
5. Λογοτεχνία και εθνική ζωή, έκδόσεις: Στοχαστής, έκδόθηκε τό Νοέμβριο του 1981, μετάφραση Χρήστος Μαστραντώνης, εισαγωγή-σχόλια-έπιμέλεια Χρήστος Μαστραντώνης, Ντάνυ Πιέρρου.
6. Σοσιαλισμός και κουλτούρα, έκδόσεις: Στοχαστής, έκδόθηκε τό Μάιο του 1982, εισαγωγή Paolo Spriano, μετάφραση-σχόλια Γιώργος Μαχαιράς, Τατιάνα Γονί, έπιμέλεια Ντάνυ Πιέρρου.
7. Γράμματα άπ' τή φυλακή, έκδόσεις: 'Ηριδανός, έκδόθηκε τό 1972, πρόλογος Φούλας Χατζιδάκη, χρονογραφία, μετάφραση Δημήτρης Ραυτόπουλος-Φούλα Χατζιδάκη.
8. Για τόν Μακιαβέλι, έκδόσεις: 'Ηριδανός, έκδόθηκε τό 1974, Μετάφραση Φ.Κ. (Κώστας Φιλίνης).
9. 'Η άλληλογραφία Γκράμσι-Τολιάτι για τήν κατάσταση στό κόμμα των μπολσεβίκων, έκδόσεις: «Τό φώς πού καιεί», 'Αθήνα 1975, στή σειρά «Διεθνής Μαρξιστική Συζήτηση-1».
10. 'Ιστορικός υλισμός, έκδόσεις: 'Οδυσσεάς, έκδόθηκε τόν 'Ιούλιο του 1973. Μετάφραση Τίτος Μυλωνόπουλος.
11. Πολιτικά κείμενα, έκδόσεις: 'Οδυσσεάς, πρώτη έκδοση 1976, δεύτερη έκδοση 1978. Μετάφραση Μυρσίνη Ζορμπά.

Β. ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΟΥ ΓΚΡΑΜΣΙ ΣΕ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

1. «Γκράμσι: Καβαλκάντε και Φαρινάτα, ένα σχόλιο στό 10ο Άσμα της Κόλασης», Περιοδικό 'Επιθεώρηση Τέχνης, Τόμος ΚΒ, τεύχος 130-132, σελ. 504-508, Νοέμβρης-Δεκέμβρης 1965.
2. «'Ο σχηματισμός των διανοουμένων», Περιοδικό 'Επιθεώρηση Τέχνης, τόμος ΚΔ, τεύχος 143-144, σελ. 356-365, Νοέμβρης-Δεκέμβρης 1966.
3. «Τρία κείμενα για τούς διανοούμενους», Περιοδικό Πορεία (Παρίσι), τεύχος 15, 'Ιούλιος 1970, σελ. 35-46.
4. «Τό Κομμουνιστικό Κόμμα», Περιοδικό Νέοι Στόχοι, τεύχος 4, 'Οκτώβριος 1971.
5. «Μελετάτε τήν ιταλική πραγματικότητα», Περιοδικό Κομμουνιστική 'Επιθεώρηση, Γενάρης-Μάρτης 1973, σελ. 77-79.
6. «Τρία κείμενα για τήν 'Ανώτατη 'Εκπαίδευση», Περιοδικό Δύο, τεύχος 2, 'Ιούλιος 1973.
7. «Τό επαγγελματικό σχολείο», Περιοδικό Θούριος, τεύχος 4, Σεπτέμβρης 1974.
8. «Παρέμβαση στό Συνέδριο της 'Ομοσπονδίας των Νεολαίων», Περιοδικό Θούριος, τεύχος 5, 'Οκτώβριος 1974.
9. «'Η φιλοσοφία της πράξης και ή σύγχρονη κουλτούρα», περιοδικό Πρωτοπορία, τεύχος 1, Γενάρης 1975.
10. «'Η έννοια της μεγάλης δύναμης», Περιοδικό 'Αντί, τεύχος 37, Γενάρης 1976.
11. «'Ο νεώτερος ήγεμόνας», Περιοδικό Δευκαλίων, τεύχος 22, 'Ιούνιος 1978, σελ. 271-282.
12. «Τό Κίνημα των εργοστασιακών συμβουλίων στό Τορίνο», Περιοδικό 'Αντί, τεύχος 107, Σεπτέμβρης 1978.
13. «'Αντόνιο Γκράμσι: Ordine Nuovo, 5 'Ιανουαρίου 1921», Περιοδικό Δέντρο, τεύχος 13, Μάρτης-Απρίλης 1980.

χε χίμαιρες στο κεφάλι του). Κατά συνέπεια, η 'Αναγέννηση πρέπει να θεωρηθεί ως κίνημα αντιδραστικό και κατασταλτικό σε σχέση με την ανάπτυξη των Κοινοτήτων² κ.λπ.

Σου δίνω αυτές τις ενδείξεις για να σε πείσω πως κάθε περίοδος της Ιταλικής Ιστορίας, από την εποχή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ως το Ριζορζιμέντο, πρέπει να θεωρείται απ' αυτή τη μονογραφική άποψη. "Αλλωστε αν με αφήσει η υγεία μου και αν τό επιτρέψουν οι ανώτερες αρχές θά συντάξω μιά παρουσίαση του ζητήματος³ τουλάχιστον 50 σελίδων, και θά σου τή στείλω. Διότι προφανώς θά ήμουν ευτυχής να είχα βιβλία που θά με βοηθούσαν στη δουλειά μου και θά έρεθιζαν τή σκέψη μου.

"Αλλωστε σε ένα από τά προσεχή γράμματά μου θά σου συνοψίσω τήν ύλη ενός δοκιμίου για τό Δέκατο Άσμα της Κόλασης του Δάντη για να τό δώσεις στον καθηγητή Κόσμο. Αύτός, ως ειδικός των δαντικών σπουδών, θά μπορέσει να μου πει αν έκανα μιά ψευδοανακάλυψη ή πραγματικά αξίζει τόν κόπο να γίνει ένα άρθρο, ένα ψίχουλο που θά προστεθεί στις εκατομμύρια παρόμοιες σημειώσεις που ήδη έχουν γραφεί.

Μή νομίζεις ότι δέν συνεχίζω να μελετώ, ότι αποθαρρύνθηκα επειδή, έχοντας φτάσει σε ένα όρισμένο σημείο, δέν μπορώ πιά να συνεχίσω τις έρευνές μου. Διατηρώ ακόμη μιά κάποια εύρηματική ικανότητα με τήν έννοια ότι καθετί τό σημαντικό που διαβάζω μέ παρακινεί να σκεφτώ: πώς θά μπορούσα τάχα να φτιάξω ένα άρθρο για αυτό τό θέμα; Φαντάζομαι, λοιπόν, μιά αρχή κι ένα έρεθιστικό συμπέρασμα, μιά σειρά επιχειρημάτων, άκαταμάχητων κατά τή γνώμη μου, σαν γροθιές στη μούρη κι έτσι διασκεδάζω μόνος μου. Φυσικά δέν γράφω τίποτε απ' αυτές τις διαολιές. Περιορίζομαι να γράφω για θέματα φιλολογικά ή φιλοσοφικά, σαν κι αυτά για τά όποια ο Χάιν έλεγε: ήταν τόσο πληκτικά που μέ αποκοίμιζαν, αλλά ή πλήξη ήταν τόσο μεγάλη που μέ ξυπνούσε. Σε φιλω τρυφερά

Άντόνιο

2. Βλ. τή σημείωση του Γκράμσι για τό θέμα "Umanesimo e Rinascimento" στο Τετράδιο IV των εκδόσεων Einaudi.

3. Αρχικά είχε γράψει "συνολικό σχήμα".

Πολυαγαπημένη Τάνια,

"Έλαβα τήν κάρτα σου της 30ης Άπριλίου και ένα γράμμα της 6ης Μαΐου.¹ Τό τεύχος της *Riforma Sociale* του Σεπτεμβρίου-Όκτωβρίου 1931 δέν έφτασε ούτε κάποιιο από τά βιβλία που είχα τότε παραγγείλει. Παρέλαβα διαδοχικά τέσσερις τόμους: τήν έκδοση του *Πρίγκιπα* του Μακιαβέλι από τόν Λουίτζι Ρούσσο, τήν *Αυτοβιογραφία* του Γκάντι με τόν πρόλογο του γερουσιαστή Τζεντίλε, τήν *Ιστορία της Εύρώπης* του γερουσιαστή Κρότσε, και ένα μικρό βιβλίο που αναφέρεται στην τοπική ιστορία της Γένοβας, του Μάριο Μπετινότι,² αλλά ως τώρα μου παρέδωσαν μόνο τόν *Πρίγκιπα*.

Τό βιβλίο του Μπένκο είναι ή *Storia del Piccolo di Trieste* που εξέδωσαν οι Treves-Treccani-Tuminelli: τό βιβλίο του Έμιλιο Τσανέλα, *Dalla barbarie alla civiltà nel Polesine*, εκδόθηκε από τά "Problemi del Lavoro". Όσον αφορά τά άλλα βιβλία, είδοποίησε τό Βιβλιοπωλείο να μή μου στείλει απολύτως τίποτε. Έφεξής πρέπει να περιοριστούμε σ' αυτόν τόν κανόνα: αν χρειάζομαι ένα βιβλίο, θά τό επισημαίνω εγώ ο ίδιος. Τόν τελευταίο καιρό τά βιβλία που μου έχουν ταχυδρομηθεί δέν μου τά παρέδωσαν: για καθένα από αυτά πρέπει να υποβάλω αίτηση στο Υπουργείο, πράγμα παράλογο και άνιαρό. Δέν τό πιστεύεις; Σου είχα ζητήσει να με γράφεις συνδρομητή στην *Κουλτούρα*, για τήν ανάγνωση της οποίας έχω ήδη λάβει τήν άδεια: άγνωσ αν αυτό έγινε. Είδα πως τώρα εκδίδονται τέσσερα τεύχη ετησίως και ότι τό πρώτο τεύχος του έτους 1932 ήδη κυκλοφόρησε. Δέν έχω διόλου νέα από τό σπίτι μου εδώ και έναμιση μήνα: πριν από δεκαπέντε ημέρες έλαβα μιά κάρτα της Τερεσίνα, στην οποία υπήρχαν μόνο οι ευχές της.

Έφόσον δέν έχω ακόμη διαβάσει τήν *Ιστορία της Εύρώπης*, δέν μπορώ να σου εκφράσω καμία άποψη για τό πραγματικό της περιεχόμενο. Όστόσο, μπορώ να σου δώσω κάποιες πληροφορίες που μόνο φαινομενικά είναι έξωτερικές, όπως θά τό διαπιστώσεις. "Ήδη σου έχω γράψει ότι όλη ή ιστοριογραφική δραστηριότητα του Κρότσε κατά τά τελευταία είκοσι χρόνια άποσκοπεί να διαμορφώσει μιά θεωρία της ιστορίας, ως ήθικοπολιτική ιστορία σε αντίθεση προς τήν οικονομική και νομική ιστορία που εξέφραζε τήν παρεκκλιτική θεωρία του ιστορικού ύλισμού, μετά τήν αναθεωρητική διαδικασία στην οποία είχε υποβληθεί ο ιστορικός ύλισμός από τόν ίδιο τόν Κρότσε. Όστόσο, ή ιστορία του Κρότσε είναι τελικά, καθ' έαυτήν, ιστορικοπολιτική; Έχω τήν εντύπωση ότι στην ιστορία του Κρότσε δέν μπορούμε να προσδώσουμε άλλη όνομασία από τή "θεωρησιακή" ή "φιλοσοφική", αποκλείοντας έτσι τήν ήθικοπολιτική: γι' αυτόν άκριβώς τό λόγο, και όχι εξαιτίας του ήθικοπολιτικού της χαρακτήρα, αντιτίθεται προς τόν ιστορικό ύλισμό. Από τόν ιστορικό ύλισμό δέν αποκλείεται κάποια ήθικοπολιτική ιστορία, στο βαθμό που αυτή είναι ιστορία της "ήγεμονικής" στιγμής, ενώ αποκλείεται ή "θεωρησιακή" ιστορία όπως και οποιαδήποτε "θεωρησιακή" φιλοσοφία. Διαμέσου της φιλοσοφικής του διεργασίας, ο Κρότσε λέει ότι θέλησε να άπελευθερώσει τή σύγχρονη σκέψη από κάθε ίχνος υπερβατικότητας, θεο-

λογίας, και συνεπώς μεταφυσικής υπό την παραδοσιακή σημασία: πορευόμενος μάλιστα προς αυτή την κατεύθυνση καταλήγει στην άρνηση της φιλοσοφίας ως συστήματος, ακριβώς επειδή στην ιδέα του συστήματος ένυπάρχει ένα θεολογικό κατάλοιπο. Ωστόσο, η φιλοσοφία του είναι "θεωρησιακή" φιλοσοφία, και ως τέτοια έγγραφεται έντελως στην προέκταση της υπερβατικότητας και της θεολογίας, αλλά μέσω μιας ιστορικοιστικής γλώσσας. Ο Κρότσε είναι τόσο βυθισμένος στη μέθοδό του και στη θεωρησιακή του γλώσσα, ώστε μπορεί να κρίνει μόνο σε συνάρτηση με αυτές. Όταν γράφει ότι στη φιλοσοφία της πράξης ή δομής είναι σαν κρυμμένος θεός, αυτό θα ήταν αληθινό αν η φιλοσοφία της πράξης ήταν θεωρησιακή φιλοσοφία και όχι απόλυτος ιστορικοισμός, όντως απελευθερωμένος — και όχι λεκτικά — από κάθε υπερβατολογικό και θεολογικό κατάλοιπο.

Μιά άλλη παρατήρηση που αφορά αμεσότερα τη σύλληψη και τη σύνθεση της *Ιστορίας της Ευρώπης* συνδέεται με αυτό το πρώτο σημείο. Είναι δυνατό να φανταστούμε μια ενιαία ιστορία της Ευρώπης, ή όποια αρχίζει το 1815, δηλαδή κατά την Παλινόρθωση; "Αν μπορούμε να γράψουμε μια ιστορία της Ευρώπης, θεωρουμένης ως μορφώματος ενός ιστορικού συνασπισμού, ή ιστορία αυτή δεν μπορεί να αποκλείει τη Γαλλική Έπανάσταση και τους Ναπολεόντειους πολέμους, γεγονότα που συγκροτούν τις βασικές "οικονομικές και νομικές" προϋποθέσεις του ευρωπαϊκού ιστορικού συνασπισμού, τη στιγμή της ισχύος και της πάλης. Ο Κρότσε απομονώνει την επόμενη στιγμή, κατά την οποία οι δυνάμεις που προηγουμένως είχαν ένσκηψει έκρηκτικά, έχουν εξισορροπηθεί, έχουν υποστεί την "κάθαρσή" τους θά λέγαμε: μέσω αυτής της στιγμής δημιουργεί ένα καθ' έαυτο γεγονός και συγκροτεί το ιστορικό του παράδειγμα. Την ίδια μεθόδευση είχε χρησιμοποιήσει στην *Ιστορία της Ιταλίας*: αρχίζοντας από το 1870 παραμελούσε τη στιγμή της πάλης, την οικονομική στιγμή, προς όφελος μιας απόλογίας υπέρ της καθαρής ηθικοπολιτικής στιγμής, σαν να είχε πέσει αυτή ή στιγμή από τον ουρανό. Ο Κρότσε, όπως ούποτε μέσω όλης της

1. Απόσπασμα της επιστολής της Τάνια προς τον Γκράμσι, της 8ης Μαΐου 1932: «(...) ένας φίλος του Κρότσε, ο οποίος τον είδε πρόσφατα, ανέφερε στον Πιέρο ότι ο Κρότσε του είπε πως τώρα έχει την πεποίθηση ότι "ο ιστορικός υλισμός δεν έχει ουδεμία αξία, ούτε καν ως πρακτική ερμηνευτική αρχή"· ο έν λόγω φίλος, που είναι μαθητής του Κρότσε, περίπου σαράντα χρόνων, δεν μπορεί να προσαρμοστεί στην τελευταία αυτή αλλαγή και θά ήθελε τουλάχιστον να διαφυλάξει μια μικρή θέση για την οικονομία. "Αλλώστε αυτό είναι προφανές στην *Ιστορία της Ευρώπης*: ωστόσο, αν ο ίδιος ο Κρότσε αντιλαμβάνεται αυτή την κατάσταση, πως θά κατορθώσει τώρα να υποστηρίξει τη συνέχεια της αναθεωρητικής του σκέψης»;

2. Mario Bettinotti, *Vent' anni di movimento operaio genovese*. Pietro Chiesa, Giuseppe Canepa, Lodovico Calda. Premessa di Angiolo Cabrini. Edizioni dell' A.N.S. — Problemi del Lavoro, Μιλάνο, 1932.

3. Ο Γκράμσι, υπαινίσσεται τη βιβλιοκρισία για τη *Storia d' Europa nel secolo XIX*, που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Critica fascista*, X, 9, 1 Μαΐου 1932, σελ. 166-169, υπό τον τίτλο *La storia e la libertà*.

Γ. ΒΙΒΛΙΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΓΚΡΑΜΣΙ

1. Λουτσιάνο Γκρούππι: *Η έννοια της ηγεμονίας στον Γκράμσι*, εκδόσεις: Θεμέλιο, μετάφραση Π.Δ. Καστορινός, Αθήνα 1977.
2. Τζουζέπε Φιόρι: *Αντόνιο Γκράμσι, η ζωή ενός επαναστάτη*, εκδόσεις: Οδυσσεύς, μετάφραση Λία Αλεξιάδου, Μαρία Μουργιάννη, Αθήνα 1977.
3. Νίκος Πουλιαντζής: *Γιά τον Γκράμσι. Μεταξύ Σάρτρ και Άλτουσέρ*, εκδόσεις: Θεμέλιο, μετάφραση Τάκη Καφετζή, Αθήνα 1982.
4. Κριστίν Μπισί-Γκλυκσμάγ: *Ο Γκράμσι και τό κράτος*, εκδόσεις: Θεμέλιο, μετάφραση Π.Δ. Καστορινός, Αθήνα 1984.
5. Δημήτρης Δημητράκος: *Παιδεία και κοινωνική αναμόρφωση, μία γκραμισιανή προσέγγιση*, εκδόσεις: Νεφέλη, Αθήνα 1984.
6. Δημήτρης Δημητράκος: *Πολιτική εξουσία και επανάσταση*, εκδόσεις: Έξάντας, Αθήνα 1976, ειδικότερα από σελ. 231-290.
7. Πέρυ Άντερσον: *Οι αντινομίες του Αντόνιο Γκράμσι*, εκδόσεις: Μαρξιστική Συσπείρωση, μετάφραση Σταύρος Ορφανογιάννης, επιμέλεια μετάφρασης Σ. Βαβού, διόρθωση Α. Αμπάβη, Σ. Βαβού, Αθήνα, Σεπτέμβρης 1985.
8. Μάκης Τρικούκης: *Πολιτική και φιλοσοφία στον Γκράμσι*, εκδόσεις: Έξάντας, Αθήνα 1985.
9. Κουντίν Χοάρ-Τζέφρι Νόουελ Σμιθ: *Γιά τον Γκράμσι*, εκδόσεις: Στοχαστής, μετάφραση Δήμος Βεργής, Αθήνα 1980.
10. Φράνγκο Λομπάρντι: *Οι παιδαγωγικές αντιλήψεις του Αντόνιο Γκράμσι*, εκδόσεις: Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1986, μετάφραση Τάσος Δαρβέρης.

Δ. ΑΡΘΡΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΓΚΡΑΜΣΙ ΣΕ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

1. «Η κριτική των ιδεών και η κρίση της Θεολογίας-Απάντηση στον Γρηγόρη Φαράκο», περ. *Τετράδιο*, τεύχος 5, 1974.
2. «Βιογραφικό», περ. *Αντί*, τεύχ. 37, σελ. 20 έπ., Γενάρης 1976.
3. «Ο Γκράμσι στην... Έλλάδα και η παρθενόγνεση της ελληνικής κουλτούρας», περ. *Οικονομία και Κοινωνία*, τεύχ. 6, σελ. 70-72, Νοέμβρης 1979.
4. «Ο Γκράμσι, οι μεταφράσεις του και η ελληνική πνευματική ζωή», περ. *Αντί*, τεύχ. 142, 40 έπ., Γενάρης 1980.
5. Δημήτρης Δημητράκος: Α. «Η επικαιρότητα της σκέψης του Αντόνιο Γκράμσι», περ. *Κομμουνιστική Θεωρία και Πολιτική*, τεύχ. 8, σελ. 68 έπ., Γενάρης 1976.
- Β. «Ο Γκράμσι και η επαναστατική πρωτοβουλία», περ. *Αντί*, τεύχ. 37-38, σελ. 20-25, 40-44, Γενάρης-Φλεβάρης 1976.
- Γ. «Τό πρόβλημα της επαναστατικής πρωτοβουλίας ή "τί να κάνουμε";», περ. *Κομμουνιστική Θεωρία και Πολιτική*, τεύχ. 13, Αύγουστος-Σεπτέμβρης 1976.
- Δ. «Απάντηση στον Μάκη Τρικούκη», περ. *Κομμουνιστική Θεωρία και Πολιτική*, τεύχος 16, σελ. 114-117, Γενάρης-Φλεβάρης 1977.
- Ε. «Ο Γκράμσι, η κατάκτηση της εξουσίας και τό ΙΚΚ», περ. *Οικονομία και Κοινωνία*, τεύχ. 6, σελ. 50 έπ., Νοέμβρης 1979.
6. Βασίλης Βασιλικός: «Απολείπειν ο Θεός Αντώνιο Γκράμσι», περ. *Αντί*, τεύχ. 39, σελ. 39-41, Φλεβάρης 1976.
7. Μάκης Τρικούκης: Α. «Κριτική σε δύο άρθρα του Δ. Δημητράκου», περ. *Ελληνική Άριστερά*, τεύχ. 1, σελ. 23, Ιούλης 1976.
- Β. «Απάντηση σε άρθρο του Δ. Δημητράκου», περ. *Κομμουνιστική Θεωρία και Πολιτική*, τεύχ. 16, σελ. 110 έπ. Γενάρης-Φλεβάρης 1977.
- Γ. «Η ηγεμονία στό έργο του Γκράμσι», περ. *Οικονομία και Κοινωνία*, τεύχ. 4, σελ. 57 έπ., Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1979.
- Δ. «Απάντηση σε άρθρο του Λουκά Άξελου», περ. *Αντί*, τεύχ. 141, σελ. 38 έπ. Δεκέμβρης 1979.

δεξιότητας και πονηρίας του σύγχρονου κριτικού λόγου, δημιούργησε μία νέα μορφή ρητορικής ιστορίας, της οποίας η επίκαιρη μορφή είναι ακριβώς η θεωρησιακή ιστορία.

Αυτό προβάλλει ακόμη καλύτερα αν εξετάσουμε την ιστορική "έννοια" που έντοπιζεται στην καρδιά του βιβλίου του Κρότσε, δηλαδή την έννοια της "ελευθερίας": ο Κρότσε, αντιφάσκοντας προς τον εαυτό του, συγχέει την "ελευθερία" ως αρχή φιλοσοφική ή ως θεωρησιακή έννοια με την ελευθερία ως ιδεολογία, δηλαδή ως πρακτικό κυβερνητικό όργανο, στοιχείο ήγεμονικής ήθικης ενότητας. "Αν όλη η ιστορία είναι η ιστορία της ελευθερίας, δηλαδή του πνεύματος που αυτοδημιουργείται (και σ' αυτήν τη γλώσσα, ελευθερία σημαίνει πνεύμα, πνεύμα σημαίνει ιστορία και ιστορία σημαίνει ελευθερία), γιατί μόνο η ευρωπαϊκή ιστορία του 19ου αιώνα θά ήταν ιστορία της ελευθερίας; Έπομένως δέν θά είναι ιστορία της ελευθερίας, υπό τή φιλοσοφική σημασία, αλλά η αυτοσυνείδηση αυτής της ελευθερίας και της διάδοσης αυτής της αυτοσυνείδησης υπό τή μορφή μιās θρησκείας στά στρώματα των διανοουμένων, και υπό τή μορφή μιās πρόληψης στις λαϊκές τάξεις που νιώθουν ένωμένες με αυτούς τους διανοούμενους, οι όποιοι αισθάνονται ότι αυτές συμμετέχουν σ' έναν πολιτικό συνασπισμό όπου οι διανοούμενοι είναι οι σηματοφόροι και οι ιερείς. Πρόκειται, επομένως, για μιιά ιδεολογία, δηλαδή για ένα πρακτικό όργανο της κυβέρνησης, και θά πρέπει να εξετάσουμε τήν πρακτική βάση, πάνω στην οποία θεμελιώνεται αυτή η ιδεολογία. Η "ελευθερία" ως ιστορική έννοια είναι ακριβώς η διαλεκτική της ιστορίας και δέν έχει διακριτούς και εξατομικευμένους πρακτικούς "έκπροσώπους". Η ιστορία ήταν ελευθερία ακόμη και στις ανατολικές σατραπείες, τόσο πολύ είναι αληθινό ότι τότε επίσης υπήρχε "ιστορική" κίνηση και ότι αυτές οι σατραπείες κατέρρευσαν. Τελικά, έχω τήν εντύπωση ότι οι λέξεις αλλάζουν, οι λέξεις ένδεχομένως έχουν έκφωνηθεί σωστά, αλλά τά πράγματα ούτε καν θίγονται.

"Έχω τήν εντύπωση ότι η *Critica fascista* διατύπωσε σέ ένα άρθρο της —αν και μέ τρόπο έμμεσο— μιιά όρθη κριτική, εφόσον έπισημαίνει ότι στή διάρκεια είκοσι έτων ό Κρότσε, βλέποντας τό παρόν υπό τό πρίσμα μιās μελλοντικής προοπτικής, θά έχει τή δυνατότητα να αποκτήσει τήν ιστορική του δικαίωση ως διαδικασία ελευθερίας. "Αλλωστε, αν θυμάσαι τό πρώτο πρόβλημα που έχω πραγματευθεί, δηλαδή τίς παρατηρήσεις μου για τή στάση του Κρότσε κατά τή διάρκεια του πολέμου, θά κατανοήσεις καλύτερα τή άποψή του: ως "ιερέας" της σύγχρονης ιστορικής θρησκείας, ό Κρότσε είδε τή θέση και τήν αντίθεση της ιστορικής διαδικασίας και τονίζει τή μία ή τήν άλλη για "πρακτικούς λόγους", γιατί στό παρόν βλέπει τό μέλλον και άνησυχεί έξίσου για τά δύο. Καθένας έχει τόν δικό του ρόλο: ό ρόλος των "ιερέων" τους επιβάλλει να διασφαλίζουν τό μέλλον. Κατά βάθος, σ' αυτή τήν "ήθικο-πολιτική" σύλληψη υπάρχει μιιά ισχυρή ποσότητα ήθικού κυνισμού· πρόκειται για τή σημερινή μορφή του μακιαβελισμού.

Σέ φιλω τρυφερά
'Αντόνιο

12 'Οκτωβρίου 1931

Πολυαγαπημένη Τάνια

"Έλαβα τήν κάρτα σου της 10ης 'Οκτωβρίου, η οποία δέν άμβλυνη διόλου τήν αίσθηση που είχε προκαλέσει η έπιστολή σου της 2ας 'Οκτωβρίου. Η έπιστολή δέν ήταν σκληρή, αλλά μέ προσβάλλει. Τί σημαίνει όταν λές πώς παίζω μαζί σου "όπως η γάτα μέ τό ποντίκι" και προσπαθώ να σε "στριμώξω"; Θά έπρεπε να σου άπαντήσω μέ σκληρά λόγια αλλά πιστεύω πώς θά ήταν καλύτερο να άποφευχθεί στό μέλλον οποιαδήποτε επανάληψη των δυσάρεστων αυτών συμβάντων ώστε να μην πώ περισσότερα πράγματα. Έπίσης, ό προηγούμενος υπαινιγμός σου για τήν ιδιότητά μου ως πρώην δημοσιογράφου δέν είναι, για να χρησιμοποιήσω μιιά πομπώδη έκφραση, ένα imbecille telum sine ictu. Ουδέποτε ήμουν επαγγελματίας δημοσιογράφος που πουλά τή γραφίδα του στον πλειοδότη και όφείλει συνεχώς να ψεύδεται, επειδή τό ψεύδος είναι άναπόσπαστο στοιχείο της επαγγελματικής του ιδιότητας. "Ημουν ένας δημοσιογράφος έντελώς ελεύθερος, πάντοτε είχα μιιά μόνο άποψη και ουδέποτε απέκρυφα τίς βαθιές μου πεποιθήσεις για να εύχαριστήσω τους εργοδότες ή τους κεφαλαιούχους συνεταιίρους. Γράφεις πώς σου προξένησα θλίψη! επειδή έγραφα πώς είχες άμβλύνει τήν άποψή σου

για τους Έβραίους. Έχεις δίκιο, υπό την έννοια ότι τίποτε δέν έχεις άμβλύνει, έφόσον στή θεώρησή σου υπάρχει λίγο άπ' όλα, αλλά κάθε πράγμα έγγράφεται σέ διαφορετική έπιστολή. Αρχικά υπήρχε μιά άποψη πού οδηγούσε κατευθείαν στόν άντισημιτισμό, κατόπιν μιά θεώρηση πού προσιδιάζει έπάξια σ' έναν έθνικιστή Έβραίο και σέ κάποιον σιωνιστή· και τέλος υπήρξαν άπόψεις πού θά μπορούσαν νά γίνουν άποδεκτές άπό αυτούς τούς γέροντες ραβίνους πού άντιτάχθηκαν στήν καταστροφή τών γκέτο, γιατί προέβλεπαν ότι ή έξαφάνιση αυτών τών κοινοτήτων πού ζούν σέ χωριστές περιοχές θά κατέληγε στή διαστροφή τής "φυλής" και στήν έξασθένηση τών θρησκευτικών δεσμών πού τής έξασφαλίζουν τή δική της προσωπικότητα.

Βεβαίως είχα άδικο προωθώντας μιά τέτοια συζήτηση: θά ήταν καλύτερο νά τήν περιγελάσω και νά τής άντιπαράθεσω τή θεωρία του βρετανικού "φλέγματος", τής γαλλικής "furia", τής γερμανικής "άφοσίωσης", του ισπανικού "μεγαλείου", τής ιταλικής "καπατσούνης" και τέλος τής σλαβικής "γοητείας", όλα αυτά τά πράγματα πού είναι πολύ χρήσιμα για νά γράψουμε έπιφυλλιδογραφικά μυθιστορήματα ή λαϊκά κινηματογραφικά έργα. Η μάλλον θά μπορούσα νά σέ ρωτήσω ποιός είναι ό "άληθινός" Έβραϊός ή ό Έβραϊός "έν γενεί", άκόμη και ό άνθρωπος "έν γενεί", ό όποιος δέν υπάρχει —πιστεύω— σέ κανένα άνθρωπολογικό ή κοινωνιολογικό μουσειό. Επίσης, τί μπο-

5. Νίκου Δεμερτζή: «Η κριτική του Ν. Πουλιαντζά στήν γκραμισιανή έννοια τής ήγεμονίας», περιοδικό *Οικονομία και Κοινωνία*, τεύχ. 15, Δεκέμβρης 1980.

6. Δημήτρης Δημητράκου: «Ηγεμονία, περιφερειακότητα και νεοελληνική ιδεολογία», περιοδικό *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχ. 15, Σεπτέμβριος 1982 και τεύχος 17, Φεβρουάριος 1983.

7. Νικόλα Μπανταλόνη: «Οι οικονομικές και κοινωνικές ρίζες τής πολιτικής στόν Άντόνιο Γκράμσι», περιοδικό *Άγώνας* τής Κ.Ο. Θεσσαλονίκης του ΚΚΕ έσωτερικού, τεύχος 4 (χωρίς ήμερομηνία).

8. Πέτρος Παπασαραντόπουλος: «Για νά γνωρίσουμε τόν Γκράμσι», έφημ. *Θεσσαλονίκη*, 11 Άπρίλη 1977.

9. Γιώργος Γάτος: «Άντόνιο Γκράμσι. Ένας πρόδρομος του εϋρωκομμουνισμού», περ. *Άντί*, τεύχ. 74, σελ. 36-37, Ιούνης 1977.

10. Massimo Salvadori: «Η Έπικαιρότητα του Γκράμσι», περ. *Ο Πολίτης*, μετάφραση Χρήστος Βέλτας, τεύχ. 11, σελ. 62 έπ., Ιούνης-Ιούλης 1977.

11. Λουκάς Άξελός: Α. «Η κριτική των έργων και οι σύγχρονοι Φιλισταίοι —Οι εκδόσεις του Γκράμσι στα ελληνικά», περ. *Άντί* τεύχ. 136, σελ. 45 έπ., Οκτώβρης 1979.

Β. «Άπάντηση στό γράμμα του Μάκη Τρικούκη», περ. *Άντί*, τεύχ. 141, σελ. 39 έπ. Δεκέμβρης 1979.

12. Φώντας Λάδης: Α. «Άπό πού έρχεται και πού πηγαίνει ό «εϋρωκομμουνισμός», ή όρισμένες παραποιήσεις τής σκέψης του Γκράμσι», περ. *Οικονομία και Κοινωνία*, τεύχ. 5, σελ. 27 έπ., Οκτώβρης 1979.

Β. «Εϋρωκομμουνισμός: τύπος και ούσία», περ. *Οικονομία και Κοινωνία*, τεύχ. 7, σελ. 74-5, Δεκέμβρης 1979.

13. Γιάννης Βούλγαρης: «Η πολιτική φυσιογνωμία και πρακτική του Κ.Κ.Ι.», περ. *Οικονομία και Κοινωνία*, τεύχ. 7, σελ. 65 έπ., Δεκέμβρης 1979.

14. Τίτος Μυλωνόπουλος: «Άπάντηση στόν Μάκη Τρικούκη —Οι εκδόσεις του Γκράμσι στα ελληνικά», περ. *Άντί*, τεύχ. 146, σελ. 56-57, Φλεβάρης 1980.

ρεϊ όντως νά σημαίνει σήμερα για τούς Έβραίους ή θεώρησή τους για τό Θεό ως "Θεό των στρατευμάτων", και όλη ή γλώσσα τής Βίβλου σχετικά με τόν "έκλεκτό λαό" και τήν άποστολή του έβραϊκού λαού, γλώσσα πού μοιάζει με τή γλώσσα του χοντρο-Γουλιέλμου πριν άπ' τόν πόλεμο. Ο Μάρξ έγραψε ότι τό έβραϊκό ζήτημα δέν υφίσταται πιά άπό τή στιγμή πού όλοι οι χριστιανοί έγιναν Έβραίοι άφομοιώνοντας, ότι ήταν ή ούσία του Ιουδαϊσμού, ή θεωρησιαρχία, ή μάλλον ότι τό έβραϊκό ζήτημα θά λυθεί όταν όλη ή Εϋρώπη θά άπελευθερωθεί άπό τή θεωρησιαρχία, δηλαδή τόν Ιουδαϊσμό έν γενεί.² Είναι ό μόνος τρόπος, πιστεύω, ώστε νά θέσουμε τό γενικό πρόβλημα, άν έξαιρέσουμε τήν άναγνώριση του δικαιώματος των έβραϊκών κοινοτήτων για τήν πολιτισμική άυτονομία (γλώσσα, σχολείο κ.λπ.) και άκόμη για τήν έθνική άυτονομία, στήν περίπτωση πού κάποια έβραϊκή κοινότητα θά κατόρθωνε με κάποιον τρόπο νά κατοικήσει σέ μιά συγκεκριμένη περιοχή. Όλα τά άλλα έχω τήν έντύπωση πως είναι άναξίπιστος μυστικισμός, πού είναι έλάχιστα έπαρκής ώστε νά έξυπηρετεί μόνο τούς ήσσονες Έβραίους θεωρητικούς του

1. Ο Γκράμσι αρχικά είχε γράψει: σέ ταπείνωση.

2. Ο Γκράμσι είχε μεταφράσει στή φυλακή όρισμένα άποσπάσματα άπό τό δοκίμιο του Μάρξ *Τό Έβραϊκό ζήτημα*, άπό τή γερμανική γλώσσα σύμφωνα με τήν έκδοση Reclam. Βλ. *Qua-derno III*, σελ. 27-29.

σιωνισμού. Τό ίδιο συμβαίνει και στην περίπτωση του ζητήματος της "φυλής", όταν αυτή έννοείται με σημασία διαφορετική από την καθαρως ανθρωπολογική σημασία: ήδη στην εποχή του Χριστού οι Έβραίοι δεν μιλούσαν τη γλώσσα τους —ή οποία πλέον δεν ήταν παρά λειτουργική γλώσσα— αλλά την αραμαϊκή. Τό γεγονός ότι μία "φυλή" έχει λησμονήσει τη γλώσσα των προγόνων της σημαίνει ότι ήδη ή φυλή αυτή έχει χάσει τό μεγαλύτερο μέρος της κληρονομιάς του παρελθόντος, της αντίληψής της για τόν πρωτόγονο κόσμο, και έχει αφομοιώσει την κουλτούρα (ταυτόχρονα και τη γλώσσα) ενός λαού-κατακτητή· συνεπώς, τί μπορεί νά σημαίνει ή "φυλή" στην περίπτωση αυτή; Πρόκειται προφανώς για μία σύγχρονη, νέα κοινότητα, πού έχει σφραγιστεί από την παθητικότητα ή άκομη και άρνητικότητα του γκέτο και ή όποια, στό πλαίσιο αυτής της νέας κοινωνικής κατάστασης, έχει αποκτήσει νέα "φύση".

Είναι παράδοξο: δεν χρησιμοποιείτε τόν ιστορισμό για νά κατανοήσετε τό γενικό πρόβλημα και προτιμάς νά σου δώσω μία ιστοριστική εξήγηση του γεγονότος ότι ορισμένες ομάδες Κοζάκων πίστευαν ότι οι Έβραίοι είχαν ούρα. Πρόκειται για μία ιστορία πού μου είχε διηγηθεί ένας Έβραίος, πολιτικός κομισάριος μιας μεραρχίας εφόδου των Κοζάκων στό "Ορενμπουργκ" κατά τη διάρκεια του Ρωσοπολωνικού πολέμου του 1920. Στην περιοχή αυτών των Κοζάκων δεν υπήρχαν Έβραίοι· έτσι τούς φαντάζονταν, σύμφωνα μέ την επίσημη και κληρική προπαγάνδα, σαν τερατώδη όντα πού είχαν σκοτώσει τό Θεό. Δεν ήθελαν νά πιστέψουν ότι ό πολιτικός κομισάριος ήταν Έβραίος: «Έσύ είσαι από τούς δικούς μας», του έλεγαν, «δέν είσαι Έβραίος, είσαι γεμάτος από τίς ούλές των τραυμάτων πού σου προξένησαν οι πολωνικές λόγχεις, πολεμάς πλάι μας· οι Έβραίοι είναι άλλο πράγμα». Στή Σαρδηνία επίσης υπάρχουν διάφοροι τρόποι μέ τούς όποιους χαρακτηρίζονται οι Έβραίοι: υπάρχει ή λέξη "άρμπεου" ("arbeu") πού σημαίνει τέρας άσχήμιας και κακίας, ένα θρυλικό πρόσωπο· υπάρχει ό "τζουντέο" ("giudeo") πού σκότωσε τόν Ίησού Χριστό, αλλά επίσης υπάρχει ό καλός και ό κακός "τζουντέο", γιατί ό εύσεβής Νικόδημος βοήθησε τη Μαρία νά αποκαθελώσει τό γιό της από τό σταυρό. Άλλά για τόν αυτόχθονα της Σαρδηνίας οι "τζουντέι" δέν παραπέμπουν στη σημερινή εποχή· αν του πούν ότι ό δείνα είναι "τζουντέο" έρωτᾶ αν αυτός είναι όπως ό Νικόδημος, αλλά γενικά πιστεύει ότι πρόκειται για κακό άνθρωπο, σαν εκείνους πού επιζήτησαν τό θάνατο του Χριστού. Τέλος υπάρχει ή λέξη "μαράνου" ("marranu"), από τό "μαράνο" ("marrano"), όνομα πού έδιναν στους Έβραίους της Ίσπανίας, οι όποιοι είχαν προσποιηθεί ότι θά αλλάξουν θρησκεία· στη σαρδηνιακή διάλεκτο ή λέξη αυτή αξιολογείται γενικά ως ύβριστική. Άντίθετα προς τούς Κοζάκους, οι Σαρδηνοί —πού δέν είναι θύματα προπαγάνδας— δέν διακρίνουν τούς Έβραίους από τούς άλλους ανθρώπους.

Έτσι, όσο μέ άφορᾶ, έχω εξαντλήσει αυτό τό ζήτημα, και δέν θά δεχθῶ πλέον νά έμπλακῶ εκ νέου σ' αυτήν τη συζήτηση. Τό πρόβλημα των φυλών, αν εξετάζεται εκτός των όρίων της ανθρωπολογίας και των προϊστορικών μελετών, δέν μέ ενδιαφέρει. Γι' αυτόν τό λόγο, ό υπαινιγμός

για τη σημασία πού έχουν οι τάφοι σε ότιδήποτε αναφέρεται στους πολιτισμούς δέν έχει καμιά αξία· αυτό είναι αληθές μόνο για τίς άπώτερες εποχές, όπου οι τάφοι είναι τά μοναδικά μνημεία πού δέν έχει καταστρέψει ό χρόνος, και επειδή μέσα στους τάφους, δίπλα στό νεκρό, τοποθετούσαν αντικείμενα της καθημερινής ζωής. Έτσι ή άλλως, οι τάφοι αυτοί μάς επιτρέπουν νά έχουμε πολύ περιορισμένη άποψη για την εποχή κατά την όποια κατασκευάστηκαν: την ιστορία των ήθων και εν μέρει την ιστορία των θρησκευτικών τελετουργιών. Έπιπλέον αναφέρονται στις ανώτερες και πλούσιες τάξεις, συχνά μάλιστα στους ξένους δυνάστες της χώρας, και όχι στό λαό. Έγώ δέν ανήκω σε καμιά φυλή: ό πατέρας μου είναι πρόσφατης άλβανικής καταγωγής (ή οικογένειά του έγκατέλειψε την Ήπειρο πριν ή κατά τη διάρκεια των πολέμων του 1821 και σύντομα έξιταλίστηκε)· ή γιαγιά μου όνομαζόταν Γκονζάλεθ και προερχόταν από κάποια ίταλοϊσπανική οικογένεια της νότιας Ίταλίας (όπως συνέβη και σε τόσες άλλες παρόμοιες περιπτώσεις μετά τό τέλος της ισπανικής κυριαρχίας· ή μητέρα μου είναι Σαρδηνή από τόν πατέρα της και από τη μητέρα της, και ή Σαρδηνία ένώθηκε μέ τό Πιεμόντε μόλις τό 1847, αφού προηγουμένως ήταν προσωπικό φέουδο και πατρογονική περιουσία των Πιεμοντέζων πριγκίπων, την όποια απέκτησαν ανταποδίδοντας τη Σικελία, ή όποια ήταν πολύ απόμακρη και περισσότερο εύάλωτη. Έντούτοις, ή κουλτούρα μου είναι ίταλική και αυτός είναι ό δικός μου κόσμος: δέν είχα ποτέ την έντύπωση ότι ήμουν διχασμένος μεταξύ δύο κόσμων, μολονότι αυτό έχει γραφεί τό Μάρτιο του 1920 στην *Giornale d' Italia*, όπου ένα δίσηλο άρθρο εξήγούσε την πολιτική μου δραστηριότητα στό Τορίνο, μεταξύ πολλών άλλων, μέσω του γεγονότος ότι είμαι Σαρδηνός, και όχι Πιεμοντέζος ή Σικελός κ.λπ. Τό δεδομένο της άλβανικής μου καταγωγής δέν προτάχθηκε, γιατί ό Κρίστι ήταν επίσης Άλβανός, είχε μαθητεύσει σε άλβανικό σχολείο και μιλούσε άλβανικά. Άλλωστε στην Ίταλία τά προβλήματα αυτά ουδέποτε έχουν τεθεί και κανείς στη Λιγουρία δέν πανικοβάλλεται όταν ένας ναυτικός φέρνει στη χώρα τη μαύρη σύζυγό του. Κανένας δέν θά την άγγίξει μέ ύγρό σαλιωμένο δάχτυλο για νά δει αν τό μαύρο χρώμα θά εξαφανιστεί, και κανένας δέν πιστεύει ότι τό μαύρο χρώμα θά βιάσει τά σεντόνια.

Έγραψες ότι θέλεις νά μου στείλεις φάρμακα. Μή στείλεις πιά, σε παρακαλώ, σκόνη Άβησσυνίας. Πιστεύω ότι τό μοναδικό όντως χρήσιμο πράγμα είναι ή λακτόζη, πού σχεδόν έχει τελειώσει· θά εξαντληθεί σε τέσσερις μέρες. Σε παρακαλώ πολύ νά κάμεις ό,τι σου ζητώ. Σε φιλώ τρυφερά.

Άντόνιο

Υ.Γ.: Έπίσης, τό φάρμακο *Uricedina Stroschein* μου έκαμε καλό· μου είχες στείλει δύο δείγματα πριν από πολύ καιρό, και τά πήρα πρόσφατα: ρυθμίζουν αρκετά καλά τίς έντερικές λειτουργίες.

3. Παλαιό συνοριακό όχυρό, πού είχε πολιορκηθεί από τούς Κοζάκους του Πουγκατσέφ τό 1773-74.

Μετάφραση: Βαγγέλης Σταματιάδης

Παράδοση και μεταφορά τῆς «νέας κριτικῆς»:

Ἐκ τῆς ἑβδομαχίας τῆς Ἐταιρείας Σπουδῶν
'Από τόν Ἄμλετ στό κτίριο τῆς Ἀκαδημίας*

τοῦ Διονύση Καψάλη

I

Ὁ γενικός τίτλος πού διαφημίζει εἰς κοινόν ἐπήκοον τῆ σειρά τῶν ὁμιλιῶν αὐτῶν, «Θεωρία τῆς λογοτεχνίας», εἶναι —ὑποθέτω— ἀρκούντως εὐληπτος: ὑποδεικνύει τουλάχιστον μιὰ κατεύθυνση, ἓνα «χῶρο» ὅπως λέμε· ἢ ἀκόμη μιὰ γνωστική περιοχὴ στίς λεγόμενες ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου καί ἓνα ἀντίστοιχο ἐνδιαφέρον (καί, γιατί ὄχι, συμφέρον) ἐκ μέρους τῶν θεσμῶν πού ἔχουν τήν ἱκανότητα καί τήν ὑποχρέωση νά παραγγέλλουν καί νά προσκαλοῦν. Εἶναι ὅμως ἐνδεικτικός καί μιᾶς διάχυτης γιά τά θέματα αὐτά ἀγωνίας: Ὅσο κι ἂν τείνουμε φιλήκοον οὖς, ἡ «θεωρία τῆς λογοτεχνίας» (ὅπως καί ἡ «κριτική») παραμένει ὄρος ἀγωνιστικός, μιὰ καί τήν παρηγορητικὴ ἁρμονία τοῦ ἐνίκου (θεωρία, χῶρος) τῆ διαταράσσουν, ἀργά ἢ γρήγορα, οἱ πολιτικές παραφωνίες πού ἐξυπακούονται στίς λέξεις «συμφέρον» καί «θεσμός». Γιά τοῦτο, ἂν στήσουμε αὐτί, ὁ τίτλος μας δέν εἶναι πιά τόσο εὐκρινής· ἀκούγεται περισσότερο σάν συγκεχυμένος ἤχος, θόρυβος· μάς ἔρχεται σάν «μυστική βοή... πλησιαζόντων γεγονότων», σάν παρεμβολή ἢ παράσιτο στό εἶδος ἐπικοινωνίας πού ὀνομάζουμε λογοτεχνία καί πού θά ἔπρεπε κανονικά νά παραμείνει καθαρὸ, γιά νά ἀποτελέσει τό συμφωνημένο ὑπονοούμενο, ἢ καλύτερα, τό συναινετικὸ ἔδαφος τῆς ἀποψίνῃς συνομιλίας. Μὲ ἀπανωτά κύματα πού ἡ προέλευση καί ὁ προορισμός τους (ὁ πομπός, ἂν προτιμᾶτε, καί ὁ δέκτης τους) παραμένουν ἄδηλοι, ὁ τίτλος τῆς σειρᾶς μας πράγματι θορυβεῖ· μιλάει πολλές γλῶσσες ταυτοχρόνως, λέει πολλά καί συνάμα τίποτα, μᾶς κουράζει καί μοιάζει κάποτε νά ἀπειλεῖ τήν ἀνεμπόδιστη ἐπικοινωνία ἢ τήν ἀπόλαυση (ἐκεῖ πού ὁ κόσμος γίνεται «εὐκόλος») τήν ὁποία ἡ κατά μόνας ἀνάγνωση τῶν λογοτεχνικῶν κειμένων παρέχει καί στήν ὁποία συχνά καταφεύγουμε, γιά διαφορετικούς —ἐννοεῖται— λόγους ὁ καθένας.

* Ὁμιλία πού δόθηκε στήν «Ἐταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καί Γενικῆς Παιδείας» τῆς Σχολῆς Μωραΐτη, στίς 20 Μαρτίου 1987, ὡς παρουσίαση τῆς ἀγγλοαμερικανικῆς «Νέας Κριτικῆς», στόν κύκλο διαλέξεων «Θεωρία τῆς λογοτεχνίας: Κριτικές παρουσιάσεις». Τό κείμενο δημοσιεύεται ἐδῶ πλήρως καί ὅπως εἶχε ἀρχικά σχεδιασθεῖ: ὑποσημειωμένο καί συμπληρωμένο μέ τά κομμάτια πού χρειάστηκε νά παραλειφθοῦν στήν ὁμιλία.

Ἄν μάλιστα στό θόρυβο τοῦ τίτλου προστεθοῦν ὁ ὑπότιτλος («Κριτικές παρουσιάσεις») καί τὰ ξενόγλωσσα ὀνόματα, τότε ὁ χῶρος ἐπικοινωνίας πού ὀρίζεται ἀφ' ἐνός ἀπό τήν ἐντυπη πρόσκληση (καί τίς συνάδουσες προσδοκίες τῶν προσκεκλημένων) καί ἀφ' ἐτέρου ἀπό τίς πραγματικές συνθήκες τῆς συνεύρεσής μας, σ' αὐτήν ἐδῶ τήν αἴθουσα τῆς «Ἐταιρείας Σπουδῶν», ἀντηχεῖ ἤδη μ' ἓνα πλήθος μηνύματα πού ἀδυνατοῦμε νά τά ἀποκρυπτογραφήσουμε. Ἡ ἀκοή μας τότε «ἐν ὤραις σοβαρῶν σπουδῶν/ταράττεται», ὅπως λέει ὁ Καβάφης· ἡ ἐπικοινωνία μας τότε λογοτεχνίζει ἐπικινδύνως, ὅταν στό ζεῦγμα «θεωρία τῆς λογοτεχνίας: κριτικές παρουσιάσεις» στήνουμε —γιά κάθε ἐνδεχόμενο— αὐτί γιά νά σπουδάσουμε τό μὴ ἐνδεχόμενο. Γιατί ἡ λογοτεχνία, ὅπως ὅλοι γνωρίζουμε, εἶναι ὁ χῶρος ὅπου ἐπιτρέπεται νά ἑορτάζουμε τήν ἔλευση τοῦ μὴ ἐνδεχομένου, ἐνῶ ἡ θεωρία ὀφείλει νά ἀσχολεῖται μέ τά ἐνδεχόμενα. Μὲ ἄλλα λόγια, στήν κοινὴ ἀποδοχὴ τῶν ὄρων, ἡ θεωρία θέτει τοὺς κανόνες (ὅπως παλαιότερα ἡ ρητορική, ὅταν διδασκόταν) καί ἡ λογοτεχνία τοὺς παραβαίνει. Μ' αὐτόν τόν τρόπο, τὰ πράγματα εἶναι στή σωστή τους θέση, θά ἦταν δηλαδή στή σωστή τους θέση, ἂν δέν εἶχαμε —πού ἔχουμε εὐτυχῶς— τὴ δυνατότητα, θεωρητικά καί πρακτικά καί κατ' ἀρχὴν καί κατὰ τέλος, ν' ἀλλάζουμε τὰ πράγματα.

Ἔτσι, τίτλος καί ὑπότιτλος σχηματίζουν, στίς σημασιολογικές τους προεκτάσεις, ἓνα σύμπλεγμα ὄρων πού προκαταλαμβάνει τόν ἐννοιολογικὸ μας ὀρίζοντα: Ἄν ἀφεθεῖ ἐλεύθερο, ἀθεμάτιστο στοὺς ὄρους τῆς συζήτησής μας, ἂν δηλαδή τό ἀναγάγουμε στό συμφωνημένο ὑπονοούμενο τῆς συνεννόησής μας, θά τό βροῦμε ἀργά ἢ γρήγορα μπροστά μας, ἀποκρυσταλλωμένο σέ ἐπιστημολογικὸ καθεστῶς. Μιλῶ βεβαίως γιά τοὺς ὄρους «θεωρία τῆς λογοτεχνίας» καί «κριτική», τοὺς ὁποίους ἐκλαμβάνουμε συχνά ὡς ἐναλλακτικές περιγραφές τῆς ἴδιας δραστηριότητος (τῆς δραστηριότητος, δηλαδή, πού ἔχει ὡς ἀντικείμενο τὰ λογοτεχνικά κείμενα: τὴν ἀξιολόγησή τους, τὴν ἀναλυσή τους καί, τό κυριότερο, τὴ διδασκαλία τους), γιά νά προτείνουμε ἐν συνεχείᾳ κάποια διατύπωση τῆς μεταξύ τους σχέσης: Ὅτι, λόγου χάρη, ὁ εὐαίσθητος κριτικός, στήν ἐπαφή του μέ τό λογοτεχνικὸ κείμενο, ἀφήνει θεωρητικά ἔχρη τὰ ὁποία ἐπεξεργάζεται καί συστηματοποιεῖ ὁ θεωρητικός, ἢ ὅτι —ἐπὶ τό θετικιστικότερον— ἡ θεωρία τῆς λογοτεχνίας εἶναι ἐπιστήμη, τῆς ὁποίας τὴν πρακτικὴ ἐφαρμογὴ ἀναλαμβάνει ἡ κριτικὴ — ἢ ὅσες ἄλλες ἐκδοχὲς μπορεῖ νά σκεφτεῖ κανεὶς, ἀνακατεύοντας τοὺς ὄρους καί

επιδιδόμενος σε κάποιο είδος αυθόρμητης ή έσκεμμένης επιστημολογίας.

Πάντως, γεγονός παραμένει ότι, είτε τό θέλουμε είτε όχι, είτε για τή διάκρισή τους κάνουμε λόγο είτε για τή συμπλοκή τους, οι όροι αυτοί έκχρύνουν μιά λανθάνουσα έπιστημολογία ή όποια αντιπαραθέτει (ιεραρχώντας και άξιολογώντας κάποτε) τή θεωρία στην πράξη. Γιατί οι όροι μας είναι στην πραγματικότητα τρεις: θεωρία τής λογοτεχνίας, κριτική και λογοτεχνία (λογοτεχνικά κείμενα).¹ μόνο πού τήν τριάδα αυτή τή συγκρατεί και τήν παρουσιάζει στην αντίληψή μας τό σχήμα μιάς άτεγκτης αντίθεσης ανάμεσα σε θεωρία και σε πράξη, όπου συνήθως έλλοχεύει —μέ πολιτικές και ήθικές βλέψεις— κάποια μορφή διάκρισης ανάμεσα σε πρωτογενές και δευτερογενές, σε λογικά πρότερον και ύστερον, σε ξενιστή όργανισμό και σε παράσιτο, και όπου ή θεωρία είναι συνήθως ό ύποπτος όρος: Μπροστά στην πρακτική διάσταση πού έχουν τόσο ή κριτική τής λογοτεχνίας («πράξη του κρίνειν τά λογοτεχνικά κείμενα», όπως τήν όρισε πρόσφατα ένας μελετητής²) όσο

και ή ίδια ή λογοτεχνία (ή «λογοτεχνική πράξη», όπως εύλαβικά αναγράφεται κάποτε), ή θεωρία είναι πράγμα (πώς άλλιώς νά τό πεί κανείς;) ψυχρό κι ανάποδο, άπόμακρο, «ακαδημαϊκό», στην πλέον άπεχθή άποδοχή τής λέξης· δέν άνήκει στη σφαίρα του γίγνεσθαι ή του πράττειν, δέν φύεται και δέν αναπτύσσεται στον κόσμο των ζωντανών όργανισμών και άποτελεί σχεδόν έξ όρισμού τό αντίπαλον δέος —τό σκιαχτρο, καλύτερα— τής άπόλαυσης πού μάς χαρίζουν τά λογοτεχνικά κείμενα.

Γιατί τήν κριτική, έν πάση περιπτώσει, τήν καταλαβαίνουμε και τήν αναγνωρίζουμε. “Όσο και νά δυσανασχετούμε κάποτε όταν «αυτοί οι κύριοι» (δηλαδή οι κριτικοί — ή φράση είναι του Σεφέρη)³ δέν άνταποκρίνονται στον όρισμό ή τή σημασία πού τους δίνουμε, όσο κι άν σπεύδουμε νά πάρουμε τό μέρος των έξ έπαγγέλματος θιγμένων δημιουργών στις φιλολογικές μας έριδες, ή κριτική παραμένει υπόθεση κατεξοχήν πρακτική και ως εκ τούτου ξέρουμε τί νά τήν κάνουμε: άνταποκρίνεται σε συγκεκριμένους κοινωνικούς θεσμούς, έκδοτικούς οίκους, περιοδικά, έφημερίδες, λογοτεχνικά παραρτήματα, ειδιχές στήλες και έπι-

1. Για μιά συνοπτική θεώρηση τής ιστορίας και τής σημασίας των όρων βλ. πρόχειρα René Wellek, “Literary Theory, Criticism, and History” και “The Term and Concept of Literary Criticism” στο *Concepts of Criticism* (New Haven and London: Yale University Press, 1963), σσ. 1-36. Κύριο μέλημα του Wellek, στο πρώτο από τά δύο αυτά κείμενα, είναι νά ξεκαθαρίσει τά πράγματα ως προς τή διάκριση ανάμεσα στη θεωρία και τήν ιστορία τής λογοτεχνίας, όπως φαίνεται και στην ακόλουθη —συμπερασματική όσο και προγραμματική— διατύπωση: «Πρέπει νά έπιστρέψουμε στο έργο τής κατασκευής μιάς λογοτεχνικής θεωρίας, ενός συστήματος άρχών, μιάς θεωρίας των αξιών πού θά άντλεί κατ’ ανάγκην από τήν κριτική συγκεκριμένων έργων τέχνης και θά έπικαλείται διαρκώς τή συνδρομή τής λογοτεχνικής ιστορίας. Άλλά οι τρεις κλάδοι είναι και θά παραμείνουν διακριτοί: ή ιστορία δέν μπορεί νά άφομοιώσει ή νά άντικαταστήσει τή θεωρία, ένω ή θεωρία δέν πρέπει μήτε καν νά όνειρευτεί ότι άφομοιώνει τήν ιστορία» (σ. 20). Τά πράγματα, ώστόσο, δέν φαίνεται νά πήγαν τόσο καλά για τή λογοτεχνική ιστοριογραφία, άφού τό 1973, σε ένα άρθρο του με τόν χαρακτηριστικό τίτλο, “The Fall of Literary History” (στην πρόσφατη συγκομιδή *The Attack on Literature and Other Essays*, The Harvester Press, 1982, σσ. 64-77), ό Wellek επανέρχεται στο θέμα μέ μιά κριτική άνασκόπηση των τρόπων μέ τους όποιους άμφισβητήθηκε τίς τελευταίες δεκαετίες ή έννοια και ή δυνατότητα μιάς —άφηγηματικής και αίτιολογικής— ιστορίας τής λογοτεχνίας, για νά καταλήξει: «Δέν υπάρχει πρόοδος, άνάπτυξη, ιστορία τής τέχνης, παρά μόνο ιστορία συγγραφέων, θεσμών και τεχνικών. Αυτό, για μένα τουλάχιστον, είναι τό τέλος μιάς αυταπάτης, ή πτώση τής λογοτεχνικής ιστορίας» (σ. 77).

2. Ο τέταρτος όρος του συμπλέγματος είναι λοιπόν ή “ιστορία τής λογοτεχνίας”: ή *γραμματολογία*, καλύτερα, σύμφωνα μέ τόν όρο πού έπλασε ό Άσώπιος και στον όποιο έπιμένει, από τό 1929, ό Ι. Συκουτρής (“Γραμματολογία”, *Μελέται και Άρθρα*, Άθήνα: Έκδόσεις του Αιγαίου, 1956, και φωτομηχανική επανέκδοση, “Εταιρεία Σπουδών”, Άθήνα 1982, σ. 128-171). Και οι τέσσερις όροι, πάντως, ένέχονται σε κάθε προσπάθειά μας νά τακτοποιήσουμε τόν χώρο των φιλολογικών σπουδών· όσο έπαρκείς ή χρηστικοί κι άν μοιάζουν όταν τους έπικαλούμαστε για

“πρακτικούς λόγους”, άλλο τόσο δύστροποι και δυσάγωγοι παρουσιάζονται όταν έπιχειρούμε νά προσδιορίσουμε τό έπιστημολογικό καθεστώς τής μεταξύ τους διάκρισης —έπιχείρηση άναπόφευκτη όταν, λόγω χάρη, και για έντελώς πρακτικούς λόγους, επιδιώκουμε νά μεταρρυθμίσουμε τό καθεστώς των φιλολογικών σπουδών στη χώρα μας και συζητούμε για τή διδασκαλία των νέων έλληνικών ή τήν αξία του μαθήματος τής έκθεσης.

Τό περίεργο, ώστόσο, είναι ότι τά ζητήματα αυτά μπορούν νά γίνουν θέματα μελέτης, έρευνας και συζήτησης μόνον σ’ ένα τομέα σπουδών πού θά όνομαζόταν, πρόχειρα και πειραματικά, “Θεωρία τής λογοτεχνίας” (γιατί ή θεωρία τής λογοτεχνίας, μέ τους σημερινούς της προβληματισμούς, είναι υποχρεωμένη νά (δια)πραγματεύεται διαρκώς τό έπιστημολογικό της καθεστώς) — πράγμα πού δείχνει όχι τήν ύπεροχή τής λογοτεχνικής θεωρίας (έναντι, λόγω χάρη, τής φιλολογίας), αλλά τήν πολιτική τής σημασία *σήμερα* (τή σημασία της και για τή φιλολογία ή όποια πρέπει, άν μή τι άλλο, νά ένισχυθεί). Έτσι, ή θεωρία τής λογοτεχνίας γίνεται, κάποτε, ένοχλητικά *πρακτική* υπόθεση· και ή άπουσία της στην άνώτατη παιδεία τής χώρας μας είναι πράγματι πρόβλημα ιστορικής (δηλαδή και γραμματολογικής) σημασίας για τους πανεπιστημιακούς μας θεσμούς.

2. Νάσος Βαγενάς, “Δώδεκα αυτόνοπτες αλλά λησμονημένες θέσεις για τή φιλολογία και τήν κριτική”, *Χάρτης* 19 (Φεβρουάριος 1986), σ. 61: «Λογοτεχνική κριτική είναι ή πράξη του κρίνειν τά λογοτεχνικά κείμενα». Ένδιαφέρουσα επίσης, στα συμφραζόμενα τής παρούσας συζήτησης, είναι και ή έξίσου έπιγραμματική και αυτόνόπη ένατη θέση: «Η φιλολογία είναι έπιστήμη. Η κριτική δέν είναι».

3. Γιώργος Σεφέρης, “Διάλογος πάνω στην ποίηση”, *Δοκίμες*, Α’ τόμ. (Ίκαρος 1974), σ. 84: «Τί ώραία πού θά ήταν ή ζωή άν ήλοι αυτοί οι κύριοι δέν γύρευαν τίποτε άλλο από τήν ποιητική ουσία του ποιήματός μου». Σημειωτέον ότι στο κείμενο του Σεφέρη ή ευχή αυτή δέν εκφέρεται από τόν ίδιον, παρά άποδίδει ό,τι έξ υποθέσεως «θά είχε δρεξη νά έπιφωνήσει, πικρόχολα, και ό πιό άσημος ποιητής» (αύτ.). ‘Ο πιό άσημος: δηλαδή αυτός πού τήν έχει ανάγκη τήν κριτική, ό άφανής και τόσο εύχρηστος ήρωας τής “πρακτικής” κριτικής.

φυλλίδες κ.λπ., κι έτσι τουλάχιστον νομιμοποιείται. 'Αλλά τή θεωρία; Πού τή βρίσκουμε, πώς τή αναγνωρίζουμε και τί τήν κάνουμε; Στην Ευρώπη και τήν 'Αμερική, όπου έδω και δύο δεκαετίες ή «θεωρία τής λογοτεχνίας» διδάσκεται εύρέως από φερώνυμες πανεπιστημιακές έδρες και τμήματα, μοιάζει εύκολο νά τήν έντοπίσουμε: «Θεωρία τής λογοτεχνίας είναι κάτι πού βρίσκεται στά πανεπιστήμια, έχει επίσημως σχέση μέ τή λογοτεχνία, αλλά έρωτοτροπεί άσυστόλως μέ τή φιλοσοφία (έξοργίζοντας κατά κανόνα τούς φιλοσόφους, εκτός από μερικούς διεστραμμένους πού τό χαίρονται), και πού όταν κάποιος από αυτούς πού τήν άσχοϋν πατήσει τό πόδι του εκτός τών πανεπιστημιακών τειχών και παρεισφρήσει, λόγου χάρη, στίς στήλες τών έφημερίδων, κανείς δέν καταλαβαίνει: πρώτον, αν άναφέρεται σέ κάποιο συγκεκριμένο λογοτεχνικό κείμενο και, δεύτερον, εάν έν τέλει του άρέσει τό κείμενο αυτό». Και ή «θεωρία τής λογοτεχνίας» στήν 'Ελλάδα; 'Εδω ό όρισμός θά είναι κάπως σαφέστερος: «Είναι κάτι πού διδάσκεται και θορυβεί στά πανεπιστήμια του έξωτερικού, πού άρειμάνιοι νέοι τό φέρουν και τό μεταφέρουν έδω, χωρίς νά σέβονται τήν έλληνική παράδοση και χωρίς νά άγαποϋν τίς *Δοκιμές* του Σεφέρη· κάτι, κοντολογίς, πού δέν άφορά τό έλληνικό πανεπιστήμιο πρós τό παρόν (ας δοκιμαστέι πρώτα στίς 'Εταιρείες Σπουδών), εκτός εάν μπορεί νά μετρήσει τίς λόγιες λέξεις στόν Μακρυγιάννη, τίς «άντικειμενικές συστοιχίες» στόν Σεφέρη, τή φωνολογική άρχιτεκτονική του Γεφυριού τής "Αρτας και τίς σκιές στόν Καβάφη. Για έπιστήμη μιλούμε, διάολε».

'Αφήνοντας κατά μέρος τούς άστεϊσμούς —μέ τήν προειδοποίηση, ώστόσο, ότι μέγα ίσως μέρος του θέματος μάς διεκπεραιώνεται εκεί—, ή ίδια ή γλώσσα μέ τήν όποία ντύνουμε στήν καθημερινή μας όμιλία τό λήμμα «θεωρία», αν τήν παρατηρήσουμε εκ του σύνεγγυς, εικονογραφεί θαυμάσια τό πρόβλημα. 'Η θεωρία είναι κάτι πού, άφ' ής στιγμής τό κατασκευάσουμε, τό «έχουμε» και τό διαθέτουμε (μπορούμε, δηλαδή, νά τό μεταβιβάσουμε αλτόύσιο). Λέμε λοιπόν ότι «έχω» τήν τάδε ή τή δείνα θεωρία· έως ότου κάποιος ανατρέψει τή θεωρία μου και τήν τροποποιήσει ή τήν άντικαταστήσει εξ όλοκλήρου μέ τή δική του, ή θεωρία μου ισχύει. 'Η θεωρία μοιάζει έτσι μέ κάτι έτοιμοπαράδοτο, ένα μέγεθος και κόψιμο για όλους. 'Ενώ, αντίθετα, ό μόδος τής κριτικής, πρακτικός, περιστασιακός και πιό κοντά στά πραγματικά μεγέθη, άπαιτεί άδιάκοπη κοπτική και ραπτική, διαρκείς μεταποιήσεις και στοχαστικές προσαρμογές· ή μεζούρα τής κριτικής έχει πολύ περισσότερες διαβαθμίσεις από τή μεζούρα τής θεωρίας. Μέ άλλα λόγια, ή θεωρία θά έπρεπε νά μεταφέρεται εύκολα, ή παράδοσή της είναι έτοιμη ανά πάσα στιγμή: όντας καθολική και μη έχοντας τήν «τοπική ύφή» (local texture, όρος του John Crowe Ransom⁴) πού δένει τήν κριτική μέ τήν πραγματικότητα, μπορεί και άποδεσμεύεται από τά πολιτισμικά της συμφραζόμενα για νά συμμετάσχει στή μεγάλη εκστρατεία για τήν εκλογίκευση του κόσμου. 'Ενώ αντίθετα, ή κριτική, όπως και ή ίδια ή λογοτεχνία, είναι πιό παραδοσιακή, δέν μεταφέρεται εύκολα, και εύδοκιμεί μόνο στά δικά της χώματα, ως τοπική άντίσταση σέ κάθε σχήμα εκκαθολίκευσης. "Έτσι έξηγεϊται ίσως και τό πάθος τό όποιο έπενδύουν έξέχουσες προ-

σωπικότητες τής νεοελληνικής κριτικής στίς λέξεις «ρεαλισμός», «κυριολεξία» και «βίωμα».

II

"Ας πάρουμε ένα συγκεκριμένο παράδειγμα, πλευρίζοντας έτσι άναγνωριστικά και τό θέμα μάς. Τί κάνουμε όταν καλούμαστε νά παρουσιάσουμε τή θεωρία τής «Νέας Κριτικής»; "Οτι οι έπινομαζόμενοι «νέοι κριτικοί» έκαναν, μέ τόν τρόπο τους, θεωρία τής λογοτεχνίας, δέν ύπάρχει άμφιβολία: άσχολήθηκαν δηλαδή τόσο μέ τήν άνάλυση συγκεκριμένων λογοτεχνικών κειμένων, όσο και μέ τή διατύπωση γενικών θεωρητικών άρχών για τή μελέτη τής λογοτεχνίας: Κατέληξαν έτσι σέ όρισμένες έννοιες-κλειδιά πού στή συστηματική τους μεταγραφή θά μπορούσαν νά άποτελέσουν ένα όργανο θεωρίας τής λογοτεχνίας και νά άποβούν έξαιρετικά χρήσιμες στή διδασκαλία τής λογοτεχνίας (όπερ και έγένετο). 'Αλλά οι έννοιες αυτές είναι στενά δεμένες μέ τήν άνάγνωση και τήν έρμηνεία συγκεκριμένων λογοτεχνικών κειμένων (κυρίως ποιημάτων) και ή έμβέλεια τους άμεσα έξαρτημένη από τίς στρατηγικές επιλογές τών νέων κριτικών στήν ιστορία τής άγγλικής λογοτεχνίας και κριτικής: έτσι, ή έξαγωγή τους και ή άναγω-

4. 'Ο πλήρης όρος είναι "local texture ή tissue of concrete irrelevance" (δύσκολο νά άποδοθεϊ στά έλληνικά και πάντως όχι "τοπική ύφή του άσυνάρτητου" όπως μεταφράστηκε στό άρθρο του Monroe C. Beardsley, "Τό μεταφορικό στρίψιμο", *Δευκαλίων* 30, σ. 136). Τόν εισήγαγε στήν όρολογία τών νέων κριτικών ό John Crowe Ransom για νά δηλώσει τή λειτουργία τής ποιητικής μεταφοράς και τό καθεστώς τής έννοιας στό όργανικό σύνολο του ποιήματος: πώς δηλαδή τό "έπιχείρημα" ενός ποιήματος (έννοια καθολική ή άφηρημένη) λειτουργεί ποιητικά μόνο όσο συγχωνεύεται σ' ένα σημασιολογικό περιβάλλον από άσχετα πρής αυτό έπιμέρους συγκεκριμένα στοιχεία.

5. Τό ιδιαίτερο ενδιαφέρον έντοπίζεται στή στιγμή πού ή "έκ του σύνεγγυς άνάγνωση" (ή μεταφραστική αυτή λύση όφείλεται στόν Παντελή Μπασάκο) άναγορεύεται σέ έπιστημολογική συνθήκη (όπως πιστεύω ότι συμβαίνει, σιωπηρά, σέ πολλά κείμενα τής Νέας Κριτικής) και ύπ' αυτή τήν έννοια τήν ξετάζω έδω. Δέν νομίζω πώς ό 'Αντόρνο, π.χ., θά δεχόταν άσυζητητί τή θέση ότι κανένα είδος λόγου για τή λογοτεχνία δέν είναι έπιστημολογικά άσφαλές ή "αύθεντικό" αν δέν θεμελιώνεται σέ μία εκ του σύνεγγυς άνάγνωση —και μάλιστα για συγκεκριμένους διδακτικούς σκοπούς— ενός ποιήματος. "Οτι ή έννοια τής εκ του σύνεγγυς άνάγνωσης δέν γίνεται, καθ' έαυτήν, νά εκληφθεϊ ως είδοποιός διαφορά τής Νέας Κριτικής (καίτοι είναι από τά στοιχεία πού τή συνιστοϋν ως "νέα" έναντι τής έντυπωσιολογικής "παλαιάς"), τό ύποδεικνύει ό νεοκριτικός Brooks (λήμμα "New Criticism" στήν *Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*, Enlarged Edition, Princeton University Press, 1974, σσ. 567-568): «One aspect of the n.c. which is often seized upon as central is the "close reading" of poetry, and certainly a concern for nuances of words and shades of meaning has characterized much of modern criticism. But "close reading" as such is a superficial trait. The Fr. *explicitation de texte* involves close reading but few would call it "n.c." Much will depend upon what one intends to do with a text and upon what he regards as an adequate reading of it».

γή τους σέ κάποιο σύστημα «ἀρχῶν» καθίσταται ἐξαιρετικά προβληματική. Οἱ ἴδιοι οἱ νέοι κριτικοὶ ἐμφανίζουν συχνά μιὰ περίεργη ἀμφιθυμία καὶ δυσπιστία ἀπέναντι στή θεωρία. Μιὰ ἔννοια, ἓνα συμπέρασμα, ἓνα θεώρημα, νομιμοποιούνται καὶ γίνονται ἀποδεκτά μόνο στό βαθμό πού προκύπτουν ἀπό ὅ,τι, στό νεοκριτικό λεξιλόγιο, ὀνομάζεται «ἐκ τοῦ σύνεγγυς ἀνάγνωσις» ἐνός κειμένου (close reading),⁵ πρακτική πού ἴσως ἀποτελεῖ καὶ τήν πιό δραστική παιδαγωγική πρόταση τῶν νέων κριτικῶν. Ἔτσι παράγεται καὶ ἀναπαράγεται τό ἰδεατό σχῆμα τοῦ «νεοκριτικοῦ» ποιήματος: μιὰ δομὴ ἐξισορροπισμένων ἐντάσεων καὶ ἀντιθέσεων, ἡ ἀνάλυσις τῆς ὁποίας ἀκολουθεῖ κατὰ κανόνα τήν τυπολογία τοῦ παράδοξου, τῆς εἰρωνείας καὶ τῆς ἀμφισβήτησης. Ὡστόσο, οἱ ἔννοιες αὐτές, πρέπει κάθε φορά, μέ κάθε κριτικό κείμενο, νά ἀναβαπτίζονται καὶ νά δοκιμάζονται σέ μιὰ τέτοια «ἐκ τοῦ σύνεγγυς» ἀνάγνωσις, νά ὑποβάλλονται κατ' ἐξακολούθησιν στόν ἔλεγχο τῶν λογοτεχνικῶν κειμένων: συνθήκη τόσο γενικευμένη καὶ τόσο δεσμευτική, φαίνεται, ὥστε ἡ ἀνασκευὴ τοῦ νεοκριτικοῦ δόγματος κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ '60 πραγματοποιήθηκε καὶ αὐτὴ μέσα ἀπό τέτοιες «ἐκ τοῦ σύνεγγυς» ἀναγνώσεις καὶ μάλιστα —σέ πολλές περιπτώσεις— τῶν ἰδίων λογοτεχνικῶν κειμένων.

Εἶναι χαρακτηριστικός, λόγου χάρι, ὁ ἐπιφυλακτικὸς τόνος μέ τόν ὁποῖο ὁ Cleanth Brooks προλογίζει ἓνα ἀπό τὰ σημαντικότερα βιβλία του. (Πρόκειται γιὰ τό περίφημο *The Well Wrought Urn*, πού δημοσιεύθηκε τό 1947, γιὰ νά ἀποτελέσει ἓνα ἀπό τὰ δύο ἢ τρία «ἐγχειρίδια» τῆς Νέας Κριτικῆς στὰ ἀμερικανικά πανεπιστήμια). Τό βιβλίο, σήμεριότεον, φέρει τόν ὑπότιτλο «Μελέτες γιὰ τὴ δομὴ τῆς ποιήσεως»:

Θά μπορούσα ἀκόμη νά ἐλπίζω ὅτι ἐάν, στή χειρότερη περίπτωση, χρειάζοταν νά ἀπορριφθεῖ ἡ ἀνάλυση τῆς ποιητικῆς δομῆς καθ' ἑαυτήν, κάποια ἀπό τὰ παραδείγματα θά ἐπιβίωναν τῆς ἀπόρριψης ὡς ἀνεξάρτητες ἀναγνώσεις τῶν ὑπὸ ἐξέτασιν ποιημάτων. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, οἱ ἀναγνώσεις ἀντιπροσωπεύουν μιὰ ἐντιμὴ προσπάθεια νά δουλέψω ἐκ τοῦ σύνεγγυς μέ συγκεκριμένα κείμενα.⁶

Ὡστόσο, οἱ ἔννοιες τῆς Νέας Κριτικῆς ἀποδείχτηκαν, περιέργως, ἰδιαίτερα μεταδοτικές, γενικευσιμες καὶ ἐξαιρετικά ἀνθεκτικές· καὶ ἡ ρήτρα τῆς ἐκ τοῦ σύνεγγυς ἀνάγνωσις λειτούργησε ὡς παιδαγωγική μέθοδος, ἐξασφαλίζοντας τὴ διάδοση τῶν θεωρητικῶν κατηγοριῶν καθὼς καὶ τὴ λαθραία μεταφορά τοῦ ἰδεολογικοῦ τους φορτίου, ὅπως θά δοῦμε ἀργότερα. Ἡ θεωρία, μέ ἄλλα λόγια, λειτούργησε θαυμάσια, παρά τήν —ἢ μᾶλλον χάρις στήν— ἔμφασις πού δίνει ἡ Νέα Κριτικὴ δίνει στήν πρακτική, τήν ἐμπειρική ὄψη τῆς παραγωγῆς τῆς καὶ ἀπέτελεσε γιὰ τρεῖς δεκαετίες τὴν κυρίαρχη —ἀν ὅχι τὴ μοναδική— μέθοδο γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς λογοτεχνίας στὰ ἀμερικανικά σχολεῖα καὶ πανεπιστήμια. Ἡ ἐλπίδα τοῦ Μπρούκς, ὅτι οἱ ἀναγνώσεις τουλάχιστον θά μείνουν (ἔμειναν πολὺ περισσότερα πράγματα), ὅπως ἐκφέρεται τὴ στιγμὴ πού τίθεται ὑπὸ συζήτησιν μιὰ θεωρία τῆς ποιητικῆς δομῆς, ἀποδεικνύει ὅτι ὁ

Μπρούκς στάθηκε πράγματι ἓνας «θεωρητικὸς τῆς παιδαγωγίας», ὅπως τόν χαρακτηρίζει σέ πρόσφατο ἄρθρο του ἓνα Ἀμερικανὸς μελετητής.⁷ Οἱ νέοι κριτικοὶ γνώριζαν πολὺ καλά ὅτι ὀλόκληρη ἡ ποιητικὴ παράδοση παίζεται, ἐν τέλει, στὶς πανεπιστημιακές παραδόσεις.

Τόν τόνο, καὶ ἐδῶ, τόν δίνει ὁ πνευματικὸς πατέρας τῆς Νέας Κριτικῆς, ὁ ποιητῆς-κριτικὸς T.S. Eliot, τὰ δοκίμια τοῦ ὁποίου παρουσιάζουν συχνά ἓνα ἀλλόκοτο κράμα ἐμπειρικῆς παρατήρησης καὶ καθολικοῦ ἀποφθέγματος, λεπτομερειακῆς προσέγγισης στό ὕφος καὶ στόν τόνο ἐνός κειμένου καὶ ἀνεπίσημων παρατηρήσεων γιὰ τὴν κρίση τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὴν ἀνθρώπινη λύτρωση. Τό κράμα αὐτό, ἀριστοτεχνικά χωνεμένο στή χαμηλόφωνη, ἀριστοκρατικὴ ἀκριβολογία τοῦ Ἐλιοτ, αὐτοσυστήνεται ὡς λογοτεχνικὴ κριτικὴ καὶ προβάλλει, σέ ἡπιους ἀλλὰ σαφεῖς τόνους, τὴν ἀντιπαλότητά του πρὸς τὴν ἐντυπωσιολογικὴ κριτικὴ πού κυριαρχεῖ στήν Ἀγγλία ὡς τὴν ἔλευσις τοῦ Ἐλιοτ. Οἱ ἀλλεπάλληλες καὶ συχνά αὐθαίρετες μεταβάσεις ἢ μεταφορές ἀπὸ τὴ λάτρα τῆς πρακτικῆς (δημοσιογραφικῆς, ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον) κριτικῆς στὰ φευγαλέα δείγματα μεταφυσικῆς ἀγωνίας, ἀπὸ τό μουσικὸ αὐτὶ τοῦ Τέννυσον στήν ἀγγλοκαθολικὴ παράδοση, προσεταιρίζονται τὴν ἐμπιστοσύνη ἀκόμη καὶ τοῦ σημερινοῦ ἀναγνώστη χάρις στή νεοκλασικὴ καλλιέργεια τοῦ Ἐλιοτ, ἀφ' ἐνός, καί, ἀφ' ἑτέρου, σέ μιὰ συνεχεῖ ἐπίκλησις πρὸς τό θεμελιώδες ἀξίωμα τοῦ νεοκριτικοῦ δόγματος: τὴν ὀργανικὴ αὐτοτέλεια τοῦ λογοτεχνήματος. Μέ τὴ διακριτικὴ αὐτοπεποιθὴσις τοῦ συντηρητικοῦ νεοτεριστῆ καὶ μέ τό προσωποπαγὲς κύρος μιᾶς ὑπερθεματισμένης ἀφάνειας, ὁ φλεγματικὸς Ἐλιοτ ἀνατρέπει τὴν παραδεδομένη ἱστορία τῆς ἀγγλικῆς λογοτεχνίας, γιὰ νά καθαρῆσιν —καὶ μάλιστα μέ συγκεκριμένη ἀγγλοκαθολικὴ ὑπόκρουση— τὴν ἔννοια τῆς παράδοσης, νά στιγματίσει ὡς ἀφερέγγυα κάθε ἔννοια ἀνατροπῆς καὶ (ὅπως παρατηρεῖ ἓνας σύγχρονος κριτικὸς⁸) νά ὑπαγορεύσει στό ἀγγλικό

7. John Guillory, "The Ideology of Canon-Formation: T.S. Eliot and Cleanth Brooks", *Critical Inquiry* 10 (1983), σ. 186-187. Στό σημαντικότερο αὐτό ἄρθρο ὁ Guillory διερευνᾷ τὴν ἰδεολογία τῆς ἐλιοτικῆς παρέμβασης στή διαμόρφωση τοῦ ἀγγλικοῦ λογοτεχνικοῦ κανόνα καὶ παρατηρεῖ: «I do not imagine that, since the establishment of Eliot's canon, his judgments upon individual poets have been handed down without qualification to our students. I do believe, however, that the rule of the canon has governed our instruction. Eliot is not a teacher, except in the more generous metaphorical sense, but Brooks is in every way a theorist of pedagogy. The latent meaning of canon, as a rule of conduct, can be activated again; indeed, this is the meaning of the canon's dissemination. Let us say, then, that in teaching the canon, we are not only investing a set of texts with authority; we are equally instituting the authority of the teaching profession».

8. Βλ. Terry Eagleton, *Literary Theory: An Introduction* (Basil Blackwell, 1983), σ. 38, ὅπου ὁ Ἀγγλὸς μαρξιστὴς περιγράφει θαυμάσια τὴν "ἀπόβασις" (ὅπως θά ἔπρεπε νά τὴν ἀποκαλοῦμε) τοῦ Ἐλιοτ στό Λονδίνο, τό 1915: «Culturally displaced and spiritually disinherited, Eliot arrived in England, and in what has rightly been described as "the most ambitious feat of cultural imperialism the century seems likely to produce", began to carry out a wholesale salvage and demolition job on its literary traditions... This(...) was much more than a "literary" reevaluation: it reflected nothing less than a whole political reading of English history».

6. Cleanth Brooks, *The Well Wrought Urn: Studies in the Structure of Poetry*. New York: Harcourt, Brace & World, Inc., 1975, σ. ix.

φιλόλογο κοινό, αυτός ο 'Αμερικανός απ' τό Σαίητ Λούις τής πολιτείας του Μιζούρι, μιά ολοκληρωμένη πολιτική έρμηνεία τής 'Ιστορίας τής Νεότερης 'Αγγλίας. Τό περίεργο, βεβαίως, είναι ότι ή επίχειρηση αυτή άκούει στό όνομα «πρακτική κριτική».

Πάντως, τόσο για τόν 'Ελιοτ, όσο και για τούς νεοκριτικούς πού εμπνέονται απ' αυτόν, ή έμφαση παραμένει στην πράξη τής κριτικής, σάν ιδεολογική ρήτρα πού διασφαλίζει, πέρα από κάθε κριτική (μέ τή φιλοσοφική έννοια του όρου) άμφισβήτηση, τήν κατηγορία τής έμπειρίας, του προσωπικού αίσθήματος, τής έμπειρης εύαισθησίας, του βιώματος (ό,τι κοντολογίς προσφέρει ή πλούσια ιστορία τής μαγικής γερμανικής λέξης Erleben, για νά αναφερθούμε σέ μιά παράδοση άλλη από τήν άγγλοσαξονική των νέων κριτικών). Και ή έλιοτική κράση, όπου κατά τρόπο αυταπόδεικτο συμφύρονται τό καθόλου μέ τό συγκεκριμένο, άποδεικνύεται έξαιρετικά άνθεκτική σέ πάσης φύσεως νόμιμες ή λαθραίες εξαγωγές και μέ κάθε λογής μεταφορικά μέσα. Μέ άλλα λόγια, ό 'Ελιοτ επιβάλλει ως κριτήριο του άυθεντικού κριτικού λόγου τήν περίφημη «αντικειμενική συστοιχία», τήν όποία προτείνει (υποβάλλει, καλύτερα) ως άπόλυτο αξιολογικό κριτήριο για τό άυθεντικό έργο τέχνης στό δοκίμιο του για τον 'Αμλετ (1919):

‘Ο μόνος τρόπος για νά εκφράσουμε τή συγκίνηση στή μορφή τής τέχνης είναι νά βροῦμε μιάν «αντικειμενική συστοιχία»: μέ άλλα λόγια, ένα σύνολο αντικειμένων, μιά κατάσταση, μιά άλυσίδα συμβάντων πού θά αποτελέσουν τόν τύπο αυτής τής συγκεκριμένης συγκίνησης: τέτοια ὥστε όταν δοθοῦν τά έξωτερικά γεγονότα, πού πρέπει νά καταλήγουν (terminate) σέ κατ' αίσθησιν έμπειρία, νά προκαλεῖται αυτόμάτως ή συγκίνηση.⁹

Θά μπορούσε νά προβληθεῖ ἐδῶ ή ένσταση ότι στό πρόβλημα πού μάς άπασχολεί, δηλαδή στή σχέση θεωρίας και πρακτικής, γεννᾶται συνήθως ζήτημα άντιστοιχίας μεταξύ γνώσης και αντικειμένου και ὄχι, ὅπως στόν 'Ελιοτ, μεταξύ συγκίνησης και αντικειμένου. 'Ωστόσο, ή «συγκίνηση» στό περί οὔ ό λόγος κείμενο του 'Ελιοτ έπιτελεῖ έπισημολογικό έργο. Τό πρόβλημα μέ τόν 'Αμλετ (πού είναι και πρόβλημα του 'Αμλετ) είναι ότι δέν καταλαβαίνει ό ίδιος τή συγκίνηση του: διακατέχεται από αίσθημα άηδίας και άποστροφής για τή μάνα του, «αίσθημα πού δέν μπορεί νά τό καταλάβει, πού δέν μπορεί νά τό αντικειμενοποιήσει»,¹⁰ ὅπως παρατηρεῖ ό 'Ελιοτ. 'Η «σύγχυση» (bafflement) του 'Αμλετ ὀφείλεται «στην άπουσία ενός σύστοιχου πρὸς τά αίσθήματά του αντικειμένου» και άποτελεῖ, για τόν 'Ελιοτ, «προέκταση τής σύγχυσης του δημιουργού του άπέναντι στό πρόβλημα τής τέχνης του». Τό πρόβλημα του 'Αμλετ είναι και πρόβλημα του ίδιου του Σαίξπηρ, ή άποτυχία του όποιου, ὅπως προκύπτει από τόν 'Ελιοτ, είναι ότι πέτυχε νά εκφράσει ένα πρόβλημά του ως πρόβλημα χωρίς λύση: ή άκόμη, ότι μέσω μιᾶς ταύτισης του δημιουργού μέ τό δημιουργημά του (πού για τόν 'Ελιοτ μυρίζει ρομαντισμό), τό έργο τό ίδιο πραγματοποιεῖ μιά άνακλαστική ή αυτοαναφορική συστροφή, χωρίς τελικά νά καταφέρει νά ολοκληρωθεῖ, δηλαδή νά ταυτιστεῖ μέ τόν εαυτό του ή νά γνωρίσει τόν εαυτό του, παρά καταλήγει σέ άπορία πού περισσεύει, σέ «καλλιτεχνικό πρόβλη-

μα» πού δέν συμμαζεῦεται, δέν άνακυκλώνεται. 'Η υπερβολή αυτή άγγίζει, κατά τόν 'Ελιοτ, τά όρια τής ψυχοπαθολογίας, όπου σαφῶς ενέχονται προσωπικά προβλήματα του Σαίξπηρ («χρειαζόμαστε πολλά γεγονότα τής βιογραφίας του»¹¹), υπόθεση πού παραπέμπει τό ὄλο ζήτημα πέρα από τή δικαιοδοσία τής λογοτεχνικής κριτικής (για νά πείσει άργότερα στην παγίδα ό ψυχαναλυτής Ernest Jones και νά ψυχαναλύσει τόν 'Αμλετ ως πετυχημένη ψυχανάλυση του δημιουργού του). Τό σημαντικό είναι ότι ή «συγκίνηση πού υπερβαίνει τά γεγονότα» καταλήγει σέ μιά έπισημολογική άπορία, ὅπως διατυπώνεται και στις τελευταίες προτάσεις του κειμένου. Για νά καταλάβουμε γιατί ό Σαίξπηρ καταπατήθηκε μ' ένα πρόβλημα πού τόν υπερβαίνει, θά έπρεπε —σύμφωνα μέ τόν 'Ελιοτ— νά γνωρίζουμε πράγματα πού είναι άδύνατο νά μάθουμε:

Θά έπρεπε νά γνωρίζουμε κάτι πού είναι ἐξ ὑποθέσεως άδύνατο νά τό μάθουμε, ἐφόσον δεχόμαστε ως προϋπόθεση (assume) ότι πρόκειται για μιά έμπειρία ή όποια, μέ τόν τρόπο πού υποδεικνύεται, υπερέβη τά γεγονότα. Θά έπρεπε νά καταλάβουμε πράγματα πού δέν τά κατάλαβε ό ίδιος ό Σαίξπηρ.¹²

Τώρα ποιός άκριβῶς έχει τό πρόβλημα, ό 'Αμλετ, ό Σαίξπηρ ή ό άναγνώστης, δέν έχει καμιά σημασία για τόν 'Ελιοτ. Σημασία έχει ότι, απ' ἤς στιγμής διαταραχθεῖ ή αντικειμενική ίσοδυναμία (objective equivalence) και πάψει ή συγκίνηση νά ανταποκρίνεται στό πράγματα, κανείς απ' τούς τρεις δέν καταλαβαίνει, βρίσκονται και οἱ τρεις σέ σύγχυση. Συγγραφέας, άναγνώστης και ἤρωας εύθυγραμμίζονται, συντονίζονται και συνταυτίζονται σέ μιά άκραία συνηχή και σύμπνοια, σέ κατάσταση θάμβους (άπορίας και θαυμασμού ταυτόχρονα) μπροστά στό υπερβάλλον αἴνιγμα του κόσμου και του άνθρώπινου ψυχισμού (ό 'Αμλετ είναι ή Μόνα Λίζα τής λογοτεχνίας, λέει ό 'Ελιοτ, ειρωνευόμενος έμμέσως τόν Walter Pater)¹³ — ταύτιση πού βεβαίως άποτελεῖ τήν ιδανική συνθήκη και τήν άπόλυτη έκπλήρωση τής ρομαντικής ποιητικής. 'Οτι στόχος του 'Ελιοτ είναι άκριβῶς ό 'Αμλετ ως ρομαντικός ἤρωας, ή μάλλον ως ένσάρκωση τής ρομαντικής ποιητικής, δέν χωρεῖ, νομίζω, άμφιβολία. Τό μαρτυροῦν οἱ άναφορές του στόν Γκαίτε και τόν Κόλεριτζ στην πρώτη κιόλας παρά-

9. T.S. Eliot, "Hamlet", *Selected Essays*, London: Faber and Faber, 1976, σ. 145. Βλ. και τή μετάφραση του Σεφέρη στό "Κ.Π. Καβάφης, Θ.Σ. 'Ελιοτ: παράλληλοι" (*Δοκίμες Α'*, ὄπ. παρ., σ. 347). 'Ο Σεφέρης μεταφράζει τό "sensory experience" ως "έρεθισμός των αίσθήσεων". Προτίμησα τό "κατ' αίσθησιν έμπειρία" πού είναι, πιστεύω, άκριβέστερο και δίνει και μιά φιλοσοφική έμφαση.

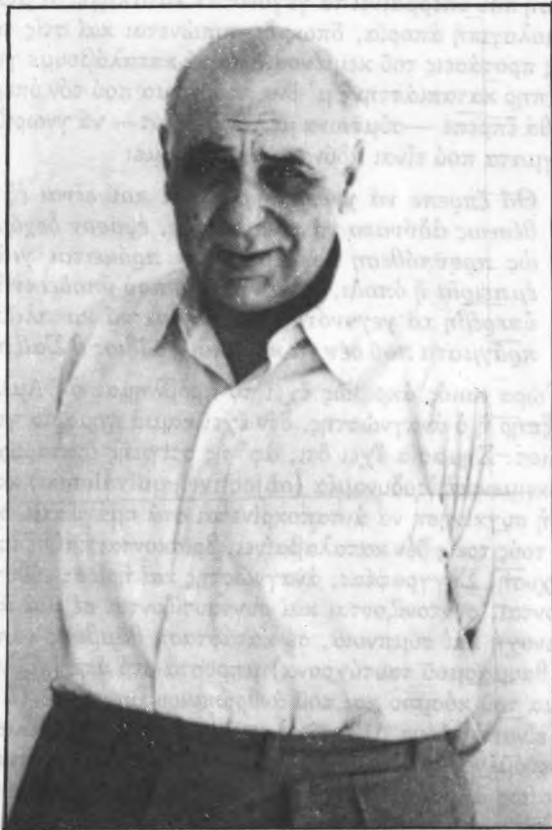
10. Αὐτ., σ. 145.

11. Αὐτ., σ. 146.

12. Αὐτ., σ. 146.

13. Αὐτ., σ. 144. Τόν ειρωνεύεται και όνομαστικά στην πρώτη παράγραφο του κειμένου όπου, αφού πεί δύο λόγια για τόν 'Αμλετ του Goethe, τόν 'Αμλετ του Coleridge, συμπληρώνει: «Πρέπει να είμαστε εύγνώμονες στον Walter Pater πού δέν άσχολήθηκε μέ τό έργο» (σ. 141).

γραφο του χειμένου του. (Για τόν Κόλεριτζ, πού συμπίπτει στό θέμα αυτό μέ τόν Σλέγκελ, ό "Άμλετ είναι τό έμβλημα τής ρομαντικής ιδιοφυΐας — είναι ή κατεξοχήν ρομαντική ιδιοφυΐα στήν άκόρεστη έπιθυμία της για τό άπροσδιόριστο.¹⁴ Καί ό Χάζλιτ, πού ό "Έλιοτ περιέργως δέν τόν αναφέρει, συμπληρώνει τό σχήμα λέγοντας ότι ή πραγματικότητα τών λόγων του "Άμλετ «βρίσκεται στό νοϋ του άναγνώστη. 'Εμείς είμαστε ό "Άμλετ»¹⁵).

Δέν θά έπρεπε νά μās έκπλήσει, λοιπόν, αύτή ή λανθά-νουςα συνενοχή του "Έλιοτ μέ τή ρομαντική ποιητική τήν όποία επιδιώκει νά άνατρέψει: χαρακτηρίζει συνολικά τήν έπέμβασή του —πού ύπήρξε όπως ξέρουμε καταλυτική— στό ζήτημα τής άγγλικής λογοτεχνικής παράδοσης και δί-νει, για μιάν άκόμη φορά, τόν τόνο σέ όλους σχεδόν όσοι συγκαταλέγονται σήμερα στή σχολή πού φέρει τήν έπωνυμία «Νέα Κριτική». "Όπως επίσης χαρακτηριστική τής

14. «...that craving after the indefinite —for that which is not— which most easily besets men of genius...», S.T. Coleridge, *Essays and Lectures on Shakespeare and Some Other Old Poets and Dramatists* (London: Dent, 1907), σ. 137. Παρόμοιες παρατηρήσεις μπορεί νά συναντήσει κανείς στα κείμενα τών Γερμανών φιλοσόφων και κριτικών τής έποχής, από τόν Schelling ως τούς αδερφούς Schlegel.

15. William Hazlitt, *Characters of Shakespeare's Plays* (London: Dent, 1906), σ. 19: «Hamlet is a name; his speeches and sayings but the idle coinage of the poet's brain. What then, are they not real? They are as real as our own thoughts. Their reality is in the reader's mind. It is we who are Hamlet».

στρατηγικής, τώρα, του "Έλιοτ για τήν τροποποίηση και —σέ πολλά σημεία— τήν άνατροπή του κανόνα τής άγγλικής λογοτεχνίας είναι αύτή ή άμφιθυμική έπαναξιόλογηση και ή είρωνική σχετικοποίηση μειζώνων έργων τής άγγλικής γραμματείας (στρατηγική πού χαρακτηρίζει, ως ένα βαθμό, και τήν έπέμβαση του δικου μας Σεφέρη στό νεοελληνικό κανόνα). Τό περίεργο, ώστόσο, είναι ότι για νά άνατρέψει τόν ρομαντικό ήρωα (τήν ποιητική προσωπικότητα πού σηκώνει κεφάλι και άποκτά φυσιογνωμία μέσα στό έργο), ό "Έλιοτ έκπληρώνει άθελά του τό ρομαντικό ιδανικό στήν άπόλυτη έκδοχή του· ότι όλοκληρώνει τόν ρομαντικό ήρωα ως αντίπαλον δέος τής δικής του ποιητικής (θά μπορούσε νά είναι ό Σατανάς του Μίλτον, ό πουριτανός έπαναστάτης πού άκούει τήν «ένδον φωνή»: τό προσκλητήριο του διαμαρτυρόμενου φιλελευθερισμού για τόν "Έλιοτ¹⁶).

Περίεργο επίσης είναι τό γεγονός ότι ό "Έλιοτ ένεργοποιεί, φέρνει στήν έπιφάνεια τής άνάγνωσής του, τήν κατεξοχήν θεωρητική, τήν «άποδομητική» στιγμή του "Άμλετ, για νά τή χρεώσει στή ρομαντική αυτοπάθεια· ότι ή λεγόμενη «άπόσβεση τής προσωπικότητας» ενός ποιητή στό έργο του (πού είναι θεμελιώδες αξίωμα τής ποιητικής του "Έλιοτ) γίνεται σιωπηρά άπόσβεση τής ύποκειμενικότητας και έντέλλεται νά συμμετάσχει σέ ένα έπιστημολογικό δράμα οι πολιτικές συνέπειες του όποιου είναι πράγματι τρομακτικές. 'Η ύποκειμενικότητα για τόν "Έλιοτ σηματοδοτεί τις άνακλαστικές ή μεταγλωσσικές στιγμές ενός χειμένου¹⁷ και ίσοδυναμεί όχι μέ τήν αυτοαναφορικότητα του χειμένου αλλά μέ τήν άποτυχημένη αυτοαναφο-

16. T.S. Eliot, "The Function of Criticism", *Selected Essays*, όπ. παρ., σ. 29: «Thus speaks the Inner Voice. It is a voice to which, for convenience, we may give a name: and the name I suggest is Whiggery». Στο δοκίμιο αυτό του 1923, ό "Έλιοτ έπεξεργάζεται και συμπληρώνει τήν έννοια τής "παράδοσης" όπως τήν έχει διατυπώσει ό ίδιος, από τό 1919, στό περίφημο "Tradition and the Individual Talent". 'Εδω, θεόσταλη για τόν "Έλιοτ άφορμή στάθηκε μιά διάκριση του Middleton Murry άνάμεσα σέ "Outside Authority" (έξωθεν κύρος), ή πεμπτουσία του καθολικισμού και του κλασικισμού για τόν Murry, και "Inner Voice" (ένδον φωνή), πού ό Murry θεωρεί ως τό πνευματικό προνόμιο του "Άγγλου ποιητή, πολιτικού και κληρικού. 'Η "ένδον φωνή" διακηρύσσει ό,τι άπεχθάνεται περισσότερο ό "Έλιοτ: τόν ρομαντικό πανθεισμό, τόν φιλελευθερισμό, τήν αντίβασιλική πολιτική παράδοση, τό άνεξάρτητο ήθος του "λαϊκού" προτεσταντισμού, ό,τι έπιγραμματικά προσδιόρισε ως τήν ούσία του "άμερικανισμού" ό "Έμερσον μέ τόν όρο "Self-reliance". 'Ο καλύτερος άγωγός και κήρυκας τής "ένδον φωνής" στήν άγγλική λογοτεχνία ήταν και παραμένει ό Σατανάς στό έπος του Μίλτον, ό όποιος στήν έξωθεν έπιβεβλημένη έξουσία του Θεου θά άντιτάξει τό έπαναστατικό non serviam: «Better to reign in Hell than serve in Heaven», διατυπώνοντας έτσι προληπτικά και τό ήθος τής ρομαντικής εξέγερσης. 'Η πολιτικοθηρησκευτική βάση τής αντίδρασης του "Έλιοτ είναι, έπομένως, σαφής: Δίχως τήν ύποταγή στό έξωθεν κύρος και τούς κανόνες μιās άγγλοκαθολικής παράδοσης, μήτε ή ποίηση, μήτε ή κριτική έχουν ή πρόκειται ποτέ νά βροϋν τόν Θεό τους. 'Η προσωπική συνείδηση του καθενός δέν θά άφεί ποτέ νά "διαμαρτυρεται", μέ τόν έναν ή τόν άλλον τρόπο.

ρικότητα (αφού τό καλλιτεχνικό πρόβλημα πού θεματίζεται στό κείμενο του "Αμλετ δέν μπορεί νά τό λύσει τό ίδιο τό κείμενο). "Όταν λοιπόν διαταραχθεί αυτή ή «ύποκειμενικότητα», τότε καταρρέει όλόκληρο τό οικοδόμημα πού συγκρατεί τή γνώση μέ τήν αίσθηση (καί οι άνθρωποι, φαντάζομαι, αρχίζουν καί άκοϋν έσωτερικές φωνές πού δέν φαίνονται).

Η άπόσβεση τής προσωπικότητας, λοιπόν, άποτελεί διπλή συνθήκη, επιστημολογική ταυτόχρονα καί πολιτική: Διατηρεί τή συμμετρία τής γνώσης μέ τήν αίσθηση, τής έννοιας μέ τήν παράσταση· ή έμπειρία καί ή ευαισθησία (τόσο του κριτικού, όσο καί του ποιητή) πρέπει νά αναζητεί τό «κοινό καί τό κύριο» (για νά θυμηθούμε τόν Σολωμό του Σεφέρη καί του Λορεντζάτου), νά είναι πάντα συγκεκριμένη κατά τόπο καί κατά χρόνο, πάντα in situ, νά συστοιχεί άντικειμενικά προς μία όλόκληρη καί πάντα άπληρτισμένη παράδοση, σέ μιάν άπρόσωπη κοινότητα ευαισθησίας καί βιωμάτων. Τό ζήτημα τής «αυτεπίγνωσης» ή καί τής «αυτοαναφορικότητας» μετατίθεται έτσι εκτός κειμένου, μεταφέρεται καί μεταβιβάζεται στή μυθική όργανική κοινωνία, σύμβολο τής όποιας γίνεται τό αυθεντικό ποίημα. Τό ρομαντικό ιδανικό τής αυτοαναφορικότητας διατηρείται, μ' αυτόν τόν τρόπο (μακριά ώστόσο από τήν πολιτική ουτοπία καί τήν άμφισβήτηση πού τό συνοδεύουν στά ρομαντικά κείμενα): διατηρείται άκριβώς ως ιδανικό, ως τελεολογία (ή άποκάλυψη, για τόν "Ελιοτ, δέν συμβαίνει ποτέ τώρα), δηλαδή αναβάλλεται — όπως άκριβώς καί ή σωτηρία του ανθρώπου. Για νά τό πούμε διαφορετικά, μέ όρους θεολογικούς πού δέν θά ένοχλούσαν ιδιαιτέρως τόν "Ελιοτ (κι άς παραβαίνουν τήν αισθητική αυτοτέλεια τής ποίησης): Η πτώση πρέπει νά ανανεώνεται ως συνθήκη (αυτό άλλωστε σημαίνει ύπακοή σέ μία εκκλησία, άκόμη καί τήν όρθόδοξη: άποδοχή τής πτώσης), για νά έπέλθει

κάποτε ή λύτρωση—παράδοξο, ειρωνεία καί άμφισμεία πού στό καθολικό δόγμα ονομάζονται, άν δέν άπατώμαι, felix culpa. Τό άποτέλεσμα όσον άφορά τή στάση του "Ελιοτ είναι ή νομιμοποίηση ενός άμετάθετου πολιτικού συντηρητισμού, τίς περιπέτειες του όποιου μπορεί κανείς νά τίς παρακολουθήσει στά «γενικού ένδιαφέροντος» κείμενα του "Ελιοτ (σ' αυτά, κυρίως, πού έπεξεργάζονται καί επεκτείνουν τήν έννοια τής παράδοσης).

III

Αλλά άς επανέλθουμε στόν «"Αμλετ» του "Ελιοτ, μέ δύο επιπρόσθετες παρατηρήσεις. Η καταστροφή τής αντικειμενικής συστοιχίας (ή διάσταση, δηλαδή, ανάμεσα στή συγκίνηση καί τό άντικείμενο, τή γνώση καί τήν αίσθηση) μετατρέπει τόν προβληματικό ρομαντικό ήρωα "Αμλετ (όπως τόν έρμήνευσε αναδρομικά ή ρομαντική αισθητική) σέ σήμα κινδύνου· ό ρομαντικός "Αμλετ γίνεται ό προληπτικός τύπος τής περίφημης «άποσύνδεσης τής ευαισθησίας» (dissociation of sensibility) — έννοια πού ό "Ελιοτ θά τή διατυπώσει άργότερα, στό δοκίμιό του για τούς «μεταφυσικούς» ποιητές του 17ου αιώνα (1921), για νά άναχθεί καί αυτή από τούς νέους κριτικούς σέ θεμελιώδες άξιωμα τής ποιητικής τους καί νά άποτελέσει τόν μίτο για τήν νεοκριτική αναθεώρηση τής άγγλικής λογοτεχνικής παράδοσης. Στούς λεγόμενους «μεταφυσικούς» ποιητές του 17ου αιώνα ό "Ελιοτ έντοπίζει άρετές πού κατ' αυτόν ένδέχεται νά άποτελούν «πάγιες άξίες» — άρετές «πού έν συνεχεία εξαφανίστηκαν, ένω δέν θά έπρεπε νά είχαν εξα-

17. Ένδεικτική είναι καί ή διάκριση πού κάνει ό "Ελιοτ ανάμεσα στόν "διανοούμενο ποιητή" ("intellectual poet": τέτοιοι ήταν για τόν "Ελιοτ οι "μεταφυσικοί" ποιητές) καί τόν "σκεπτόμενο ποιητή" ("reflective poet": όπως αναγκάστηκαν εκ των πραγμάτων νά γίνουν όλοι οι σημαντικοί "Άγγλοι ποιητές μετά τήν άποσύνδεση τής ευαισθησίας): Βλ. *Selected Essays*, όπ. παρ., σ. 287. "Ότι τό είδος αυτό άνακλαστικής ύποκειμενικότητας προεξάρχει στή ρομαντική άνάγνωση του "Αμλετ, μπορούμε νά τό διαπιστώσουμε ανατρέχοντας στή σαφέστατη διατύπωση του Κόλεριτζ (*Essays and Lectures on Shakespeare*, όπ. παρ., σ. 136): «I believe the character of Hamlet may be traced back to Shakespeare's deep and accurate science in mental philosophy. Indeed, that this character must have some connection with the common fundamental laws of our nature may be assumed from the fact, that Hamlet has been the darling of every country in which the literature of England has been fostered. In order to understand him, it is essential that we should reflect on the constitution of our own minds» (ή έμφαση δική μου). Τό τελευταίο πράγμα πού θά έκανε, βεβαίως, ό "Ελιοτ είναι νά στοχαστεί, άπ' άφορμή τόν "Αμλετ, για τίς ιδέες του νοϋ: Κρατώντας μέν τή ρομαντική ταύτιση (του "Αμλετ μέ τόν συγγραφέα του), αλλά μεταβιβάζοντας ταυτόχρονα τίς ύποκειμενικές ιδιότητες του "Αμλετ από τόν χαρακτήρα στό ίδιο τό κείμενο, ό "Ελιοτ άποδίδει σέ καλλιτεχνική άποτυχία καί ύποτιμά ό,τι καί οι ρομαντικοί επενδύουν στόν "φιλόσοφο" "Αμλετ.

φανιστεί». ¹⁸ Καί ἡ βασική ἀρετή τῶν μεταφυσικῶν εἶναι, βεβαίως, ἡ συγχώνευση τῆς σκέψης μέ τήν εὐαισθησία, τῆς νόησης μέ τήν αἴσθησι (ὅ,τι δηλαδή δέν συμβαίνει στόν "Αμλετ καί ὅ,τι ἀκριβῶς συμβαίνει στόν δοκιμαϊκό λόγο τοῦ "Ελιοτ, πού συστήνει σιωπηρά τήν ἀριστοκρατική κρᾶση του ὡς ἀντίδοτο). Ἡ «ἀποσύνδεση τῆς εὐαισθησίας», λοιπόν, ὅπως τή διατυπώνει ὁ ἴδιος ὁ "Ελιοτ:

Εἶναι κάτι πού συνέβη στό πνεῦμα τῆς Ἀγγλίας ἀνάμεσα στήν ἐποχή τοῦ Donne (Ντάν) καί τήν ἐποχή τοῦ Τέννyson καί τοῦ Μπράουνινγκ... Ὁ Τέννyson καί ὁ Μπράουνινγκ εἶναι ποιητές, καί σκέπτονται· ἀλλά δέν αἰσθάνονται τή σκέψη τους τόσο ἄμεσα ὅσο τή μυρωδιά ἐνός τριαντάφυλλου. Μιά σκέψη ἀποτελοῦσε γιά τόν Ντάν μία ἐμπειρία· τροποποιῶσε τήν εὐαισθησία του .....

Οἱ ποιητές τοῦ 17ου αἰώνα, πού διαδέχτηκαν τούς δραματούργους τοῦ 16ου, εἶχαν ἕνα μηχανισμό εὐαισθησίας πού καταβρόχθιζε κάθε εἶδος ἐμπειρία... Τόν 17ο αἰώνα ἐνέσκηψε μία ἀποσύνδεση τῆς εὐαισθησίας, ἀπό τήν ὁποία δέν ἀναρρώσαμε ποτέ... ¹⁹

Ἡ ἔννοια αὐτή, ὅπως τή χειρίζεται ὁ "Ελιοτ ἐδῶ ἀλλά καί ὅπως θά τή χρησιμοποιήσουν οἱ νεοκριτικοί, εἶναι ἱστορική τάξεως (ἐφόσον πρόκειται γιά κάτι πού πραγματικά συνέβη, γιά τόν "Ελιοτ, τόν 17ο αἰώνα) καί ταυτοχρόνα αἰσθητικῆς τάξεως (μιά καί ἀποτελεῖ κριτήριο τῆς αὐθεντικῆς ποιήσεως ἀπό τόν 17ο αἰώνα ὡς τήν ἐποχή τοῦ "Ελιοτ). Ἔτσι, ἀπό τόν 17ο αἰώνα καί ἐξῆς, ἡ πνευματική ἱστορία τῆς Ἀγγλίας εἶναι γιά τόν "Ελιοτ ἱστορία παρακμῆς, μία δεύτερη κοσμική πτώση, τό χαμηλότερο σημεῖο τῆς ὁποίας βρίσκεται βεβαίως στόν ρομαντικό καί μεταρομαντικό 19ο αἰώνα, ἐνῶ εὐόιωνα σημάδια ἐκδηλώνονται, ἐδῶ κι ἐκεῖ, στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα (τήν ἐποχή, δηλαδή, τοῦ "Ελιοτ καί τοῦ Πάουντ). Αὐτό εἶναι, σέ ἀδρές γραμμές, τό ἱστορικό σχῆμα.

Τώρα, πῶς ἀκριβῶς ἐνέσκηψε αὐτή ἡ θεία δίκη δέν διευκρινίζεται πουθενά στόν "Ελιοτ· δέν εἶναι ὡστόσο δύσκολο νά τό συναγάγουμε ἀπό τά συμπραζόμενα. Ἐδῶ, πολὺτιμη εἶναι ἡ βοήθεια τοῦ Ἀμερικανοῦ νεοκριτικοῦ Μπρούκς, ὁ ὁποῖος προτείνει ὡς ἱστορικό αἶτιο τῆς ἀποσύνδεσης τῆς εὐαισθησίας τήν ἐμφάνιση τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης κατά τόν 17ο αἰώνα. ²⁰ Αὐτός ὁ αἰώνας, ὁ πρῶτος ἴσως «κοσμικός» στή σύγχρονη μετά Χριστόν ἱστορία, ὁ αἰώνας τοῦ πρῶτου διαφωτισμοῦ, τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης, τῆς ἐμπειρικῆς φιλοσοφίας καί τῆς πρώτης κοσμικῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας (Χόμπς), ἀποτελεῖ γιά τόν "Ελιοτ τήν ἀπαρχή τοῦ κακοῦ. Ὁ "Ελιοτ, κοντολογίς, ἀντιστρέφει τό ἀφήγημα τῆς τεχνολογικῆς προόδου καί τῆς σταθερῆς βελτίωσης τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, τό ἀφήγημα πού μᾶς προτείνει, ἀκόμη καί σήμερα, ἕνας κάπως ἀφελῆς διαφωτισμός ὡς ἐξηγητικό σχῆμα τῆς σύγχρονης εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας. Τόν 17ο αἰώνα συνεχίζει καί βθαίνει, μέ σημαντικῆς πλέον κοινωνικῆς συνέπειες, μία ἄλλη ἀποσύνδεση: τῆς Ἐκκλησίας ἀπό τό Κράτος, καί ὅπως σωστά παρατηρεῖ ἕνας μελετητής, ²¹ ἐδῶ πρέπει νά ἀναζητήσουμε τό «αἶτιο» (ἢ καλύτερα τή μυθολογημένη ἀφορμή) γιά τήν

ἐλιοτική ἀποσύνδεση τῆς εὐαισθησίας. Ἡ ὀριστική πιά τομή ἀνάμεσα στήν κοινωνική καί τήν πνευματική ἱεραρχία, ἀνάμεσα στούς κοσμικούς καί τούς πνευματικούς ἄρχοντες (πού ὁ "Ελιοτ τή θρηνεῖ στό *Φονικό στήν Ἐκκλησιά*, τοποθετώντας στόν 12ο αἰώνα τό τελετουργικό πρότερον τοῦ 17ου), δημιουργεῖ κατά κάποιον τρόπο ἕνα ἱερατικό περιθώριο ἐκλεκτῶν, ἀγγλοκαθολικοῦ δόγματος, πού εἶναι καί οἱ θεματοφύλακες τῆς «παράδοσης» στήν ὁποία προσχωρεῖ ὁ "Ελιοτ. Γιατί, μετά τόν 17ο αἰώνα, ἡ «παράδοση» καθίσταται ἔννοια προβληματική, καί ἡ περιλάλητη ὀργανική κοινωνία (ἀπό τήν ὁποία καί μόνο μποροῦν νά προκύψουν ἔργα κλασικά, ἢ «ἀντικειμενικά» ὅπως τά ὀνομάζει ὁ Σεφέρης) παύει νά ὑφίσταται.

Χρειαζεται, ἐπομένως, μία ἐναλλακτική παράδοση, τήν ὁποία καί ἀναλαμβάνει νά βρεῖ — ἢ νά κατασκευάσει — ὁ "Ελιοτ, φτιάχνοντας ἕνα δρόμο ποιητικῆς εὐαισθησίας, ὁ ὁποῖος ὑπερπηδᾷ δύο αἰῶνες παρακμῆς γιά νά συναντήσῃ τούς μεταφυσικούς τοῦ 17ου αἰώνα καί τούς ἐλισαβετιανούς δραματούργους τοῦ 16ου, νά στήσῃ ἐκεῖ τήν ἀρχική ὑπόθεση τῆς «ἀποσύνδεσης» καί ἐν συνεχείᾳ νά ἐπιστρέφῃ προσεκτικά στόν 20ό αἰώνα, ὡς ἀφηγηματική αὐτεπίγνωση μιᾶς ὀλόκληρης παράδοσης τώρα, ἐπιλέγοντας καθ' ὁδόν ὀνόματα καί σπαράγματα (τά «ἀποσπάσματα» τῆς Ἐρημῆς Χώρας) πού μαρτυροῦν ὅτι ὁ ἀγώνας κατά τῆς «ἀποσύνδεσης» κάπως συνεχίζεται, ἔστω καί ὑπόγεια. Στήν ἀφηγηματική αὐτή προβολή τῆς πολιτικοθησκευτικῆς ἔνταξης τοῦ "Ελιοτ, καλῶς λογιέται τό ποίημα πού ἀντιστρατεύεται τή συνθήκη τῆς «ἀποσύνδεσης». ²²

Δέν εἶναι, μετά ταῦτα, περιεργό ὅτι στό σχῆμα αὐτό ἔπρεπε νά θυσιαστῇ παραδειγματικά ὁ ρομαντικός ἥρωας "Αμλετ. Χαρίζοντας μέ μισή καρδιά τό ἔργο στή ρομαντική ποιητική, ὁ "Ελιοτ ἔπλασε ἔτσι τόν προληπτικό τύπο τῆς «ἀποσύνδεσης τῆς εὐαισθησίας», ὅπως ἀργότερα,

18. T.S. Eliot, "The Metaphysical Poets", *Selected Essays*, ὅπ. παρ., σ. 285.

19. Αὐτ., σ. 287-288.

20. Cleanth Brooks, *Modern Poetry and the Tradition* (Chapel Hill, N.C., 1939), σ. 203: «We have argued... that the critical revolution in the seventeenth century which brought metaphysical poetry to an end was intimately bound up with the beginnings of the New Science» (ὅπως στόν Guillory, ὅπ. παρ., σ. 187). Βλ. ἐπίσης τό δοκίμιο τοῦ "Ελιοτ γιά τόν Ἐπίσκοπο John Bramhall (*Selected Essays*, ὅπ. παρ., σσ.354-362), πού δημοσιεύεται τό 1927, τή χρονιά πού ὁ "Ελιοτ ἀσπάζεται ἐπίσημως τόν ἀγγλικανισμό. Ἡ ἐπικαιρότητα πού γιά τόν "Ελιοτ ἀποκτᾷ τότε ἡ διαμάχη ἀνάμεσα στόν μετριοπαθῆ ἀγγλικανό ἐπίσκοπο Bramhall καί τόν "ἄθεο" καί "ὑλιστή" Χόμπς ἔχει βεβαίως νά κάνει μέ τό κύριο θέμα τῆς διαμάχης, ὅπως τό ἐπισημαίνει ὁ ἴδιος ὁ "Ελιοτ: τίς σχέσεις Ἐκκλησίας καί Κράτους.

21. Βλ. John Guillory, ὅπ. παρ., σ. 185: «The literary phenomenon of dissociation was only the consequence of the protracted divorce of church and state; the hypothesis might seem too reductive as an account of history, but it is the motivating force behind the regeneration of Eliot's poetic career and gives him both *Murder in the Cathedral* and the *Four Quartets*. The rift between Thomas and Henry, between the first estate and the second, between Dryden and Milton — these are the determinations of history, factual or mystified, behind the remaking of the canon».

τό 1935, έχοντας από τό 1927 άσπαστεί επίσημως τόν άγγλικανισμό, θά έπενδύσει στό *Φονικό στην Έκκλησιά* μιά μάλλον δυσώϊωνη άναδρομική προφητεία. «... Άν έχετε φτάσει τώρα σέ μιά δίκαιη ύποταγή τής Έκκλησίας στην εϋημερία του Κράτους, θυμηθείτε ότι έμεις κάναμε τό πρώτο βήμα», λέει στον σημερινό θεατή ό δεύτερος ίπ-πότης. Τό πρώτο βήμα: δηλαδή, τόν πρώτο φόνο. Καί ό Σεφέρης, προλογίζοντας τή μετάφραση πού έκανε του *Φονικού*, έπισημαίνει ό ίδιος τήν περικοπή αυτή, έπιμένοντας «πώς θά ήταν λάθος νά κρίνει κανείς τό έργο ιστορικά, μέ τίς έπιχειρηματολογίες τής σκοπιμότητας». ²³

Λάθος, φαντάζομαι, γιατί καταστρατηγεί τήν ιδρυτική νεοκριτική συνθήκη του «τί λέει τό ποίημα ως ποίημα» (Μπρούκς), ²⁴ τό ποίημα δηλαδή πού «πρέπει νά κρίνεται πρωταρχικά σάν ποίηση καί όχι σάν κάτι άλλο» (Έλιοτ), ή, μέ τόν τρόπο του Σεφέρη, «τήν ποιητική οϋσία του ποιήματος...». Τή συνθήκη όμως αυτή τήν καταστρατηγεί, τή στιγμή άκριβώς πού τήν καθιερώνει ως αρχή τής νέας κριτικής, πρώτος καί καλύτερος ό ίδιος ό Έλιοτ: ή μάλλον, ή καταστρατήγηση άποδεικνύεται *συστατική* τής ιδρυτικής συνθήκης, έφόσον τό ποίημα ως «όργανική ολόκληρα» είναι —όπως θά προσπαθήσω νά δείξω άργότερα— τό φαντασιακό παραπλήρωμα μιάς άποσυνθετιμένης κοινωνίας, ενός κόσμου χωρίς καμιά όργανική συνοχή. Τό «νεοκριτικό» ποίημα, μέ άλλα λόγια, είναι πάντα αυτό πού λείπει από τήν κοινωνία: ή όργανική αισθητική του αυτό-τέλεια συγκροτείται καί προσδιορίζεται άκριβώς ως *κοινωνική έλλειψη* καί προϋποθέτει, για νά λειτουργήσει, ένα όργανικά άπληρτισμένο σύνολο από παρόμοια έργα: τήν έλιοτική «παράδοση». Κατ' αυτόν τόν τρόπο, ή έλιοτική παράδοση βρίσκεται μέσα στην ιστορία, τήν άγγλική ιστορία, στό βαθμό πού, παίρνοντας πάνω της ως εϋλογία τόν πρώτο εκείνο φόνο, διατηρεί τό ιερατικό δικαίωμα νά υποδεικνύει νοσταλγικά στην κοινωνία τό «χαμένο κέντρο» της, τήν πνευματική της άπώλεια, τήν όργανική συνοχή πού χάθηκε άνεπιστρεπτή. (Δέν χρειάζεται, υποθέτω, νά υπογραμμίσω ότι κατηγορίες όπως «παράδοση» ή «όργανική κοινωνία» είναι άναμφίβουλα ήθικοπολιτικές καί όχι αισθητικές τάξεις). Έπομένως, στό βαθμό πού ή «άντικειμενική συστοιχία» καί ή «άποσύνδεση τής ευαισθησίας» είναι αισθητικές κατηγορίες, στό βαθμό δηλαδή πού μπορεί νά λειτουργήσουν —σέ κάποια συμφραζόμενα— ως άυτόνομες αισθητικές κατηγορίες, ή υποβάθμιση του *Άμλετ* από τόν Έλιοτ ύπαγορεύεται, πράγματι, από αισθητικά κριτήρια: μόνο πού στά αισθητικά αυτά κριτήρια —όπως καί στην αισθητική φιλοσοφία, γενικότερα, πού ό Έλιοτ καί ό δικός μας Σεφέρης τήν εξορίζουν από τόν όρίζοντα τής πρακτικής κριτικής— διακυβεύεται κάτι πολύ σημαντικότερο από τήν αξία του *Άμλετ*, όπως έλπίζω ότι φάνηκε προηγουμένως.

Τί άκριβώς διακυβεύεται μπορούμε ίσως νά τό σταθμί-σουμε άκριβέστερα, έρχόμενοι τώρα σέ μιά δεύτερη συμπληρωματική παρατήρηση για τόν Άμλετ του Έλιοτ. Η άρνητικότητα καί ή αίνιγματικότητα πού εκλύονται, όπως είπαμε, όταν διαρραγεί ή «άντικειμενική συστοιχία»: ή σύγχυση (του Άμλετ, του Σαίξπηρ καί του άναγνώστη), ή άοριστία, ή άπροσδιοριστία, τό άκατανόητο, ή άμορφία (ή έλλειψη άντικειμενικού τύπου, formula, όπως λέει ό

Έλιοτ) πού πλανάται στον αισθητικό όρίζοντα του «ρομαντικού» Άμλετ, μαρτυρούν ότι τό άλλόκοτο συναίσθημα μέ τό όποιο έχουμε νά κάνουμε είναι τό συναίσθημα του *ΰψιστου* (καί μάλιστα μέ τούς όρους πού τό διαπραγματεύεται ό Κάντ στην τρίτη κριτική, τήν *Κριτική τής κριτικής ικανότητας*). Ίσως φανεί αυθαίρετη αυτή ή συσχέτιση ή, εν πάση περιπτώσει, παρακινδυνευμένη. Δεδομένου ότι από ένα περιστασιακό κριτικό κείμενο δέν μπορούμε νά αξιώνουμε τήν έννοιολογική αϋστηρότητα καί συνοχή πού προσιδιάζει σέ συγγράμματα φιλοσοφικής θεωρίας (καί μάλιστα του μεγέθους καί τής ιστορικής σημασίας του Κάντ), δέν θά ήταν προτιμότερο νά θεωρήσουμε τή στιγμή αυτή σύμπτωση ως έντελως τυχαία καί νά τήν προσπεράσουμε; Πόσο προσεγγίζει στην καντιανή έννοια του ΰψους ή διατύπωση του Έλιοτ, ώστε νά είμαστε βέβαιοι ότι δέν πρόκειται για δικό μας, έλεύθερο συνειρό: καί πώς ενέχεται ή σύμπτωση αυτή στις πρακτικές προθέσεις του Έλιοτ; (Θά έλεγα, παρεμπιπτόντως, ότι κάτι από τήν έννοια καί τή σημασία τής λογοτεχνικής θεωρίας παίζονται άκριβώς σέ τέτοια έρωτήματα). Άλλά τό «τυχαίο» (τό «μή ένδεχόμενο» πού λέγαμε στην αρχή), τό παράγει τό ίδιο τό κείμενο του Έλιοτ. Καί κάτι άκόμη ως προσωρινή άπάντηση: «Όταν μέσα σέ τέτοια περιστασιακά κείμενα πρακτικής κριτικής, σέ περιστασιακά διανοήματα (όπως είναι ή «άντικειμενική συστοιχία») πού κατά περιστασιακό τρόπο άναγορεύονται σέ ρυθμιστικές κατηγορίες, διακυβεύονται ζητήματα όπως ή σύνδεση τής γνώσης μέ τήν αίσθηση, τής συγκίνησης μέ τό άντικείμενο, ή άκόμη του καθόλου μέ τό έπιμέρους, τής θεωρίας μέ τήν πράξη, τότε μιά σύμπτωση θεωρητικού καί πρακτικού λόγου (έν προκειμένω του Κάντ καί του Έλιοτ) ύπαγορεύει, νόμιμα πιά καί κατ' ανάγκην, τούς όρους του προβλήματός μας.

Άς δοϋμε λοιπόν εκ του σύνεγγυς καί για μιάν άκόμη φορά τή σχετική περικοπή του Έλιοτ:

Ό Άμλετ (ό άνθρωπος) βρίσκεται υπό τό κράτος μιάς συγκίνησης πού είναι άνέκφραστη, γιατί πλεονάζει των γεγονότων όπως εμφανίζονται. Καί ή υποτιθέμενη ταυτότητα του Άμλετ μέ τόν συγγραφέα του είναι αυθεντική ως προς τό ότι ή σύγχυση του Άμλετ μπροστά στην άπουσία ενός ίσοδύναμου προς τά αισθήματά του άντικειμένου αποτελεί

22. Δέν θά άπομακρυνόμασταν από τό πνεϋμα του Έλιοτ άν μεταφράζαμε —καί όχι μόνο χάριν παιδιάς— τό "dissociation of sensibility" ως "άφεταιρισμό τής ευαισθησίας". Κρατώντας κάτι από τή λατινική έτυμολογία (socius = έταίρος) καί έπικαλούμενος νοσταλγικά τό αντίθετό του, μιάν "έταιρεία ευαισθησίας", ό όρος θά μιλούσε καθαρότερα τή γλώσσα του ιδεολογικού προσεταιρισμού: Η "σύνδεση" ή μάλλον ή "άνασύνδεση" τής ευαισθησίας ανατίθεται έτσι σέ μιά κοινότητα εκλεκτών, πού θά άποτελείται από θρησκευόμενους χριστιανούς "διανοητικής καί πνευματικής άνωτερότητας" (T.S. Eliot, *The Idea of a Christian Society*, σ. 34) καί θά διασφαλίζει τή συνοχή καί τήν άutoσυνειδησία μιάς ολόκληρης παράδοσης, ενός ολόκληρου πολιτισμού.

23. Θ.Σ. Έλιοτ, *Φονικό στην Έκκλησιά*, μετάφραση Γιώργου Σεφέρη (όριστική έκδοση, Ίκαρος 1974), σ. 11. Άς σημειώσουμε έδω, ως συμπωματική, καί τήν άφιέρωση τής μετάφρασης: "Στόν Ζήσιμο Λορεντζάτο, αυτή τήν προσέγγιση / Γ.Σ."

24. Cleanth Brooks, *The Well Wrought Urn*, όπ. παρ., σ. xi.

προέκταση της σύγχυσης του δημιουργού του μπροστά στο πρόβλημα της τέχνης του... Πρόκειται έτσι για ένα αίσθημα που [ο "Αμλετ"] δεν μπορεί να το καταλάβει· δεν μπορεί να το αντικειμενοποιήσει...²⁵

Αυτή η αντικειμενική ανεπάρκεια είναι το σήμα κατατεθέν του καντιανού ύψους. Η έμπειρία του ύψους γεννᾶται τη στιγμή ακριβῶς που βλέποντας ένα αντικείμενο (αντικείμενο που παρουσιάζεται στην αντίληψή μας άπροσδιόριστο, ἄμορφο ἢ ἀπροσμέτρητο) ἀνακαλύπτουμε (ἢ μᾶλλον ὁ νοῦς μας ἀνακαλύπτει) ὅτι ὁ λόγος περιέχει ιδέες που ὑπερβαίνουν τὴ φαντασία (Einbildungskraft: τὴν παραστατική ἱκανότητα, καὶ ὄχι τὴ ρομαντική imagination τοῦ Κόλεριτζ) καὶ ὅτι ἐπομένως δὲν ὑπάρχει ἀντικείμενο ἱκανὸ νὰ παραστήσει αὐτὲς τίς ιδέες. Τὸ ὕψος, λοιπόν, ὅπως μᾶς τὸ παραδίδει ὁ Κάντ, δὲν ἔνυπάρχει σὲ κάποιο φυσικὸ ἢ αἰσθητικὸ ἀντικείμενο, παρά στοῦ νοῦ (στοῦ νοῦ τοῦ ἀναγνώστη, ὅπως μᾶς λέει ὁ Χάζλιτ γιὰ τὸν "Αμλετ"). "Ἄς ἀκούσουμε τὸν ἴδιο τὸν Κάντ:

Τὸ μόνο που μπορούμε νὰ ποῦμε εἶναι ὅτι τὸ ἀντικείμενο προσφέρεται στὴν παράσταση ἑνὸς ὕψους, τὸ ὁποῖο δύναται νὰ βρεθεῖ στοῦ νοῦ· γιατί τὸ πραγματικὸ ὕψος καμιά αἰσθητὴ μορφή δὲν δύναται νὰ τὸ περιέχει — ἀφορᾷ μᾶλλον τίς ιδέες τοῦ Λόγου, οἱ ὁποῖες, μολοντί δὲν εἶναι δυνατόν νὰ παρασταθοῦν ἐπαρκῶς, διεγείρονται καὶ ἐγκαλοῦνται στοῦ νοῦ μέσα ἀπὸ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἀνεπάρκεια που ἐπιδέχεται αἰσθητὴ παράσταση.²⁶

Ἡ ἀντικειμενικὴ ἀνεπάρκεια, ἐπομένως, εἶναι αἰσθητὴ (ὅπως καὶ στὸν "Ἐλιοτ αἰσθητὸς εἶναι ὁ ὑποκειμενικὸς πλεονασμὸς τοῦ «ρομαντικοῦ» "Αμλετ): αὐτὸ που δὲν εἶναι αἰσθητὸ, που δὲν ἀναπαρίσταται, εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἐπιπλέον, τὸ ὑπερβάλλον, οἱ ιδέες (ὅπως καὶ στὸν "Ἐλιοτ ὁ "Αμλετ διακατέχεται ἀπὸ αἰσθητὰ που δὲν μπορεῖ νὰ τὰ ἀντικειμενοποιήσει, που δὲν ἐπιδέχονται αἰσθητὴ ἀναπαράσταση). Μὲ δυὸ λόγια, καὶ μεταφράζοντας τὸν Κάντ στοὺς ὅρους τοῦ "Ἐλιοτ, τὸ συναίσθημα τοῦ ὕψους ἐκλύεται τὴ στιγμή ἀκριβῶς που διαταράσσεται ἡ «ἀντικειμενικὴ συστοιχία». Τὸ περίεργο σ' αὐτὴ τὴ σύμπτωση δὲν εἶναι ὅτι τὸ «ὕψος» δὲν ὀνομάζεται στοῦ δοκίμιου τοῦ "Ἐλιοτ, μιά καὶ φαινομενικά τουλάχιστον ἔχουμε ἤδη ἀπομακρυνθεῖ ἀπ' αὐτὸ που «ἤθελε νὰ πεῖ» ὁ συγγραφέας: τὸ ἐνδιαφέρον μᾶλλον ἔγκειται στοῦ γεγονότος ὅτι ὁ "Ἐλιοτ ἐνεργοποιεῖ τὴ στιγμή τοῦ ὕψους γιὰ νὰ τὴν προσγράψει καὶ αὐτὴν σιωπηρὰ στὴ ρομαντικὴ ὑποκειμενικότητα (ὑπέρτατη ἀλλὰ προβληματικὴ ἐκδήλωση τῆς ὁποίας ἦταν, ὅπως ξέρομε, ἡ ἐμπειρία τοῦ ὕψους): ὅτι ὁ ἴδιος ὁ "Ἐλιοτ παράγει στοῦ κείμενο του αὐτὴ τὴν ἀπουσία, αὐτὴ τὴν ἀλλόκοτη ἀρνητικὴ γοητεία τοῦ "Αμλετ, ὀλοκληρώνοντας καὶ ἐδῶ τὴ ρομαντικὴ ἀνάγνωση τοῦ ἔργου, μόνον καὶ μόνον γιὰ νὰ

θυσιάσει ἐν τέλει τὸν "Αμλετ στοῦ βωμὸ τῆς «παράδοσης».²⁷ Τί συμβαίνει λοιπόν;

"Ἄς κατεβούμε λίγο ἀπὸ τὸ καντιανὸ ὕψος στὴν πρακτικὴ ἔμφαση που λέγαμε πρὶν καὶ που τώρα παίρνει τίς διαστάσεις ἑνὸς δέοντος: Τὰ γεγονότα, ἐπιμένει ὁ "Ἐλιοτ, ὅπως φαίνονται (as they appear), τὰ γεγονότα που πρέπει νὰ καταλήγουν σὲ κατ' αἰσθητὴν ἐμπειρία, νὰ ἐκδηλώνονται: τὰ πάντα στοῦ ἔργο τέχνης πρέπει νὰ ἐπιδέχονται ἀντικειμενικὴ παράσταση, νὰ φαίνονται, νὰ εἶναι αἰσθητά. Αὐτὸ τὸ «πρέπει» δηλοῖ ὅτι, στοῦ κείμενο του γιὰ τὸν "Αμλετ, ὁ "Ἐλιοτ ἐπιβεβαιώνει, θέλοντας καὶ μὴ, τὴν ἰδρυτικὴ συνθήκη τῆς Αἰσθητικῆς, που εἶναι ἡ φαινομενότητα.²⁸ ὅτι ἐνεργοποιεῖ ὀλόκληρο τὸ πεδίο τῆς Αἰσθητικῆς ὅπως θαυμαστά καὶ σχεδόν ταυτολογικὰ τὸ ἀποδίδει ὁ Χέγκελ στοῦ ὀρισμὸ τοῦ ὠραίου: ἡ αἰσθητὴ ἐκδήλωση τῆς Ἰδέας ("das sinnliche Scheinen der Idee"). Ἡ πρακτικὴ ἔμφαση, λοιπόν, εἶναι ἔμφαση στὴ φαινομενότητα: αὐτὸ τὸ «πρέπει νὰ καταλήγουν σὲ κατ' αἰσθητὴν ἐμπειρία» ("terminate" εἶναι τὸ ρῆμα που χρησιμοποιοῖ ὁ "Ἐλιοτ) ὑποδεικνύει ἕνα ἀπαράβατο terminus: τὸν ὄρο, τὸ ὄριο καὶ τὸν ὀρισμὸ τῆς Αἰσθητικῆς — τὸν ὄρο, τὸ ὄριο καὶ τὸν ὀρισμὸ τῆς αἰσθητικῆς αὐτοτέλειας τοῦ ποιήματος, που ἀποτελεῖ καὶ τὴν ἰδρυτικὴ συνθήκη τῆς ἐπονομαζόμενης «νέας κριτικῆς». Τὰ πάντα στοῦ ἔργο τέχνης πρέπει νὰ προσφέρονται στὴν κατ' αἰσθητὴν ἐποπτεία καὶ γνώση, νὰ ἐκδηλώνονται, νὰ πραγματώνονται, νὰ ἀντικειμενοποιοῦνται καὶ νὰ συγκεκριμενοποιοῦνται.

«Τὸ κάθε τί», γράφει κάπου ὁ Περικλῆς Γιαννόπουλος, «θέλει νὰ φαίνεται, σάν "Ἕλλην πηγαίνων περίπατον», προδιαγράφοντας ἔτσι ἀκριβέστατα τὸν αἰσθητικὸ τύπο

27. Εἶναι ἄξιο προσοχῆς τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ὄροι μὲ τοὺς ὁποίους ὁ "Ἐλιοτ ἐπιχειρεῖ νὰ καταδείξει τὴν αἰσθητικὴ ἀποτυχία τοῦ "Αμλετ ἀπαντοῦν, σχεδόν αὐτοῦσιοι, στοῦ σχετικὸ κείμενο τοῦ Κόλεριτζ: ὅτι δηλαδή ὁ τελευταῖος μιλάει κι αὐτός, μὲ τὸν τρόπο του, γιὰ ἔλλειψη ἀντικειμενικῆς συστοιχίας, ἔχοντας ἤδη τοποθετήσει τὴν ἀνάγνωσή του στοῦ ἐρμηνευτικὸ ὄριζοντα μιᾶς φιλοσοφίας τοῦ πνεύματος. Ἡ πρόσληψη αὐτῆ συνιστᾷ τόπο στὴ ρομαντικὴ ἀνάγνωση τοῦ "Αμλετ: ἔτσι ὥστε ἡ παρέμβαση τοῦ "Ἐλιοτ δὲν εἶναι παρά ἡ ἀρνητικὴ ἐπαναξιολόγηση ἑνὸς κοινού καὶ θετικὰ προσδιορισμένου ἐρμηνευτικοῦ τόπου. Ἡ διάσταση, ὅσον ἀφορᾷ τὸν χαρακτήρα τοῦ "Αμλετ, ἐντοπίζεται ἀπὸ τὸν Κόλεριτζ ἀνάμεσα στὴν αἰσθητὴ (τὴν "προσῆλωση στὰ ἀντικείμενα τῶν αἰσθησέων μας") καὶ τὸ εἶδος ἐκεῖνο μεταστοχασμοῦ που, ὅπως εἶδαμε, πυροδοτεῖται ἀπὸ τὸ συναίσθημα τοῦ ὕψους, ὅταν δηλαδή ἀντικείμενο τῆς προσήλωσης καὶ τῆς ἀπορίας μᾶς γίνεταί ὁ ἴδιος ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου:

«Now one of Shakespeare's modes of creating characters is, to conceive any one intellectual or moral faculty in morbid excess, and then to place himself, Shakespeare, thus mutilated or diseased, under given circumstances. In Hamlet he seems to have wished to exemplify the moral necessity of a due balance between our attention to the objects of our senses, and our meditation on the workings of our minds, — an equilibrium between the real and the imaginary worlds. In Hamlet this balance is disturbed: his thoughts, and the images of his fancy, are far more vivid than his actual perceptions, and his very perceptions, instantly passing through the medium of his contemplations, acquire, as they pass, a form and a colour not naturally their own» (S.T. Coleridge, *Essays and Lectures on Shakespeare*, ὅπ. παρ., σσ. 136-137).

25. T.S. Eliot, "Hamlet", ὅπ. παρ., σ. 145.

26. Immanuel Kant, *Kritik der Urteilskraft*, *Werkausgabe X*, ἔπ. Wilhelm Weischedel (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1974), σ. 166 καὶ *Critique of Judgement*, ἀγγλικὴ μετάφραση ἀπὸ τὸν J.H. Bernard (New York: Haffner Press, 1951), σσ. 83-84.

του νεοελληνικού μοντερνισμού, από τον Σεφέρη ως τον Έλύτη, και από την «έρασιτεχνική», εκτός θεσμών, κριτική της δεκαετίας του '30 ως τις πανεπιστημιακές παραδόσεις της δεκαετίας που διανύουμε τώρα. Και ο Σεφέρης, στο δοκίμιό του για τον Έρωτόκριτο, επιμένει σ' αυτήν ακριβώς τή φαινομενότητα, έντοπιζοντας τήν υπέρτατη ἀρετή του κειμένου στο γεγονός ότι «ο ποιητής βλέπει με καθαρότητα, με ἐνάργεια, τὰ πράγματα που εκφράζει».²⁹ Η φαινομενότητα ἐδῶ παίρνει και μιά γλωσσική στροφή, γίνεται γλωσσική φαινομενότητα, και ο Σεφέρης μεταφέρει τήν ἐλιοτική «ἀποσύνδεση τῆς εὐαισθησίας» στήν ἐλληνική παράδοση, μεταφράζοντάς την στους ὄρους του γλωσσικού μας ζητήματος. Μετά τον Έρωτόκριτο «ποιητικό ρῆμα» και «ποιητική εὐαισθησία» παύουν νά ἐναρμονίζονται, νά «συμπίπτουν» μέ τόν φυσικό και ἀβίαστο τρόπο που θαυμάζουμε στή γλωσσική καθαρότητα του Κορνάρου, και ἀρχίζει τότε ἡ νεοελληνική πτώση, ἡ νεοελληνική «ἀποσύνδεση τῆς εὐαισθησίας», που μέ κάποια φωτεινά διαλείμματα κρατάει ὡς τόν ἴδιο τόν Σεφέρη. Ὁ Έρωτόκριτος, ἔργο κι αὐτός του 17ου αἰώνα, ἀναγκάζεται ἔτσι νά κρατήσει, κατ' ἀναλογία, τόν ρόλο που διαδραματίζουν οἱ Ἄγγλοι μεταφυσικοί στήν ἐλιοτική παράδοση: νά ἀποτελέσει δηλαδή τό ἐνδόξιμο για τήν ὑπαγόρευση μιᾶς ἐναλλακτικῆς νεοελληνικῆς παράδοσης, ὅπου θά θυσιαστοῦν διάφορα λόγια στοιχεῖα και ξενικά δάνεια, ὅπως ὁ κατάφωρος ρομαντισμός του Σολωμοῦ και του Πολυλά —τό σολωμικό ὕψιστο— πρὸς ὄφελος τῶν ἐναλλακτικῶν και ἀυθεντικῶν νεοελληνικῶν μορφῶν του Μακρυγιάννη και του Θεοφίλου, και μέ τελετάρχη πάντοτε τήν ἐλιοτική ἐννοια τῆς παράδοσης, ὅπου ἀκόμη και ὁ κατ' ἀρχὴν ἐνοχλητικός Καβάφης θά διαβαστεῖ μέ γνώμονα τήν «ἀντικειμενική συστοιχία» του Ἐλιοτ. Μέ ἄλλα λόγια, ὁ «πρακτικός» Σεφέρης καταφέρει νά ἐνοφθαλμίσει τήν αἰσθητική συνθήκη στον ὄργανισμό τῆς νεοελληνικῆς παράδοσης, νά τήν καταστήσει αἰσθητή και νά τή συγκεκριμενοποιήσει στά νεοελληνικά συμφραζόμενα, διαπλάθοντας ταυτόχρονα και τό νεοελληνικό λογοτεχνικό κανόνα (αἰσθητική συνθήκη και παράδοση εἶναι οἱ δύο πόλοι τῆς ἴδιας τοπικῆς ὕφανσης): τό καταφέρει καλύτερα ἀπ' ὅ,τι ὁ νεοκαντιανός Κ. Τσάτσος, και μάλιστα τή στιγμή ἀκριβῶς που ἀρνεῖται, στον διάλογό του μέ τόν Τσάτσο, κάθε ἐπέμβαση τῆς αἰσθητικῆς φιλοσοφίας στά ζητήματα —τά χωράφια— τῆς πρακτικῆς κριτικῆς.

28. Μέ τή λέξη «φαινομενότητα» (παράγοντάς την κάπως ἀνορθόδοξα ἀπό τό «φαινόμενος») ἀποδίδω τόν ὄρο "phenomenality" ὅπως τόν χρησιμοποιεῖ ὁ Paul de Man σέ δύο κείμενά του που στάθηκαν πολύτιμοι ὁδηγοί για τή σύνταξη του παρόντος κειμένου. Πρόκειται για τά: "Phenomenality and Materiality in Kant", στο Gary Shapiro and Alan Sica (eds.), *Hermeneutics: Questions and Prospects* (Amherst: The University of Massachusetts Press, 1984), σσ. 121-144 και "Hypogram and Inscription: Michael Riffaterre's Poetics of Reading", *Diacritics* 11:4 (Winter 1981), σσ. 17-35, τώρα και στο Paul de Man, *The Resistance to Theory* (Manchester University Press, 1986), σσ. 27-53.

29. Γιώργος Σεφέρης, "Έρωτόκριτος", *Δοκίμια*, Α' τόμος, ὄπ. παρ., σ. 288.

Τό πρόβλημα λοιπόν γεννᾶται ὅταν κάτι (μιά ἰδέα ἢ μιά συγκίνηση — ἡ ἐννοιολογική διάσταση ἐδῶ ἀνάμεσα στον Κάντ και τόν Ἐλιοτ δέν ἔχει τόση σημασία) δέν ἐπιδέχεται ἀντικειμενική παράσταση, δέν προσφέρεται στήν κατ' αἰσθησιν ἐποπτεία και γνώση, ὅταν δηλαδή καταστρατηγεῖται ἡ γνωστική ἀρχή τῆς αἰσθητικῆς φαινομενότητας: τότε πράγματι κινδυνεύει νά καταρρεύσει ὁλόκληρο τό αἰσθητικό οἰκοδόμημα (και μαζί του ὅ,τι στέγασε ὁ Ἐλιοτ σ' αὐτό). Για νά τό ποῦμε διαφορετικά, ἀντιστρέφοντας τό σχῆμα του συλλογισμού, ἡ αἰσθητική ἰδρύεται ἀκριβῶς ὡς προληπτική ἀντιμετώπιση αὐτῆς τῆς ἀπειλῆς: και ἡ αἰσθητική στιγμή ἐνός κειμένου (εἴτε λογοτεχνικό εἴτε κριτικό λογίζεται τό κείμενο αὐτό) εἶναι ἀκριβῶς ἡ στιγμή κατά τήν ὅποια ὁ συγγραφέας του ἀναγκάζεται νά προσφύγει σέ μιά τέτοια κατ' αἰσθησιν παράσταση του νοήματός του, και ὄχι ὅταν κάποιος γράφει ὠραῖα ἢ μέ τρόπο, ὅπως λέμε, «λογοτεχνικό».

Ἔτσι ἴσως ἐξηγεῖται ἡ ἐπιστημολογική ἀγωνία που ἐπενδύει ὁ Ἐλιοτ στήν «ἀποσύνδεση τῆς εὐαισθησίας», ἀγωνία που τόν ἐξαναγκάζει νά παραγάγει μιάν ἀνώδυμη ἢ καλύτερα ψευδώνυμη ἐκδήλωση του καντιανοῦ ὕψους, νά δείξει τήν ἀντικειμενική ἀνεπάρκεια στο κείμενο του Σαίξπηρ, για νά ἐπαναλάβει ἔτσι τήν ἰδρυτική συνθήκη τῆς αἰσθητικῆς: τήν ἀρχή τῆς φαινομενότητας. Ὅπως τόν διαβάζει ὁ Ἐλιοτ, ὁ Ἄμλετ παραβαίνει τά «αἰσθητικά κριτήρια», «συζητεῖ ἀπέραντα, ἀλλά δέ λειτουργεῖ αἰσθητικά»³⁰ (ὅπως λέει ὁ Σεφέρης για τόν αἰσθητικό φιλόσοφο). Για νά τό πῶ ἀκριβέστερα: Ὁ Ἐλιοτ ἀναγκάζεται νά διαβάσει τόν Ἄμλετ κατά τρόπον ὅστε νά διακυβεύεται ἐκεῖ ὁλόκληρη ἡ Αἰσθητική, για νά ἐγκαθιδρύσει ἐν συνεχείᾳ, στο κενό που προκάλεσε ἡ ἀνάγνωσή του, ὡς αἰσθητική ἀρχή μιᾶς πρακτικῆς κριτικῆς τήν ἐννοια τῆς «ἀντικειμενικῆς συστοιχίας». Ὅ,τι δέν βλέπει ὁ Ἄμλετ (ἐφόσον δέν ὑπάρχει στο ἔργο ἀντικείμενο ἱκανό νά στεγάσει και νά ἐρμηνεύσει τή συγκινησιακή του ὑπερβολή), τό βλέπει ὁ Ἐλιοτ και τό συγκεκριμενοποιεῖ ὡς τό αἰσθητικό συμφέρον τῆς παρέμβασής του στή σκηνή τῆς «παράδοσης»: τήν πολιτική σταδιοδρομία του στήν ἀγγλική λογοτεχνία. Ἐκ τῶν ὑστέρων, θά μπορούσαμε νά τήν ὀνομάσουμε ἀκόμη και «διορατικότητα» τήν κίνηση αὐτή του Ἐλιοτ, ἂν τό τίμημα αὐτῆς τῆς διορατικότητας δέν ἦταν ἐν προκειμένω τό γεγονός ὅτι ὁ Ἐλιοτ δέν μπορεῖ νά δεῖ τήν πιό θεωρητική στιγμή τῆς ἀνάγνωσής του. Γιατί αὐτό που περιέργως ξεχνᾶ εἶναι ὅτι ὁ Ἄμλετ ἔχει δεῖ κάτι που ἐπικυρώνει τήν «ἀντικειμενική συστοιχία» (τή συνθήκη τῆς φαινομενότητας), κατά τόν πλέον ἀμφίσημο τρόπο ὡστόσο: ἔχει δεῖ ἕνα φάντασμα («ἐμφάνις ἀποθανόντος ὑπό ὀρατὴν ἢ αἰσθητὴν μορφήν», Λεξικό Δημητράκου) παρουσία μαρτύρων, τό φάντασμα του πατέρα του. Θά μπορούσε νά εἶναι και τό «φάντασμα τῆς αἰσθητικῆς κατάστασης» ("the phantom aesthetic state"), σύμφωνα μέ τήν ἐκφραση που χρησιμοποιεῖ ὁ I.A. Richards στο δεύτερο κεφάλαιο του βιβλίου του *Principles of Literary Criticism* (1924), ὅπου σέ τρεῖς-τέσσερις σελίδες, αὐτός ὁ ἕτερος τῶν πατέρων

30. Γιώργος Σεφέρης, "Διάλογος πάνω στήν ποίηση", ὄπ. παρ., σ. 84.

της Νέας Κριτικής, θεωρεί ότι καταρρίπτει ολόκληρη την αισθητική θεωρία του Κάντ. Ή πιθανότητα όμως αυτή διανοίγει άλλα μονοπάτια ανάγνωσης, που δεν θά ήταν επί του παρόντος φρόνιμο νά τά ακολουθήσουμε.

Ή ανάγνωση του Έλιοτ, αν τή δοῦμε σαν ιδρυτικό συμβόλαιο μιᾶς «νέας κριτικής» ή ὅποια ἐνδιαφέρεται —προγραμματικά τουλάχιστον— γιά τήν αισθητική λειτουργία τῶν κειμένων καθ' ἑαυτά, στήν αὐτονομία καί τήν αὐτοτέλειά τους, παίρνει ἔτσι μιᾶ ἀλλόκοτη ἀλληγορική τροπή: Παράγοντας τή στιγμή τοῦ ὕψους στό κείμενο τοῦ Ἄμλετ καί χρεώνοντας τήν ψευδώνυμα, ὡς ἔλλειψη ἀντικειμενικῆς συστοιχίας, στή ρομαντική παθολογία, ὁ Έλιοτ ἐπιτελεῖ πράξη συντακτική καί ἐγκαθιδρύει τή συνθήκη τῆς φαινομενότητας ὡς αὐτόχθονα ἔννοια τῆς πρακτικῆς κριτικῆς, σέ καινούργιο ἔδαφος καί μακριά ἀπό τή δικαιοδοσία τῆς αισθητικῆς φιλοσοφίας. Ὁ Έλιοτ νομοθετεῖ ἀκόμη καί μέ τήν ἐτυμολογική σημασία τῆς λέξης, θέτει δηλαδή ὄρια, νέμει καί κατανέμει δικαιοδοσίες καί προσδιορίζει τή νομή τοῦ καθενός. Οἰκαιοποιεῖται μέν τή στιγμή τοῦ ὕψους, ἔτσι ὅμως ὥστε νά ἀκυρώνεται ἡ κριτική ἰσχὺς τῆς καί νά ἀποκλείεται ἡ καντιανή φιλοσοφία ἀπό τόν ἐρμηνευτικό ὀρίζοντα τῆς πρακτικῆς κριτικῆς. Μεταφερόμενη ἀπό τήν αισθητική φιλοσοφία στή λογοτεχνική κριτική, ἡ φαινομενότητα ὑφίσταται ἕνα εἶδος μεταξίωσης ἢ ἀπαλλοτρίωσης: ἀπεκδύεται τόσο τῆς φιλοσοφικῆς καταγωγῆς ὅσο καί τά «μετακριτικά» τῆς συμφραζόμενα καί ἀναγορεύεται σέ μή διαπραγματεύσιμη καί μή ἀναθεωρήσιμη ἀρχή, ἡ ὅποια ἀντλεῖ τή νομιμότητά τῆς ἀπό τό ἐθιμικό δίκαιο

(ἀπό τή βιωμένη παράδοση, δηλαδή, καί ὄχι ἀπό κάποιο θεωρητικό —καί ὡς ἐκ τούτου συζητήσιμο— φιλοσοφικό σύστημα). Ἔτσι, ἡ νομοθετική βία πού ἀσχεῖ ὁ Έλιοτ στήν ἀγγλική λογοτεχνία παίρνει τή γοητεία, τήν πειθῶ καί τήν εἰλικρίνεια μιᾶς φυσικῆς, ἀβίαστης χειρονομίας.

Ἡ ιδρυτική συνθήκη θά χρησιμεύσει λοιπόν καί ὡς δικλείδα ἀσφαλείας: Ἡ λογοτεχνική κριτική, ὡς «πρακτική», μή συστηματική θεώρηση τῶν λογοτεχνικῶν κειμένων, οἰκαιοποιεῖται τήν αισθητική ἀρχή τῆς φαινομενότητας, ἐν ὀνόματι τῆς ὁποίας ὅμως ἀρνεῖται νά φιλοξενήσει τή μετακριτική στιγμή τοῦ ὕψους. Δίχως τή διπλή αὐτή συνθήκη, ἡ ἐλιοτική κριτική θά ἔχανε ὄχι μόνο τή συστοιχία πρὸς τό ἀντικείμενό τῆς ἀλλά καί τήν ἰκανότητά τῆς νά ὑπαγορεύει —μέσω τῆς λογοτεχνίας— τοὺς ὅρους τῆς παράδοσης (τῆς καθυποταγῆς δηλαδή στό ἔξωθεν κύρος). Θά καταντοῦσε, μέ ἄλλα λόγια, σαν τόν Ἄμλετ, «νά σέρνεται μεταξύ οὐρανοῦ καί γῆς», χωρίς καμιᾶ διαμεσολαβητική ἐξουσία. Ὁ «ρομαντικός» ἥρωας Ἄμλετ, πού ἐπιμένει νά μᾶς θυμίζει ὅτι «ὁ χρόνος ἐξαθρῶθηκε», θά ἦταν τό χειρότερο εἶδος ποιητῆ καί κριτικοῦ γιά τόν Έλιοτ. Θά μᾶς ἐξηγοῦσε διαρκῶς πῶς θά ἔφτιαχνε κάτι, χωρίς ποτέ νά τό φτιάχνει (παρά μόνο κατά λάθος). Θά μᾶς προσέφερε διαρκῶς τό εἰρωνικό ὑπόδειγμα μιᾶς κατασκευῆς χωρίς τήν κατασκευή καί θά κατασκεύαζε ἀπλῶς κριτικά σχόλια τῆς αισθητικῆς φαινομενότητας. Θά ἔκανε τήν «ἀποσύνδεση τῆς εὐαισθησίας» πρωτοποριακή τέχνη, κάπου ἐκεῖ, γύρω στά 1920.

(ἡ συνέχεια στό ἐπόμενο τεῦχος)

Ὁ «Δεκαπενθήμερος Πολίτης» σέ πέντε τόμους

Ἀπό τόν Νοέμβριο τοῦ 1983 ὡς τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1986 πέντε τόμοι τοῦ «Δεκαπενθήμερου Πολίτη» καταγράφουν τά προβλήματα μιᾶς ἐποχῆς. Κάθε τόμος περιλαμβάνει δεκαπέντε τεύχη (1-15, 16-30, 31-45, 46-59, 60-75), καί ἀναλυτικά εὔρητηρια.

Οἱ τόμοι πωλοῦνται στά γραφεῖα τοῦ περιοδικοῦ πρὸς 1.500 δρχ. ὁ ἕνας. Ὅσοι ἔχουν τά τεύχη πληρώνουν μόνο τά ἔξοδα βιβλιοδεσίας, δρχ. 600 ὁ τόμος. Ἐπίσης οἱ τόμοι μποροῦν νά ἀποσταλοῦν καί ταχυδρομικά στοὺς ἐνδιαφερόμενους.

ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ, ΚΕΚΡΟΠΟΣ 2, ΑΘΗΝΑ 105 58, τηλ. 32.39.645

Ι.Θ. ΚΑΚΡΙΔΗΣ

(έποπτεία)

Ἑλληνική Μυθολογία,
τομ. I-V, έκδ. «Ἐκδοτική
Ἀθηνῶν», Ἀθήνα 1986

Ἄν ἓνα βιβλίο γενικά ἐπιτελεῖ μιά ἰδεολογική καὶ οἰκονομική λειτουργία, τότε ὁ τρόπος καὶ ὁ βαθμὸς πού ἐπιτελεῖ αὐτές τίς λειτουργίες ἐξαρτᾶται ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὸν τρόπο τῆς παρουσίας του στό κοινό. Ἔτσι, γιά παράδειγμα, καὶ μόνο ἡ παρουσία τοῦ πρωθυπουργοῦ στήν ἐκδήλωση τῆς παρουσίας ἑνός βιβλίου συνιστᾶ ἀπό μόνη της γεγονός πολυσήμαντο, γεγονός πού παράγει πολλαπλές σημασιοδοτήσεις σέ σχέση μέ τήν κυκλοφορία καὶ τή λειτουργία τοῦ συγκεκριμένου βιβλίου. (Καί τοῦτο βέβαια γιατί ὁ πρωθυπουργός δεν συνηθίζει νά παρίσταται σέ τέτοιου εἴδους ἐκδηλώσεις, ἄρα κάτι διαφορετικό λειτουργεῖ ὡς σημαίνουσα ἐξαίρεση...).

Καί ἡ μέν ἐμπορική διάσταση τοῦ πράγματος, στό βαθμὸ πού ἡ ἐκδήλωση συνιστᾶ καὶ διαφήμιση, εἶναι εὐνόητη. Πιό σύνθετη ὅμως φαίνεται ἡ ἰδεολογική του διάσταση, ἡ ὁποία ἐκφράζεται μέ σημασιοδοτήσεις σέ συμβολικό ἐπίπεδο: α) ὁ πρωθυπουργός εἶτε ὡς πολιτική μορφή εἶτε ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ κράτους παρουσιάζεται ὡς ἄμεσα ἐνδιαφερόμενος γιά τό «πνεῦμα», τόν «πολιτισμό», τήν «παράδοση» κλπ.· β) ὡς πρὸς τό ἴδιο τό βιβλίο, αὐτό πιά μέ τήν παρουσία τοῦ ἐκπροσώπου τῆς πολιτείας «ἐθνικοποιεῖται» καὶ καθιερώνεται (μέ τήν πολλαπλή σημασία τοῦ ὄρου).

Τό βιβλίο πού ὑπονοεῖται ἀπό τά παραπάνω εἶναι ἡ *Ἑλληνική Μυθολογία* (στό ἐξῆς: EM), ἔργο πού ἐμπνεύστηκε, ἐπόπτευσέ καὶ κατὰ ἓνα μέρος συνέγραψε ὁ Ι. Θ. Κακριδῆς, ἓνας ἀπό τοὺς σημαντικότερους Νεοέλληνες κλασικούς φιλόλογους, μέ διεθνή ἀναγνώριση καὶ κύρος. Στή συγγραφή του συνέβαλαν ἐπίσης — ἄλλος λίγο, ἄλλος πολύ— ἄρκετοί καὶ ἀξιόλογοι ἐπιστήμονες: Κ. Schefold, Π. Παπαχαιτζής, Ἀ. Κυριακίδου-Νέστορος, Φ. Κακριδῆς, Γ. Ἀναστασίου, Σ. Ρούσος, Δ. Ἰακώβ, Μ. Κοπιδάκης κ.ἄ. Τό ἔργο ἀποτελεῖται ἀπό πέντε τόμους καὶ παρουσιάζει τήν ἐξῆς διάρθρωση: ὁ πρῶτος τόμος ἀποτελεῖ μιά εἰσαγωγή στή μελέτη τοῦ μύθου σέ σχέση καὶ μέ ἄλλα φαινόμενα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς (θρησκεία, τέχνη)· ὁ δεύτερος τόμος ἀναφέρεται στοὺς θεούς· ὁ τρίτος στοὺς ἥρωες· ὁ τέταρτος εἶναι ἀφιερωμένος στήν ἐξχωριστή μορφή τοῦ Ἡρακλῆ καὶ στίς «πανελληνίες ἐκστρατείες», τήν Ἀργοναυτική καὶ αὐτή τῶν «ἐπτά ἐπὶ Θή-

βας»· ὁ πέμπτος, τέλος, τόμος ἀναφέρεται ἀποκλειστικά στόν Τρωικό πόλεμο.

Ἐπειδὴ ὥστόσο ἡ ἀναφορά σ' ἓνα ἔργο δέν μπορεῖ ν' ἀρκεῖται στίς χειρονομίες, ἔστω ἑνός πρωθυπουργοῦ, οὔτε στίς φιλόφρονες τυπικότητες τῶν ἐφημερίδων, θά πρότεινα ἓνα δρόμο κριτικότερο: τῆ θεώρηση τοῦ ἔργου βάσει τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν ὄρων μέ τοὺς ὁποίους αὐτοπροσδιορίζεται, συννεπῶς μέ βάση τά κριτήρια πού θέτει τό ἴδιο τό ἔργο γιά τόν ἑαυτό του.

Οἱ ὄροι συγγραφῆς τοῦ ἔργου παρουσιάζονται σέ κοινό σημεῖωμα τοῦ ἐπόπτη καὶ τοῦ ἐκδότη πού ἐπαναλαμβάνεται στήν ἀρχή κάθε τόμου. Ἐκεῖ διαβάζουμε ὅτι τό ἔργο ἔρχεται νά καλύψει ἓνα κενό, φιλοδοξεῖ δηλαδή νά ἀποτελέσει μιά συγγραφή «πού στηριγμένη στίς ἀρχαίες πηγές νά πραγματευεῖται τήν ἀρχαία ἑλληνική μυθολογία σέ ὄλο της τόν πλοῦτο καὶ μέ αὐστηρά ἐπιστημονικά κριτήρια» (σ. 7). Παρακάτω δηλώνεται καὶ ἡ ἐπιθυμία τους: «Χωρίς νά χάσει τόν ἐπιστημονικό της χαρακτήρα θά ἔπρεπε νά εἶναι προσιτή καὶ στόν πολύ κόσμο, σέ ὅσους οἱ προβληματισμοί τῆς μυθολογικῆς ἔρευνας τοὺς ἀφήνουν ἀδιάφορους καὶ τό μόνο πού θέλουν εἶναι νά ψυχαγωγηθοῦν μαθαίνοντας τί ἱστοροῦσαν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες γιά τοὺς θεούς καὶ τοὺς ἥρωές των», μ' ἄλλα λόγια «νά χαροῦν τήν ὁμορφιά τῶν ἀρχαίων μύθων ἀπλά καὶ ἀπροβλημάτιστα, ὅπως χαίρονται ἓνα παραμῦθι». Λίγο πιο κάτω ἀναφέρεται πάλι ὅτι «καὶ οἱ εἰδικοὶ ἐπιστήμονες ὅμως, οἱ ἱστορικοὶ, οἱ ἀρχαιολόγοι, οἱ ἱστορικοὶ τῆς τέχνης κ.ἄ. θά δεχτοῦν ἀπό τή συγγραφή μας ὄχι μόνο ἐρεθίσματα, ἀλλά καὶ τίς πρῶτες βοήθειες γιά νά προωθήσουν τίς ἔρευνές τους (...).

Ὅσο κι ἂν γενικά οἱ φιλοδοξίες εἶναι εὐκταῖες καὶ νόμιμες, δέν μπορεῖ παρά ν' ἀπορήσει κανεὶς μέ τοὺς δύο πόλους πού ἐπιλέγησαν: «αὐστηρά ἐπιστημονικά κριτήρια» ἀπὸ τῆ μιά, «ἀπροβλημάτιστα» ἀπὸ τῆ ἄλλη. Οἱ εὐθείες εἶναι μᾶλλον ἀσύμπτωτες καὶ τέτοιου εἴδους φιλοδοξίες σίγουρα δυσχεραίνουν τήν ἐπίλυση προβλημάτων δύσκολων ἀπὸ τῆ φύση τους. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ εὐθείες αὐτές δέν ἐπιλέγησαν τυχαῖα, φαντάζομαι ὅτι «συμπίπτουν» κάπου λογικά. Θά διατύπωνα λοιπὸν ὑπαινικτικά μιά πρόδρομη διαπίστωση: καὶ στήν ἀπόφαση γιά τῆ συγγραφή τοῦ ἔργου καὶ στήν ἐπιλογή τῶν ὀρίων του ὑπόκεινται βαθύτερες ἰδεολογικές συνιστώσες (ὁ ὄρος «ἰδεολογία» χωρὶς ἀξιολογική χροιά)...

Στό ἴδιο σημεῖωμα (σ. 7) πάντως περιγράφεται καὶ ὁ τρόπος πού συγκροτεῖται κάθε μυθολογική ἐνότητα: 1) παρουσιάζεται ὁ μῦθος σέ μορφή «ὀλοκληρωμένη» καθὼς καὶ οἱ παραλλαγές του, 2) ἀριθμοῦνται οἱ ἀρχαῖες πηγές πού βοήθησαν τό συντά-

κτη στήν «ἀνάπλαση» τοῦ μύθου, 3) ὁ μῦθος σχολιάζεται «διεξοδικά» (ἀνάλυση στατικῶν στοιχείων, στερεότυπα θέματα, πιθανή ἀναγωγή σέ ἔθιμα, παραμῦθια κ.λπ.).

Ἐδῶ δέν μπορεῖ παρά νά ὑπάρχουν σοβαρότατες ἀντιρρήσεις. Καί πρῶτα ἀπ' ὅλα μιά θεμελιώδης: τί θά πεῖ «ὀλοκληρωμένη» μορφή τοῦ μύθου; Πού ὑπάρχει κάτι τέτοιο, ἀπὸ πού ἐξάγεται καὶ πῶς συνάγεται αὐτή ἡ μορφή; Πῶς νομιμοποιεῖται μεθοδολογικά κάτι τέτοιο; Καί τί νόημα ἔχει σ' αὐτή τήν περίπτωση ὁ ὄρος «παραλλαγή»; Πῶς εἶναι δυνατόν, τέλος, οἱ πηγές ν' ἀναφέρονται μόνο μέ βάση τό πόσο συνεισφέρουν σέ μιά τέτοιου τύπου «ἀνάπλαση», δηλαδή ἀνάλογα μέ τίς διαθέσεις μας, καὶ νά ἰσοπεδώνονται, ἐνῶ δέν πρόκειται κἀν γιά προφορικό ὕλικό (δημοτικά τραγούδια, ἄς ποῦμε), ἀλλά γιά γραπτές καὶ χρονολογημένες πηγές; Μιά τέτοια ἀντίληψη σημαίνει, ἐκτός τῶν ἄλλων, ἀρνηση τῆς ἱστορίας τοῦ μύθου καὶ μᾶς ὀδηγεῖ στό ἐξῆς οὐξύμωρο: ὁ μῦθος νά μαρτυρεῖ ἐνίοτε περὶ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς κοινωνίας, ὁ ἴδιος ὅμως νά μὴ ἔχει ἱστορία! Ἄς προσπαθήσουμε ὥστόσο νά δοῦμε τήν EM ἀπὸ πίο κοντά.

Ὁ πρῶτος καὶ θεωρητικότερος τόμος ἀρχίζει μέ ἓνα εἰσαγωγικό σημεῖωμα τοῦ Ι. Θ. Κακριδῆ, στό ὁποῖο ἀνάμεσα στά ἄλλα δίνεται κι ἓνας ὁρισμὸς τοῦ μύθου: «Μένοντας πιστοὶ στήν ἑλληνική παράδοση, ὀνομάζουμε μῦθο κάθε ἱστορία πού ἐπιχειρεῖ νά δώσει ἀπόκριση σέ ἐρωτήματα πού ἀπασχολοῦν τὸν ἄνθρωπο σέ μιά ἐποχή πού ἡ σχέση του δέν ἔχει φτάσει νά ὑπηρετεῖ συνειδητὰ τήν ἀντικειμενική ἀλήθεια» (σ. 12). Ἐκτός ἀπὸ τῆ σημείωση ὅτι μᾶλλον σύγχυση δημιουργεῖ ἡ εὐρύτητα τοῦ ὀρισμοῦ, θά ἀρκεστῶ στίς (δικές μου πάντως) ὑπογραμμίσεις.

Στή συνέχεια τοῦ τόμου ἔπεται τό κεφάλαιο μέ τόν τίτλο «Ἡ ἔννοια τοῦ μύθου», γραμμένο ἀπὸ τόν Κ. Τσάτσο. Ἡ προσέγγιση εἶναι εὐνόητο ὅτι εἶναι φιλοσοφική καὶ ἡ βασική ἀποψη τοῦ συγγραφέα φαίνεται νά εἶναι ὅτι ὁ μῦθος ἀνάγεται στήν «περιοχὴ πού κυριαρχοῦν οἱ ἄλογες δυνάμεις τῆς ψυχῆς, πού δανεῖζονται, περιστασιακά, βασικά στοιχεία ἀπὸ τίς λογικές δυνάμεις, ὅπως τίς μορφές τῆς ἀντίληψης, τό χρόνο, τό χῶρο, τήν κατηγορία τῆς αἰτιότητας καὶ ἄλλες» καθὼς καὶ ὅτι ἡ ἀνθρώπινη συνείδηση τόν γεννᾶ «γιά τήν πλήρωση καὶ τήν ὀλοκλήρωσή της» (σ. 15). Διαβάζουμε ἐπίσης ὅτι τά παραμῦθια ἀπὸ «ἀποψη νοσηαρχική» ἀνήκουν στήν ἴδια μορφή νόησης «ὅπως καὶ οἱ θρησκευτικοὶ μῦθοι» καὶ «ἔχουν ἦθος, ὁμορφιά καὶ ἱκανοποιοῦν τήν πάντα διψαλέα φαντασία τοῦ ὀλοκληρωμένου ἀνθρώπου» (σ. 16), ὅπως καὶ ὅτι «οἱ πρωτόγονοι ἄνθρωποι, δημιουργοὶ τοῦ μύθου, πίστευαν στοὺς θεούς τους, ὅπως κάπο-

τε τα παιδιά πίστευαν στο δράκο του παραμυθιού ή στην κοκκινোসκουφίτσα» (σ. 19). 'Υπάρχουν άλλωστε και οι σχετικοί άφορισμοί: «ή τελειότητα είναι και αυτή παρά φύσιν» (σ. 17)! Και βέβαια ο Κ. Τσάτσος έχει κάθε δικαίωμα και να φιλοσοφεί και να εκφράζει μία μάλλον νεοκαντιανή έκδοχή της ρομαντικής αντίληψης για το μύθο. Οι απόψεις του δέν προϋποθέτουν ωστόσο το σημερινό επίπεδο επιστημονικής συζήτησης. Γιατί άραγε ή ΕΜ θά προϋπέθετε το κείμενο του κ. Τσάτσου;

Τά επόμενα τρία κεφάλαια είναι γραμμένα από τον Ι. Θ. Κακριδή. Τό πρώτο σχετίζεται με τίς «ιδιοτυπίες του ελληνικού μύθου» και εξετάζει στοιχεία που τον χαρακτηρίζουν (άπουσία της έννοιας της πρωτοτυπίας, αγωνιστικός χαρακτήρας, ιστορικότητα, ή θέση της γυναίκας κ.λπ.). Σημειώνω μονάχα την άποψη που διατυπώνεται για την ελληνική μυθολογία, ότι δηλαδή «ή προβολή της σε τόσο μεγάλη κλίμακα πρέπει να όφειλεται και στην ποιότητά της (...)» (σ. 24). Τό δεύτερο κεφάλαιο με τον τίτλο «'Ανάλυση του μύθου» αναφέρεται στην καταγωγή, ή λειτουργική διαφοροποίηση και την ανάλυση των στοιχείων των ελληνικών μύθων. Τό τρίτο είναι πών εύγλωττο: «'Η άρχαία γραμματεία ως πηγή μυθολογικού ύλικου». Και τά τρία πάντως κεφάλαια είναι αξιόλογα, εκτός των άλλων για ή σύνθεση του ύλικου που πετυχαίνουν και τίς πολλές άναφορές σε συγκεκριμένα παραδείγματα. 'Ισως ή άνάγκη του «σώζειν τά φαινόμενα» άπαιτούσε να είναι λιγότερο περιγραφικό τό κεφάλαιο για ή γραμματεία και ή πραγμάτευση του θέματος πιθανόν να ήταν διαφορετική άν είχαν ληφθεί υπόψη νεότερες έργασίες. Για παράδειγμα ό Εϋριπίδης, δικαίως κατέχει σημαντική θέση στην εξέλιξη της αντιμετώπισης του μύθου. Δέν άρκει ωστόσο να διαπιστώνεται ό βίαιος μετασχηματισμός που επέφερε στο μύθο. Πρέπει να συνυπολογιστεί και ή έκταση και ή αίτια αυτών των μεταπλάσεων και άκόμα να γίνει άναφορά σε τυχόν κανονικότητες στην προσαρμογή των μύθων στις τραγωδίες και στη λειτουργικότητα των μεταπλάσεων.

Πολύ ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης τό κεφάλαιο τό σχετικό με τίς εικαστικές τέχνες ως πηγή για τους μύθους, γραμμένο από τό πίο έγκυρο ίσως διεθνώς μελετητή του θέματος, τον Κ. Schefold. 'Ενδιαφέρον είναι —παρά την περιορισμένη όπτική του— και τό γραμμένο από τον Ν. Παπαχατζή κεφάλαιο με τον τίτλο «Μυθολογία και θρησκεία», τό όποιο επικεντρώνεται στην σημασία των υποχθονίων θεοτήτων και στον χθόνιο χαρακτήρα πολλών ήρώων και θεών. Διαφοριστικό είναι, τέλος, τό κεφάλαιο

της Α. Κυριακίδου-Νέστορος για την έρμηνεία των μύθων από την άρχαιότητα ως σήμερα (άν και δέν βλέπει κανείς τίς πρακτικές συνέπειες που είχε ή ύπαρξή του για ή συγγραφή του όλου έργου). Μονάχα μία έρώτηση για τό κεφάλαιο αυτό: δέν θά μπορούσε ν' αναφερθεί έστω, εκτός από την ανθρωπολογική έκδοχή του δομισμού, και ή «μορφολογική ανάλυση» (τουλάχιστον) του V. Propp; 'Και παρεμπιπτόντως κάτι σχετικό με τίς παραπομπές των κειμένων. Δέν είναι δυνατόν σε «αυστηρά επιστημονικό» έργο να παρουσιάζονται απόψεις μελετητών και μάλιστα εντός εισαγωγικών και να μή γνωρίζει κανείς από που έχουν ληφθεί. Αυτό συμβαίνει στο κεφ. της Α. Κυριακίδου κατ' επανάληψη: π.χ. ή άποψη του Snell (σ. 243), του Vernant (σ. 253) και σε 20 άράδες του Nilson (σ. 259)! ('Απ' αυτή την άποψη τό πίο τεκμηριωμένο είναι τό κεφ. του Ν. Παπαχατζή). Τό ίδιο άνομοιογενές είναι και ή βιβλιογραφία στο τέλος του τόμου, ένδεικτικό μάλλον έλλειψης τελικής επεξεργασίας.² Τά κενά άλλωστε που παρουσιάζει σε όρισμένες περιπτώσεις φτάνουν μέχρι του σημείου να άνοοούντα βιβλία τόσο σημαντικά, όσο του W. Burkert για την 'Ελληνική θρησκεία της άρχαίας και κλασικής εποχής.³

Συγκεφαλαιώνοντας, ό πρώτος τόμος είναι μάλλον άνισκος και, τό κυριότερο, χάνει την εύκαιρία να διευκρινίσει στον άναγνώστη στοιχεία όχι μόνο μεθόδου, αλλά και όρολογίας: ξεκινώντας από την άρχαία ελληνική διάκριση *μύθος-λόγος*, να δείξει την έννοια του όρου «μύθος», τά όρια και τά προβλήματά του, ή σχέση του με ή λατρεία, τό παραμύθι κ.λπ. Πληροφορίες δηλαδή που είναι πρωταρχικές και προϋποτίθενται για την κατανόηση των σχετικών φαινομένων.

Γιά τους υπόλοιπους τόμους, οι όποιοι πραγματεύονται τό μυθολογικό ύλικό καθ' έαυτό, θά πρέπει ν' άρκεστεί κανείς σε τυχαία παραδείγματα. Θά περιοριστούμε στην αναλυτικότερη εξέταση τριών διηγήσεων, εύελπιστώντας στον ένδεικτικό χαρακτήρα τους.

I. 'Ας πούμε λοιπόν ότι διαβάζουμε τίς *Εϋμενίδες* του Αίσχϋλου και κάπου προς τό τέλος του έργου βλέπουμε την 'Αθηνά ν' άποκαλεί τους 'Αθηναίους «παίδες Κραναού» (στ. 1011). 'Ανατρέχοντας στο σχετικό σημείο της ΕΜ (τ. 3, σ. 20) μαθαίνουμε ότι ό Κραναός ήταν μυθικός βασιλιάς της 'Αττικής και πληροφορούμαστε τά σχετικά με ή σύζυγό του (Πεδιάς), τά παιδιά του (Κρανάη, Κραναιχημή, 'Ατθίς), την όνομασία της 'Αττικής από ή μία του κόρη, την 'Αθίδα, τον κατακλυσμό που έγινε την εποχή της βασιλείας του, την άνατροπή του, τον άφηρωισμό του και ή σχέση του με την 'Αθηνά.

Τά προβλήματα που προκύπτουν από την παρουσίαση της φαινομενικά άπλης μυθικής διήγησης είναι τά εξής: 1) Δέν είναι «τεκμηριωμένα» όλα όσα άναφέρονται: ή παρουσία του Κραναού στη διαμάχη 'Αθηνάς-Ποσειδώνα, τά σχετικά με τό γένος του ιερέα και τό γεγονός ότι οι 'Αθηναίοι όνομαζονται «Κραναοί» αναφέρονται σε πηγές άλλες άπ' αυτές που κατονομάζονται.⁴ 2) Δέν δίνονται πληροφορίες σημαντικές για την έρμηνεία, όπως τό γεγονός ότι τό επίθετο «κραναός» για τον άρχαίο 'Ελληνα ήδη από την εποχή του 'Ομήρου σημαίνει «τραχύς».⁵ Και βέβαια Πεδιάς σημαίνει «πεδιάδα» και φυσικά ή συσχέτιση της με ή Λακεδαιμόνα δέν είναι τυχαία. 3) Δέν φαίνεται ή λειτουργικότητα της διήγησης στα πλαίσια ενός συστήματος που «σημαίνει», δέν έπισημαίνεται δηλαδή ό ρόλος των συνταγματικών και παραδειγματικών έπιλογών ούτε καταλαβαίνει κανείς την ύπαρξη «έθνογραφικών συμφραζομένων», όταν υπάρχουν. Και όμως, τίποτα δέν είναι τυχαίο: άκόμα και ή συσχέτιση Κραναού (:τραχύτητας) και κατακλυσμού ύποθέτω ότι εντάσσεται σ' ένα σχήμα αίτιας-άποτελέσματος.⁶ 4) 'Η διήγηση παρουσιάζεται σαν να μή έχει ιστορία. Στην πραγματικότητα, ωστόσο, ή σχετική με τον Κραναό διήγηση πρέπει να ένσωματώνεται σχετικά άργά στους γενεαλογικούς μύθους της 'Αττικής (μάλλον τον 3 αι. π.Χ.).⁷ 5) Οι υπόλοιπες μορφές της διήγησης φαίνονται σαν να μή έχουν κι αυτές ιστορία και μόνον ό Κραναός εμφανίζεται ως «παλαιά μορφή» συνδεδεμένη με την 'Αθηνά. Και ή δική του όμως είναι πιθανόν πίο περίπλοκη: άρχικά πρέπει να ήταν (χθόνια) θεότητα του κύκλου της 'Αθηνάς και όταν χάνει την ύπαρξή του μετατρέπεται σε άπλό επίθετο της («Κραναία»). 'Αργότερα για να τό αίτιολογήσουν δημιουργούν τον όμώνυμο ήρωα ή τον συσχετίζουν με τό επίθετο «κραναός».⁸ 6) 'Αν και γενικά οι πίνακες και οι εικόνες είναι από τά μεγάλα πλεονεκτήματα του έργου, στην περίπτωση του Κραναού, ένώ τό όνομά του ύπάρχει στα γενεαλογικά στέμματα, δέν ύπάρχει παραπλεύρως, στον κατάλογο των βασιλιάδων της 'Αθηνάς (σ. 66-67).

II. Στη διήγηση ή σχετική με τον θαλάσσιο δαίμονα Πρωτέα (τ. 2, σ. 45-46): 1) 'Αρκετά άπ' όσα αναφέρονται στην άρχή ότι «έλεγαν» (ποιοί άραγε;) για τους γιους και ή σύζυγο του Πρωτέα είτε δέν ανταποκρίνονται στις πηγές είτε συμφύρουν πληροφορίες από διαφορετικές πηγές.⁹ 2) 'Από τίς πηγές που παραλείπονται θά μπορούσε σίγουρα ν' αναφερθεί ό Βιργίλιος (*Georg.* 4,387 κ.έ.), ό όποιος μπορεί βέβαια σε γενικές γραμμές ν' άκολουθεί τον 'Ομηρο, ή έκδοχή του όμως και διαφορές παρουσιάζει και ένδιαφέρον καθ' έαυτήν έχει.¹⁰ 3) 'Η έ-

πιθυμία για ανάπλαση έχει ως αποτέλεσμα να ακολουθούνται οι παρεκβάσεις των πηγών και να παραλείπονται πληροφορίες σχετικές με τον ίδιο τον Πρωτέα.¹¹ 4) Στο τέλος υπάρχει ένα κομμάτι με τον τίτλο «Ανάλυση και σχόλια». «Αν εξαιρέσει όμως κανείς τα ετυμολογικά, οι υπόλοιπες πληροφορίες είναι γενικές, αναφέρονται στο τί «φραντάζονταν» οι άνθρωποι και συνηγορούν περισσότερο έρμηνεια από τα έξω παρά ανάλυση του ίδιου του μύθου. Αυτό άλλωστε ισχύει για την «ανάλυση» των περισσότερων μύθων. Κάτι διαφορετικό, είναι η αλήθεια, θα προϋπέθετε και άλλη αντίληψη για το μύθο: ότι δηλαδή πρόκειται για μία «παραδοσιακή διήγηση που αναφέρεται — δευτερευόντως και εν μέρει — σε κάτι που έχει συλλογική σημασία», ότι περιλαμβάνει πολλαπλά δομικά επίπεδα και ότι συναρθρώνει ένα επιφανειακό αφηγηματικό επίπεδο και μία βασική δομή προτύπων δράσης.¹² Σε κάθε περίπτωση πάντως, ζητούμενο παραμένει μία εξέταση του μύθου που θα συνδυάζει την ιστορική, την κοινωνιολογική και τη δομική θεώρησή του.

III. 'Η περίπτωση του 'Αδωνη (τ. 2, σ. 184). 1) Σχετικά με την «τεκμηρίωση»: ο 'Απολλόδωρος αρχίζει την αναφορά του στον 'Αδωνη πολύ πιο πριν απ' ό,τι δηλώνει η παραπομπή (3,181 κ.έ. κι όχι 184),¹³ όπως άλλωστε και ο 'Οβίδιος (X, 298 κ.έ.) σύμφωνα άλλωστε με τις άρχες συγγραφής του έργου, το ένα τουλάχιστον απόσπασμα της Σαπφούς δεν θα έπρεπε να περιλαμβάνεται στην «τεκμηρίωση», αφού αποτελείται μονάχα από τρεις λέξεις (168 LP: «ώ τον 'Αδωνιν»). 2) 'Ηδη από τον 'Ησίοδο (ἀπ. 139 MW = 'Απολλόδ. 3, 183) ως γονείς του 'Αδωνη εμφανίζονται ο Φοίνιξ και η 'Αλφεισίβιοι, οι οποίοι δεν αναφέρονται ωστόσο καθόλου, όπως άλλωστε και άλλες εκδοχές (Θείας· 'Αώα κλπ.). Και στίς σχετικές άλλωστε με τον 'Αδωνη μορφές, όπως τον Φάωνα (σ. 188), ο αναγνώστης ούτε που υποψιάζεται πλευρές του θέματος, όπως η εκμετάλλευση της μορφής από τους κωμικούς ποιητές (π.χ. Φάων του Πλάτωνος του κωμικού, ἀπ. 173-82 CAF), απλούστατα γιατί ούτε στο κείμενο αναφέρεται κάτι τέτοιο ούτε στην «τεκμηρίωση» υπάρχει σχετική παραπομπή. 3) Μπορεί να δέχεται κανείς ακόμα την ερμηνευτική άποψη του J. Frazer, δεν θα έπρεπε όμως να αναφερθεί, έστω, και η αξιολογότερη έρμηνεια του M. Detienne, ή οποία διαφοροποιείται έντελώς από την προηγούμενη της;¹⁴

Θά ήταν βέβαια άδικο να προχωρήσει κανείς σε απόλυτες γενικεύσεις με βάση μόνον τα παραπάνω τυχαία παραδείγματα. Αυτό που θά ήθελα πιο πολύ να φανερώ είναι: α) 'Ότι και οι —φαινομενικά— πιο άσημαντες μυθικές διηγήσεις είναι περίπλοκες δομές

και πάνω απ' όλα έχουν ιστορία. β) 'Η προσπάθεια συνεπώς να παρουσιαστούν οι μυθικές διηγήσεις έξω από την ιστορία τους και μέσα από μία επιλογή των πηγών, της όποιας δεν έχει προηγηθεί έρευνα και κριτική, είναι τουλάχιστον αμφίβολη. 'Όμως στην EM υπάρχουν περιπτώσεις που αγνοείται και η ύπαρξουσα έρευνα των πηγών, όπως στην περίπτωση των Μινυάδων, όπου παραλείπονται οι *Μεταμορφώσεις* του 'Οβιδίου, αν και στη βιβλιογραφία μνημονεύεται σχετική εργασία του I. Καμπίση, στην όποια εκτός των άλλων επισημαίνεται και η σημασία των *Μεταμορφώσεων* ως πηγής για τον ιστορικό του μύθου!¹⁵ 'Αν ωστόσο πρώτος όρος επιστημονικότητας ενός έργου δεν είναι όπωσδήποτε η ερμηνευτική επάρκεια, σίγουρα πάντως είναι η περιγραφική του επάρκεια!

Καταλαβαίνει βέβαια κανείς τις δυσκολίες που υπάρχουν για τη συγγραφή ενός έργου τόσο δύσκολου από τη φύση του ύλικού του, πολύ περισσότερο μάλιστα που οι σχετικές με τον ελληνικό μύθο σπουδές καλλιεργήθηκαν ως τώρα κυρίως στο εξωτερικό. Γιατί όμως παρ' όλα αυτά αγνοήθηκαν ή παρακάμφθηκαν τά σχετικά προβλήματα και επελέγη μία κατεύθυνση που αποτελεί παραχώρηση προς τον «άπροβλημάτιστο» αναγνώστη; 'Υπαινιχτικά παραπάνω την πιθανή ύπαρξη ιδεολογικών συνιστωσών που —άμεσα ή έμμεσα— επικαθόρισαν την ανάληψη και τη συγκεκριμένη μορφοποίηση του έγγχειρήματος και θά ήθελα σ' αυτό τό σημείο να τίς αναφέρω: α) 'Η αντίληψη για τη συγκρότηση «εθνικών έργων». Σ' αυτό συντείνει και η εκδοχή του από την «Εκδοτική 'Αθηνών» με τη σημαντική προϊστορία που διαθέτει (*Ιστορία 'Ελληνικού 'Εθνους, Θησαυροί 'Αγίου 'Όρους* κ.λπ.). β) 'Η αντίληψη περί της «συνέχειας» του ελληνικού λαϊκού βίου και ψυχισμού, κυρίως στο χώρο της προφορικής δημιουργίας. 'Ο σημερινός 'Ελληνας μπορεί να επικοινωνεί με την «ψυχή» του αρχαίου προγόνου του μέσω του μύθου, αρκεί ο τελευταίος να παρουσιάζεται με μορφή απλή και να τονίζονται στοιχεία συγγένειας, όπως είναι τό παραμυθικό στοιχείο...

Τά παραπάνω κινήθηκαν, είναι αλήθεια, μονόπλευρα προς την επιστημονική φύση του έργου. 'Ωστόσο υπάρχει και η άλλη, σημαντικότερη πιθανόν από πρακτική άποψη, αυτή που αφορά την ενημέρωση ή την ψυχαγωγία του «μέσου» αναγνώστη. 'Εδώ ή προσφορά της EM είναι αξιολογική και σημαντική. Χάρη στην παραστατική αφήγηση, την αξιολογική εικονογράφηση και τους εποπτικούς πίνακες, ή αρχική εντύπωση που δίνει ο όγκος του έργου αίρεται και ή συγγραφή καθίσταται εύχρηστη και λειτουργική. Καθώς μάλιστα δεν υπήρξε έργο ανάλο-

γο —μέχρι τώρα— στά ελληνικά, είναι αυτονόητο ότι θ' αποτελέσει βιβλίο «αναφοράς» και θά επηρεάσει ως εκ τούτου τη σχέση μας με τους αρχαίους μύθους. Μακάρι ν' αποτελέσει και έρεθισμα για παραπέρα ενασχόληση... Τό όφελος είναι αυτονόητο: «έκ των μύθων ώφελείσθαι τό γε ζητείν και μη άργόν τήν διάνοιαν έχειν...».

Σταύρος Τσιτσιρίδης

1. Βλ. και W. Burkert, *Structure and History in Greek Mythology and Ritual*, Berkley-London 1979, ιδίως τό πρώτο κεφάλαιο.
2. 'Αλλοι ή παραπομπή γίνεται χωρίς αναφορά σε σελίδα και εκδοτικό οίκο και άλλο τό αντίθετο, άλλοι είναι φτωχότερη και άλλου συγκριτικά πλουσιότερη.
3. W. Burkert, *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche*, Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz 1977. 'Αγγλική μετ. 1985. Τό βιβλίο μνημονεύεται πάντως στον 2ο τόμο.
4. α) *Βιβλιοθ.*, 3,179· β) 'Ησυχ. λ. «Χαρίδα»· γ) 'Ηροδ. 8, 44,2· 'Αριστοφ. 'Όρν. 193· Στραβ. *Γεωγρ.* 9,1,18.
5. *LSJ*, λ. «Κραναός».
6. Πρβλ. με όσα λέει ο Πλάτων (*Κριτίας* 112α) για τό ξεγύμνωμα της γής από τον κατακλυσμό.
7. L. Preller-C.Robert, *Griechische Mythologie: II (Die griech. Heldensage)*, Berlin 1926, 150-53.
8. Βλ. J. Tambornino, *R-E* XI₂ (1922), 1570.
9. Για τίς εκδοχές τίς σχετικές με τίς συζύγους και τά παιδιά βλ. και H. Herter, *R-E* XXIII (1959), 943-44.
10. Βλ. και Herter, δ.π., 948-49. Στο Βιργίλιο κάνουν αναφορά άλλωστε και σύντομα έγγχειρίδια όπως του H.J. Rose, *A Handbook of Greek Mythology*, London 1958, 144 και του E. Tripp, *The Handbook of Greek Mythology*, London 1970, 502.
11. 'Ενώ αναφέρονται πάρα πολλά, στην περίπτωση του 'Ηροδότου, για τον Μενέλαο και την 'Ελένη, πληροφορίες όπως π.χ. για τό ναό του Πρωτέα στην Αίγυπτο παραλείπονται.
12. Βλ. Burkert, *Structures...*, 23· πρβλ. G.S. Kirk, *The Nature of Greek Myths*, Harmondsworth 1974, 20-29.
13. Παρεμπιπτόντως: προβληματικός είναι και ο τρόπος παραπομπής στον 'Απολλόδωρο, γιατί μπορεί ή εκδοχή του Wagner να είναι πιο φιλολογική από του Frazer, είναι όμως και πιο δυσέρετη. 'Ενας συνδυασμός του τύπου: 3(183)14,4 θά ήταν πιο πρακτικός.
14. *The Gardens of Adonis*, trans. J. Lloyd, Sussex 1977 (α' γαλλική εκδ. 1972).
15. I. Καμπέσης, *Μινυάδες και Προϊτίδες*, («Δωδώνη»: παραρτ. άρ. 3), 'Ιωάννινα 1957, 27.

Στρογγυλή κουλτούρα

Νά βρίζουμε, λάβροι, στά καλλιπλάστικα στάδια, και νά μās τρώει μέσα μας βαθιά τό σαράκι τής «ψυχραιμίας-έν-γνώσει» και τής αντιθεαματικής μας συνείδησης.

Νά ταυτιζόμαστε, οί μαυροί, μέ τόν κεντρικό κυνηγό και νά μās ένοχλεί ό δαίμων ό άγρυσνος τής άποστασιοποίησης.

Νά συμμετέχουμε, γαυροί, στόν ύπέρ τής ομάδας μας όμαδο, στόν κρότο και στά άσματα δηλαδή, και νά κρυφοκοιτάμε δίπλα μας μπάς και μās τσακώσει έκτονωόμενους κάνας γνωστός και σύντροφος και ταπεινωθούμε.

Διανοούμενες τύψεις — μιζερές άπολαύσεις. Ίδού, λοιπόν, ένδεκάς βαριά κι άσήκωτη, μέ όνόματα λαμπρυνθέντα σέ στίβους άλλους, για νά μήν ντρεπόμαστε για τίς έπιθυμίες μας:

Τερματοφύλακας ό *Σουμάχερ*, ό πατέρας του *Τό μικρό είναι όμορφο* (ή έστω ό Χάραλντ τής Κολονίας και τής Έθνικής Γερμανίας, τώρα που έγινε και συγγραφέας του πολύκροτου *Τελευταίου λακτίσματος*).

Άριστερός άμυντικός ό *Άντερσον*, ό Πέρνυ βέβαια κι όχι ό Βιβ τής Άρσενάλ. Δεξιός ό *Ένγκελς* τής Κολονίας, τριτεγγονός γνήσιος του Φρειδερίκου. Στόπερ ό *Δημητρόφ* του Έρμη Κύπρου, σπορά του παλαιού Γκεόργκι, άν θέλουμε νά μή βάζουμε τά βόδια πριν από τό κάρο. Και λιμπερο ό πυρηνοκίνητος *Γεφτουσένκο* τής Δυναμό Κιέβου, ξαδερφάκι του Εθγενίου του και ποιητή.

Στή μεσαία γραμμή (στή

βάση δηλαδή του έποικοδομήματος) τρεις σεσημασμένοι κεντριστές: Ό *Άντονιόν* (ό Τζιανκάρλο τής Φιορεντίνα, όχι ό Μικελάντζελο τής *Κόκκινης έρήμου*) για νά αλλάξει μέ κινηματογραφική ταχύτητα τό ρυθμό του παιγνιδιού. Ό *Πασκάλ* (όχι ό Βλάσιος άλλ' ό έτερος, ό Μιγκέλ τής Σαραγόσας) για νά δίνει βαθιά φιλοσοφημένες μπαλιές μαθηματικής άκρίβειας. Και ό *Μάρξ* (γόνοος του Καρόλου που προσφέρει τίς υπηρεσίες του στην Α.Ε. Λεμεσού), ό όποιος θά μπορεί, ευκαιρίας δοθείσης, νά φέρνει τήν κατάσταση τά πάνω-κάτω, κεφάλι-πόδια, ή γνωστή ιστορία.

Και τέλος στην έπίθεση: Άριστερά ό βιρτουόζος *Λούκατς* (του Διαγόρα Ρόδου), νά ζαλίζει τους αντιπάλους του μέ τίς μυθιστορηματικές του ντριμπλες. Δεξιά ό *Λάκατος* (τό άστέρι τής Έθνικής Ρουμανίας, όχι ό Ίμρε) νά έξηγει έπιστημολογικώς στον έχθρό άμυντικό τί έστί κόρνερ έν τώ γίνεσθαι και γιατί πέναλτι ήσον τιμωρείν. Και φουνταριστός ό *Σώκρατες*, για τ' όνομα και για τή χάρη. Και για νά νοστιμεύει τό πράγμα μέ μία δόση Έλλάδα.

Μέ τέτοιους ένδεκα, μέ προπονητικό δίδυμο τους γνωστούς ποδοφιλόσοφους Μπράιαν Άλέφαντο και Νίκο Κλάφ, μέ πρώτη άλλαγή τόν Νίκο Βαμβακούλα, δεύτερη τόν βετεράνο Χρήστο Άρδίζογλου και σέ περιπτώση άντιεξουσιαστικού συστήματος τόν Βέλτσεφ (Δράμα), Ξ, ποιός πιά θά αφήνει τίς έπιθυμίες του βορά στίς ένοχές;

Θοδωράκης Μαντζάβελος

Ύπέρ βίντεο και παρτίδας

Κατατάραχτηκε ή Μικρή Όλανδέζα. Τρόμαξε ή Βλάχα. Σήκωσε ψηλά τά χέρια ό Μπαρμπα-Στάθης. Έσκυψε ταπεινά τήν κεφαλή του ό Μπαρμπα-Μπέν. Ή Σόνυ πήρε άγκαλιά τή Σάννο και βάλθηκαν νά σκουζουν. Οί εισβολείς, άγριεμένοι, έκσφενδόνιζαν καταιγιδόν κέρματα και σαίτευαν κατάστηθα τους ήρωικώς άμυνόμενους ταμίες μέ χαρτονομίσματα.

Προλεταριακή άπαλλοτριώση; Ά, μπά. Κατανάλωση. Και καταναλωτές. Καταναλωτές του μόνου μη καταναλώσιμου, του μόνου που μās αναλώνει: του πολέμου. Του θανάτου δηλαδή. Διότι, κατ' άρχήν, καταναλωτές των ευκόλων γιγαντότιτλων: «*Πύρ*» «*Έπί σκοπόν*» «*Πόλεμος*» «*Στήν Πόλη*» «*Στή Σμύρνη*». Τό βράδυ, σέ δλους του κινηματογράφου, σέ δλες τίς ταινίες, όλες οί γυναίκες ήταν Τουρκάλες ώριμες προς διακόρευση κι όλοι οί πρωταγωνιστές Έλληνες λεβέντες χειριστές φαλλοβόλων. Και τά συνθήματα αναλόγως φεμινιστικά.

Οί μισοί ψυχραιμοί (αυτοί που «άπλως τό ήξεραν») μέτραγαν ψήφους. Οί άλλοι μισοί, όσοι θεμελιώσαν τή δική τους ψυχραιμία στην καχυποψία, τό χανε ρίξει στο τραγούδι: «Είναι κεφάτοι γιατί ναι οί Βερόπουλοι».

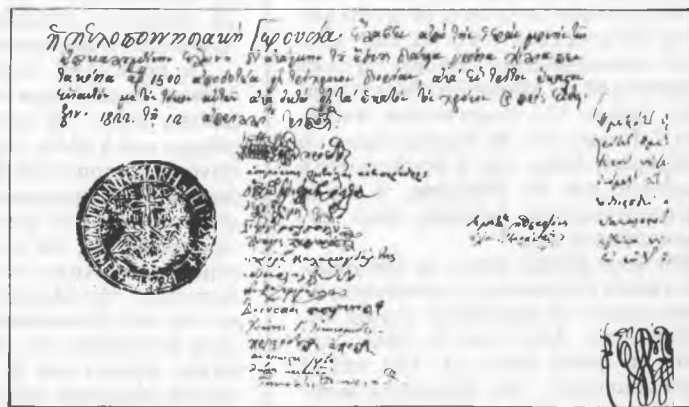
Ός και οί ιεράρχες παράτησαν τήν έν Άθήναις τυρεία και γύρισαν στις έδρες τους για νά τονώσουν, λέει, τό φρόνημα του δοκιμαζόμενου λαού. Όταν επέστρεψαν σέ πέντε μέρες, νίψαν και πάλι τά χέρια τους, νά φύγει όσο «φρόνημα» είχε άπομείνει, και ξανασκέφτηκαν τό πριν

και νύν και άεί σώμα τους, τόν κορβανά. Γιατί, βέβαια, μέ τους χιτώνες ευκόλα ξεμπερδεύει κανείς. Έτσι κι άλλιώς δέν είναι τής μόδας. Τί γίνεται όμως μέ τά στρέμματα και τους μισθούς και τ' αναθήματα; Άνάθεμα... Άνάθεμα στόν Μαιμωνά και τί γλυκός που είναι. Άγών, ως έκ τουτου, ιερός. Μέ κεριά και λιβάνια. Μέ άφορισμούς και προκάτ-πλαστικούς έσταυρωμένους. Και μέ τό λάβαρο τής Άγίας Λαύρας. Λές και τους άνήκει. Κι αυτό τό άνοίκειο, τό άνήθικο τής καπλείας τό χωνέσαμε. Όπως κοντεύουμε νά χωνέσουμε όλόκληρο ΠΑΣΟΚ. Τό έτερον ήμιοι δηλαδή τής Έκκλησίας. Δύο μισά που άπαρτιώνουν όμοουσίως και άδιαίρετως τό ίδιο δλον: τήν Έξουσία.

Περί πάρτης λοιπόν. Όπως τό λένε και τά γραπτά που επιμένουν. Ίδού ένα, πειστήριο για τό ποιός κατ' άρχήν και πόσο χειροπιαστά κέρδισε από τή «συγκλονιστική συνάντηση Έλληνισμού — Χριστιανισμού». Για κοινό *χρεόγραφο* πρόκειται. Μέ δανειστή τήν Έκκλησία και δανειζόμενο τήν Έπανάσταση του '21. Άπλά πράγματα: «Ή Πελοποννησιακή Γερουσία έλαβε από τήν ιεράν μονήν τήν άποκαλούμένην Έλώνη δι' άνάγκην του έθνους γρόσια χίλια πεντακόσια άποδοτέα εις τρίχρονον διορίαν, άνά έν τρίτον εκαστον μέ τόν τόκον αυτών άνά όκτώ εις τά εκατόν τών χρόνων. Τρίπολις, 12 Άπριλιού 1822».

Προπαντός τό κεφάλαιο, οί τόκοι και τό κέρδος. Ποιός νοιάζεται για τίς μερίδες του Παράδεισου;

Παντελής Μπουκάλας

"Όταν ο δαίμων φωτογραφίζει

Δέν χορταίνει με φωνήεντα και σύμφωνα ο δαίμων ο επάρατος. Πολύ τ' άρέσει να χώνει την ούριτσα του και στις φωτογραφίες. Για να μās αναγκάσει να γελάσουμε, σε καιρούς δύσθυμους. Και για να μās θυμίζει την άνοιξη και τη γοητεία της ασυμφωνίας: μεταξύ λεζάντας και φωτογραφίας, σοβαρότητας και σοβαροφάνειας, είναι και φαίνεται κ.ο.κ.

Χαρίζουμε, λοιπόν, τούτη τη σελίδα σε τρία μαρτυρικά κατορθώματά του, μήπως και τον ξορκίσουμε, γιατί κι εμείς συχνά σπένδουμε υπέρ της ...ευδαιμονίας του.

ΚΑΤΟΡΘΩΜΑ 1ο: Βίαιη αλλαγή φύλου. Δίκην χειρουργού εκ Καζαμπλάνκας, ο δαίμων μās περνάει αμερικανάκια και κάνει γ υ ν α ί κ α τόν νταγλαρά Άμερικανό πεζοναύτη, φρουρό της βάσης της Νέας Μάκρης. Μουστάκια, μπράτσα και τά λοιπά άρσενικά πιστοποιητικά ύποτάσσονται στις αλλοτριωτικές διαθέσεις του. Δάκτυλος εθνικός; Πιθανότατα, αφού μάλιστα η αλλαγή φύλου έπετεύχθη στο Έθνος, στις 29 Μαρτίου.

ΚΑΤΟΡΘΩΜΑ 2ο (και ποινικώς κολάσιμο): Ταύτιση της πολιτικής με τό έκνομον. Στη Μεσημβρινή, στις 17 Μαρτίου. Όπου ο εθνικός (πάλι) ένθουσιασμός που έλκει

την καταγωγή του από την πιθανότητα να αναδειχθεί πρόεδρος των Η.Π.Α. ο συμπατριώτης μας, λέει, Μάικλ Δουκάκης, οδηγεί σε αντικατάσταση δυό-τριών γραμμάτων. Τό αποτέλεσμα; Τό αξίωμα καταντάει άδίκημα.

Αντιεξουσιαστής, λοιπόν, ο δαίμων; Άλλιώς γιατί να εξισώσει την εξουσία με την έκνομία;

ΚΑΤΟΡΘΩΜΑ 3ο: Ανατροπή της οικολογικής ισορροπίας. Στο βασίλειο του Έλευθερου Τύπου, στις 3.3.87. Έδώ, στη λεζάντα δέν επισημαίνεται, ως είθισται, η κεντρική φιγούρα της φωτογραφίας, ο δήμαρχος δηλαδή των Άθηνάϊων, αλλά ο γαϊδουράκος, έστω κι αν μόλις διασώζεται μπροστά στον επίσημο όγκο.

Ή μήπως κάνουμε εμείς λάθος; Μήπως, δηλαδή, δάκτυλος μητσοτακικός εκμεταλλεύτηκε την ευκαιρία της Άποκριάς και απέδωσε στον Έβερτ (εις μνήμην εκείνου του παλαιού: «οὐκ εἶ με καθεύδειν τό του Μιλτιάδου τρόπαιον») τό χαρακτηρισμό που προς τό παρόν ακούγεται μονάχα έντός των νεοδημοκρατισμού άδύτων;

Μέγας εἰ Δαίμων, ως εκ τούτων, και θαυμαστά τά έργα σου.

Τ. Σιμπούρης

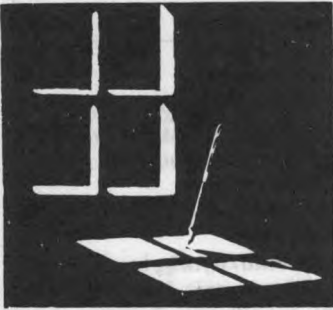
Πεζοναύτης φρουρός της πύλης στη Βάση.

Στου Φιλοπάππου ο γαϊδουράκος της φωτογραφίας κέρδισε πολλά φιλικά γαϊδέματα.

Δεξιά στη φωτογραφία εκλογικά της εκστρατείας για το αξίωμα του κυβερνήτη ο δαίμων.

ΟΤΑΝ Η ΕΛΛΕΙΨΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΚΑΘΙΣΤΑΤΑΙ ΑΠΟ ΤΟ ΜΑΡΚΕΤΙΝΓΚ

‘Ανοιξη ’87. Έποχή συνεδρίων, συνδιασκέψεων, σχηματισμών, συγκροτήσεων, ανασυγκροτήσεων, συσπειρώσεων ομάδων και κομμάτων της ‘Αριστεράς. Τό «ένα και μοναδικό» ΚΚΕ έτοιμάζεται κι αυτό για τό 12ο συνέδριό του· για τίς θέσεις του ό προηγούμενος *Πολίτης* έδωσε μία πρώτη γέυση...

Λίγες μέρες πριν από τήν έθνική επέτειο τής 25ης Μαρτίου, χιλιάδες γιγαντοαφίσες του ΚΚΕ κατέκλυσαν τήν ‘Αθήνα (κι όχι μόνο αυτήν, υποθέτω). Δίπλα σέ αφίσες παρόμοιων διαστάσεων πού διαφημίζουν καλόν και τσιγάρα, μία πού θυμίζει τήν αισθητική τών «καλύτερων ημερών του ΠΑΣΟΚ» μάς ανακοινώνει ότι «ή γνώμη μας μετρά για τήν αλλαγή και τό σοσιαλισμό» και μάς προτρέπει να «συζητήσουμε με τούς κομμουνιστές». Μία κοπέλα πού φοράει ένα σκούρο μοντυγκόμερι και ΚΟΚΚΙΝΟ κασκόλ (χρώμα πού δείχνει τήν κομμουνιστική της προέλευση) κι ένας άνδρας τής γενιάς τών Λαμπράκηδων (μέ καμπαρντίνα —στύλ ‘Αλαίν Ντελόν— και ΚΟΚΚΙΝΟ κασκόλ) συζητούν μέ μία γυναίκα πού είναι ντυμένη στα γαλάζια, χρώμα πού προφανώς σηματοδοτεί τόν πολιτικό χώρο πού απευθύνεται (κύριε πρόεδρε τής Ν.Δ. προσοχή, υπάρχει οργανωμένο σχέδιο διάβρωσης του χώρου σας).

Η ΓΝΩΜΗ ΜΑΣ ΜΕΤΡΑ: ‘Η γνώμη μας μετρά σέ τί πράγμα; Μέ ποιόν τρόπο; ‘Ακόμα και όταν δέν είμαστε τώσ (βουλευτές, ύφυπουργοί, ύπουργοί) του ΠΑΣΟΚ ή νύν και τώσ συνδικαλιστές τής πάλαι ποτέ κραταιάς ΠΑΣΚΕ; ‘Ακόμα και αν για μάς ό κομμουνισμός είναι ένα δραμα χωρίς καταναγκασμούς και ψυχιατρεία αλλά υπόθεση όλων και όχι κάποιων γραφειοκρατών, μέ ΑΠΑΡΑΒΑΤΗ προϋπόθεση τήν ΑΥΤΟΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ;

ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΛΛΑΓΗ ΚΑΙ ΤΟ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟ: ‘Η λέξη αλλαγή ξανά στο παλκοσένικο (οί παλιοί συνεταίροι τείνουν ξανά χείρα βοήθειας. Δεκανίκια εις βάρος του λαού, λέμε εμείς). ‘Ομως, για ποιόν «σοσιαλισμό» σύντροφοι;

Αυτόν τής ΕΣΣΔ και τών άλλων χωρών του ύπαρκτου; Του Μεγίστου τής Αιθιοπίας ή μήπως του ΠΑΣΟΚ; Οι λέξεις «έλληνικός σοσιαλισμός» ακόμα και σήμερα δέν είναι δυνατόν να άρθρωθούν από τούς «άνανεωτικούς» γκορμπατσοφικούς ή τούς «δογματικούς» μπρεζνιεφικούς.

Και ό υπότιτλος: ΣΥΖΗΤΗΣΤΕ ΜΕ ΤΟΥΣ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΕΣ. Τι να πρωτοσυζητήσουμε; Για τήν εισβολή στο ‘Αφγανιστάν, τά γεγονότα τής Ούγγαρίας, τήν καταστολή τής ‘Ανοιξης τής Πράγας, τούς έγκλειστους αντιφρονούντες τών ψυχιατρείων του ύπαρκτου, τήν οικογενειοκρατία τής Ρουμανίας, τίς πολεμικές έχθροπραξίες μεταξύ Βιετνάμ και Κίνας (μερικά διεθνή πού μάταια περιμένουν άπάντηση από τίς *Θέσεις*) ή για τά μασημένα λόγια σχετικά με τήν πυρηνική ενέργεια, τό Αιγαίο και τή θέση τής ΕΣΣΔ, τήν προσκόλληση στή δικτατορία του προλεταριάτου, ακόμα και σήμερα, ή τήν άπόρριψη τών κομμάτων όταν τήν έξουσία έχει ό λαός; (Βλ. συνέντευξη Γ. Φαράκου στήν ΕΡΤ-1).

Μήπως στίς ΚΟΒ όπου οι διαγραφές έχουν καταντήσει ρουτίνα για δσους βάζουν παρόμοια θέματα ή στους χώρους δουλειάς, ειδικά στίς μέρες μας μετά τό σπάσιμο τών άπεργιών σέ πολλούς κλάδους και τό σαμπωτάρισμα τής ένότητας δημόσιου και ιδιωτικού τομέα εν όψει τής μοιρασιάς τής νέας διοίκησης στή ΓΣΕΕ πού μαγειρεύεται για τό τέλος του ‘87; ‘Αρα τό ζητούμενο δέν είναι ή συζήτηση, ό διάλογος, ή κριτική, ούτε κι ή γνώμη μας θα άκουστεί. Αυτό πού επιχειρούν είναι τό πέραςμα μιάς εικόνας του νέου-σύγχρονου κόμματος για τό σταμάτημα τής κατακύλας τών ποσοτών του... ‘Ισως περάσαμε άνεπιστρεπτι από τήν έποχή τών άφισών τών σκυθρωπών εργατών-άγροτών-φοιτητών μέ τίς ύπερψωμένες γροθιές στήν έποχή τών γλυκανάλατων μικρομεσαίων-φιλήσυχων-διαλλακτικών πολιτών. Τό μάρκετινγκ τής άπολιτικοποίησης μάς άπειλεί άμεσα και *επικίνδυνα*. Τό έγχείρημα για τήν *ανάγωση τής ‘Αριστεράς* και τήν *επιβίωσή* της, αν κάποτε ήταν επίκαιρο, σήμερα είναι ικανή και άναγκαία συνθήκη αν θέλουμε να *έλπίζουμε* σέ «καλύτερες μέρες...», διαφορετικές άπ’ αυτές πού ζήσαμε με τή Ν.Δ. και τό ΠΑΣΟΚ όπως κι άπ’ αυτές πού *δνειρεύονται* «οί παροικούντες τόν Περισσό».

Νικόλας ‘Αναστασάτος

ΜΙΑ ΔΙΟΡΘΩΣΗ

Στό τεύχος 77(5) του *Πολίτη* δημοσιεύθηκε κείμενό μου μέ τίτλο «Οί νέοι, τό αύγό και τό πανεπιστήμιο» για τό όποιο, ως φέρων τήν ευθύνη, θα *έχα* να προσθέσω όρισμένες *έπεξηγήσεις* και διορθώσεις.

Πρώτα λοιπόν στα «τεχνικά»: Στή σελίδα 25 (4 γραμμές πριν τό τέλος τής τέταρτης στήλης) ό «δαίμων» κατεβρόχθισε τή φράση «Τί φταίνει οι νέοι; Φταίνει κατ’ αρχήν; Τί θα πει “φταίνει”;».

Δευτερον, μία προσεκτικότερη και νηφαλιότερη *έκτίμηση* του κειμένου με *έπεισε* ότι *οφείλω* να *ξεκαθαρίσω* μερικά *έπί* τής ούσίας *πράγματα*. Και κατ’ αρχήν τό ότι ή *άποκλειστική άναφορά* στους νέους και τό θέμα τής συμμετοχής τών φοιτητών στή διοίκηση τών ΑΕΙ δέν *έννοείται* ως *άλλοθι* για τίς *εύθυνες* ενός *καθηγητικού κατεστημένου* στα *κακώς κείμενα*. ‘Απλώσ, στόχος του άρθρου ήταν ή *ύποστήριξη* τής θέσης *πώς* οι *σχέσεις* *άνάμεσα* στους νέους και τό *πανεπιστήμιο* δέν *φτιάχνονται in situ* αλλά *μεταφέρονται* πλέον από ένα διαφορετικό *κοινωνικό περιβάλλον*. ‘Επιπροσθέτως, *άξονας* τής *έπιχειρηματολογίας* ήταν τό ότι ή ‘Αριστερά, *άντι* να *καταφεύγει* *έμμεσα* ή *άμεσα* σέ *τερτίπια* του τύπου «*χάσμα γενεών*», θα *πρέπει* να *άναζητήσει* τούς *πολιτικούς* και *κοινωνικούς* *δρους* πού *έπικαθορίζουν* τό *φαινόμενο* τής «*άδιαφορίας*» και του «*βολέματος*».

Καταλαβαίνω ότι ό *τόνος* του άρθρου *μπορεί* να *έκανε* τίς *άπόψεις* *αυτές* να *φαίνονται* «*όφσάντι*» σέ *σχέση* με *μία αντίληψη* του *τελευταίως άναπτύσσει* τίς *αίχμες* της *τόσο* *άπέναντι* στα *φαινόμενα* «*φεουδαρχικών*» *ύποτροπών*, *δσο* και *άπέναντι* στα *ένδεχόμενα* *τεχνοκρατικών* *έκτροπών* στο *πανεπιστήμιο*, *αντίληψη* πού με *έκφράζει* *προσωπικά* και για τήν *όποια* *έχω* *έργαστεί*. ‘Ας *δεχτεί* ό *καλόπιστος* *άναγνώστης* τίς *είλικρινείς* *διαβεβαιώσεις* μου *περί* του *αντιθέτου* *άσ* *δντως* *συνέβη* *κάτι* *τέτοιο*: *είναι* ή *άδειξίότητα* και τό «*πάθος*» πού *συνεπάγεται* ή (αυτο)κριτική μας *μπροστά* στο *άκανθώδες* *πρόβλημα* τής *έπανεκτίμησης* του *ρόλου* του *φοιτητικού* *κινήματος* ό *λόγος* τής «*ταραχής*». ‘Ομως, *έπιτρέψτε* μου να *παρατηρήσω* ότι *έκεί* *άκριβώς* *μπορεί* να *κρύβεται* *κάποιο* *κλειδί* *για* ν’ *άνοιξει* *ένας* *διάλογος*. *Καθήκον* τής ‘Αριστεράς δέν είναι να *μεγαλοπιάνεται* *έπιχειρώντας* να *άναλύσει* *όλα* *τά* *φαινόμενα*, *άλλά* να *προσπαθεί* να *άναμοχλεύει* *τά* *συγκεκριμένα* *πρόβλήματα* *μεθοδικά* και *ένα* *ένα*.

Δυστυχώς ή *εύτυχώς* *έπειτα*, *κάθε* *γραπτό* *φέρει* *μέσα* *του* *άνεξίτηλο* *τό* *Χρόνο* *του* *συγγραφέα* *του*. *Γι’* *αυτό* και *θα* *έλεγα* *ότι* *στήν* *περίπτωση* *τά* *πολλά* *λόγια* *είναι* *έκ* *του* *πονηρού*. ‘Η *δική* *μας* ‘Αριστερά *θα* *δείξει* *κάποτε* *όλα* *τά* *δόντια* *της*. *Κι* *έκεί* *θα* *φανεί* *ποιός* *είναι* *...λύκος* *και* *ποιός* *...φαφούτης*. *Γι’* *αυτό* *δέν* *έχω* *τήν* *παραμικρότερη* *άμφιβολία*.

Σπύρος Δ. Γεωργιάτος
Νέα ‘Υόρκη, 24 Μαρτίου 1987